

UNIVERSITAT JAUME I DE CASTELLÓ
FACULTAT DE CIÈNCIES HUMANES I SOCIALS

TESI DOCTORAL

**PAISATGES HISTÒRICS,
PATRIMONI I DIDÀCTICA**
**(LES SÉQUIES I LES HORTES DEL
TRIBUNAL DE LES AIGÜES DE VALÈNCIA)**

SERGI SELMA CASTELL

Dirigida pels Doctors:

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ (UV)
CARLES RABASSA VAQUER (UJI)

Castelló de la Plana, juliol de 2014

AGRAÏMENTS

*A la gent que històricament
ha llaurat estos camps,
per haver construït i mantingut
un paisatge cultural tan singular
de projecció universal.*

Molts són els agraïments que cal fer ací perquè, tot i que esta és la tesi que finalment hem presentat nosaltres, ha hagut un ventall molt ampli de persones, familiars, amics i col·legues que han aportat el seu granet d'arena a tot plegat. Demane disculpes a qualsevol persona que crega hauria d'estar a continuació i no hi figure, perquè és possible que en siga meritòria d'alguna forma, però ara són estes les persones que de cap manera puc ni vull deixar d'esmentar.

La meua família, Reis i Arnau, senzillament per ser-hi, que ho és tot.

A Ramon Martí Castelló, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, per la seua constant i ferma mà estesa, que esdevingué un veritable cordó umbilical perquè em mantingués unit al món de la universitat.

A Enric Guinot Rodríguez, catedràtic de la Universitat de València, qui em va acollir amb honestat i em va fer esclatar en coneixements i formació.

A Javier Martí Oltra, director del Museu d'Història de València, de qui he après el millor que sé a l'hora de treballar de forma didàctica amb el patrimoni cultural i la seua posada en valor.

A Vicent Ortells Chabrera, professor de la Universitat Jaume I, per la seua confiança en el meu treball i la col·laboració en projectes de recerca sobre el nostre territori.

A Pepa Pascual, arqueòloga del Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipal de València, i a Josep Torró, professor de la Universitat de València, amb els que he arribat a compartir incalculables hores de discussions, debats i treball de camp, i que han esdevingut claus en l'eixamplament i millora del meu saber.

A Patxi Guerrero, que ha estat un suport continuat des de que començarem les nostres primeres investigacions allí al cor de la Serra d'Espadà.

A Carles Rabassa, professor de la Universitat Jaume I, amb qui he pogut viure l'experiència de la universitat des de la docència.

A Manuel Rosas, professor de la Universitat Jaume I, qui ha vetllat en el darrer moment perquè la tesi acabés tenint la vessant didàctica que completava i arrodonia els objectius previstos en el meu projecte inicial.

A totes estes persones vull fer-los un segon agraïment per haver-me permés mantenir una amistat sincera que, forjada ja fa molts anys, encara es manté activa en l'actualitat.

I malgrat un aparent anonimat, forçat perquè la llista és molt llarga, no puc oblidar l'important paper que ha tingut tot el personal de les séquies del Tribunal, des dels Síndics i els secretaris fins als guardes i sequiers, que en el seu dia ens acompanyaren sovint per camps i carrers de la ciutat de València i ens mostraren algunes de les construccions que romanen ocultes al públic en general sota l'asfalt o les voreres de carrers i avingudes.

I a totes aquelles persones que m'han ajudat d'alguna forma i en algun moment: gràcies.

ÍNDEX

Agraïments

PART I. Plantejament.

0. Justificació.	11
1. <i>Introduction.</i> (<u>capítol redactat en francès</u>).....	15
2. Objectius, propostes i metodologia.	27

PART II. Conceptualització i contextualització.

3. Les hortes històriques i el patrimoni de les séquies del Tribunal de les Aigües de València.	39
3.1. Aigua i patrimoni.	39
3.2. El valor patrimonial de les séquies i les hortes de la Vega de València.	41
3.3. Un patrimoni / diversos patrimonis: territorial o paisatgístic, arquitectònic, jurídic, documental i bibliogràfic, lingüístic i toponímic, immaterial.	49
3.4. De paisatge agrari a paisatge cultural: legislació i activació dels processos de patrimonialització.	59

PART III. Els camins de l'aigua.

4. Paisatges històrics: els camins de l'aigua.	75
4.1. La gènesi dels sistemes hidràulics de la Vega de València.	77
4.2. L'ordenació del territori: poblament, séquies i camins... ..	81
4.3. L'espai de l'Horta, una caracterització formal.	91
4.4. El traçat de les séquies i l'espai de les hortes.	105
4.5. Quadres d'avaluació patrimonial de les Séquies.	191
4.6. Una proposta metodològica per a l'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies.	211

PART IV. Les construccions de l'aigua.

5. Patrimoni hidràulic material: les construccions de l'aigua. .	249
5.1. Elements construïts a les Séquies.	253
5.2. La captació i la regulació de l'aigua: assuts, goles i almenares.	261
5.3. La conducció de l'aigua: séquies, aqüeductes i canos.	277
5.4. El repartiment de l'aigua: llengües, rolls, partidors i quadrats.	287

5.5. L'aprofitament energètic de l'aigua: els molins.	329
5.6. La protecció i la recuperació del patrimoni immoble. .	415
5.7. Nomenclàtor o glossari bàsic de construccions hidràuliques.	439
 PART V. La didàctica del patrimoni.	
6. Didàctica i educació patrimonial.	453
6.1. El patrimoni com a recurs educatiu en la didàctica de les Ciències Socials.	457
6.2. Un model d'aprenentatge de l'entorn: el paisatge cultural de les hortes històriques valencianes.	463
6.3. Eines de treball didàctic: de les síntesis històriques als eixos diacrònics.	471
6.3.1. Els paisatges i els cultius de l'Horta: l'entorn agrari, els sectors productius i el pas del temps.	475
6.3.2. I l'aigua, d'on ve?: els recursos naturals i el seu aprofitament.	481
6.3.3. Com funcionen les séquies i es reparteix l'aigua: la cooperació i l'acord.	491
6.3.4. La ciutat de <i>Balansiya</i> i el seu territori en època islàmica: les societats històriques i l'ordenació de l'espai.	499
6.3.5. La història dels molins de la Vega de València: canvi i seqüenciació.	507
6.3.6. La caracterització del molí hidràulic: tecnologia, màquines i energia.	513
6.3.7. El Tribunal de les Aigües: tradició oral, diversitat cultural, justícia i convivència.	521
 PART VI. Conclusions, aparell crític i documental.	
7. Conclusions.	529
8. Bibliografia i fonts. Ordenances. Legislació. Informes, estudis i treballs inèdits.	535
9. Planimetries i material gràfic.	551
 ANNEX I - Catàleg de construccions i elements hidràulics inventariats de les séquies de la Vega de València.	
	583
 [1. INTRODUCCIÓ (versió en català)].	623

"42. La inmensa poblacion y riquezas del recinto que vamos á exâminar depende del Turia, y quizá mas del modo con que allí se aprovechan las aguas, y de la inteligencia, constancia y ardor infatigable con que se cultiva el suelo".

"50. Al rededor de la ciudad se hallan por todas partes campos cultivados, que en otro pais pasarian por deliciosos jardines." ... "El freqüente murmullo de las aguas que corre por innumerables canales de riego; la variedad de flores, frutos y vegetales que cubren el suelo; la multitud de labradores que viven en los campos, animan aquel quadro, y producen sensaciones ó nuevas ó tan dulces, que aunque repetidas siempre encantan. Esta multitud de objetos, la ciudad entera, y los lugares esparcidos por la huerta, presentan hermosas vistas quando de algun punto se abraza parte de ellos."

"51. Mas interesante es aún la vista que se descubre de las alturas de Torrênt, lugar de 1200 vecinos, situado á legua y media, y al poniente de la capital. Puesto el espectador en la línea que por aquella banda separa la huerta del secano, mirando al oriente ve el horizonte de diez leguas, terminado por el mar desde Murviedro hasta Cullera, y junto á esta la Albufera. La capital ocupa casi el centro de este lienzo, y en ella se distinguen y reconocen los principales puntos. La multitud de lugares desde Puzól á Catarroja forman con ella una vistosa confusion, creyendo el observador que mira una ciudad de quatro leguas de diámetro, tomando por jardines los intervalos que separan los pueblos. Todo sorprehende y embelesa; un verde sin interrupcion, pero con varios tintes, que forma la multitud y variedad de árboles plantados en este largo trecho; un sin número de lugares y de granjas que blanquean entre la espesura de aquel bosque aparente, porque la distancia no permite decubrir el terreno interpuesto entre las líneas de los árboles; una multitud en fin de direcciones y colores en los campos vecinos, y en estos las varias producciones á que los destinó la prudencia ó el gusto del labrador. El cielo despejado y la pureza del ayre añaden nuevo interes; de modo que ni se cansan los ojos, ni se sacian de ver y registrar aquel prodigio de la naturaleza y del arte. Esta vista produce una sensacion comparable á la que excita uno de aquellos quadros en donde los célebres pintores amontonáron varios grupos de figuras con cuidadosa confusion. Si la primera vista sorprehende y embelesa, el exâmen que despues se hace de cada figura y de sus partes causa nuevo deleyte."

Antonio Josef Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*. Imprenta Real, Madrid, 1795, Libro Segundo, p. 129, 135 i 136-137 respectivament.

[El subratllat és nostre]

PART I.
PLANTEJAMENT

(EL PERQUÈ)

0. JUSTIFICACIÓ

Esta no és una tesi clàssica, o millor acadèmica, en el sentit estricte que té per objecte la formació i la confirmació del doctorant com a apte en la seua capacitat autònoma per a emprendre tot sol projectes de I+D (tal com figura a la normativa dels estudis de doctorat, regulats pel RD 99/2011, en la Universitat Jaume I de Castelló), sinó més aviat el contrari.

Ací la tesi resulta ser el producte final d'una llarga reflexió basada en un bon grapat d'anys treballant amb les fonts de la Història, de l'Arqueologia, amb restes patrimonials i amb la seua interpretació, conservació i difusió.

Treballar amb el patrimoni cultural, tot acomplint el periple de la seua catalogació, la seua anàlisi, el seu estudi, o la definició de propostes de conservació i protecció. I, finalment, també la elaboració de propostes de mesures i d'actuacions que tenen per objecte la difusió i la interpretació d'este patrimoni. Tot plegat ha estat un procés evolutiu lògic que acaba, com no podia ser d'altra manera, en una didàctica del patrimoni.

El periple formatiu esmentat consistí a recórrer gairebé tot el meu país. Un país menut i estirat, però immens i variat. Començarem estudiant sistemes hidràulics menuts de valls interiors a la Serra d'Espadà; analitzarem hortes mitjanes a la vall del riu Palància, entorn de nuclis urbans medievals; destriarem espais minúsculs d'origen andalusí a les serres de les comarques de la Marina; analitzarem les construccions de l'aigua als Ports i el Maestrat; estudiarem i documentarem espais i rius industrials com el Bergantes als Ports, o el Barxell i Molinar al voltant d'Alcoi; i iniciarem una caminada conjunta amb Enric Guinot per les grans Hortes valencianes, en un projecte que duia un títol tant

suggerent, i alhora estimulant, com ara "Camins d'aigua". Esta darrera caminada ens dugué per l'Horta Nord, amb la Reial Séquia de Montcada; per la Ribera, de la mà de la Séquia Reial del Xúquer; a la Plana del riu Millars, recorrent les Séquies Majors de Castelló, Almassora, Vila-real, Borriana i Nules; al Baix Vinalopó, per veure la Séquia Major d'Elx i també de Crevillent; l'estudi d'una àmplia zona entre els rius Xúquer i Túria immersa en el sistema hidràulic generat pel canal modern que comunica tots dos rius; o aigües amunt del riu Túria, en els anomenats pobles castell. El punt final fou acabar en la gran horta del país, la de la Vega de València, la del Tribunal de les Aigües, que atesa la seua grandària haguérem de fraccionar en les séquies de Mestalla, Rascanya i Tormos al nord pel marge esquerre del riu, i les séquies de Rovella, Favara, Mislata i Quart-Benàger-Faitanar al sud pel marge dret del riu Túria.

I al darrere de totes estes passejades per les hortes del país hi ha molt de treball de camp, molts centenars de quilòmetres fets seguint el curs de l'aigua per innumerables séquies, veient assuts de tot tipus, caixers antics i moderns, partidors i derivacions, aqüeductes, molins ... I, clar, acabàrem constituint l'AVAM (Associació Valenciana d'Amics dels Molins) i editant la revista *El Rodet*.

En les eixides per l'Horta de la Vega de València, he passat de barallar-me amb esbarzers i canyars per poder veure be l'assut de Quart o el de Mestalla, fins veure que l'aigua ja no corria gaire després del molí de Gamba vora la mar a València.

De les séquies obertes i amples de les capçaleres passava a destapar trapes metàl·liques per les voreres o al bell mig de carrers de València per veure algun partidor.

Dels camps impecables i estètics d'Alboraia i Almàspera anàvem a les zones degradades de Malilla o la Font de Sant Lluís.

De veure el riu amb aigua corrent a Manises i Paterna, fins caminar pel llit del riu eixut a la ciutat de València.

De muntar un incipient Museu de l'Horta a Almàssera, a poder col·laborar amb el Museu d'Història de València.

He vist zones que després han desaparegut literalment del mapa per l'arribada de l'AVE, però també he descobert partidors soterrats com el de les Llengües del Raig a la séquia de Tormos, vora la Ronda Nord de València.

En definitiva, una passejada per l'Horta intensa, sistemàtica i meticulosa, amb la idea de poder fer una seqüència fotogràfica d'allò que resta d'unes construccions i d'uns paisatges històrics, i per tant d'un patrimoni cultural, que reflexa un creixement i un desenvolupament clar i definit al llarg del temps. Una ferramenta, doncs, d'allò més útil per a fer una aplicació didàctica que aproxime este patrimoni a la ciutadania en general, però sobretot, renovador si aconsegueix incorporar-se al procés d'ensenyament/aprenentatge de la població escolar.

Al remat ens sentim orgullosos de la tasca feta que començarem fa molt de temps. Les nostres aportacions i propostes han servit per a engegar actuacions orientades a la preservació i posada en valor del patrimoni hidràulic de les Séquies del Tribunal de les Aigües de València. En ocasions mitjançant una intervenció directa i d'altres assessorant, però també s'han presentat diferents propostes que si bé no s'han posat en marxa encara, ho poden fer en el futur, tot ampliant l'oferta cultural que representa intervenir en la protecció i difusió del patrimoni cultural de l'Horta.

Però la vessant acadèmica ens deia i insistia en que calia formular, redactar i presentar una tesi formal per tal de tancar el nostre cicle formatiu. Doncs bé, en resposta a eixes demandes sempre ben intencionades, esta és la tesi que presentem per a la seua avaluació i amb la qual esperem aconseguir el títol de Doctor.

1. INTRODUCTION

Les historiens jettent des coups d'œil à ce qui n'existe plus, au passé des sociétés, afin de comprendre leur histoire. Une histoire qui n'est qu'une accumulation de moments présents détruits sans compassion par un fait tangible et, en même temps, difficile à définir et que les êtres humains ne peuvent point contrôler: le temps.

De cette manière, nous, les historiens, essayons de fixer et de reconstruire chacun des moments, des paysages et des images qui ont été arrachés par le passage du temps et par l'action inexorable des personnes. Les reconstructions nous permettent de comprendre ce qui n'existe plus hors de notre présent: le passé, l'histoire. Certes, nous nous définissons en tant que scientifiques méthodiques lorsqu'on défend nos reconstructions des sociétés du passé. Néanmoins, il faut maintenant avancer un peu plus et réfléchir à la manière de présenter et de rapprocher les restes du patrimoine et l'héritage des sociétés passées de l'ensemble de la société actuelle d'une façon didactique.

La reconstruction proposée ici et maintenant fait référence à l'un de nos lieux les plus proches, le lieu historique de l'Horta de Valence. Nous luttons pour maintenir une étincelle de lumière qui nous permette de voir ce qui, jour après jour, devient moins visible: les paysages historiques de l'Horta et les constructions de l'eau. Des cultures irriguées et des réseaux de canaux par lesquels l'eau n'a pas cessé de circuler depuis leurs premiers instants, un contexte modelé et construit par nos ancêtres et dans lequel l'histoire individuelle de certaines localités mais également l'histoire collective de la société valencienne ont été vécues tout au long des siècles. Nous faisons référence, donc, à l'Horta, un espace naturel développé, modelé et construit à cause des besoins humains d'acheminer l'eau pour arroser et obtenir la plus grande quantité de nourriture possible; des ressources de base afin de garantir la survie et la reproduction de toutes les sociétés qui y ont vécu.

Notre territoire est encadré géographiquement d'une façon très concrète par la Méditerranée, un espace dans lequel l'eau devient indispensable. Chez nous, l'eau est synonyme de vie, mais souvent d'une vie pure, sauvage et même violente. La sagesse populaire nous rappelle très explicitement que, lors d'une précipitation forte, les rivières et les falaises sont plutôt dangereuses. Il y a même des chansons qui racontent ce fait avec beaucoup d'exactitude: « Dans mon pays, la pluie ne sait pas pleuvoir: soit il pleut peu, soit il pleut trop. Lorsqu'il pleut peu, c'est la sécheresse et lorsqu'il pleut trop, c'est la catastrophe ».

Afin de comprendre pleinement le paysage historique, concevoir l'eau en tant qu'élément naturel et son cycle en tant que processus le plus net de la vie est indispensable. La présence ou absence de l'eau et sa disponibilité conditionnent l'établissement de populations humaines, ou le développement de l'agriculture et de l'élevage. L'eau joue un rôle principal afin de modeler le paysage agraire, avec lequel elle établit une relation à long terme. Cela veut dire que l'emplacement de nos villages et villes, la direction et les dimensions de nos terrains de culture, la disposition de nos chemins (et bien d'autres choses qui nous semblent naturelles) sont complètement conditionnés par le dessin qui a été fait de l'espace et du territoire agraire valencien afin de distribuer l'eau par ce vaste réseau de canaux au moment de sa construction.

Nonobstant, cette influence décisive de la domination de l'eau rare et irrégulière dans notre pays n'est pas limitée au plan physique. Il ne fallait pas seulement la dominer, mais également la réguler et la distribuer. Il a fallu créer des mécanismes d'administration et des réglementations afin de rendre possible une utilisation rationnelle (ou même apprivoiser ou domestiquer) de l'eau chez les diverses communautés humaines qui en dépendaient. En conséquence, il a été nécessaire d'établir le partage du débit de l'eau, depuis plus de mille

années dans le cas de la rivière Túria entre les villages et fermes de l'Horta.

Donc, « domestiquer » l'eau est l'une des tâches les plus anciennes que l'humanité a accomplies afin de configurer quelques-uns de ses paysages les plus caractéristiques. Dans notre cas, l'utilisation de l'eau en tant qu'outil pour transformer un endroit agraire en terrains fertiles de culture, ordonnés et adaptés à l'orographie de la zone (c'est-à-dire, ce qu'on appelle à tort « intégrés dans l'environnement »), est la preuve la plus évidente qu'une construction complètement artificielle a été créée. La construction de terrasses, l'extraction de l'eau de ses parcours naturels, son stockage et sa distribution par les terrains de cultures ne sont que des phases diverses de création et fonctionnement d'un « tout », un être (engin) construit que nous avons décidé d'appeler espace hydraulique techniquement et, socialement, *horta*.

Les constructions employées afin de dominer les sources d'eau ou leurs débits en circulation ont été nombreuses et, aujourd'hui, sont les témoignages de l'héritage d'un riche patrimoine hydraulique. Néanmoins, le « monument » principal qui devrait être protégé et promu en tant qu'une des valeurs historiques, culturelles et patrimoniales les plus représentatives de notre peuple, ce sont, sans doute, tous ces vergers et potagers, ces *hortes*. Elles font partie de l'héritage qui s'est développé petit à petit, génération après génération, et qui modèle le résultat de la sagesse populaire et de la tradition centenaire, voire millénaire.

Comme nous l'avons déjà dit, le territoire valencien appartient au bassin méditerranéen où les contrastes entre l'existence ou le manque de ressources hydrauliques et sa concentration sont intenses. Il n'y a toujours pas beaucoup d'endroits dans lesquels la neige est recueillie sur des territoires complètement désertiques. L'existence de fontaines et de sources continues est combinée avec les techniques les plus précises pour stocker même la dernière goutte d'un bien aussi précieux que l'eau.

Cela représente, sans doute, un héritage naturel d'une grande valeur écologique bien qu'il soit également intéressant d'observer et vérifier que l'action anthropique, celle menée à terme par l'homme sur cet élément et ressource de la nature, a permis le développement et la construction de nombreux éléments hydrauliques variés et définis par leur relation concrète avec l'exploitation, la canalisation, la distribution ou l'utilisation de l'eau. Cependant, le fait le plus remarquable est que ces éléments ont permis de générer, tout au long de l'histoire, un patrimoine culturel très varié, d'une grande valeur historique et sociale qui, malheureusement, passe souvent inaperçu.

On trouve d'ailleurs chez nous une preuve évidente de la méconnaissance de la valeur patrimoniale de cet héritage, jour après jour, des *hortes* valenciennes et souvent dans les mots de ceux qui vantent banalement leurs charmes mais, juste après, offrent ce paysage historique préalablement vanté à la destruction d'une spéculation sauvage du territoire.

Il y a longtemps, les habitants de ces terres méditerranéennes avaient essayé de domestiquer l'eau via sa régulation et son exploitation avec des barrages, canaux, aqueducs, étangs, citernes, norias, puits, moulins... Dans les systèmes d'arrosage, les canaux composent la base du réseau, car ils permettent non seulement la canalisation et distribution de l'eau mais également la réglementation sociale et un partage équitable. Or, soit à cause de leur quotidienneté dans notre paysage rural le plus immédiat, soit à cause de leur proximité dans nos localités actuelles, aucun de ces éléments construits ou de ces paysages créés ne reçoit souvent l'attention qu'il mérite.

Nous croyons que le moment de revendiquer ces constructions en tant que partie de notre patrimoine historique et cultural est venu afin de les sauver d'un oubli injustifié. Ceci nous permettra également de les valoriser dans leur juste contexte historique et de comprendre leur

capacité à transformer l'espace agricole valencien au point de conditionner d'une façon remarquable l'activité quotidienne de son peuple.

Les hortas, les espaces hydrauliques ou, plus simplement, les espaces d'eau sont de vrais monuments de la culture populaire, de la culture agricole d'un peuple valencien qui a travaillé la terre pendant des siècles pour survivre mais qui a également dû construire et canaliser des canaux, organiser le partage de l'eau entre les villages et les noyaux urbains, trouver des réponses aux conflits qui trouvent leur origine dans l'utilisation de l'eau, inventer des mécanismes et solutions pour alterner l'arrosage et le moulage des céréales et construire les machines et les mécanismes des moulins hydrauliques qui, jusque dans un passé récent, ont été un des outils les plus puissants qui existaient.

Nonobstant, il s'agit malheureusement d'un patrimoine presque « invisible » actuellement et se trouvant dans un processus très sérieux de destruction définitive, et ce pour plusieurs raisons. L'une d'entre elles est socioculturelle, car la société urbaine contemporaine a clairement tendance à sous-estimer tout ce qui provient de la culture populaire et agraire d'un peuple, considérée comme un symbole d'ignorance et un manque de progrès. Mais il n'y a rien de plus éloigné de cette fausse idée que la façon complexe et intelligente de dessiner les espaces hydrauliques historiques de nos *hortas*. Quoi qu'il en soit, il y a d'autres raisons plus matérielles, par exemple l'urbanisation accélérée de ce pays, qui occupe systématiquement l'*horta* avec la croissance des grandes villes, un phénomène fondamental des quarante dernières années. Il y a également des raisons pratiques, comme la perte de fonctions qui est très évidente dans le cas des moulins historiques et même, plus récemment, des canaux qui arrêteront d'acheminer l'eau d'arrosage à cause de l'installation de systèmes modernes de micro-irrigation.

Il convient maintenant de considérer l'objet principal de la présente étude, lequel configure la base de l'analyse historique et patrimoniale menée à terme ainsi que le noyau autour duquel les diverses propositions didactiques qui devront permettre un rapprochement plus efficace de sa connaissance et de sa diffusion sont définies: les canaux et les *hortes* du Tribunal des Eaux de Valence.

On peut affirmer, sans aucun doute, que l'Horta de Valence est devenue l'un des paysages les plus emblématiques des terres valenciennes et que, d'une certaine façon, elle représente les vergers et potagers historiques du monde méditerranéen. Cette appréciation n'est pas casuelle car il s'agit sans doute de l'espace hydraulique le plus complexe, développé et remarquable de l'ensemble du Pays Valencien. Cette description est justifiée par son ancienneté, car son origine remonte à l'époque médiévale islamique, par sa vaste concentration de communautés d'agriculteurs, douze, et par un ensemble de sept systèmes hydrauliques organisés dans son territoire, qui est celui saisi par le Tribunal des Eaux de Valence. De plus, il faudrait ajouter un lieu limitrophe et contemporain très vaste et d'une grande valeur historique: le Canal Royal de Montcada.

Bref, une très vaste extension des terrains agricoles organisée autour de la plus grande ville du pays, la capitale de l'ancien Royaume de Valence. Un territoire occupé pendant des siècles par des douzaines de petits villages et fermes dispersées avant la grande transformation du paysage qui a eu lieu dans la deuxième partie du XXe siècle et au début du XXIe siècle; transformation provoquée par une croissance disproportionnée des zones urbaines et par la fragmentation du territoire dont la cause était la construction progressive de grandes infrastructures de communication.

De plus, l'Horta de Valence, qui était divisée traditionnellement en deux parties par la rivière Túria, l'Horta Nord et l'Horta Sud, est un

paysage agraire dont l'utilisation est intensive depuis le Moyen Âge jusqu'aujourd'hui, ce qui a permis que les changements et les élargissements menés à terme par les diverses sociétés historiques dans l'organisation sociale des structures matérielles de l'arrosage et de la culture irriguée aient eu lieu dans le même espace : la société médiévale d'Al-Andalus, la société feudiste du Moyen Âge tardif après la conquête de Jacques Ier, la société moderne de l'État absolu après avoir perdu les fors lors de la Guerre de Succession, la révolution bourgeoise du XIXe siècle et également la société de la croissance capitaliste de la fin du XIXe siècle et du XXe siècle.

En fait, l'Horta est un espace qui s'est élargi au fil des ans tant que cela était possible. Dans ce sens-ci, il convient de souligner que l'espace agraire qui existait autour de *Balansiya*, la ville islamique de Valence, et son *hawz* (le territoire influencé par celle-ci), espace traversé par les canaux de Rascanya, Mestalla i Tormos sur la rive gauche de la rivière et les canaux Rovella, Favara, Mislata i Quart/Benàger/Faitanar sur la rive droite de la rivière Túria, n'a pas toujours été un continuum de terrains de culture arrosée ; il y avait également de la culture sèche. Après le XIIIe siècle, tous les terrains autour de la ville de Valence n'étaient pas inclus dans les communautés d'arrosage du Tribunal des Eaux; certains endroits de taille mineure plus près de la mer étaient exclus et comptaient sur des sources d'eau ou des norias alternatives à celles des grands systèmes créés du temps d'Al-Andalous. Quelques exemples en sont les arrosages avec les excédents d'eau à la Font de Carpesa, le canal de Vera ou les alentours du ravin du Carraixet, lesquels ont été incorporés au grand élargissement du périmètre de Rascanya vers le milieu du XXe siècle, ou les zones finales du canal de Favara contigües à l'Albufera et qui sont devenues des rizières qui ont été également incorporées au cours de la même période.

Un autre fait particulier doit être signalé à propos l'objet de cette étude: sa territorialité. En fait, bien que le grand protagoniste de l'articulation de l'Horta soit la ville de Valence et ses alentours, d'autres villes et populations font également partie de l'espace de l'horta historique et sont gérées par ses communautés d'arrosage qui composent le Tribunal des Eaux. Sur la rive nord, il y a la ville de Valence et ses districts de Benimàmet, Borbotó i Capesa ainsi que, totalement ou partiellement, d'autres villages comme Paterna, Burjassot, Godella, Tabernes Blanques, Alboraià et Almàssera. Sur la rive sud de la rivière, il y a à nouveau la Ville de Valence et ses districts de Castellar, Oliverar, Forn d'Alcedo et la Torre ainsi que, totalement ou partiellement, Manises, Quart de Poblet, Aldàia, Alaquàs, Torrent, Picanya, Mislata, Xirivella, Paiporta, Benetússer, Sedavi, Alfafar, Lloc Nou de la Corona, Massanassa, Catarroja et Albal.

L'Horta historique du Tribunal a atteint son extension territoriale maximale vers la fin du XIXe siècle (années 1882-1884) avec une surface globale de culture irriguée de 88.344 *fanecades* (unité de mesure valencienne équivalente à 833,3 mètres carrés). Depuis lors, la surface s'est progressivement réduite jusqu'au début de la deuxième moitié du XXe siècle (années 1950-1970), lorsque elle comptait 69.864 *fanecades* (5.822 hectares, non compris les terrains limitrophes de Rascanya i Favara incorporés au cours du même siècle et qui comprenaient environ 1.590 hectares de plus, voire 17.880 *fanecades*), ce qui veut dire que la surface de culture irriguée historique était encore conservée à 79,08 %. Mais la disparition ou destruction de l'Horta s'est accélérée à grande vitesse durant les quatre dernières décennies. Ainsi, au début du XXIe siècle (année 2005), il ne restait que 29.676 *fanecades* de surface, seulement 33,59 % de la surface maximale atteinte il y a un peu plus de 100 ans sur le territoire historique de culture irriguée de l'Horta de Valence.

Les données sont affichées plus graphiquement dans ce tableau:

Canal	Surface vers la fin du XIXe siècle		Surface au début du XXI siècle		Surface actuelle (%)
	Fanecades	Hectares	Fanecades	Hectares	
Mestalla	13.908	1.159	1.380	115	9,92
Rascanya	9.432	786	3.840 ?	320 ?	40,71
Tormos	11.076	923	7.872	656	71,07
Horta Nord	34.416	2.868	13.092	1.091	38,04
Rovella	6.192	516	1.320	110	21,32
Favara	19.032	1.586	3.840	320	20,18
Mislata	10.188	849	1.584	132	15,55
Quart/Benàger/Faitanar	18.516	1.543	9.840	820	53,14
Horta Sud	53.928	4.494	16.584	1.382	30,75
Total horta historique	88.344	7.362	29.676	2.473	33,59

C'est évident, après avoir vu les données, que l'Horta était et est toujours en danger, mais la réalité sociale sur sa connaissance et son estime est encore plus blessante. C'est clair qu'elle fait partie de notre Patrimoine Culturel si nous remarquons les efforts afin que le Tribunal des Eaux de Valence était déclaré Patrimoine de l'Humanité immatériel, ce qui a été réussi en 2009. Cette reconnaissance accordée à un Bien Patrimoniale à caractère immatériel qui, après tout, est basé sur un patrimoine matériel vaste et diversifié que nous voulons présenter ici, lui est accordée grâce à sa singularité dans le patrimoine culturel valencien (et, par extension, de l'Humanité) qui représente une ressource didactique de base dans le processus d'apprentissage des Sciences Sociales à notre pays.

Invisibilité, substitution, destruction, disparition d'une culture face à nous maintenant; ce sont des idées liées aux pensées à propos de l'eau,

l'arrosage, les vergers et potagers, les paysages historiques ou le patrimoine qui peuvent être conçues par les personnes qui sont chargées d'écrire l'histoire, mais également par celles dont la responsabilité est de l'apprendre. Des pensées qui, inévitablement, doivent rapprocher le patrimoine du système éducatif et du processus d'apprentissage de la population scolarisée.

La création et la consolidation de valeurs sur le paysage historique en tant qu'héritage culturel, l'importance de la configuration d'une identité propre en tant que peuple et la définition de nos particularités afin de comprendre et saisir la diversité du monde qui nous entoure sont des arguments qui suffisent pour incorporer l'utilisation du patrimoine en tant qu'outil dans nos programmes éducatifs.

Mais, de plus, le besoin de faire face à son étude d'une façon multidisciplinaire avec des perspectives mondialisatrices de l'entourage fait que le patrimoine historique est une ressource transversale qui permet le développement de plusieurs capacités et accorde un caractère instrumental de base à son apprentissage. En fait, l'utilisation de diverses techniques et de procédures d'analyse expérimentales permet de se rapprocher du caractère plus scientifique des Sciences Sociales et d'éveiller, si possible, un intérêt plus intense pour son apprentissage.

Plus simplement, l'utilisation du patrimoine et des paysages historiques permet de créer des stratégies d'apprentissage avec des développements diachroniques (variables à travers le temps) autour d'un sujet concret dont le passé et le présent peuvent être abordés, mais également son évolution au fil des années. De cette façon, l'expérimentation peut être promue et l'accès au sens historique et aux phénomènes comme celui de la causalité est facilité. En fait, le travail sur une réalité très concrète et connue par les élèves (le cas des *hortes* et des constructions hydrauliques en est un exemple évident dans la

société valencienne ou, au moins, nous proposons qu'il commence à l'être) permet de réaliser des projections dans le temps et un approfondissement en concepts structurants de la discipline historique comme, par exemple, la transformation ou le changement et les relations de cause à effet, qui sont directement liés à l'acquisition de la notion de temps dans le cas de certains niveaux éducatifs. Le patrimoine en tant qu'élément interdisciplinaire exige le développement d'une pédagogie propre qui se caractérise par la transversalité des contenus de l'apprentissage.

De plus, nous pensons que si nous voulons atteindre les buts fixés par les décrets sur l'apprentissage basique et obligatoire chez nous (qui, à part parvenir à une formation intégrale des élèves, essaye de promouvoir une vie sociale libre et démocratique qui compte sur les outils appropriés afin de se développer d'elle-même à l'avenir), la stratégie appropriée est celle qui est tirée de la connaissance, de l'estime, de la conservation, de la protection et, si nécessaire, de la transformation du patrimoine historique et culturel en tant que l'un des meilleurs guides de valeurs disponibles.

Ce n'est pas par hasard que le patrimoine culturel d'un peuple est exactement tout cela, matériel ou immatériel, qu'une société considère comme sien et qui lui permet d'avancer vers ses propres aspirations en tant que telles en faisant partie d'un monde global. Un peuple qui connaît et se reconnaît en lui-même avec ses particularités est capable de connaître et de respecter son entourage et de reconnaître sa relation avec d'autres passés, présents et avenir.

*Nous avançons dans la connaissance depuis la singularité vers l'universalité, en
universalisant la singularité.*

Appartenons au monde depuis ici.

2. OBJECTIUS, PROPOSTES I METODOLOGIA.

Una vegada plantejades les línies directrius d'esta tesi, cal endinsar-se en la conceptualització, la caracterització i la contextualització de tres grans blocs temàtics que es vertebran a partir d'un mateix fil conductor: la cultura de l'aigua. Es tracta, doncs, de posar de relleu, d'incidir en l'anàlisi i d'harmonitzar unes matèries que es poden sintetitzar en tres nocions bàsiques: paisatges històrics, patrimoni hidràulic i educació patrimonial.

Estudi, documentació, catalogació, avaluació, reconstrucció històrica, protecció, posada en valor, rehabilitació, restitució, recuperació, coneixement, ensenyança, estima o patrimonialització són substantius i adjectius que es poden combinar de forma coherent per tal de retornar a la societat valenciana una part significativa del seu patrimoni cultural, i a la resta del món, una part d'allò que ja els pertany com a patrimoni de la Humanitat.

La tesi té una sèrie d'objectius diferenciada que passen inexorablement per la caracterització, l'anàlisi i la descripció del patrimoni hidràulic i de les hortes històriques que conformen les Séquies de l'Horta de València, que al seu torn defineixen el conegut Tribunal de les Aigües. Unes construccions i uns paisatges que configuren un patrimoni cultural singular per als valencians, material i immaterial, i amb un abast territorial considerable que engloba la pròpia ciutat i els seu entorn més immediat.

És un patrimoni que s'estén molt més enllà del que aparentment poden conformar un seguit i una nòmina extensa d'elements físics i materials concrets, que estan directament vinculats a l'element clau que els caracteritza i defineix: l'aigua. Es tracta doncs de restes materials, de béns immobles, de mecanismes, de solucions tècniques,

però també d'usos, de pràctiques socials, de reglamentacions jurídiques, de comportaments col·lectius que, tot plegat, generen una producció cultural modelada al llarg dels segles o, el que és el mateix, una cultura de l'aigua que ha definit les formes de fer i d'actuar dels valencians com un poble lligat a la terra i a l'aigua. Sense cap mena de dubte, ens trobem al davant d'allò que es pot considerar com un impressionant paisatge cultural, amb totes les connotacions i valors patrimonials que això comporta, però també amb totes les capacitats educatives que es desprenen d'un dels recursos didàctics més complets i amb majors potencialitats que es pot trobar en el nostre entorn immediat. Un medi natural singular, l'aprofitament sostenible dels recursos, les diferents cultures i societats humanes protagonistes, i una seqüència històrica molt llarga fan de l'Horta de València un dels paisatges culturals més singulars del Mediterrani occidental.

La tesi planteja una contextualització territorial d'este patrimoni tan divers en un espai com el valencià, i alhora dins d'un marc de referència més ampli en el qual s'inscriu: l'àrea mediterrània. Una àrea caracteritzada per una gran variabilitat i sovint escassetat de recursos hídrics sobre la qual es produeix un modelatge determinat per part de les persones. És a dir, espais que representen l'herència natural d'un medi de gran valor ecològic i alhora fràgil equilibri, als quals se superposa una acció antròpica molt específica i centrada en els recursos hídrics.

I el resultat de tot plegat no es altre que la construcció d'un paisatge històric, evolucionat al llarg dels segles, que acumula al seu interior valors conceptuals i culturals propis de cadascuna de les formacions socials que s'han succeït en la construcció, l'ocupació, l'explotació i la transformació d'aquell espai. Arguments suficients per poder parlar, amb tota propietat, de paisatges culturals.

La tesi emmarca l'anàlisi del patrimoni i dels paisatges de l'aigua en unes societats històriques concretes, a fi i efecte de poder esbrinar el procés de gènesis, de construcció, d'adaptació i d'evolució que han patit al llarg de la història, fins arribar a la forma en què se'ns mostren en l'actualitat. De fet, les construccions descrites i utilitzades per a generar l'aprofitament dels cabals d'aigua formen part del veritable objecte d'anàlisi patrimonial i històric, que no és altre que les hortes que les contenen i els donen la raó de ser, motius pels quals se'ls pot atorgar a estes el merescut apel·latiu d'hortes històriques. L'objectiu se centra doncs en perfilar les característiques pròpies que cada cultura, que cadascuna de les formacions socials i històriques que s'han succeït en l'ús i l'aprofitament de l'espai i dels recursos, ha deixat com a petjada representativa en el territori.

Conseqüentment, el pas següent i inevitable de la tesi era plantejar l'elaboració d'una proposta metodològica per tal d'estudiar, analitzar i avaluar els paisatges històrics de les hortes mediterrànies. La complexitat del model, la diversificació de les solucions tècniques i constructives donades a cada element, i el manteniment de la funcionalitat que caracteritza cada estructura i peça dels sistemes hidràulics permet fer exportable les propostes d'estudi i d'anàlisi del paisatge de l'Horta de València a qualsevol horta del País Valencià i, per extensió, a qualsevol horta del context mediterrani que tinga elements de configuració històrica semblants.

Es tractava, doncs, de definir un model d'anàlisi fiable, exportable i comparable, que permetera avaluar les recerques històriques i arqueològiques del paisatge que configuren les hortes mediterrànies. Unes recerques que poden ser realitzades en qualsevol indret del nostre àmbit geogràfic, però seguint paràmetres similars haurien de permetre, a la fi, establir les relacions oportunes entre els resultats obtinguts per cadascuna d'elles.

La finalitat era poder establir uns paràmetres d'estudi i uns processos d'anàlisi que puguen conduir a l'obtenció de resultats plausibles i contrastats per a aconseguir panoràmiques més globals sobre el fenomen de la transformació del paisatge històric i cultural, i de forma més concreta, a aquell que es generà a partir d'hortes regades a la vora occidental del Mediterrani.

És bo puntualitzar que, en l'àmbit valencià, els espais rurals construïts al llarg de la història es concreten majoritàriament en els paisatges del secà i en els del regadiu. Ambdós són d'una importància històrica semblant, però és evident que el paisatge de més complexitat social i densitat constructiva de l'espai és el paisatge de les hortes mediterrànies. Unes hortes que, malauradament, només es valoren des de criteris econòmics de producció en el moment actual, sense que es plantege la necessitat d'incorporar-hi la documentació i l'avaluació de la realitat i l'experiència històrica acumulada que atresora cadascun d'estos espais agraris, i que els fa esdevenir veritables paisatges històrics o paisatges culturals.

En conseqüència, cal anar introduint als corresponents treballs de reconstrucció del paisatge que es facen la seua interpretació en clau històrica. En este estudi es formulen i plantegen unes pautes de treball teòriques que després es duen a la pràctica, efectuant una anàlisi concreta que pugua servir de model. El mètode de treball que es proposa ací combina els patrons ja habituals de la recerca històrica i de l'arqueologia extensiva (en aquells aspectes referits al buidat de les fonts documentals i a les tècniques de prospecció superficial respectivament), amb les pautes que caracteritzarien l'arqueologia del paisatge, molt més centrada a fixar uns elements concrets d'anàlisi en el territori, i l'enquesta oral, que resulta bàsica per a recopilar la cultura immaterial associada a un espai determinat.

L'estudi sobre el paisatge d'una horta requereix d'una metodologia relativament senzilla que es pot concretar en tres fases d'elaboració clarament diferenciades: la recopilació exhaustiva de material de base per a planificar el treball; afrontar un intens treball de camp que, des de perspectives arqueològiques, antropològiques i històriques, permeta recollir el major nombre de dades que hi haja sobre el terreny; i una darrera fase d'anàlisi per tal de fer la interpretació i l'avaluació respectiva de cada paisatge, no solament des d'un vessant físic i formal, sinó, sobretot, des d'un plantejament cultural i històric.

Qualsevol estudi de paisatge agrari, i més concretament el d'una horta històrica mediterrània, ha de preveure una anàlisi morfològica de l'espai, el caràcter diacrònic de la qual permeta identificar i avaluar les diverses etapes històriques en la formació del paisatge que ha arribat fins als nostres dies.

El paisatge històric és un element que ha de ser estudiat tant des de la seua perspectiva i evolució històrica, com també des del punt de vista de les seues restes materials, de la seua concreció física sobre el terreny. I, per això, la tesi fa un inventari exhaustiu de totes i cadascuna de les construccions i béns materials que configuren el patrimoni hidràulic de les séquies i les hortes del Tribunal de les Aigües, amb una descripció acurada i una revisió documental i històrica. Només així es poden fer després anàlisis globals de determinats elements com el que es realitza ací sobre l'evolució del molí hidràulic valencià, el qual pot fixar les pautes d'elaboració d'altres estudis concrets.

El patrimoni hidràulic de les séquies de la Vega de València s'ha estudiat i analitzat a partir de tres fonts diferents d'informació. En primer lloc, els propis elements materials que en formen part, com ara séquies, traçats i construccions, i que han perviscut fins l'actualitat. Després, la documentació que s'ha conservat als arxius històrics, ja siga els de les

pròpies comunitats de regants com els dels municipis afectats o els arxius de major entitat. I finalment, la tradició oral i de costums dels propis llauradors de les Séquies. Esta diversitat de fonts d'informació obligà, lògicament, a generar els mecanismes d'estudi oportuns en cadascun dels tres àmbits.

En primer lloc, ha calgut fer un treball de camp que consistí en la visita detallada de totes i cadascuna de les séquies de València, molt sovint a peu, i ja fora sobre trams que encara resten en funcionament com també sobre d'altres trams que han estat tapats o simplement eliminats pel procés d'urbanització de la ciutat i dels pobles, especialment durant el segle XX. De fet, calia recórrer els traçats desapareguts per a entendre per on havien anat físicament i poder reconstruir després el seu traçat als plànols, cosa que de vegades ha resultat molt difícil.

La primera part del treball de camp ens dugué a trepitjar defingudament els recorreguts de les séquies, en primera instància les séquies mares i els partidors d'aquestes per als braços secundaris. L'objectiu era identificar i documentar fotogràficament i material les construccions d'arquitectura hidràulica que encara resten físicament, ja fos amb la intenció d'estudiar-les com també amb la de deixar testimoni gràfic de les seues característiques i estat actual. Per a poder localitzar-les ha calgut un treball previ de documentació, especialment als arxius de les séquies, per a seleccionar quins elements arquitectònics, en teoria, eren els significatius del sistema hidràulic, i, posteriorment, contrastar les dades amb els guardes de les séquies per a anar visitant cadascun dels llocs triats.

Una vegada a l'indret, a més de la informació fotogràfica, s'ha pres nota de la seua estructura material, estat de conservació, notícies orals del guarda i evidències físiques d'obres i reparacions, explicació del guarda sobre el seu funcionament i utilitat, i presa de notes i alçament de croquis sobre la seua planta i localització.

El segon àmbit d'estudi es va centrar en la recerca documental als arxius, tot buscant i consultant dades i documents relacionats amb les séquies. El treball d'arxiu ha estat llarg i encara resta molt per fer. Sens dubte les séquies de l'Horta de València són les que estan millor documentades perquè els arxius de la ciutat de València i del poder reial arrebegaren sovint més notícies del seu entorn i, també del territori més poblat i actiu econòmicament dels segles passats. Això fa que hi haja documentació als arxius de cadascuna de les Séquies, encara que de forma molt irregular i sovint dels dos darrers segles. Però també es conserven documents més antics a l'Arxiu del Regne de València, a l'Arxiu Municipal de València, a l'Arxiu de la Diputació, i algunes coses medievals a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de Barcelona; a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, concretament a la secció de Clero, i també a l'Arxiu de la Catedral de València.

El problema fonamental de la recerca arxivística és la falta general de catalogació de la documentació per a aquesta tipologia d'elements. Hi ha una gran dispersió i és molt lent el procés de localització de documents que parlen d'edificis, molins o partidors a la fi de poder datar-los de forma segura.

A més també s'ha fet una primera aproximació general a la documentació de les nou comunitats de regants que la tenen, perquè no totes l'han conservada. En general es tracta d'arxius relativament recents, com a molt de la segona meitat del segle XVIII, és el cas de la séquia de Favara i la de Benàger-Faitanar, però majoritàriament corresponen només a volums parcials del segle XIX i fonamentalment del segle XX, la qual cosa fa que no siga la font més adient per a documentar l'antiguitat de moltes construccions hidràuliques. En canvi, i de forma majoritària, estos arxius sí que han estat útils per a la consulta de plànols de les séquies, sobretot de principis del segle XX. No totes tenen documentació d'este tipus, i el cas més significatiu seria el de la

séquia de Rascanya, que sembla no conservar res anterior a la dècada de 1960. Malgrat la seua contemporaneïtat, estes fonts són d'allò més útil perquè són el reflex d'un territori encara per transformar. De fet, les modificacions significatives dels espais d'horta es produïren a partir de la segona meitat del segle XX, quan es trenquen definitivament els equilibris antròpics i se segreguen les diferents parts de la producció agropecuària.

De forma complementària s'ha consultat bibliografia sobre els sistemes de reg valencians, històries locals de València i dels altres pobles i ciutats inclosos en el territori de la Vega, així com estudis primerencs sobre la molineria o qüestions hidràuliques a l'horta. Les referències es poden trobar a la bibliografia final i també, en el seu cas, en l'apartat corresponent de cada element o construcció catalogada.

I el tercer àmbit de recollida d'informació i dades ha estat la història oral i els costums i tradicions dels components de les comunitats de regants de l'Horta. Tot i la riquesa informativa que aporten aquests testimonis, en el marc d'aquest treball ens hem concentrat fonamentalment en la recollida d'informació sobre els traçats històrics, localització d'arquitectures desaparegudes, ubicació de partidors i molins, i criteris i mètodes de partició de l'aigua a l'interior de cada séquia.

Finalment, i des del punt de partida que considerem els espais de les hortes històriques com a paisatges culturals, la tesi es planteja abordar la capacitat singular que estos paisatges tenen com a recurs didàctic que pot ser utilitzat en el camp de l'educació i la formació obligatòria a les escoles i als instituts. Així doncs, en un tercer camp d'actuació, l'estudi analitza les possibilitats i les imbricacions de nocions com patrimoni i didàctica, o l'educació patrimonial, que es podrien dur a les aules de les escoles i els instituts com a instrument i ferramenta a l'hora de treballar el camp de les Ciències Socials, tot i que el ventall es

podria ampliar a d'altres disciplines i, fins i tot, desenvolupar línies transversals de continguts curriculars. La utilització de les hortes històriques i del patrimoni hidràulic valencià permetria treballar en l'educació de la població infantil i adolescent de forma interdisciplinària, fomentant un model d'aprenentatge actiu, participatiu i cooperatiu que introduís i impliqués l'alumnat en la preservació i difusió del paisatge històric com un recurs essencial i representatiu del nostre patrimoni cultural.

En este sentit, a la tesi es plantegen un seguit de documents bàsics, amb continguts diversos de caràcter històric, tècnic, social, cultural i natural, que permeten el desenvolupament d'eixos cronològics de coneixement transversal. Amb ells es pretén abordar la capacitat per afrontar l'explicació de nocions conceptuals com el canvi i la seua percepció, el pas del temps o la simultaneïtat, la causalitat o la seqüenciació. Des d'un punt de vista metodològic, es plantegen i elaboren alguns recursos bàsics, ja siga documentals o audiovisuals, com ara el cas concret del partidor de les llengües del Raig de la Séquia de Tormos o la reconstrucció del procés evolutiu del molí hidràulic valencià i el seu funcionament, i es presenten alguns altres materials o documents de treball que reuneixen les condicions per tal de ser desenvolupats com a recursos en el futur.

PART II.
CONCEPTUALITZACIÓ I CONTEXTUALITZACIÓ
(EMMARCAR LA TEORIA)

3. LES HORTES HISTÒRIQUES I EL PATRIMONI DE LES SÉQUIES DEL TRIBUNAL DE LES AIGÜES DE VALÈNCIA.

3.1. AIGUA I PATRIMONI.

Es pot afirmar que la cultura de l'aigua és una part fonamental de la memòria històrica de la societat valenciana. Ho és en bona part pels condicionaments físics i naturals en què s'emmarca el nostre territori dins d'un àmbit típicament mediterrani, però també per l'herència rebuda de nombroses generacions de gent llauradora que s'ha dedicat en cos i ànima a treballar la terra i a domesticar l'aigua, organitzant sistemes d'aprofitament, repartiment i ús d'este recurs vital de la forma més intel·ligent i justa possible.

La tradició secular valenciana i mediterrània ha configurat (tot perfilant primer, dibuixant després i acolorint finalment el seu entorn natural) una sèrie de paisatges històrics, els quals es troben acompanyats d'una gamma àmplia i variada de construccions específiques relacionades amb l'aigua. Unes construccions que de forma convencional denominem hidràuliques.

Els paisatges de l'aigua, les hortes i els regadius històrics valencians que ens han arribat fins a l'actualitat, s'han construït al llarg dels segles, generació a generació, acumulant en ells mateix i al seu interior un voluminós i divers patrimoni històric i cultural. És a dir, l'ús social continuat que s'ha fet d'estos espais, tot construint veritables paisatges culturals d'inqüestionable valor patrimonial, ha anat aportant i afegint estructures materials i immaterials, concrecions reglamentades i pràctiques quotidianes, llegat físic i tradició oral. En definitiva, tot plegat ha permés crear els nostres paisatges històrics amb els seus camins d'aigua i el nostre patrimoni hidràulic amb les seues construccions vinculades a

l'aigua. Un patrimoni històric singular que ha esdevingut senya d'identitat col·lectiva del nostre poble i, en conseqüència, part fonamental del patrimoni cultural valencià.

3.2. EL VALOR PATRIMONIAL DE LES SÉQUIES I LES HORTES DE LA VEGA DE VALÈNCIA.

Les hortes històriques de la Vega de València representen un dels espais i dels paisatges del regadiu més significatius de les terres valencianes, convertint el propi terme 'Horta de València' en concepte definitori d'un paisatge agrícola peculiar i conegut en tot el món. També és cert que no és l'únic espai d'estes característiques perquè són equivalents a ella un grup d'hortes històriques d'origen medieval distribuïdes entre els rius Sénia i Segura: des de les hortes de la Plana de Castelló fins a les del Baix Segura, passant per l'horta de Sagunt, les hortes de la Ribera, les de la Safor o el Baix Vinalopó. Totes elles són autèntics paisatges de l'aigua que s'han construït al llarg dels segles amb l'esforç i el treball de generacions de valencians i valencianes, i que, a més del seu valor econòmic com a espais productius que són, reuneixen un conjunt d'elements materials, d'arquitectures i obres d'enginyeria hidràulica força significatius, a més d'un disseny global del territori i del paisatge, així com una història social dels seus regants que, tot plegat, conforma una part substancial i destacada del patrimoni cultural de la nostra societat. En este sentit, l'Horta de València reuneix moltes de les característiques, si no totes, de cada un d'estos espais irrigats valencians, que en este cas es concentren i es troben vertebrats a un costat i a l'altre del riu Túria.

La societat valenciana acostuma a anomenar les terres de regadiu amb la forma tradicional 'horta', sempre que estos espais i territoris tenen el valor afegit de comptar amb una llarga història al darrere i que, a més, els paisatges de l'aigua que generen estan vertebrats per un sistema de regadiu organitzat des d'antic. Un sistema hidràulic que molt sovint sembla remuntar-se a 'època dels moros' per a

una societat que, de forma generalitzada i de vegades també tòpica, manté una difusa consciència sobre el fet que estes hortes valencianes tenen els seus orígens i una primera organització del territori en època islàmica, abans doncs de la conquesta de Jaume I al segle XIII.

Esta perspectiva de la cultura popular és molt adient per a entendre la diferència fonamental entre les nocions de regadiu i d'horta/hortes. El primer concepte, el regadiu, s'aplica a qualsevol espai agrícola dotat d'un mètode de distribució d'aigua, mentre que la denominació horta arrossega i té un valor històric, i també patrimonial, que es pot definir, reconèixer i avaluar en termes actuals. Es pot dir, doncs, que al territori valencià existeixen hortes històriques, i que no són més que una part reduïda de tot el regadiu actual.

A més, des d'època baix medieval la societat valenciana ha utilitzat, a banda del terme 'horta', l'expressió més concreta 'horta de...', amb un sentit geogràfic i particular. Es parla de l'horta d'un poble, d'una vila o d'una ciutat concreta (l'horta de València, l'horta de Xàtiva, l'horta de Castelló o qualsevol altra), a la que se li atribueix un espai i un territori definit. Es lliga, doncs, el poblament al seu territori irrigat. Això és, es fa referència a l'estreta relació que va existir entre terra cultivable i lloc d'habitatge des dels seus orígens, des del moment en què es van construir eixos característics paisatges valencians de l'aigua i el seu patrimoni hidràulic.

Esta realitat de les hortes locals continua clarament vigent i viva a la majoria de les ciutats i pobles valencians, però no hi ha dubte que ha estat en el cas de la ciutat de València, el cap i casal, on ha assolit quasi la categoria de model paradigmàtic. L'horta de la ciutat de València, vertebrada per les séquies que naixen del riu Túria, és senyal d'identitat dins però també fora de la nostra societat. Tant és així que esta horta històrica ha estés el seu territori simbòlic per a acabar englobant bona part del que foren els termes generals de la ciutat foral.

L'Horta de València és, doncs, el territori que correspon al regadiu de les dues comarques de l'entorn de la ciutat de València, l'Horta Nord i l'Horta Sud, que contenen en el seu interior diversos espais de reg i sistemes hidràulics, des de la Reial Séquia de Montcada al nord fins el tram final de la Séquia Reial del Xúquer al sud. Però, no tota la comarca és l'horta històrica de la ciutat de València, de la mateixa manera que tot regadiu no és una horta històrica. En el cas de la ciutat, la seua horta és aquella que ve definida pels perímetres que dibuixen les séquies d'origen islàmic que capten l'aigua del riu Túria, les Séquies del Tribunal de les Aigües, i que defineixen un espai concret conegut com la Vega de València.

El nom que rep este territori es remunta a plena època medieval, de fet, la "Bega", és un terme àrab per a designar l'horta i que hui en dia continua tenint ple vigor d'ús en la visió i concepció del territori per part dels llauradors de València. Des de la mateixa època de Jaume I es va establir una diferència, potser hereva dels musulmans valencians com tants altres costums referits al reg, que separava la Reial Séquia de Montcada de les altres set Séquies de la Vega de València.

Esta diferència entre la Séquia de Montcada i les Séquies de la Vega té, a més, un altre element simbòlic i material que la visualitza d'immediat: el Tribunal de les Aigües de València. Una institució que reuneix a les set séquies de la Vega per tal d'aplicar la justícia dels llauradors en allò referent als usos i els conflictes pel reg al si de cadascuna de les comunitats de regants que en formen part. Això vol dir que la Vega i el Tribunal fan referència a bona part de l'Horta de València, però no a tota, si bé és evident que en l'imaginari social actual el Tribunal i la Vega han acabat identificats amb el tot de l'Horta de la ciutat de València.

Les set séquies de la Vega acullen al seu darrere una realitat organitzativa més complexa a l'hora d'estructurar les comunitats de

regants que aprofiten les seues aigües. Això és, hi ha més comunitats de regants que no pas séquies, perquè algunes d'elles comparteixen el mateix sistema hidràulic. A la banda esquerra del riu la coincidència és total: tres séquies i tres comunitats de regants, Mestalla, Rascanya i Tormos. Però a la banda dreta del riu, amb quatre sistemes hidràulics són set les comunitats organitzades: Rovella, Favara, Mislata, Xirivella, Quart i Benàger/Faitanar, a més del Comuner d'Aldaia i el Comuner de Manises. Les quatre darreres comparteixen un mateix assut i una mateixa séquia mare en el tram inicial, i el mateix fan les de Mislata i Xirivella.

Des d'un punt de vista territorial, tot i que la ciutat de València té un evident protagonisme pel que fa a l'espai d'horta que es vertebra, el territori afectat el conformen una llarga llista de municipis del seu entorn, els quals també són "Horta de València". Les séquies de la banda nord del riu, a més de la ciutat de València i les seues pedanies de Benimàmet, Borbotó i Carpesa, també reguen terres dels municipis de Paterna, Burjassot, Godella, Tavernes Blanques, Alborcia i Almàssera. I les séquies de la banda sud del riu, a més del propi terme municipal de la capital, reguen terres dels municipis de Manises, Quart de Poblet, Aldaia, Alaquàs, Torrent, Picanya, Mislata, Xirivella, Paiporta, Benetússer, Sedaví, Alfafar, Lloc Nou de la Corona, Massanassa, Catarroja i Albal. Per tant, malgrat que parlem de l'Horta de València, des del punt de vista organitzatiu i d'anàlisi de l'espai cal insistir que tenim a les mans un territori i una realitat molt més complexa.

Totes estes premisses esmentades són les que condueixen a encetar i realitzar l'estudi, la documentació i l'avaluació dels paisatges històrics i del patrimoni hidràulic que han generat, al llarg dels segles, els grans sistemes hidràulics i les comunitats de regants que formen part de la institució del Tribunal de les Aigües de València.

Estes grans Séquies són les que van lligades directament a la història més antiga de la ciutat de València, i les que per la seua

importància econòmica, demogràfica i històrica han acabat per caracteritzar l'extens espai d'horta entorn de la ciutat.

Cap d'estes Séquies és més important que les altres, ja siga d'una banda o l'altra del riu. És per això que a l'estudi totes elles reben un tractament semblant, i sovint es parla en plural o en comú de la seua història i de les seues formes d'organització social. El treball realitzat permeté efectuar i aconseguir per primera vegada la reconstrucció dels traçats històrics de cada séquia de forma completa, així com també de l'organització interna dels espais de regadiu entre els diversos braços. És a dir, s'ha acabat fent una reconstrucció pacient i difícil de del que fou el recorregut històric de les séquies mares i dels principals braços de cada un d'estos sistemes hidràulics. Una tasca que ha esdevingut especialment complicada perquè els nuclis urbans han anat menjant-se poc a poc superfícies cada vegada majors de terres regades que no van deixant rastre ni memòria de la seua existència. Per tant, es tracta d'un treball que hagués estat impossible de no comptar amb l'ajuda constant i inestimable dels guardes de les diferents comunitats, els quals disposen sovint de mapes conceptuals ben estructurats en el seu cap que els permet saber allò que està passant en cada moment a cada lloc del recorregut de la séquia.

L'origen d'estos sistemes de regadiu de l'Horta es remunta, més enllà dels mites reiteratius i de les transformacions que s'han produït al llarg dels segles, a l'època islàmica, al "*temps de sarraïns*" com deien aquells avantpassats nostres que els van trobar en funcionament en els temps de Jaume I, quan van conquerir estes terres en el segle XIII i van fundar un nou regne. En les dècades següents aquells colons repobladors van procedir a reactivar-los i aprofitar-los al màxim, estenent l'aprofitament de l'aigua fins als últims racons d'esta Horta de la ciutat de València, i així han estat usats, reparats i aprofitats fins albirar el segle XXI, els nostres dies, en què assistim al final d'una època.

L'evident i accelerat procés d'urbanització de les últimes dècades està fent desaparèixer físicament un espai cada vegada major dels perímetres de reg d'estes séquies i amenaça directament la supervivència de l'horta, tal com s'evidencia de forma ben eloqüent en els casos de les séquies de Mestalla, Rovella i Mislata. Malauradament, els paisatges de l'horta ja no fan mutacions o canvis, ara senzillament es destrueixen.

D'altra banda, al llarg dels segles generacions de llauradors, d'homes i dones, de l'horta de la Vega de València han anat acumulant treball i esforç per a alçar, mantenir i reparar els set sistemes hidràulics en què van organitzar un vast espai de terra a banda i banda del riu Túria: les séquies de Tormos, Rascanya i Mestalla al nord, i les séquies de Quart/Benàger/Faitanar, Mislata, Favara i Rovella al sud. En este sentit, ací i mes endavant, es fa i recopila tot un catàleg d'elements construïts i d'obres hidràuliques que, situades sobre les grans séquies i, en algun cas, sobre el propi riu Túria, han caracteritzat i caracteritzen estos sistemes de regadiu històrics. Es tractava ara de fer la identificació, la reconstrucció i l'estudi del patrimoni hidràulic de la Vega de València, d'una complexa i veritable arquitectura de l'aigua (o enginyeria hidràulica segons el camp científic i tècnic des del qual es vulga emprendre l'anàlisi), que s'ha anat conformant al llarg del temps i que, en moltes ocasions, també ha estat objecte de modificacions en la seua estructura i en el seu ús. Convindria no oblidar este darrer aspecte perquè fa que les construccions de l'aigua acaben impregnades d'un cert dinamisme històric. Unes vegades és l'ús continuat el que obliga a fer reparacions i reconstruccions per a mantenir un bon funcionament, amb la consegüent utilització de tècniques constructives, materials i acabats que poden ser molt diferents dels originals. En altres ocasions és el canvi d'ús que experimenta un edifici o un element arquitectònic, ja siga per decisió dels usuaris o be per les noves directrius econòmiques i

socials, i més d'una vegada per tot plegat al mateix temps, el que fa que esta arquitectura de l'aigua canvie amb el pas dels segles.

Els primitius assuts de troncs, fustes, canyes i palla, donen pas a les obres de carreus de pedra encaixats matemàticament i, fins i tot, a l'ús del ciment i el formigó armat en el segle XX. Els partidors de pedra i els canals de fusta utilitzats per a creuar els barrancs són substituïts pels canos i després els sifons que permeten travessar nítidament els referits accidents orogràfics però sota terra. Els caixers i llits de terra de les séquies, protegits i regulats en les ordenances de les comunitats de regants, seran revestits per parets rectes de maçoneria o formigó. Els partidors i les posts de fusta que s'han mantingut inalterables, es converteixen en portes de ferro forjat amb mecanismes de rosca per a accionar-les. Els senzills molins fariners medievals, encaixats en edificis menuts d'una única sala, donaren pas a construccions més complexes i, en ocasions, derivaren en fàbriques industrials de farina o en batans per a aprestar els draps.

Molts canvis al llarg del temps en unes construccions hidràuliques, aparentment tan senzilles, però de certa complexitat tècnica, que fa necessari un estudi detallat i precís de totes elles per tal de deixar testimoni del que ha estat la cultura de l'aigua durant segles a casa nostra. Però, al mateix temps, canvis que ens permeten donar a conèixer la història dels nostres regadius i de la seua gent en cada moment precís, i d'esta manera contribuir a entendre millor la història comuna de la societat valenciana. En definitiva, a valorar el patrimoni cultural valencià.

3.3. UN PATRIMONI / DIVERSOS PATRIMONIS: TERRITORIAL O PAISATGÍSTIC, ARQUITECTÒNIC, JURÍDIC, DOCUMENTAL I BIBLIOGRÀFIC, LINGÜÍSTIC I TOPONÍMIC, IMMATERIAL.

Quan es parla del patrimoni hidràulic d'una societat històrica concreta, pot semblar a primera vista que es tracta només d'aquells elements arquitectònics que tenen relació amb el procés de captació i distribució de l'aigua necessària per a fer funcionar el sistema de reg. Evidentment aquest és un apartat molt important, i també pot ser el més visible malgrat els nivells de destrucció i eliminació tan elevats als quals estem arribant darrerament. Però creiem que cal entendre aquest concepte de patrimoni hidràulic d'una forma més extensa, incloent altres aspectes que també són consubstancials al procés de creació d'espais irrigats per part de les societats històriques. Els sistemes de reg de les hortes mediterrànies marquen una forma concreta i peculiar d'organització del territori, del recorregut dels canals, de les zones de cultiu i de la ubicació dels llocs de poblament. La història d'aquests sistemes de reg s'ha vehiculat durant molts segles al voltant dels usuaris que se n'aprofitaven, organitzats en Comunitats de Regants sotmeses als canvis institucionals i de relacions de poder de les diverses èpoques: l'època feudal, l'època moderna, la revolució burgesa del segle XIX o la societat democràtica del segle XX. I, evidentment, segles i segles de treball de la terra i distribució de l'aigua a l'Horta han generat una autèntica cultura popular del reg, de l'ús de l'aigua en l'abundància i en la sequera, de les necessitats i demandes hídriques del diversos conreus, i de tants altres aspectes.

És per tot això que es pot parlar de com aquestes comunitats de regants de l'horta de València han anat acumulant durant segles un important patrimoni històric que pot ser identificat i classificat en

diferents tipus o categories. En primer lloc, hom pot parlar de l'existència d'un patrimoni territorial o paisatgístic (o el que és el mateix, un paisatge patrimonial o paisatge cultural), que és aquell format pel territori concret que ocupen les hortes i la forma en què este espai ha estat ordenat i planificat al llarg dels segles. Es tracta, en definitiva, del modelatge que les persones d'una societat concreta han anat fent del seu entorn, tot creant uns paisatges històrics de referència. Un altre tipus de patrimoni és aquell més material que podríem considerar com a béns immobles construïts de caràcter etnològic o, de forma més comú, l'arquitectura de l'aigua. Una categoria de béns configurada per totes aquelles construccions i elements que s'han aixecat al llarg del temps i que permeten l'ús i la distribució de l'aigua per cadascuna de les séquies: assuts, partidors i llengües, aqüeductes, canos i quadrats, o els diversos tipus d'indústries que s'hi han instal·lat en els seus recorreguts.

Hi ha un tipus de patrimoni que es pot definir com a jurídic, és a dir, tot allò que nodreix el cos legal format per les ordenances i els acords i sentències que han estat preses i rebudes també al llarg del temps, i de vegades recollides en les actes i les delegacions presentades en els plets de les diferents Comunitats. Un altre tipus o categoria de patrimoni és aquell que s'engloba sota els conceptes de documental i bibliogràfic, i que està format pels textos custodiats als arxius particulars de les Comunitats, però també pels documents que en parlen d'elles en altres arxius públics i privats. A més de tot un bagatge de plànols, gravats o fotografies que donen i aporten informació molt valuosa sobre les Séquies.

Hom pot definir també un tipus de patrimoni que té a veure amb la llengua pròpia de la gent que fa servir i funcionar estos espais i que dóna nom específic i singular a les coses, amb un vocabulari específic valencià. És el patrimoni lingüístic i toponímic i que, sovint, té relació directa amb els seus orígens. I finalment, un darrer tipus de patrimoni,

però no menys important que els precedents, que es pot definir com immaterial, i que engloba tot allò referit a la cultura i les formes de saber fer sobre el conreu de la terra, els usos de l'aigua o les formes de reg que les societats passades han estat capaces de generar al voltant de les séquies i les hortes, i del qual només queda una constància i una forma de transmissió oral.

El patrimoni territorial o paisatgístic (el paisatge cultural).

Sota este concepte s'arplega el valor patrimonial que té un paisatge històric concret i, en este cas, els paisatges de l'horta que els diferents traçats històrics de cadascuna de les séquies i els seus espais de reg han generat al llarg dels segles. Cal destacar que, en el cas de les hortes Mediterrànies i concretament de les valencianes, els orígens d'una part important d'estos paisatges patrimonials són islàmics, originats entre els segles IX al XII, i que, a més, en la seua gènesi i creació hi hagué un component fonamental de disseny del territori que anava a ser transformat. Això és, els organitzadors dels sistemes de regadiu de les hortes valencianes planificaren tant la direcció, la forma i el recorregut de cadascuna d'estes séquies com la ubicació dels llocs de poblament, de les alqueries, de les vies de comunicació i dels espais a cultivar, de tal manera que generaren un paisatge històric concret. Calia crear espais d'horta per a cadascuna de les comunitats de llauradors musulmanes assentades en les alqueries que es distribuïen al llarg del traçat de la séquia, més abundants i nombroses que la realitat dels municipis que existirien després a l'època foral o als segles més recents.

Este disseny implicava, entre altres coses, que calia repartir l'aigua de forma proporcional entre els diversos pobles i alqueries, per a la qual cosa calgué construir partidors a les séquies dimensionats a les necessitats de cadascun dels nuclis de poblament. A més, calia posar estos nuclis en aquells llocs o emplaçaments que restaven el mínim

possible de terra que es podia transformar en regadiu. I, finalment, calia distribuir l'espai de terra entre horta i secà, perquè no tot el perímetre inicial de les hortes islàmiques va estar regat. El paisatge patrimonial s'ha mantingut fossilitzat en gran mesura, però també ha canviat amb el pas dels segles, producte de les transformacions de l'època baix medieval i de l'època moderna, dels canvis de cultius, i dels canvis socials en la propietat de la terra. De fons, hi ha hagut una tendència a anar-se densificant i augmentant la població de l'horta, alhora que es produïa la fragmentació dels camps. Tot aquest procés ha anat sobreposant paisatges històrics, de tal manera que a hores d'ara podem dir que tenim al davant un paisatge històric complex, un teixit territorial, que podem i hem d'intentar explicar en termes històrics abans que la urbanització el faça desaparèixer del tot.

El patrimoni arquitectònic o construït de caràcter etnològic.

Es tracta de l'aspecte més visible i també amb majors possibilitats de convertir-se en un element valorat i rehabilitat com a símbol puntual de la cultura de l'aigua a l'Horta. Esta arquitectura o estes construccions arquitectòniques estan relacionades amb les diverses funcions que ha d'acomplir tot sistema hidràulic. En primer lloc, el procés de captació de l'aigua del riu mitjançant els assuts. Després, la circulació de l'aigua cap a les zones de reg i els camps individuals mitjançant els respectius canals, i també les construccions puntuals que permeten superar obstacles naturals, com ara aqüeductes, canos o sifons. A continuació, la funció de repartiment de l'aigua des de la séquia mare i entre els diversos braços secundaris, per a la qual cosa cal l'existència de llengües si el repartiment està sempre obert i és proporcional, o partidors amb paletes de moltes i diverses formes i dimensions per a dotar d'aigua a files, rolls i bracetes. Finalment, els usos hidràulics de les séquies de la Vega impliquen la seua utilització històrica com a font energètica i, per

tant, els seus salts d'aigua han permès la construcció de molins des d'època islàmica, la gran majoria fariners i arrossers, però també alguns de batans per als draps i algun cas de molí paperer, com el de Mislata del segle XVII.

La presència de l'esmentada arquitectura molinar dóna un valor històric afegit perquè, fins que es produeix la lenta generalització del vapor a mitjans del segle XIX, i la de l'electricitat a principis del segle XX, l'energia hidràulica de les séquies de l'horta de València va ser la única font d'energia important per a moure les màquines durant molts segles, i això permet lligar el regadiu i les séquies amb les primeres indústries.

El patrimoni jurídic.

Les comunitats de regants són institucions que es remunten al segle XIII, i han estat funcionat sense interrupcions fins a l'actualitat, tot generant un bagatge considerable en temes jurídics i d'història del dret. Es pot parlar, doncs, d'un procés d'acumulació en el tema del "dret d'aigües" des de l'època medieval, dels acords interns de les comunitats, de les sentències judicials per l'aigua i la seua gestió, dels privilegis reials, dels plets entre les diverses séquies, de les decisions dels síndics, elets i juntes basats en el costum i la tradició, i, com a síntesi de tot això, les diverses reglamentacions que han tingut en el temps en forma de "Ordenances". Una part importantíssima d'este patrimoni jurídic és el propi Tribunal de les Aigües com a institució de caràcter judicial, amb totes les peculiaritats tan conegudes sobre el seu funcionament i procediment. A més, el seu caràcter de celebració tots els dijous a les dotze del matí a la plaça de la Seu implica la materialització periòdica dels drets sobre l'aigua de les comunitats que en formen part, i és ací on resideix el seu gran valor cultural com a patrimoni immaterial de la nostra societat.

El patrimoni documental i bibliogràfic.

La memòria de les activitats que els membres d'estes comunitats de regants han realitzat al llarg dels segles ha quedat reflectida en un ric i variat llegat de documents i escrits. Malgrat la imatge més mítica que real d'un col·lectiu humà, el dels llauradors de l'horta valenciana, desconfiats del paper escrit i orgullosos de la paraula donada i de la inapel·labilitat de les sentències orals del Tribunal de les Aigües, en la pràctica les comunitats de regants de l'Horta han deixat un rastre notable en els arxius històrics i han gaudit històricament d'una organització administrativa interna significativa.

Cal parlar dels arxius propis de cadascuna de les nou comunitats que existeixen sota el paraigües del Tribunal: la de Mestalla, Rascanya, Tormos, Rovella, Favara, Mislata, Quart, Benàger/Faitanar i Xirivella. En general es tracta d'arxius d'èpoques recents, amb documentació del segle XX o a tot estirar del segle XIX, que conserven actes, alguns llibres de sequiatge, plànols, documentació de plets, d'obres,.... Sens dubte i amb diferència, el millor arxiu d'aquestes comunitats és el de la séquia de Favara, seguit del de Benàger/Faitanar, mentre que Rascanya és la que sembla haver perdut pràcticament tota la seua memòria escrita fins a la segona meitat del segle XX.

El patrimoni documental intern de les comunitats de regants no és l'única font documental que parla sobre la seua història. La relació continuada que han mantingut amb la resta de la societat valenciana i amb els poders públics en cada època històrica, ha permés deixar un rastre significatiu de les seues activitats, interessos i problemes des del segle XIII fins al present en tot un seguit d'arxius històrics, valencians i no valencians. Així doncs, hi ha abundant documentació de i sobre les séquies de la Vega, tot i que molt dispersa, a diverses seccions de l'Arxiu del Regne de València, especialment a les medievals de Governació i Batlia, i a les més modernes també de Batlia i Intendència, a més dels

processos de la Reial Audiència. Hi ha documentació referida a privilegis i drets a l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona, atesa la documentació reial que conserva especialment dels segles XIII i XIV. Hi ha documentació molt interessant, però també dispersa i sense catalogar, als protocols de l'Arxiu del Col·legi del Patriarca, de València. També hi ha notícies sobre les séquies de la Vega a l'Arxiu Municipal de la ciutat de València, disperses a la documentació medieval de les actes municipals, i de forma més seriada als segles XVIII i XIX en la secció d'aigües. L'Arxiu de la Diputació de València té també una secció d'aigües on hi ha uns centenars d'expedients sobre les pròpies séquies de la Vega entre els anys 1840 i 1900 aproximadament, i tots ells catalogats de forma molt superficial. No hi ha dubte que encara queda un llarg camí a recórrer exhumant i estudiant el cos documental de la memòria d'estes séquies.

El patrimoni lingüístic i toponímic.

L'ús secular de pràctiques hidràuliques ha deixat fossilitzat en el llenguatge de la gent una sèrie de termes i vocables que ens permet apropar-nos als orígens o als canvis patits per estos sistemes de reg. Es tracta de dos registres diferents que són testimoni vius del llegat acumulat. D'una banda, la tradició lingüística dels colonitzadors arribats amb Jaume I al segle XIII es manté viva en el valencià que parla hui en dia la gent de l'Horta de València. Una tradició que incorporà tot un seguit de vocables i expressions relacionades amb elements construïts o amb pràctiques de reg procedents directament de l'àrab, així com molts altres de tradició pròpia. Una cultura popular, un saber fer del qual es deriven també un bon grapat de dites, frases fetes i refranys directament relacionats amb la cultura de l'aigua.

D'altra banda, cal destacar la plasmació que es produeix sobre el territori de noms o topònims concrets per tal de definir llocs i paratges,

tècniques emprades, tipus de subministrament d'aigües, formes del terreny, elements de repartiment i distribució, o edificacions i altres construccions. Topònims tribals i clànics, gentilicis o antropònims s'utilitzen per a designar alqueries o llocs de residència. Orònims per a identificar partides, alguns hagiotoponims més recents o la nòmina extensa d'hidrònims relacionats amb el reg i present, sobretot, en l'anomenada micro-toponímia. En definitiva, es tracta d'un llegat lingüístic específic que es pot perdre i mereix una atenció especial per tal de conservar-lo i donar-lo a conèixer pel seu valor patrimonial.

El patrimoni immaterial.

Una cultura de l'aigua arrelada a la terra genera al voltant d'aspectes tant concrets com l'ús i la gestió de l'aigua per a regar els camps, pràctiques, sabers i maneres de fer que s'han anat transmetent generació rere generació. I no solament entre els llauradors de cada comunitat, sinó també entre els diferents càrrecs que s'ocupen de la distribució de l'aigua, com ara els sequiers, que han passat de pares a fills i coneixen com ningú que està passant en cada moment arreu de l'horta sobre la qual tenen responsabilitat. Un patrimoni oral que corre perill de desaparèixer, no solament per la pèrdua progressiva de l'espai d'horta, sinó també per la irreversible modernització del reg i l'efecte de les grans infraestructures que tallen, destrueixen i modifiquen les pautes històriques de distribució i repartiment de l'aigua a zones concretes de reg.

És evident que este no és un patrimoni exclusiu de l'Horta de València, sinó més aviat comú en bona mesura a totes les hortes valencianes. Les pràctiques i els usos relacionats amb l'aigua no difereixen gaire en el conjunt de les hortes, amb uns coneguts sistemes de repartiment des dels braços que deriven de la séquia mare fins arribar a totes i cadascuna de les parcel·les de reg. Ara bé, la concreció

particular a cada lloc, l'experiència vital de cada sistema, o el vocabulari específic que es fa servir a cada indret conformen tradicions i respostes singulars de remarcable valor antropològic. Es fa indispensable, doncs, actuar en la recollida d'informació o si es vol de la memòria de les persones que encara llauren, treballen i mantenen viva l'Horta de València.

Un esment diferenciat mereix dins d'este capítol la figura d'una institució com el Tribunal de les Aigües de València, el qual justament ha estat declarat en estos anys passats Patrimoni Immaterial de la Humanitat per part de la UNESCO, atés el seu valor de cultura viva i tradició oral amb què s'identifica tot un poble.

3.4. DE PAISATGE AGRARI A PAISATGE CULTURAL: LEGISLACIÓ I ACTIVACIÓ DELS PROCESSOS DE PATRIMONIALITZACIÓ.

El paisatge és una construcció humana i existeix perquè quelcom la mira, l'observa i la interpreta amb finalitats ben diverses (econòmiques, estètiques, culturals,...). Els paisatges en general, i el paisatge agrari en particular, són el resultat de les intervencions humanes sobre el medi natural per tal d'aconseguir els recursos necessaris per a reproduir-se socialment. I en este modelatge i construcció del paisatge es combina la cultura agrària i el desenvolupament tecnològic de cada societat en el moment històric que interactua. Certament, sense intervenció humana no hi hauria paisatge, atès que estos són fruit de la interferència en el procés ecològic natural.

El paisatge agrari és una mena de registre on es pot percebre l'empremta o les petjades de cada societat al llarg dels segles. Unes empremtes que tenen la capacitat d'informar sobre l'ús que en feien de l'espai, dels productes i espècies cultivades, de la tecnologia emprada, dels volums demogràfics i les seues necessitats, així com de les conseqüències que això reportava sobre la conservació i sostenibilitat del medi natural. En el paisatge hi trobem també una imbricació entre la localització i distribució del poblament i les xarxes viàries que permeten la seua comunicació i l'accés als espais productius. En conseqüència, es pot dir que el paisatge és una estructuració i vertebració de l'espai on es va afegint una gran quantitat d'informació humana que acaba esdevenint un immens llegat col·lectiu que té una seqüenciació històrica identificable. Parlem doncs d'un llegat inequívocament històric.

L'anàlisi del paisatge com a construcció humana té per objecte identificar la seqüència històrica d'una estructuració social de l'espai que engloba també la xarxa de comunicacions i els assentaments de la població. Qualsevol estructuració o ordenació d'un territori concret per part d'una societat determinada comporta la limitació de les possibilitats posteriors d'ús d'aquell espai heretat per part de les generacions futures, en una perspectiva temporal a llarg termini.

En este recorregut històric i evolutiu del paisatge, com a territori transformat i construït per les persones, qualsevol canvi o modificació en l'espai esdevé un factor que condiciona el desenvolupament ulterior. Per tant, l'evolució del territori i de les societats no és una dinàmica lineal, sinó fruit de la causalitat, i on el factor canvi és resultat de l'acció humana, tot creant un nou paisatge.

En definitiva, el paisatge és alguna cosa més que una simple conjunció de factors naturals, d'estratègies socials i de possibilitats tecnològiques que conflueixen en un espai concret i en un temps determinat. El paisatge és el resultat d'una seqüència històrica evolutiva i, per tant, un paisatge històric heretat de les generacions passades i heretable per les generacions futures adquireix una dimensió cultural quan esdevé una part integrant de la identitat col·lectiva d'un poble, en este cas el valencià.

No hi ha cap dubte que, a les darreres dècades, s'ha produït un canvi important en la percepció social d'allò que s'anomena i etiqueta com a "patrimoni". Una perspectiva social que supera ja la identificació de patrimoni amb una construcció determinada del passat amb valors estètics i monumentals, i que incorpora els espais de vida i treball de la població en general, és a dir, es fan visibles també els escenaris de la vida quotidiana, i amb interès per aquells que fan referència a les capes socials més populars de cada societat.

El patrimoni ha deixat de ser únicament un conjunt de béns que es poden transmetre a les generacions futures, per a incloure també les produccions culturals que realitza cada societat. I entre estes produccions culturals hi ha una de ben evident: els paisatges. És cert, però, que això ha estat un procés lent i no exempt de dificultats. Només cal recordar la Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural organitzada per la UNESCO a París l'any 1972, que dividia el patrimoni en dos grans blocs: el natural i el cultural.¹ Una divisió que prompte començà a generar problemes a l'hora de valorar determinats paisatges rurals que representaven significatives fusions d'elements naturals i culturals, bàsicament perquè l'harmonia i la bellesa excepcional que mostraven era obra de l'acció humana.

Finalment, l'any 1992, el Comité del Patrimoni Mundial incorpora i defineix la figura del paisatge cultural, amb una perspectiva molt més àmplia que inclou els vestigis immaterials i la seua interacció amb el medi natural. La preservació d'estos paisatges culturals oferia així un marc històric i cultural que permetia considerar les cultures autòctones amb una perspectiva històrica.²

Tot això contribueix a que es vaja modificant progressivament la percepció social que es té del paisatge. A l'atracció pels paisatges exòtics i estètics s'incorpora un interès, cada vegada major, pels paisatges quotidians, pels entorns més immediats. No debades, són els espais que més es veuen afectats pel creixement accelerat de la societat actual i per una transformació urbanística brutal i ferotge. Una intervenció sobre el medi que, en pocs anys, en poques dècades, ha modificat substancialment la fisonomia dels paisatges tradicionals i ha

¹ *Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural*, aprovada el 16 de novembre de 1972 en la 17ª reunió de la UNESCO celebrada a París del 17 d'octubre al 21 de novembre del mateix any.

² *Modificacions a la Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural*, aprovades pel Comité del Patrimoni Cultural en la seua 16ª reunió celebrada a Santa Fe (EUA), del 7 al 14 de desembre de 1992.

convertit allò que ens podia semblar immutable en un fet escàs quan no anecdòtic.

Malauradament i com acostuma a passar, només quan béns patrimonials o paisatges culturals com estos es troben en procés de degradació és quan les societats reaccionen i comencen a valorar allò que estan a punt de perdre. Llavors s'activen mesures i polítiques de protecció i salvaguarda, però en calen també d'altres, propostes de posada en valor mitjançant iniciatives de promoció, difusió, educació i sensibilització.

L'any 2000 se celebrà a Florència una reunió dels estats membres del Consell d'Europa en la què s'aprovà el Conveni Europea del Paisatge³. Un conveni que fou el resultat d'un grapat d'anys treballant per incorporar les noves demandes i percepcions socials en promoure la protecció, la gestió i l'ordenament del paisatge, per tal de fer front al procés accelerat de canvis que l'estaven afectant durant les darreres dècades del segle XX. Allò més significatiu del document aprovat era la definició de paisatge com una part del territori caracteritzat pel resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i/o humans. Uns paisatges, que poden ser excepcionals però també quotidians, que esdevenen part fonamental del patrimoni cultural i, en conseqüència, contribueixen a consolidar la identitat europea. Destaca però, l'aposta decidida pel compromís en incrementar la sensibilització de la societat respecte dels valors dels paisatges, del seu paper i la seua transformació, mitjançant el seu coneixement. Un dels camins assenyalats és la via de la formació i l'educació, i de forma específica la destinada a la població escolar i universitària que, des de les disciplines adients, aborden els valors relacionats amb els paisatges i les qüestions relatives a la seua protecció, gestió i ordenació, tal com replega l'article 6.B.c.

³ *Conveni Europeu del Paisatge*, aprovat pels estats membres del Consell d'Europa en la reunió celebrada a Florència el 20 d'octubre de 2000.

En este marc de conceptualitzacions sobre el patrimoni i la seua salvaguarda no es podia obviar la gran interdependència que hi ha entre el patrimoni material cultural i natural, fins ara analitzat, i el patrimoni cultural immaterial. Així com tampoc la importància d'este darrer com a gresol de la diversitat cultural i garant del desenvolupament sostenible, tal com destacava la Recomanació de la UNESCO sobre la Salvaguarda de la cultura tradicional i popular de 1989⁴. L'any 2003, el mateix organisme de Nacions Unides per a l'educació, la ciència i la cultura celebrà l'anomenada Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial a París. La Convenció defineix el patrimoni cultural immaterial com *“els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques – juntament amb els instruments, els objectes, els artefactes i els espais culturals que els són inherents– que les comunitats, els grups i en alguns casos els individus reconeguin com a part integrant del seu patrimoni cultural. Este patrimoni cultural immaterial, que es transmet d'una generació a l'altra, és recreat constantment per les comunitats i els grups en funció del seu entorn, la seua interacció amb la naturalesa i la seua història, la qual cosa els infon un sentiment d'identitat i continuïtat i contribueix, per tant, a promoure el respecte de la diversitat cultural i la creativitat humana”* (article 2.1).⁵

Un patrimoni que es manifesta mitjançant tradicions i expressions orals (inclosa la llengua pròpia), uns usos socials concrets, determinats rituals, coneixements específics i altres usos relacionats amb la naturalesa, o molts d'altres. És allò que Moncusí (2005) sintetitza dient que es tracta de pràctiques i activitats humanes que són transmises d'una generació a una altra oralment o d'una altra forma entre

⁴ Que fa referència al conjunt de creacions que emanen d'una comunitat cultural, fundades en la tradició, expressades per un grup o per individus i que reconegudament responen a les expectatives de la comunitat en tant que expressió de la seua identitat cultural i social.

⁵ Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial, aprovada el 17 d'octubre de 2003 en la 32ª reunió de la UNESCO celebrada a París del 29 de setembre al 17 d'octubre del mateix any.

membres d'un grup humà específic i que són considerades tradicionals i populars per part dels seus membres.

Tanmateix, la pròpia Convenció entén per salvaguarda *“les mesures encaminades a garantir la viabilitat del patrimoni cultural immaterial, entre estos la identificació, la documentació, la recerca, la preservació, la protecció, la promoció, la valoració, la transmissió – sobretot a través de l'ensenyament oficial i no oficial– i la revitalització d'este patrimoni en els seus diferents aspectes”* (article 2.3). A més, li dedica tot un article al tema de l'educació, la sensibilització i el reforçament de capacitats en el qual tots els estats part han d'intentar per tots els mitjans oportuns:

“a) assegurar el reconeixement, el respecte i la valoració del patrimoni cultural immaterial en la societat, en particular mitjançant: i) programes educatius, de sensibilització i de difusió d'informació dirigits al públic, i en especial als joves; ii) programes educatius i de formació específics en les comunitats i els grups interessats; iii) activitats de reforçament de capacitats en matèria de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial ...

c) promoure l'educació sobre la protecció d'espais naturals i indrets importants per a la memòria col·lectiva, l'existència de la qual és indispensable per tal que el patrimoni cultural immaterial es pugui expressar” (article 14).

Des d'una perspectiva més immediata, hom ha de referir-se al corpus legislatiu emanat de la Generalitat Valenciana en dos àmbits temàtics clarament diferenciats però alhora complementaris. D'una banda, la Llei del Patrimoni Cultural Valencià que, aprovada l'any 1998 i revisada posteriorment al 2004 i 2007,⁶ es coneixedora i alhora reflex de

⁶ Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià. Llei 7/2004, de 19 d'octubre, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de

les normatives internacionals enumerades anteriorment. Malgrat tot, és una Llei que, en els seus modificats, assumeix tímidament els criteris de la Convenció Europea del Paisatge celebrada a Florència⁷, i en canvi si fa les ampliacions oportunes per tal d'incorporar altres directrius de la Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de la UNESCO⁸. La referida Llei considera el patrimoni cultural valencià un dels trets més significatius de la identitat del poble valencià i un clar testimoni de la seua contribució a la cultura universal. Així, segons esta, el patrimoni cultural valencià el constitueixen *“els béns mobles i immobles de valor històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic, etnològic, bibliogràfic, científic, tècnic o de qualsevol altra naturalesa cultural ... [que] ... siguen especialment representatius de la història i la cultura valenciana”* (article 1.2), i a més, també en formen part com a patrimoni immaterial, *“...les activitats, creacions, coneixements, pràctiques, usos i tècniques que constitueixen les manifestacions més representatives i valuoses de la cultura i les formes de vida tradicionals valencianes. Així com ... les expressions de les tradicions del poble valencià en les seues manifestacions ... en especial aquelles que han estat objecte de transmissió oral i les que mantenen i potencien l'ús del valencià”* (síntesis dels articles 1.3 i 45.1).

En realitat, no hi ha cap referència directa als paisatges, però deixa la porta oberta a la seua catalogació en crear una categoria de Bé d'Interés Cultural (BIC) amb la denominació de Parc Cultural, que *“és l'espai que conté elements significatius del patrimoni cultural integrats en un medi físic rellevant pels seus valors paisatgístics i ecològics”* (article

juny, del Patrimoni Cultural Valencià. Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.

⁷ No s'ha d'oblidar que l'Estat espanyol no ratificà el referit Conveni fins molts anys després, concretament el 26 de novembre de 2007, i entrà en vigor l'1 de març de 2008.

⁸ Una decisió que tampoc resulta gratuïta si es té en compte les diferents candidatures que ha presentat la Generalitat perquè es declaren determinats béns com a Patrimoni de la Humanitat Immaterial: el Misteri d'Elx (2001), el Tribunal de les Aigües (2009) o la Muixeranga d'Algemesí com a part de la Festa de la Mare de Déu de la Salut (2011), i que en són tres de les nous proclamacions i inscripcions amb què compta l'estat espanyol.

26.1.A.h.). I, tanmateix, la descripció feta abans per a la declaració d'un bé immaterial d'interés cultural dona cobertura suficient a la figura del paisatge històric en general i del paisatge cultural de l'horta de València en particular.

D'altra banda, la Llei esdevé, tal com ella mateix es defineix en el preàmbul, com el marc legal adient per tal de desenvolupar les accions públiques o privades que estiguen orientades a la conservació, la difusió i l'engrandiment del patrimoni cultural i, en conseqüència, es proposa fomentar l'estima general als valors del patrimoni cultural mitjançant l'ensenyança en tots els seus nivells, l'educació i la informació com els mitjans més eficaços d'assegurar la implicació social en la seua protecció i conservació.

La culminació d'estos objectius es podrien concentrar en l'article 88 de la Llei que, sota l'epígraf "Educació", recull un seguit de propòsits i mesures a adoptar dels quals destaquem ara el del punt segon: *"la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència inclourà en els plans d'estudi dels distints nivells del sistema educatiu obligatori el coneixement del patrimoni cultural valencià"*.

D'altra banda es troba la Llei d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge⁹ aprovada l'any 2004, que aborda el tema des d'una perspectiva més generalista i centrada en el medi natural. Tot i això, és capaç de fer precisions significatives en l'aspecte de la conservació del patrimoni cultural i, de forma molt més explícita, sobre la revitalització del patrimoni rural, amb una referència concreta a les hortes valencianes com a espais amb valors històrics i culturals.

La llei diu al seu preàmbul que *"el paisatge constitueix un patrimoni comú de tots els ciutadans i element fonamental de la seua qualitat de vida, que la llei aborda des de la més actual concepció d'aquest, emanada del Conveni Europeu del Paisatge. S'estableixen*

⁹ Llei 4/2004, de 30 de juny, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge.

mesures per al control de la repercussió que sobre aquest té qualsevol activitat amb incidència territorial”.

Respecte al patrimoni cultural i la seua valoració, en l'articulat de la llei es recull la pretensió d'afavorir *“la conservació i la recuperació del patrimoni arqueològic, els espais urbans rellevants, els elements i tipus arquitectònics singulars i les formes tradicionals d'ocupació humana del territori, conforme a les peculiaritats locals”* (article 21). Mentre que en l'aspecte de la revitalització i recuperació del patrimoni rural preveu que el planejament territorial o urbanístic adopte les mesures necessàries per a aconseguir-ho de la forma més adequada (article 22.1).

I més explícita resulta la referència al paisatge de les hortes valencianes quan afirma que: *“l'horta de la Comunitat Valenciana, com a espai d'acreditats valors ambientals, històrics i culturals, ha de ser objecte de protecció. Per això, el Consell de la Generalitat aprovarà un pla d'acció territorial de protecció de l'horta valenciana, en el qual es definiran les zones mereixedores de protecció i les mesures urbanístiques corresponents, com també els programes d'actuació pública necessaris per a afavorir el sosteniment de les activitats pròpies de l'horta i la permanència de la població amb un nivell de vida adequat”* (article 22.6). I després, tot seguit, especifica que: *“el pla d'acció territorial de protecció de l'horta valenciana inclourà un catàleg de béns i espais rurals protegits en què es compreguen les edificacions, construccions i qualsevol altre element d'interés l'alteració dels quals s'haja de sotmetre a condicions o limitacions restrictives, d'acord amb l'especial valoració que meresquen aquests béns i espais protegits, sense perjudici que els municipis afectats elaboren un document de protecció més específic”* (article 22.7).

En este mateix sentit, es podria incloure la referència que fa als paisatges com a part representativa del patrimoni cultural la Llei

Urbanística Valenciana ¹⁰, concretament en l'apartat dedicat als Catàlegs de Béns i Espais protegits, quan diu: *“Els catàlegs hauran de formalitzar les polítiques públiques de conservació, rehabilitació o protecció dels béns immobles o dels espais d'interés. Amb este fi seleccionaran els que es consideren d'interés artístic, històric, paleontològic, arqueològic, etnològic, arquitectònic o botànic i els que integren un ambient característic o tradicional, com també els que es pretenguen conservar per la seua representativitat del patrimoni cultural comú o per raons paisatgístiques”* (article 77.1).

Un dels resultats més reeixit i ambiciós que ha produït esta legislació pròpia valenciana ha estat la elaboració i presentació l'any 2008 del Pla d'Acció Territorial de Protecció de l'Horta de València¹¹. Un pla que pretén donar resposta a la demanda social de protegir l'Horta¹² i a les directrius assenyalades per l'article 22 de la Llei d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge, i que es considera un instrument essencial per tal de garantir que l'Horta continue essent una senya d'identitat històrica i un dels actius de futur més importants per a la societat valenciana.

La planificació dissenyada contempla actuar a través de cinc estratègies diferenciades però complementàries com ara:

1. La creació d'un sistema d'espais oberts, on es proposa un model de protecció, es fa un catàleg dels paisatges de l'Horta i s'estableix la connexió entre ells.

¹⁰ Llei 16/2005, de 30 de desembre, de la Generalitat, Urbanística Valenciana.

¹¹ Pla d'Acció Territorial de Protecció de l'Horta de València elaborat per la Direcció General del Paisatge de la Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge de la Generalitat Valenciana, que fou elaborat i presentat públicament l'any 2008. L'any 2010 es tornava a sotmetre a exposició pública el projecte de Decret del Consell d'aprovació del Pla d'Acció Territorial de Protecció de l'Horta de València (DOCV, núm. 6299, de 29 de juny de 2010).

¹² No debades, l'any 2000 es produïa un Dictamen del Consell Valencià de Cultura sobre la conservació de l'Horta de València, i l'any 2001 es presentava a les Corts Valencianes una Iniciativa Legislativa Popular per a una Llei de l'Horta, avalada per més de 117.000 signatures.

2. El plantejament de fórmules sostenibles de gestió i finançament de l'activitat agrícola amb la finalitat de preservar-la, tot creant un ens gestor.

3. La integració paisatgística de les infraestructures i les vores urbanes establint relacions visuals i perceptives entre l'horta i els seus habitants.

4. La protecció del patrimoni cultural i visual, amb propostes d'actuació.

5. La generació de sinèrgies ciutat/horta mitjançant un ús públic recreatiu.

De qualsevol manera, només en la darrera estratègia es perceben algunes qüestions relacionades amb el món de l'educació, i ho fan sempre subsumides en un pla d'ús públic més ambiciós que posa el seu èmfasi en les activitats recreatives mitjançant una xarxa de corredors verds, l'accessibilitat a l'horta, el suport a nous serveis turístics (gastronomia i productes) o la creació d'hortes urbanes. L'actuació educativa queda relegada a la divulgació de la cultura tradicional de l'horta mitjançant instruments o institucions culturals que ja existeixen, concretament els diferents museus que hi ha al territori¹³, i la creació d'alguna 'barraca escola' o 'alqueria escola' orientada tant a escolars com també al públic en general.

La possibilitat d'integrar tots els coneixements socials, històrics, geogràfics, tecnològics i mediambientals que se'n deriven dels paisatges històrics i del patrimoni cultural de l'Horta de València no es contempla de cap forma específica ni mitjançant cap acció concreta dins dels dissenys i projectes curriculars que la Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana marca per als nivells de l'ensenyament

¹³ Museu d'Història de València (València), Museu Valencià d'Etnologia (València), Museu de l'Horta (Almàssera), Museu de l'Horta Sud (Torrent), Museu de l'Arròs (València), i d'altres, als quals se'ls proposa una cooperació per funcionar com a Centre de Documentació i Difusió de l'Horta de València.

obligatori d'infantil, primària i secundària, així com també de batxillerat o formació professional. Una llàstima, doncs, que no es considere a esta població voluminosa en procés d'aprenentatge i formació com agents principals en l'estudi i la posada en valor del patrimoni de l'Horta de València.

Arribat este punt, hem de concloure que tots els grans marcs normatius de referència revisats consideren imprescindible activar els diferents processos de patrimonialització a l'abast per tal de documentar, investigar, preservar, protegir, conservar, promoure, valorar, gestionar, difondre, revitalitzar, llegar i transmetre un patrimoni cultural singular, com ara els paisatges històrics i culturals i tot el patrimoni cultural immaterial que s'hi vincula. I una de les fórmules preferencials que totes les normatives proposen és la de l'ensenyament, l'aprenentatge i l'educació.

Les hortes i les séquies del Tribunal de les Aigües de València en són un exemple paradigmàtic del patrimoni cultural valencià, que reuneix tots els requisits expressats anteriorment per a servir de model d'actuació. El treball de documentació, investigació, catalogació i avaluació que férem conjuntament amb Enric Guinot Rodríguez i Reis Lloría Adanero per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, l'any 2003, va servir de base documental per a la presentació de la candidatura del Tribunal de les Aigües de l'Horta de València (conjuntament amb el Consejo de Hombres Buenos de la Huerta de Murcia) a la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat de la UNESCO. Una declaració i inscripció que es produiria finalment al mes de setembre de 2009.

Però la declaració no és ni pot ser un objectiu finalista en sí mateix. Ara cal implementar totes les recomanacions i els compromisos que tal

reconeixement mundial comporta. Entre elles, hi ha un de molt significatiu sobre el qual incidirà este treball, i que es refereix al camp del patrimoni i l'educació, a la utilització dels recursos patrimonials en el procés de l'aprenentatge i l'ensenyament, com a mecanisme adients per a difondre el coneixement i consolidar una consciència col·lectiva sobre la necessitat de preservar i transmetre el millor possible i en les condicions més òptimes allò que ens llegaren els nostres avantpassats. Un llegat que hem de gestionar com a societat, com a poble, però un llegat que no podem malmetre perquè és la nostra responsabilitat amb les generacions futures de valencians i valencianes i, ara també, amb tota la Humanitat.

PART III.
ELS CAMINS DE L'AIGUA
(CONSTRUIR PATRIMONI)

4. PAISATGES HISTÒRICS: ELS CAMINS DE L'AIGUA

Un paisatge històric és el resultat de la intervenció humana sobre un territori concret, quan aquesta s'ha aplicat en tota la seua diversitat possible i al llarg del temps. Per això, tot el nostre entorn és, en realitat, un paisatge històric ja que d'una manera o d'una altra s'ha produït la seua antropització, o si es vol la seua construcció, molt intensa en l'entorn urbà, prou acusada en el medi agrari, i més dèbil en les zones boscoses o lacustres del litoral. De fet, tal com ja apuntava E. Tello (1999) sense intervenció antròpica i sense finalitats humanes no hi hauria paisatges, només ecosistemes.

Com és evident no tots els paisatges històrics són iguals ja que depenen en gran mesura del grau d'ocupació humana i d'urbanització aconseguit, així com del nivell d'explotació del territori en tots els seus vessants agropecuaris. A més, cada període de la història ha anat deixant una empremta en el paisatge que pot ser identificada, caracteritzada i avaluada, i que resulta més o menys intensa segons el moment i les zones afectades. Es tracta, per tant, d'empremtes sobre el territori que presenten unes característiques determinades, amb el predomini d'uns o d'altres ítems quantificables, que poden ser identificats i aïllats amb formes concretes de modelar el paisatge.

Els paisatges agraris que han arribat fins l'actualitat són, en conseqüència, el producte d'una llarga història acumulada. Es podria dir que el paisatge, en tant que construcció històrica, és un veritable palimpsest que registra sobre el propi territori les diferents petjades de les societats al llarg del temps, i on es fusionen la cultura agrària i el desenvolupament tecnològic de cadascuna d'elles. Un paisatge, doncs, conté empremtes superposades i mesclades de diferents moments i processos històrics i culturals.

Resulta imprescindible remarcar com en estos paisatges històrics, i de forma imbricada amb la seua organització de l'espai cultivat, hi és la xarxa d'ocupació humana amb pautes d'assentament diferenciades a cada època. I més encara, la xarxa viària reflexa també l'ordenació del territori en cada moment, ja que els camins actuen com a veritables transmissors d'informació entre els assentaments i els camps de cultiu. Les vies principals vertebreren l'espai i els camins menors propicien l'accés a l'explotació dels recursos. No debades, la toponímia ens recorda sovint la implantació territorial de grups i llinatges o el control exercit sobre camins o vies de comunicació.

El paisatge, com a construcció humana, esdevé una estructuració de l'espai, amb una seqüència històrica precisa, que conté una gran quantitat d'informació de caràcter social. Una informació acumulada al llarg dels segles que conforma un significatiu llegat patrimonial i cultural. En definitiva, els paisatges i les societats humanes comparteixen una història evolutiva conjunta. Cada paisatge és una consecució cultural.

Les formacions socials històriques, amb les seues cultures agràries pròpies, han anat generant dins d'un marc espacial i temporal concret, formes diferenciades de construir el paisatge que tenen també diverses intencions d'ús. El resultat final és un espai construït que les persones hereten i, alhora, transmeten a les generacions futures al qual denominem paisatge. Un paisatge que pren dimensió cultural quan esdevé part de les senyes d'identitat col·lectiva d'un poble com el valencià.

4.1. LA GÈNESI DELS SISTEMES HIDRÀULICS DE LA VEGA DE VALÈNCIA

La qüestió dels orígens del sistema de reg de l'Horta de València ha estat un tema que ha cridat l'atenció dels historiadors i abans encara dels erudits des de fa molt de temps. Segons els corrents dominants en la historiografia de cada moment, s'ha parat especial atenció a l'època musulmana o a l'època romana, i fins i tot algunes vegades s'ha volgut remuntar els més primitius antecedents a temps dels ibers.

Evidentment no és una qüestió fàcil de resoldre, però pensem que sí és possible establir un punt de partida per a entendre's. Es tracta de posar l'èmfasi en diferenciar dos nocions: regadiu i sistemes hidràulics, de manera semblant a com s'ha fet abans amb la diferenciació entre regadiu i horta. El regadiu és conegut per les societats mediterrànies des de l'època neolítica. Sempre que ha estat possible, les societats mediterrànies sedentàries organitzaren formes de captació d'aigua i construïren els mecanismes adients per a la seua conducció als camps, sempre segons les possibilitats tècniques, però també segons les seues necessitats socials. I esta segona variable, les necessitats socials, no és una mera qüestió quantitativa (produir més aliments), sinó que fa referència al model de relacions socials imperants en cadascuna de les societats que han viscut en estes terres i a la forma en que es defineix quin o quins sectors socials foren els decisius a l'hora d'organitzar la propietat de la terra, l'ús de l'aigua, els processos de treball i la forma d'organització de les estructures familiars.

Es podria dir que "regar sempre s'ha regat", en la mesura que els condicionants geogràfics ho han permés i les societats ho han volgut fer. Però, certament, no ha estat el mateix al llarg dels segles la forma en què s'ha organitzat l'ús social de l'aigua. La societat romana, la societat islàmica, la societat feudal i la societat moderna/contemporània han estructurat els seus espais de regadiu, les seues formes de poblament, els

seus models familiars, l'explotació de la terra o els processos de treball de formes ben diferenciades entre elles.

Es pot dir que hi ha regadiu a època romana, a època islàmica, a època feudal i a època moderna i contemporània, però no són idèntics els sistemes hidràulics que han generat cadascuna d'estes societats. Les séquies han estat excavades sempre a la terra, però no hi ha hagut el mateix disseny del territori, la mateixa construcció del paisatge, ni la mateixa forma de decidir com, perquè i per on passaven les séquies, es feien els partidors o es col·locaven els casals de molins.

És per tant a partir d'estes premisses que, en base a l'anàlisi històrica que fem dels sistemes hidràulics valencians, podem afirmar que les Séquies de la Vega de València, com la majoria dels altres sistemes hidràulics valencians, foren dissenyades i construïdes en època islàmica, abans de la conquesta feudal del segle XIII, i no són una herència directa de l'època romana, malgrat que en alguns casos podria ser que s'estigueren regant les mateixes terres en alguna part de l'entorn de la ciutat. En tot cas, allò concret que es va produir en el disseny del territori que es dugué a terme en època islàmica fou la directa interrelació entre els llocs de poblament (les conegudes alqueries musulmanes) i els perímetres de reg.

Esta qüestió es pot avaluar de forma nítida amb l'anàlisi del territori de l'Horta que es fa a continuació, on s'estableix una relació entre els sistemes de partició interns de l'aigua en cadascuna de les séquies de la Vega, i la localització dels nuclis de poblament de cada territori. Serveix d'exemple la séquia de Tormos que té el seu primer partidor en forma de llengua a la vora de Benimàmet, la funció del qual és repartir l'aigua de forma proporcional i continuada entre els dos grans espais de reg que té: el terme de Benicalap i el terme de Borbotó. I com estes, la majoria de les alqueries de l'entorn de València (Selma: 2007).

Estos sistemes hidràulics es construïren, raonablement, d'una forma escalonada entre els segles IX i XII. Cadascun dels nous projectes implicava plantejar-se l'organització d'un nou espai que permetés l'assentament de les comunitats o dels grups clànics que havien d'instal·lar-se en les diferents alqueries. Unes alqueries o assentaments humans disperses per tot el perímetre de reg que havien de posar en marxa i fer funcionar els respectius espais d'horta irrigada que se'ls assignava. La història més concreta de l'època islàmica és, justament, la que majors dificultats de fer planteja per la falta d'una documentació escrita al respecte, i és bàsicament l'arqueologia hidràulica la que comença a produir informacions substancials sobre el tema. Es pot citar, però, la notícia de l'historiador àrab Ibn Idari, qui a la seua obra *Al Bayan al Mugrib* escrivia referint-se a l'any 1094: *“El dia de l'aparició de la lluna de sauwal (14 d'octubre) els musulmans celebraren l'oració en comú per la festa del trencament del dejuni, a Manzil Ata (Mislata), vora la séquia Hawwara (Favara)”*.

En tot cas, els documents i testimonis dels anys de la conquesta cristiana del segle XIII, en temps de Jaume I, palesen la realitat física i material de les séquies de la Vega i la seua adopció per part dels repobladors cristians tal com funcionaven “en temps de sarraïns”, una frase repetida en aquell primer segle de la societat feudal valenciana. El document clau és el conegut privilegi del rei Jaume I del 29 de desembre de 1239, tres mesos després de la rendició de la ciutat de València, en què declara: *“Donem i atorguem per a sempre totes i cadascuna de les séquies de València, llevat de la que va a Puçol, de tal manera que sempre pogueu regar tal com és costum d'antic”*.

En aquesta concessió reial del 1238 rau, per tant, el dret dels regants a constituir-se en comunitats de regants i a organitzar el sistema hidràulic en tots els seus aspectes. Això vol dir que s'heretaren els perímetres de reg i les construccions hidràuliques que existien en aquell

moment, i que a partir d'aleshores, durant segles, les comunitats han continuat amb la gestió, i la transformació quan els ha calgut, d'aquelles infraestructures del reg. Tot i això cal fer una observació perquè, efectivament, existeixen alguns exemples clars de modificació fins i tot en el traçat d'alguna de les séquies mare, com ara el canvi de la séquia de Favara cap als límits del poble de Mislata per a incorporar al seu sistema el molí senyorial de la població, el molí d'Aranda o molí Nou, abans del 1421 segons es desprén de les Ordenances de la séquia de Favara. Però en línies generals no ha estat possible, al llarg dels segles, dur a terme canvis significatius en el traçat de les séquies mare i en la instal·lació de les principals architectures, partidors de llengua i molins, perquè canvis d'esta mena implicaven immediates alteracions en els equilibris del repartiment de l'aigua de reg i els conseqüents conflictes socials entre regants.

Això vol dir que la història de les comunitats de regants de la Vega de València és molt antiga i complexa, des del segle XIII fins al segle XXI, però en canvi, els espais de reg de cadascuna d'elles i els seus elements arquitectònics tenen un component d'estabilitat molt accentuat. És a dir, es manté estable la seua localització i la seua funció dins del sistema hidràulic corresponent.

4.2. L'ORDENACIÓ DEL TERRITORI: POBLAMENT, SÉQUIES I CAMINS

El territori de l'Horta de València que han regat històricament les set Séquies del Tribunal de les Aigües conforma el tram final de riu Túria, i dibuixa una forma cònica que s'obre progressivament cap a la línia de costa, amb dues fites orogràfiques que l'emmarquen aproximadament pel nord i el sud: el barranc de Carraixet i el barranc de Torrent-Catarroja. Al llarg dels segles, este espai natural ha estat construït pels llauradors que l'han posat en valor, primer en època musulmana i després des d'època feudal fins als nostres dies a través de diversos processos d'organització territorial. A vista d'ocell, esta ordenació i construcció de l'espai de l'horta estarà marcada per tres qüestions fonamentals que tenen, alhora, una plasmació física i un reflex material sobre el terreny: la localització dels llocs de poblament, que bé podia ser concentrat o dispers; la xarxa viària que comunica els diversos nuclis o establiments de població; i la xarxa de séquies, especialment els grans canals de les séquies mares, que vertebreren els camps o espais de treball agrícola (Guinot, Selma: 2005).

Estos tres aspectes són els que han dibuixat i construït durant segles el paisatge antropitzat de l'horta, amb una complexa interrelació entre ells i, després de deu segles almenys d'història, tan sols a partir de la segona meitat del segle XIX les coses van començar a canviar, primer de forma lenta i a partir de la segona meitat del segle XX d'una forma accelerada, sense que a dia de hui s'hagen acabat estos canvis. A l'època contemporània han estat, i encara ho són, les noves carreteres, les autovies i les grans línies de ferrocarril les que marquen i defineixen el territori a gran escala, així com la conurbació que a poc a poc s'està generant, i que duu a la unificació d'uns nuclis urbans amb uns altres, tal com passa al nord del riu entre els barris de Benimàmet i Benicalap amb

Burjassot, o amb el barri de Benimaclet i ara quasi també d'Orriols i les primeres edificacions d'Alboraià; mentre que al sud del riu també passa el mateix entre els barris de la Torre i el Forn d'Alcedo amb Sedaví-Alfagar, o amb Xirivella i Alaquàs.

Però com dèiem, estes transformacions són modernes perquè durant segles l'horta nord de València es va caracteritzar per una densitat baixa de nuclis de població, en general de limitades dimensions humanes fins al segle XIX; també per una certa importància del poblament dispers, de les cases o barraques unifamiliars en les mateixes parcel·les de cultiu; igualment es caracteritzava per l'existència d'una xarxa de comunicacions basada en poc menys de deu camins de diferent importància però que tenien en comú, de forma prou majoritària, el seu caràcter radial des del nucli de l'antiga ciutat medieval. I, evidentment, per la xarxa de séquies de Mestalla, Rascanya, Tormos, Rovella, Favara, Mislata-Xirivella i Quart-Benàger-Faitanar, la qual era perpendicular i tallava la xarxa de camins en molts llocs.

D'altra banda, i com és ben conegut, una bona part de l'especial configuració del poblament i la xarxa de camins d'esta zona tenen un origen prou antic. És evident que l'entorn de la ciutat de València va estar ocupat, organitzat, cultivat i poblat en època romana, però també cal recordar que durant l'alta Edat Mitjana, entre els segles V i IX aproximadament, es va produir un col·lapse i un abandonament prou general tant del nucli urbà de València –reflectit en les restes arqueològiques de la zona de l'Almoina, al costat de la catedral– com del model d'ocupació del territori de l'horta. Per això, fou la nova societat musulmana la que va tornar a ocupar, dissenyar i ordenar este espai de l'Horta de València, així com la resta de les hortes històriques valencianes, i podem afirmar que van ser els musulmans els que van crear este nou paisatge històric rural: el dels grans sistemes hidràulics de

la Vega de València, que ha sobreviscut fins l'actualitat. Per tant, és clar que l'organització territorial i espacial de l'horta de la ciutat és clarament islàmica i un punt clau per a entendre-ho és que estos sistemes de regadiu es van construir en funció de la necessitat d'assentar grups de població musulmana que van arribar a València entre els segles VIII i X en este entorn de la *Madina Balansiya*. Per esta raó, tant les dimensions originals de cada un d'estos sistemes de reg com la localització física dels pobles o alqueries d'aquella època medieval tenien una relació directa amb els grups de famílies clàniques musulmanes que els van dissenyar, els van construir i els van posar en explotació abans del segle XI.

És per això que en el disseny dels recorreguts de les séquies mares i en el de la direcció dels braços principals es va tindre en compte, a més de les realitats físiques dels pendents i les corbes de nivell, o l'existència de fonts i zones de marjal, la realitat social d'establir i fixar els llocs on s'anaven a construir els nuclis de població –les alqueries musulmanes enteses com a xicotets pobles on vivien cada un d'eixos grups familiars musulmans de tipus clànic–, perquè n'eren els destinataris de les terres regades per la xarxa hidràulica.

En els primers segles de la història d'estos sistemes hidràulics i fins a la conquesta cristiana del segle XIII, el poblament va estar basat en el model d'alqueries musulmanes, açò és, xicotets grups de cases formant una aldea en la qual vivien un grup de famílies de llauradors que estaven emparentades entre si. Hi van haver fins mig centenar d'alqueries en la zona de l'horta nord, però de la majoria d'elles no ha quedat constància física del lloc on es trobaven. Sí que coneixem part dels seus noms gràcies al *Llibre del Repartiment* del segle XIII, el qual ens dóna una nòmina prou extensa d'estos nuclis de població així com el que havien de ser grans propietats o heretats de les elits de la ciutat: els anomenats *rahals* o *rafals* (Selma: 1999).

Així, i en una primera aproximació, podem considerar que el plantejament inicial de la séquia de Mestalla hauria estat el de regar les alqueries de Campanar, Petra, Benimaclet, Rambla i Algirós com a nuclis principals, si bé és probable que també existiren algunes altres que per ara no és fàcil d'identificar; i totes elles organitzant un espai de reg entre Benimaclet pel nord, el camí real de Morvedre per l'oest, el riu pel sud i fins a la mar per l'est. La séquia de Mestalla és la que presenta un disseny en la seua xarxa més peculiar, especialment pel traçat de la séquia de Petra, la qual, en un primer tram, sembla que siga el canal per a regar l'horta de Campanar, però després el seu traçat continua durant un llarg tram pel mig de l'alqueria d'Olleria, la qual no ha regat en els últims segles, per a poder aconseguir un nou perímetre d'horta al costat del camí de Montcada, un espai que correspondria al territori de l'alqueria de Petra.

Per la seua banda, la séquia de Rascanya sembla dissenyada per a regar a partir d'un punt concret situat al camí de Montcada i on es divideix en les llengües de Serra. Encara que regava una franja entre la séquia mare i el riu Túria, el seu objectiu fonamental pareix el de crear les hortes d'Orriols, Rascanya, Tavernes Blanques, Alboraià i Almàssera, a part d'altres xicotetes alqueries d'època musulmana que hi hauria en tot este espai i que encara no estan ben identificades i situades.

La séquia de Tormos tindria com a objectiu fonamental regar l'horta de la part alta de Campanar, on durant els segles medievals existí un cert nombre de rafals, i a continuació repartir la seua aigua a través de llengües cap a les alqueries de Benimàmet, Beniferri, Benicalap, Burjassot, Borbotó i Carpesa, a més d'altres alqueries que no coneixem bé la seua situació, per exemple Benitaha, que sembla estar situada entre Marxalenes i Beniferri (Guinot, Selma: 2005).

El propòsit de la séquia de Rovella hauria estat el de regar l'horta pròpia de la ciutat de València i de la gran alqueria propera de

Russafa, si bé és probable que també existiren algunes altres que per ara no és fàcil d'identificar; i totes estes organitzant un espai de reg entre Roterós per l'oest, el riu pel nord i fins a la mar per l'est. La séquia de Rovella és la que presenta un disseny en la seua xarxa més peculiar ja que la seua funció bàsica era el nodriment del nucli urbà, pel qual entrava ramificant-se en una gran xarxa de neteja i escura.

Per la seua banda, la séquia de Favara sembla dissenyada per a regar a partir d'un punt concret situat a l'oest de la ciutat, en el camí històric cap a Quart, per a estendre's per tot l'oest i sud del nucli urbà medieval. Encara que regava una franja entre la séquia mare i el riu Túria, el seu objectiu fonamental sembla ser el de crear les hortes de Patraix, Rajosa, Malilla, Alfafar, Sedaví, Benetússer, Massanassa, Catarroja i Albal, a part d'altres xicotetes alqueries d'època musulmana que hi hauria en tot este espai i que encara no tenim ben identificades i situades.

La séquia de Mislata-Xirivella tindria com a objectiu fonamental regar l'horta situada a continuació de l'anterior de Favara, a l'oest i a una cota més alta. Bàsicament sembla dividir-se en tres grans espais: el de la pròpia Mislata, el de la séquia de Xirivella per al seu entorn i actual terme municipal, i el braç d'Andarella, el més gran per a regar l'espai entre esta alqueria, la de Soterna i arribar fins a Patraix.

Finalment, la séquia de Quart-Benàger-Faitanar és, sens dubte, la més complexa de l'horta-sud, en estar dividida en dues comunitats de regants històriques però també donar aigua a altres dos entitats separades: el comuner de Manises i el comuner d'Aldaia. En principi el seu objectiu és regar la franja més alta de la planura al·luvial, amb un braç per a l'alqueria de Quart, un altre braç, el de Benàger, per a regar les alqueries d'Aldaia, Alaquàs i la part nord de Picanya, i un tercer, el de Faitanar per a regar les alqueries desaparegudes de la partida de

Safranar en terme de València i arribar fins a Paiporta (Guinot, Selma: *inèdit*; Esquilache: 2007).

En tot cas la conquesta feudal del temps de Jaume I va provocar una expulsió majoritària dels llauradors musulmans d'esta zona i el repartiment de les seues terres entre els repobladors cristians, un clar canvi en el poblament en ser abandonades moltes d'estes xicotetes alqueries i tan sols sobreviure algunes com a pobles que van començar a fer-se un poc més grans. D'esta reestructuració, per exemple, desaparegueren alqueries com Algirós o Petra (a la banda nord) i alqueries com Andarella, Cassén o Rajosa (a la banda sud), les quals han quedat en la memòria tan sols com els noms de les séquies que regarien l'horta de cadascuna d'elles. En canvi altres van sobreviure i, en general, s'han mantingut com a poblacions fins a l'actualitat: és el cas de Benimaclet, Alboraià, Almàssera, Tavernes Blanques, Orriols, Benicalap, Carpesa, Borbotó, Burjassot, Benimàmet, Beniferri o Campanar al nord, o el cas de Mislata, Quart, Aldaia, Alaquàs, Patraix, Malilla, Benetússer, Alfafar, Massanassa, Catarroja o Albal al sud.

És bo assenyalar que a l'horta-sud es mantingué un reduït nombre de llauradors musulmans en l'espai de la séquia de Benàger, concretament en la població d'Alaquàs i alguns també a Aldaia, però des del mateix segle XIII foren marginats de qualsevol forma de representació social en les comunes de regants.

A poc a poc, a partir de l'època baix medieval, junt amb estos pobles concentrats però no massa grans ja que van oscil·lar entre les 40 i les 150 famílies, van anar apareixent cases disperses al llarg dels camins i en les mateixes parcel·les de cultiu. Són les alqueries que tots coneixem com a cases aïllades i situades al mig de l'horta, però que durant molt de temps van tindre dues grans categories; per un costat la barraca o xicoteta casa dels llauradors, molt senzilla i a vegades situada a la vora dels camins de l'horta sense arribar a formar un carrer però sí

disseminades al llarg d'ells. D'altra banda, l'alqueria pròpiament dita dels segles XIV a XVIII, amb molta menys població que les anteriors alqueries musulmanes i formada normalment per un conjunt d'edificis per a vivenda i usos agrícoles, propietat d'algun ciutadà, institució eclesiàstica o noble, i que en alguns casos va arribar a tindre una certa entitat arquitectònica, com poden ser els casos, molt deteriorats hui en dia, de l'alqueria del Moro, a Benicalap, o l'alqueria Fonda, al costat del camí de Montcada, o els casos de l'alqueria de Recatí i dels Aiguamolls, les dues a la partida de Safranar del terme de València i domini de reg de la séquia de Faitanar.

Respecte a la xarxa viària, l'horta nord de València està vertebrada de nord a sud per un eix de comunicació fonamental, el camí de Morvedre o en temps moderns carretera vella de Barcelona i actual avinguda de la Constitució, i que durant l'època medieval i moderna va tindre la categoria de camí reial. Este és l'eix fonamental de circulació, al llarg del qual s'anaven succeint les antigues alqueries musulmanes i després els pobles i municipis medievals que, en general, han sobreviscut fins als nostres dies. Partint del pont de Serrans, des d'època baix medieval fins al creixement urbà del segle XIX, este camí va tindre un primer tram que arribava fins a l'actual cantó on comença el camí de Montcada i que va ser considerat carrer de València durant segles. En la major part del seu recorregut existien cases a un costat i a l'altre, així com diversos edificis religiosos –el convent de Sant Julià, l'hospital de Sant Llätzer–, però pràcticament no hi havia carrers transversals i de seguida començaven els camps. A partir del camí de Montcada, estos ja limitaven amb el propi camí reial i s'anaven succeint les xicotetes poblacions d'Orriols, Tavernes Blanques, més lluny Almàssera, Bonrepòs, Foios i d'altres.

Entre este camí reial i la mar, la xarxa de comunicacions també mantenia en gran mesura la seua forma radial i, almenys des del segle

XIII, va estar basada en cinc camins que enllaçaven els menuts nuclis de població de la zona: el camí vell d'Alboraia, el camí vell de Benimaclet, el camí vell del Grau, el camí d'Algirós i el camí vell del Cabanyal, potser este últim més recent a pesar del seu nom. La primera cosa que crida l'atenció és el qualificatiu "vell" per a quasi tots ells, la qual cosa ens està indicant com des de la segona meitat del segle XIX es va produir una important revolució pel que fa a la reestructuració d'estes vies de comunicació basant-se en una ordenació del territori feta des de la planificació municipal i amb criteris geomètrics. En tot cas, i durant segles, els cinc citats van ser els eixos de la comunicació cap a la part més oriental de l'horta nord, tenint a més els seus punts de partida en els ponts sobre el Túria: el pont de la Trinitat per al camí vell d'Alboraia i el camí vell de Benimaclet, el pont del Real per al camí vell del Cabanyal i el pont de la Mar per al camí vell del Grau i el camí d'Algirós.

Quant a la part més interior de l'horta nord de la ciutat, a l'oest del camí de Morvedre, una altra sèrie de camins vertebrava també de forma radial aquell espai cap als pobles de l'entorn. El primer era i és el camí de Montcada, una derivació del camí reial a l'altura de l'antic convent de Sant Julià, i del que més avant eixien al seu torn els camins de Carpesa, el de Borbotó i el camí vell de Godella, estos tres últims ja en l'espai de reg de la séquia de Tormos. Per la seua banda, un poc més a l'oest de la ciutat medieval de València, a l'altre costat de l'anomenat Pont Nou, començava el camí de Burjassot, i des del seu mateix inici ja s'anaven produint les bifurcacions dels camins de Campanar i Paterna, del camí de Lliria i, des d'este, el de Benimàmet.

Respecte a la xarxa viària, l'horta sud de València està vertebrada de forma radial per dos eixos de comunicació fonamentals, el camí reial de Xàtiva i el camí de Quart. El primer és conegut també en temps moderns com carretera reial de Madrid i es correspon amb l'actual carrer Sant Vicent de la ciutat de València. Es tracta de l'eix

principal de circulació al sud del riu Túria i durant l'època medieval i moderna va tindre la categoria de camí reial. Al llarg del seu recorregut s'anaven succeint les antigues alqueries musulmanes i després els pobles i municipis medievals que, en general, han sobreviscut fins als nostres dies.

L'altre eix de comunicació que vertebra la zona és el camí de Quart, que esdevenia a partir de Mislata camí de Castella i més recentment també carretera reial de Madrid. Entre estos camins també es pot enumerar una xarxa de vials històrics que mantenia igualment una disposició radial però d'abast més limitat per tal de comunicar amb les diferents poblacions de l'entorn: el camí de Torrent, el camí vell de Picassent, el camí de Malilla, el camí de Russafa i el camí de Montolivet.

En un altre nivell inferior, es troba tota una sèrie de camins secundaris que comuniquen entre si els ja esmentats anteriorment, així com un nodrit grup de vials menors i abundants sendes que permeten accedir a les parcel·les concretes de l'horta per tal de cultivar-les. A més, és usual que els marges de les séquies, especialment aquells dels trams de majors dimensions, siguen utilitzats com a camins de pas, amb la qual cosa l'espai de l'horta acabà disposant d'una complexa i extensa xarxa de circulació jerarquitzada en importància.

Un dels problemes de moviment en l'horta va ser, justament, el continu creuament de camins i séquies, cosa que obligava a la construcció de ponts en els indrets de major entitat. Cal tindre en compte que els canals d'algunes séquies mares, com ara Mestalla o Rascanya, podien arribar a tindre fàcilment amplàries de set i huit metres pel volum d'aigua que hi circulava, almenys durant els segles en què els seus caixers van ser de terra endurida. És per això que els ponts es van convertir en un element imprescindible i, des del segle XIV, en la *Sotsobreria de Murs i Valls* del consell municipal de la capital valenciana es conservava la documentació de les periòdiques reparacions

d'aquells situats en els camins reials, així com en alguna de les seues derivacions principals. En canvi, en els braços secundaris, la circulació de persones es resolía sovint per mitjà de lloses allargades de pedra o, simplement, un tauler creuat, tal com ha succeït fins a èpoques molt recents. Al cap i a la fi una xicoteta arquitectura hidràulica, normalment poc monumental però en canvi absolutament imprescindible per a la vida quotidiana de l'horta durant tots estos segles.

4.3. L'ESPAI DE L'HORTA, UNA CARACTERITZACIÓ FORMAL

El conjunt territorial de les séquies de l'horta de València s'estén sobre una àmplia i poc inclinada plana que forma part de la vall fluvial del riu Túria en el seu últim tram abans de la desembocadura.

A la banda nord, la plana és prou extensa i arriba des de la vora esquerra del riu fins al terme de Sagunt, tot i que el perímetre en què s'inscriuen les terres regades per les séquies de Tormos, Rascanya i Mestalla és més menut. A grans trets, este espai queda delimitat al sud pel llit històric del riu, a l'oest per l'inici del con de la plana al·luvial en els termes de Quart de Poblet i Paterna i els pedemonts de Paterna, Benimàmet, Burjassot, Rocafort i Godella, al nord pel barranc del Carraixet (amb l'excepció que representa el terme municipal d'Almàssera situat en el seu marge esquerre), i a l'est per la mar Mediterrània.

A la banda sud, la plana és igualment vasta i s'estén des de la vora dreta del riu fins als marges de l'Albufera, tot i que el perímetre en què es troben les terres regades per les séquies de Rovella, Favara, Mislata-Xirivella, Quart i Benàger-Faitanar és també més menut. Els seus límits els fixa, a grans trets, el llit històric del riu en la banda septentrional, l'inici del con de la plana al·luvial en termes d'Aldaia i Alaquàs a l'oest, el barranc de Torrent al sud (amb l'excepció que representen els termes municipals de Catarroja i Albal situats en el seu marge dret), i la mar Mediterrània i l'Albufera que limiten per l'est i sud-est respectivament.

El relleu ofereix una certa senzillesa que permet definir la zona com una extensa plana que va elevant-se lentament cap a l'interior. Les corbes de nivell van paral·leles a la línia de la costa i a una certa equidistància cap a l'interior. No és erroni, doncs, parlar d'una plana suaument inclinada que no presenta cap elevació significativa.

Hui en dia, i amb un colp d'ull superficial, el vast perímetre de reg de l'Horta de València dóna la impressió que es tracta d'un espai pràcticament pla (fet que ha contribuït al procés d'urbanització creixent que s'ha donat en el seu interior). Ara bé, en realitat esta plana al·luvial presenta un lleuger pendent majoritari cap al mar, i uns altres de secundaris en direcció al propi riu en la banda nord, o en direcció a l'Albufera en la part meridional (Guinot, Selma: 2005 i *inèdit*).

4.3.1. L'horta septentrional

La séquia mare de Tormos circula a unes cotes de 40-35 metres sobre el nivell del mar entre el pedemont de Paterna i el de Burjassot i, des d'eixa cota va baixant el nivell cap al sud i el riu Túria en tota l'horta de Campanar. En canvi, a partir de l'eix Burjassot-Benicalap, el terreny va descendint cap a l'est i nord-est fins arribar a una cota d'uns 15 m en la vertical aproximada de l'antic camí de Morvedre, ara denominat carrer de Sagunt i avinguda de la Constitució. Després continua baixant encara més suaument cap a l'est fins a arribar a la vora de la mar, on durant segles i fins a pràcticament el segle XVIII va existir tota una franja de marjals i llacunes, entre la zona de la Malva-rosa i les partides a la vora del mar del terme d'Alboraià.

I és que en realitat estos perímetres de reg de les séquies del nord de la Vega de València, des del punt de vista morfològic, s'organitzen en dos grans àmbits, un més menut a l'oest conegut com "*l'horta de Campanar*", i un altre de majors dimensions en la part central i oriental que s'escampa fins a la vora del mar. Tots dos àmbits separats per l'esperó que representa una lleugera elevació del terreny, la qual s'estén en forma de falca i en direcció sud-est des del nucli antic de Burjassot cap al nucli primitiu de Benicalap i el riu Túria, tot finalitzant a poca distància d'este, en la zona de Marxalenes.

El primer espai correspon a la gran horta de Campanar, que comença a l'oest quan s'obri el con al·luvial del Túria a partir del nucli urbà de Paterna. Es tracta d'una plana sense cap accident de relleu, que s'inclina cap al sud-est i l'est en direcció a la vora del riu i sobretot cap al nucli urbà antic de Campanar. Per la banda meridional, el perímetre limita amb la mota del riu Túria, que fa de barrera física entre esta horta i el llit del riu, per la qual cosa els braços més pròxims a ell prenen una clara direcció paral·lela cap a l'est, com ara la fila de

Campanar, de Tormos, o les séquies mare de Mestalla i Rascanya. La cota més alta la manté la séquia mare de Tormos i, a mesura que va avançant el seu recorregut cap a Burjassot, els braços que van derivant per la seua dreta prenen una direcció majoritàriament orientada cap al sud/sud-est.

Esta orientació dels ramals secundaris de reg es deu al referit esperó que va de Burjassot a Marxalenes, i també perquè just abans hi ha un canal de drenatge de major entitat. És el barranc d'en Dolça, que eixia a esta plana al luvial de Campanar entre les poblacions de Paterna i Benimàmet, i el qual, passat Beniferri, enllaçava amb el barranc de l'Almara, que baixava entre Benimàmet i Burjassot. A partir d'esta zona la depressió anava cap al riu en paral·lel a l'esperó esmentat a l'altura de Benicalap i acabava en el riu al costat de Marxalenes. Esta antiga depressió del terreny a l'extrem oriental de l'horta de Campanar és la que va obligar als constructors musulmans de les séquies de Mestalla i Petra a dibuixar una gran corba entre l'actual avinguda del General Avilés i el que era el camí nou de Paterna, ara parcialment carrer del Doctor Nicasio Benlloch, a tocar de Benicalap i la zona immediata al Palau de Congressos. Esta gran corba en el disseny de les dues séquies responia a la necessitat de mantenir cota en esta depressió, girant pels marges de l'esmentat barranc i evitant amb això la construcció d'un pont o aqüeducte.

El segon àmbit de l'espai de reg situat al nord del riu és d'unes dimensions territorials molt més grans i s'estén entre les motes del barranc del Carraixet al nord i la del riu Túria al sud. Per la seua banda oest s'inicia en el pedemont de Burjassot-Rocafort-Godella, seguint pel límit de reg de la séquia de Tormos en la part septentrional, i per l'esperó entre Benicalap-Marxalenes en la seua banda més pròxima al riu. La morfologia d'esta zona està caracteritzada per un pendent cada vegada més suau cap a l'est i cap a la mar, i per diverses depressions

de drenatge que protagonitzen algun barranc o antic paleocanal fossilitzats en el territori i de poca entitat. Amb tot, i a partir d'una primera aproximació als traçats de les tres séquies, destaca amb diferència la línia de drenatge constituïda pel barranc o séquia de la Font de Carpesa, després anomenada del Palmar i finalment conegut amb el nom de séquia de Vera.

Este barranc canalitzat i convertit en séquia té el seu inici en una antiga zona depressiva entre Borbotó, Carpesa i Benifaraig, de la qual hi ha notícies de temps medievals sobre el seu caràcter de marjal interior. El seu desguàs estava situat en la zona on la séquia de Tormos creua la carretera de Montcada, i allí enllaçava amb el cabal de la Font de Santa Anna de Carpesa, formant ja un canal amb aigua constant bona part de l'any. A banda del seu ús històric com a canal de reg en la zona de Tavernes i Alboraià, des del punt de vista morfològic afecta clarament les tres séquies de la Vega. Tormos fa una gran corba entre Borbotó i Carpesa per a superar el naixement i capçalera d'este barranc en la citada font de Santa Anna, acostant-se a la mota del barranc del Carraixet per a mantindre la cota més alta en tot l'entorn de la població de Carpesa i regar així cap al sud, amb les caigudes de Tormos cap a l'esmentat barranc de la Font. Per la seua banda, les caigudes finals de la séquia de Petra, en Poble Nou, van just al contrari, en direcció nord, fins este tram inicial del barranc.

A partir del terme de Tavernes Blanques i en direcció a la mar, el seu caixer es feia més profund i de major entitat i de fet es convertia en la depressió eix que separava en part els territoris de reg de les séquies de Rascanya pel nord i de Mestalla, en el seu braç de Rambla, pel sud. La séquia mare de Rascanya, ja convertida en el seu braç d'Alboraià, s'adossa a la mota del barranc de Carraixet en direcció a la mar, i tots els seus braços van dirigint-se cap al mateix punt però amb caigudes laterals secundàries en la depressió esmentada del barranc o séquia del

Palmar, i en el seu tram final séquia de Vera. Per la part sud, este barranc canalitzat fa de receptor dels acabaments i d'algunes caigudes de diversos braços de la séquia de Rascanya a Orriols i, inclús abans, d'altres com el braç de Guatla. El mateix ocorre amb tots els finals de les ramificacions secundàries del braç de Rambla, de la séquia de Mestalla. El braç de l'Arquet, el d'Escamarda i tots aquells en què es va dividint al terme de Benimaclet el braç d'Alegret prenen una direcció nord-est, aproximadament, per tal de caure finalment en un punt o altre de la séquia de Vera.

Tan sols es lliuren d'esta orientació morfològica el braç d'Algirós de la séquia de Mestalla, en totes les seues divisions secundàries (braç del camí d'Algirós, braç de Roca o braç de Carmona), així com la séquia mare de Rambla amb els seus dos braços, Rams i Arquet. La raó és la seua major proximitat al riu Túria, per la qual cosa mantenen una direcció prou nítida cap a l'est, acabant directament a la mar.

Amb tot, convé assenyalar l'existència d'una sèrie de menuts paleocanals o canals de drenatge de poca profunditat que, primitivament i en època medieval abans del disseny d'estos tres sistemes hidràulics, circulaven per diversos llocs i drenaven puntualment estos dos àmbits de la plana fluvial de la Vega nord. Primer amb les rompudes i les reparcel·lacions des de la mateixa època medieval i en períodes més recents amb la urbanització del territori, la gran majoria d'estos canals han desaparegut visualment, encara que després la societat sembla sorprendre's quan tal carrer o punt de l'horta es converteix en una riera arran dels episodis periòdics de pluges torrencials.

Des del punt de vista de la morfologia del territori d'esta part septentrional de la Vega i de la seua incidència en el recorregut de les séquies de Mestalla, Rascanya i Tormos, es pot detectar en el traçat dels seus caixers l'existència de les irregularitats originals del terreny. Per

exemple, les notícies antigues arreplegades pels especialistes en geografia de l'horta sobre la derivació del primitiu barranc del Palmar en la partida del racó de Sant Llorenç, on una part seguia en direcció al mar pel que és l'actual séquia de Vera, ja canalitzada amb obra moderna, mentre un altre braç girava cap a la dreta i en direcció al Túria pel camí vell o camí fons d'Alboraia. L'any 1932 Nicolau Primitiu recordava que este camí, llavors, ja no era fondo perquè havia estat reblit amb runes, però que antigament feia d'escorredor des de l'esmentat barranc cap a la zona de la Volta del Rossinyol, on es troben els actuals jardins de Vivers. Doncs bé, crida poderosament l'atenció la corba de grans proporcions que justament en este espai fan els tres braços històrics que tenia ací des del segle XIV el braç d'Algirós de la séquia de Mestalla, tant el braç principal com els dels dos molins que estaven en la zona dels actuals Jardins de Montfort. L'esmentada corba pot ser entesa raonablement si haguera existit una xicoteta barrancada allí quan es va construir la séquia d'Algirós fa almenys mil anys.

4.3.2. L'horta meridional

La séquia mare de Benàger circula a una cota de 45 metres sobre el nivell del mar entre els pobles d'Aldaia i Alaquàs i, des d'eixa cota, va baixant el nivell cap a l'est i el sud-est. Per la seua banda, des dels límits orientals de l'antic pobles de Russafa, en la frontera que marca la separació històrica amb els francs i marjals de la ciutat de València, s'encetava antigament una extensa marjal que connectava amb l'Albufera i que fou l'escenari durant segles dels aterraments i colonitzacions que acabaren per eixamplar de forma enorme els perímetres de la séquia de Favara i la construcció de la Séquia de l'Oro.

I és que en realitat els perímetres de reg de les séquies de la zona sud de la Vega de València, des del punt de vista morfològic, s'organitza en dos grans àmbits, un més general entre el límit oest que fixa la séquia de Benàger i el barranc de Torrent, i les rodalies de la ciutat per l'est, i un altre àmbit més secundari en la part sud-oriental fins a l'Albufera.

El primer espai és la gran horta que comença a l'oest quan s'obri el con al·luvial del Túria a partir del nucli urbà d'Aldaia i Alaquàs. Es tracta d'una plana sense cap accident de relleu i que s'inclina cap al sud-est i l'est, en direcció a la ciutat de València, la vora de la mar i finalment vers l'Albufera. Per la seua banda nord, el perímetre limita amb la mota del riu Túria, que fa de barrera física entre esta horta i el llit del riu, amb una successió de punts elevats com són els emplaçaments originals de Quart de Poblet i Mislata. Per esta raó els braços més pròxims al llit vell del riu prenen una clara direcció paral·lela i cap a l'est, per exemple la séquia mare de Rovella i els primers braços de Favara. La cota més alta la manté la séquia mare de Benàger i, a mesura que va avançant el seu recorregut cap a Picanya, els braços que van derivant

per la seua esquerra prenen una direcció majoritàriament orientada cap al sud-est.

Esta orientació es deu al referit con al·luvial que es forma en tota la zona vers l'Albufera i que resta delimitat al sud pel barranc de Torrent-Catarroja. Este barranc entra en la plana al·luvial del sud de València entre les poblacions de Torrent i Alaquàs i, en passar Picanya, gira cap al sud per passar a l'oest de Paiporta. A partir d'esta zona torna de nou a prendre una direcció sud per a finalitzar directament a l'Albufera entre Massanassa i Catarroja. Esta antiga depressió del terreny entre les dues localitats és la que va obligar els constructors musulmans de la séquia de Favara a construir una mena de pas en mota o canal sobre el barranc.

El segon àmbit o espai de reg de les séquies de la zona sud de la Vega, és d'unes dimensions territorials molt més reduïdes i s'estén entre els límits dels perímetres històrics de reg de la séquia de Favara i de Rovella, fins a l'Albufera. Es tracta de la zona dels Francs i Marjals, la qual va ser començada a colonitzar en el segle XIV però que va ser transformada de debò a partir del segle XVIII amb els famosos aterraments de l'Albufera. Bona part d'este espai és el que ha quedat inscrit hui en dia en el domini dels esmentats Francs i Marjals de la ciutat de València, i en part en la comuna de Favara des de meitat del segle XX.

En este perímetre de l'horta-sud també cal assenyalar l'existència del canal de la Rambleta, un xicotet llit que drenava la conca intermèdia entre el Túria i el barranc de Torrent o Catarroja, i el qual es perllongava cap a la marjal de l'Albufera per la séquia del Rei. Este canal canalitzava històricament part de les aigües que venien del Pla de Quart i els sobrants de reg de bona part de les hortes de Benàger, Faitanar i Xirivella. A més, l'existència de la Rambleta va afectar netament a la configuració espacial de la xarxa de reg de les grans séquies per la qual cosa foren abundants les obres documentades des

d'època baix medieval per a canalitzar les aigües pluvials i l'existència de fondalades, tal com reflecteix el nom de l'alqueria dels Aiguamolls en el domini de Faitanar. Tot i això, la construcció del nou llit del Túria en la dècada del 1960 va tallar per la meitat este paleocanal, separant la seua capçalera del tram mitjà i el desguàs a l'Albufera, per la qual cosa hui en dia és més un topònim i una fita històrica que una realitat geogràfica.

La Rambleta històrica canalitzà al llarg dels temps les pluges torrencials però també fou un itinerari de circulació de persones i animals, de recollida de plantes i de caça. En el seu recorregut creuava perpendicularment les hortes de Benàger-Faitanar i de Favara, iniciant el seu camí en l'horta entre Aldaia i Alaquàs, just on desapareix el barranc de la Saleta. Més endavant, en el límit que separa les zones que es poden regar de Xirivella i Faitanar es troben en realitat dos paleo-llits que circulen quasi en paral·lel: la séquia de la Rambleta (el drenatge que separa les dues unitats de reg), i el camí del molí de la Campaneta, un camí encaixat entre camps protegits per parets per a retenir les aigües pluvials. Aquesta barrancada baixa des de les hortes de Benàger i més en concret des de l'alqueria del Pollastre, on ja no s'hi troba llit de cap barranc, però hi ha memòria oral de què en les grans pluges de les gotes fredes funciona esta via com a desguàs del barranc de la Saleta.

Igualment tampoc no hi ha un llit que connecte directament el tram inferior d'esta Rambleta amb la zona situada vora el cementeri municipal de València, però les notícies de les revingudes en temps de pluges en donen la solució. Des del camí del molí de Campaneta l'aigua en temps d'inundacions ha anat en dues direccions, cap al nord fins el barranc de Patraix i la ciutat de València, i pel sud cap a la capçalera de la Rambleta del cementeri i les rodalies de l'alqueria dels Aiguamolls, situada a la partida del Safranar i vora l'actual via del metro a Torrent.

Mitjançant aquest drenatge es facilitava la connexió entre la zona marjalenca i el llit històric de la Rambleta, la via natural de desguàs, fins que el reforçament del caixer de la séquia de Favara, traçat en perpendicular a la Rambleta, degué dificultar l'evacuació de les aigües acumulades. Convé no oblidar l'existència, també aquí, d'una sèrie de xicotets paleocanals o canals de drenatge de poca profunditat que, primitivament i en època medieval abans del disseny d'estos sistemes hidràulics, circulaven per diversos llocs i drenaven puntualment els diversos àmbits de la plana fluvial de l'horta-sud. Tal com ha succeït a la banda septentrional del riu, les rompudes i les reparcel·lacions des de la mateixa època medieval primer, i en períodes més recents la urbanització del territori, la gran majoria d'estos canals han desaparegut visualment, encara que acostumen a reaparèixer puntualment quan es produeix algun episodi periòdic de pluges torrencials.

4.3.3. El desviament del riu Túria

La construcció del nou llit del riu Túria, en la dècada del 1960 per a evitar una altra riuada catastròfica sobre la ciutat de València i el seu entorn, mereix un breu esment perquè, des d'un punt de vista geogràfic, tota l'horta sud de València es va veure profundament afectada.

Els intents de separar el riu de la ciutat no eren els primers ja que en agost de 1392 el consell municipal de València decidí allunyar la desembocadura del lloc del Grau, desviant el traçat en línia recta fins a la mar a partir de la Punta d'En Silvestre. Es feren obres però dos anys més tard es referen davant les protestes dels veïns del Grau perquè les aigües s'embassaven al lloc per on abans hi passava el llit i generaven tota mena d'infeccions (AMV, Manual de Consells, A-20, f.CXC r-v). Un altre projecte conegut és el de Joaquin Llorens i Fernández de Córdoba de l'any 1890, amb la idea de desviar el riu des de Mislata per un nou llit que passaria per Xirivella fins al barranc de Torrent i desembocar a l'Albufera, la qual aniria aterrant per a ser posada en cultiu. Tot i l'aprovació del projecte per la regina regent Maria Cristina el 20 de novembre de 1891, mai no fou dut a la pràctica.

Finalment, arran de la gran revinguda del Túria de 1957 es plantejà l'actual desviament, el qual fou aprovat per una comissió tècnica especial creada per decret del 24 de gener de 1958. Esta comissió estudià tres propostes i adoptà l'anomenada solució sud o Pla Sud de desviament, la qual fou aprovada pel Consell de Ministres del 22 de juliol de 1958. L'Orde ministerial de 28 de febrer 1960 la va convertir en Avantprojecte de llei que, amb modificacions substancials, fou aprovat en la Sessió plenària de les Corts espanyoles del 20 de desembre de 1961 i convertit en la Llei 81/1961 del 23 de desembre de dit any.

El pla comportà el desviament del riu a l'altura de la població de Quart de Poblet, prenent primer una direcció sud/sud-est per a creuar entre Mislata i Quart de Poblet, el qual resta a la dreta. Passa després vora el poble de Xirivella per a fer després una enorme corba cap a l'est en direcció a la mar, deixant al nord la ciutat de València. Són 12 km d'un nou llit per tal d'arribar a la mar uns 3 km al sud de l'antiga desembocadura, la qual cosa fa que haja de creuar pel mig tota l'horta històrica.

Les dimensions del projecte foren ampliades en diversos moments, de tal manera que se li dotà finalment d'una amplada de 200 metres en els 3 km finals i de 175 m en els primers. El llit fou revestit lateralment de formigó en esta primera part i d'escullera en la resta, a l'igual que en el fons del llit durant quasi 6 km. La inclinació dels talussos laterals passa de $\frac{1}{2}$ a $\frac{1}{4}$ en el tram final del desviament, amb una fondària de 7'50 m en el primer terç del recorregut, 6'10 m en el segon, i 8'75 m en el tram final. Dos assuts, un intermedi i altre a la desembocadura completen les obres, a més de l'assut del Repartiment, conegut com la Cassola, per a donar l'aigua a Favara, Rascanya, Rovella i el Canal de l'Oro.

S'ha calculat que este llit nou podria canalitzar fins a 5.000 m³ d'aigua per segon, una quantitat de seguretat atés que la riuada del 1957 arribà als 3.700 m³. Les obres finalment foren inaugurades oficialment en desembre de 1969.

4.4. EL TRAÇAT DE LES SÉQUIES I L'ESPAI DE LES HORTES

Un sistema hidràulic no és merament un conjunt inconnex d'elements arquitectònics més o menys visibles, sinó també i en primera instància un territori organitzat pel disseny de la xarxa hidràulica. Això vol dir que hi ha un procés inicial de construcció del territori, sobre el qual es bastirà la xarxa del regadiu, que no solament comprén els camps irrigats sinó també el conjunt de canalitzacions i la ubicació dels nuclis de poblament.

Des d'aquest plantejament, el disseny del sistema haurà de considerar al menys tres aspectes: la superfície que vol ser irrigada, el relleu natural d'aquell espai, i la ubicació inicial o futura dels nuclis de població. Lògicament, una de les conseqüències principals d'aquests principis és la gènesi d'un territori antropitzat, la construcció d'un paisatge peculiar, el de les hortes històriques, que té el valor d'un veritable arxiu històric, el qual podem definir com el patrimoni territorial de l'horta.

A partir d'aquestes premisses, cal plantejar-se que existeix un patrimoni territorial o espacial de cadascuna de les Séquies que conformen la Vega de València, que conformen el traçat material dels seus canals i els camps que existeixen dins la seua àrea d'ús.

Però, aquest territori històric no sempre ha estat el mateix. Una cosa és el disseny inicial del sistema, amb les previsions efectuades per a la localització del poblament i la ubicació de les àrees irrigades en època islàmica, i una altra l'evolució al llarg dels segles, amb l'aparició de noves necessitats de terra cultivable i de volums d'aigua en funció de la varietat dels conreus i dels canvis en l'estructura social, ja fos en època baix medieval, en època Moderna o en els temps més contemporanis.

Cal parlar doncs d'un paisatge històric complex, en el qual han anat sobreposant-se, unes a altres, les diferents realitats concretes en l'ús del territori per part de les societats que s'han succeït històricament al territori de l'Horta de València, des de l'època antiga fins a l'actualitat. Totes i cadascuna d'elles han deixat la seua empremta i, al mateix temps, han canviat aspectes del paisatge històric anterior, per la qual cosa l'Horta que podem veure hui en dia no és merament la de la societat contemporània sinó l'acumulació fossilitzada de diferents paisatges històrics successius: l'antic del món romà, el medieval islàmic, el feudal baix medieval, el d'època moderna i el del món contemporani. Fragments majors o menors de cadascun d'aquests encara es poden llegir i interpretar actualment amb les eines i els coneixements de la història, l'arqueologia i l'etnologia.

De tota manera, cal apuntar que més de la meitat d'aquestes comunitats de regants del Tribunal de les Aigües estan abocades a un greu procés de desaparició de les respectives hortes, amb les conseqüències que això pot tindre respecte a la institució del propi Tribunal. Concretament, les séquies més amenaçades són les de Mislata, Quart, Favara, Rovella i Mestalla, que poden arribar perdre la totalitat dels seus perímetres de reg, amb les implicacions indirectes que això podria tindre en la pròpia continuïtat del Tribunal i la justificació de la seua existència davant la societat i els organismes institucionals. Menys greu sembla la situació de Rascanya, Tormos i Benàger-Faitanar pel que fa al col·lapse del seus perímetres de reg, però allò que no s'atura és la fragmentació i pèrdua de valor del seu paisatge i del seu territori patrimonial.

4.4.1. Séquia de Mestalla

El traçat.

La séquia de Mestalla és la que ha regat històricament la zona més immediata a la ciutat de València, en el marge esquerre del riu, i també la que va estendre el seu perímetre de reg fins a la vora de la mar en les barriades del Grau, el Cabanyal i la Malva-rosa. Es tracta de la séquia que ha regat durant segles la part més baixa i pròxima a la mar de tota la comarca però, en canvi, no és la que deriva l'aigua en posició més avall del riu, sinó que ho fa en una posició intermèdia entre els assuts de Mislata i Favara, i un bon tram aigües amunt de la seua séquia veïna, la de Rascanya.

El seu traçat inicial és doncs peculiar i sembla implicar una alteració en l'ordre de captació de l'aigua del riu en algun moment històric imprecís que caldrà remuntar al segle XIII. A més, Mestalla té una altra singularitat notable perquè està organitzada en tres braços: Petra, Rambla i Algirós, els quals han tingut sempre el seu propi sequiatge i el seu propi sequier fins a principis del segle XX.

D'altra banda, el també singular traçat del braç o séquia de Petra respecte a la séquia mare de Mestalla, així com l'encaixament del seu perímetre final de reg entre els de Rascanya i Tormos en la zona del camí de Montcada, fa pensar en la idea que Mestalla és en realitat la suma d'altres séquies anteriors que eren independents entre si (Guinot, 2005). A esta unificació se la va dotar d'un nou tram de séquia mare inicial, aquell actual que passa per Campanar, i es va construir un nou assut comú situat més amunt del riu, cosa que degué comportar l'eliminació dels assuts de les séquies primitives, que per la seua localització podrien ser Rambla i Algirós.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Mestalla conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, gola, comportes i almenara.
2. Almenara tandra.
3. Molí de l'Estrela.
4. Pont de l'Anell.
5. Molí de Saidia o Molí Nou.
6. Llengües de Rambla – Petra.
7. Partidor de la Fila del Cristià.
8. Molí de pobres.
9. Quadrats del molí de la Marquesa.
10. Molí de la Marquesa.
11. Molí de l'Esperança o de Palomar.
12. El Bullidor.
13. Llengües de Rambla – Algirós.

BRAÇ DE PETRA

14. Quadrats del Xato.
15. Molí de Santo Domingo, dels Frares o de Gàmir.
16. Quadrats de la fileta del molí dels Frares.
17. Quadrats del Rabiante i quadrats del Cec.
18. Llengües del braç de Ponça: Petra i bracet de Campanar o del mig.
19. Llengua del braç del Pouet.
20. Rollet del molí del Comte.
21. Molí del Comte o de Ponça.
22. Quadrats de Barraca, bracet de casa Cordells i quadrats de Tiramunt.
23. Molí d'Orellana o de Bueso.
24. Quadrats del Perche i de Pau.
25. Roll o braç del Batle.
26. Pont de Petra sobre la séquia de Mestalla.
27. Molí d'Horta o de San José.
28. Partidor de la fila de l'alqueria del Magister.
29. Partidor de la creu de pedra del camí de Lliria.
30. Partidor del braç del molí d'Horta.
31. Partidor del Goleró.
32. Molí de Sant Vicent.
33. Quadrats del Tio Vicent, vora l'alqueria de l'Alcalde.
34. Partidor del braç de Sant Jeroni.
35. Quadrats del camí de Montcada.
36. Roll de Falcó.
37. Molí dels Alters.
38. Partidor de la fila de Poble Nou, o fila dels Alters.
39. Llengües del braç de l'Alqueria Fonda – braç del Mig.
40. Llengües del braç del Mig – braç de Dalt.

BRAÇ DE RAMBLA

41. Rolls de Villacampa, dreta i esquerra.
42. Molí de Villacampa.
43. Llengües de Rams – Escamarda.

Braç de Rams

44. Parades i Parades Grosses.
45. Molí de Rams.
46. Roll del molí de Rams.
47. Llengües de Rambla – Arquet.
48. Roll de Rambla.
49. Molí de Borrull.
50. Llengües i braç de Beltran o Beltranet.
51. Llengües i braç de Luciano.

Braç d'Escamarda

52. Llengües d'Escamarda – Alegret: braç d'Escamarda i braç d'Alegret.
53. Roll de Coll.
54. Roll de la Cadira.

Braç d'Alegret

55. Llengües del braç d'Alegret – braç de les Files.
56. Molí d'Alegret.
57. Molí de Benimaclet.
58. Partidor del braç del camí de Farinós.
59. Partidor del braç de Benimaclet.
60. Partidor del braç del poble.
61. Partidor del braç del mig.

Braç de les Files

62. Molí de Tarongers.
63. Partidor del bracet de Casetes.
64. Partidor del braç o bracet d'Hortolans.
65. Partidor del roll o rollet de Tarongers.
66. Llengües de la Fila Ampla – Fila Fonda.

BRAÇ D'ALGIRÓS

67. Molí de Bas.
68. Molí de la Trinitat.
69. Almenara de la Trinitat
70. Llengües del pont de la Trinitat.
71. Molí d'Huguet o d'Huet, o del Remei.
72. Molí de Saposa.
73. Molí de Pilades o de Peguera.
74. Roll d'Ullà, o Ullal de Sales
75. Parà del dimecres.
76. Parà del dijous.
77. Parà del divendres.
78. Roll d'Algiròs.
79. Llengües del braç de Roca – del braç de Carmona.
80. Roll o braç del camí vell del Grau
81. Molí de Penya-roja.

Els espais d'horta.

La séquia de Mestalla és la segona que pren l'aigua per la banda esquerra del riu Túria i comprèn en la seua àrea de reg bona part de l'espai situat més a la vora del propi riu, al nord de la ciutat de València i fins a la zona del Grau i el Cabanyal, ja vora la mar. El seu traçat presenta algunes característiques ben peculiars que la diferencien respecte d'altres séquies de l'Horta de València, i que es reflecteixen en la seua organització interna. Aquesta séquia està dividida en tres braços: Petra, Rambla i Algiròs, els quals han mantingut una organització econòmica separada, amb llibres de sequiatge propis. Es pot proposar, doncs, que tant els traçats com també aquesta organització per separat tenen relació amb un possible origen independent de cadascú dels tres braços, la qual cosa ajuda a entendre millor el traçat de la séquia mare o comuna de Mestalla entre l'assut del riu i les llengües de Rambla-Algiròs, a la zona de Marxalenes.

En tot cas, i més enllà dels orígens clarament complexos d'esta séquia, almenys des del segle XIII ha funcionat secularment dividint el seu cabal d'aigua i, per tant, el seu perímetre de reg inicial, en tres porcions: un terç li corresponia al braç de Petra, un altre al de Rambla i un altre al d'Algiròs, i això a través del mecanisme de dos partidors de llengua: el primer és el de Rambla-Petra, en Campanar, que partien un terç a la dreta per a Petra i dos terços en línia recta per a la séquia mare de Mestalla. Posteriorment, a la vora de l'antic camí de Burjassot, les llengües de Rambla-Algiròs ja partien per la meitat el cabal. Esta divisió de les aigües implica que, en els seus orígens medievals, les superfícies de reg dels tres braços hagueren de ser relativament paregudes, però la veritat és que també es constata una profunda diferència entre Rambla i els altres dos (Guinot, Selma, 2005, p. 92).

El perímetre d'horta de la séquia de Mestalla s'ha dividit en quatre espais o àrees de reg diferenciades entre elles per tal de facilitar una anàlisi més acurada i la comprensió del seu funcionament:

- A) La séquia mare comuna, entre l'assut i les llengües de Rambla-Algiròs.
- B) El braç o séquia de Petra.
- C) El braç o séquia de Rambla.
- D) El braç o séquia d'Algiròs.

A) *La séquia mare comuna.*

La séquia de Mestalla circula en la primera meitat d'aquest tram encaixada vora el caixer del riu Túria. A partir del desviament del nou llit del riu, un segon tram va separant-se en diagonal en direcció a Benimàmet per creuar tota l'àrea de l'horta de Campanar, entre aquesta població i el nucli de Beniferri en direcció a Benicalap, amb un traçat que discorre allunyat però paral·lel al riu. En acostar-se a aquest darrer nucli, la séquia gira de nou cap al riu seguint la cota d'altura per a apropar-s'hi i poder superar per Marxalenes l'esperó més elevat que ve des de Burjassot. En aquest segon tram és on s'hi trobaven també les llengües de Rambla-Petra, i quatre dels molins més importants: Molí Nou, de Pobres, de la Marquesa i de l'Esperança, però pràcticament no regava terres sinó per alguns quadrats o parades que forçaven el sistema.

Actualment tot aquest recorregut del canal de la séquia es troba substituït pràcticament per un tub de vora un metre de diàmetre, encabit en el mateix caixer antic. Només resten descoberts uns dos-cents metres ben al principi, just a la vora de la casa de comportes i, tot i que allí també s'ha fet un caixer nou de formigó fa pocs anys, encara és possible identificar part de les parets excavades al terra del caixer centenari. A mig recorregut d'aquest tram, la séquia mare de Mestalla

passa a la vora del punt de desviament del llit nou del riu Túria, punt on també s'ha fet recentment una autovia, motiu pel qual el canal de la séquia va ser soterrat per complet en un tram aproximat de cinc-cents metres.

El mateix ha succeït en la part final d'aquesta zona, des de la nova rotonda oberta en la confluència del carrer Pare Barranco i l'avinguda del Mestre Rodrigo. Des d'aquest punt fins a les llengües de Rambla-Algiròs, situades en el cantó de l'Avinguda de Burjassot amb el carrer Màlaga, la séquia de Mestalla està totalment soterrada i sense senyals externes que indiquen el seu recorregut. Aquest tram de la séquia mare de Mestalla ha perdut una part notable del seu valor patrimonial en ser canalitzada i soterrada amb tubs prefabricats, si bé tant la primera part vora el mateix riu, com el segment de l'horta de Campanar, entre el llit nou del riu Túria i la primera rotonda ara edificada al final de l'Avinguda Mestre Rodrigo, mantenen un recorregut pel mig de l'horta tradicional.

B) El braç o séquia de Petra.

Aquest braç de la séquia de Mestalla naix a l'horta de Campanar, a dos-cents metres aigües avall del Molí Nou, i fa un primer recorregut molt encorbat per aquesta horta, primer en direcció a Beniferri i després en direcció a Benicalap, per on circula en paral·lel a la séquia mare de Mestalla. En arribar a l'avinguda de Burjassot, cantonada al carrer Fidalgo, gira profundament en direcció nord-est per a passar pel mig del nucli de cases medievals de l'alqueria de l'Olleria, creua en diagonal l'avinguda del Doctor Peset Alexandre i fa una ampla corba a la dreta en direcció a Torrefiel, fins arribar al camí de Montcada. En aquest punt gira cap al nord, tot seguint en paral·lel aquest camí un tram i es dirigeix cap a la zona de Poble Nou, espai que acaba regant amb una ramificació de séquies secundàries.

Des d'un punt de vista orgànic, es pot dir que la séquia de Petra comprén a grans trets dos espais de distribució de l'aigua, alguns molins i dues grans zones de reg. Un primer tram es troba a la part alta de Campanar, on hi ha tres molins, el dels Frares, el del Comte i el de l'Horta, i on el reg era de poca extensió. Un segon tram abraça tota la rodalia del poble de Campanar, que és la seua primera i més important àrea de reg mitjançant el braç del Pouet, el roll del Batle i altres secundaris. A continuació ve un nou tram de distribució, que és l'espai entre Marxalenes-Olleria, i el camí de Montcada, i finalment té el segon gran espai de reg que és la zona de Poble Nou, on estigué en època islàmica l'alqueria de Petra.

Actualment es manté de forma acceptable un primer tram de la zona inicial de distribució a la part alta de l'horta de Campanar, en concret el tram de séquia entre les llengües de Rambla-Petra, i la rotonda d'encreuament del carrer Pare Barranco i Mestre Rodrigo. La séquia té algun tram cobert però en general manté el caixer envoltat de canyes i amb l'ondulació típica dels recorreguts tradicionals. El perill més immediat és el projecte ja aprovat d'ampliació del nou carrer obert entre la rotonda abans dita i el cementiri de Campanar, el qual soterrarà un tram d'uns quatre-cents metres de la séquia de Petra. Des d'aquest punt la séquia ja es troba totalment soterrada i entra en espai edificat fins a la zona de Poble Nou, poc abans del Molí dels Alters, quan ha passat ja per la nova ronda nord de circumval·lació de València, amb una distància aproximada de 3'5 Km. A més, en tot aquest recorregut el caixer històric ha estat abandonat sovint i substituït per desviaments en funció de la construcció d'edificis i noves vies públiques com el pas subterrani de l'avinguda Peset Aleixandre.

L'espai de reg de la zona de Campanar ha desaparegut per complet sota l'avanç urbanitzador dels darrers anys. Hui en dia estan anul·lades les llengües del braç de Campanar i el roll del Batle. Només

resten alguns regs de quadrat o parada en el tram inicial, cap al molí dels Frares. En canvi, una part majoritària de la segona zona de reg de Petra es manté encara acceptablement bé, tret del procés generalitzat de construcció de cases, casetes i alguna fàbrica en l'espai de Poble Nou, limitat a l'oest pel camí de Montcada, al sud per la nova circumval·lació nord de València, a l'est per la séquia mare de Rascanya, i al nord quasi arriba al poble de Carpesa, on fa de límit d'aquest perímetre el barranc de la Font.

En definitiva, caldria una protecció del primer espai de circulació del braç de Petra, aquell que resta a la part oest de Campanar, entre les llengües de Rambla-Petra i la primera rotonda de Mestre Rodrigo, que fita l'actual procés d'urbanització. La séquia encara està descoberta majoritàriament i, sobre tot, manté un entorn d'horta tradicional, a més d'incloure el molí històric més significatiu que resta de tota la séquia de Mestalla, el molí dels Frares amb les seues pintures murals.

En segon terme, caldria fixar-se en el tram final, el de Poble Nou, l'únic perímetre de reg tradicional que li queda a aquesta séquia, des del molí dels Alters, vora el camí de Montcada, fins a Carpesa. Aquest espai esdevé el darrer rodal del braç que ha sobreviscut, i conté l'única llengua descoberta i poc retocada de tota la séquia de Mestalla, si bé en aquests moments ja s'està duent a terme un procés de cobriment dels braçals secundaris de reg vora el camí a Carpesa, que malmetrà el que queda de la séquia de Petra.

C) El braç o séquia de Rambla.

La séquia de Rambla naix a les llengües de Rambla-Algiròs, situades a Marxalenes, en la cantonada de l'avinguda de Burjassot i el carrer Màlaga. Circula en direcció est, paral·lela al riu Túria, i creua el carrer Sagunt fins arribar al carrer Alboraià, cantonada amb el convent

de Caputxins i l'institut Benlliure. Ací estaven les primeres llengües de Rams-Escamarda, i dos-cents metres més avant les llengües d'Escamarda-Alegret i d'Alegret-les Files, amb el molí de Tarongers, espai que ara correspon al límit nord del jardí de Vivers. A partir d'aquest rodal de distribució de braços secundaris, els canals s'allargaven moltíssim en direcció est buscant el Cabanyal i la mar. El braç de Rams, amb ramificacions secundàries com és el braç de l'Arquet, circula aproximadament per l'actual avinguda Blasco Ibáñez, antic camí del Cabanyal, mentre el braç de l'Arquet passa vora l'actual campus de Tarongers de la Universitat de València. El braç d'Escamarda circula un poc més al nord, relativament paral·lel a l'anterior, pel carrer Batxiller, creua l'avinguda Primat Reig a l'inici del camí de Vera, després creua l'avinguda de Catalunya, i s'endinsa sota l'actual Universitat Politècnica. El braç d'Alegret era el que corresponia a tota l'horta de Benimaclet, nucli que envoltava pel nord. Totes aquestes darreres séquies finalitzaven en la séquia de Vera que feia funció d'escorredor final fins a la mar.

Actualment el braç de Rambla ha vist desaparèixer aproximadament el 90% del seu perímetre de reg. El braç de Rams es pot considerar que acaba de fet perquè només resten algunes parcel·les del braç secundari de l'Arquet a la vora del cementiri del Cabanyal, i alguna més vora el ferrocarril València-Barcelona, però totes elles estan sota l'amenaça de la urbanització. És el mateix que li passa a les últimes parcel·les del braç d'Escamarda, que està totalment construït fins un darrer rodal molt reduït darrere de la Universitat Politècnica, entre l'ermita de Vera i la via del tren.

Es pot dir, per tant, que del perímetre de reg només li resta els finals dels tres braços secundaris en què es divideix el braç d'Alegret, i també els darrers camps regats per la Fila Fonda i la Fila Ampla, al límit oriental de Benimaclet, però ja encaixat entre la nova ronda de

circumval·lació per l'oest, el límit del terme municipal d'Alboraia pel nord, que correspon a la séquia de Rascanya, i la pròpia autopista de Barcelona per l'est. Entre les cases de Benimaclet i aquesta circumval·lació encara resten alguns camps, que estan ja en procés d'expropiació per a construir.

D) El braç o séquia d'Algiròs.

Aquest braç era el que circulava més a prop del riu Túria en direcció a la mar, i comprenia un perímetre de reg que començava a les llengües de Roca-Carmona, a l'actual avinguda d'Aragó, i s'estenia en un gran rectangle entre el riu i el camí d'Algiròs, prenent com eix l'actual avinguda del Port, fins arribar al Grau. Hui en dia ja no en queda res.

4.4.2. Séquia de Rascanya

El traçat.

Esta séquia és la que prenia l'aigua més avall en el riu Túria pel seu marge esquerre, encara que en realitat rega espais situats en un segon àmbit per ordre geogràfic, un poc més allunyats de la ciutat de València respecte als que rega la de Mestalla.

Bàsicament, Rascanya té el seu primer recorregut immediat a la vora esquerra del riu, i passa després per la part meridional de l'horta de Campanar sempre en direcció est cap al mar fins a arribar a la zona de Tendetes i Marxalenes, tot açò sense que encara regue pràcticament res. Des d'esta zona de Marxalenes, la séquia mare pren ja una direcció nord-est allunyant-se del riu i en direcció final cap a Orriols, alhora que comencen a eixir els dos primers braços de reg: el roll de Caputxins i el de Guatla. El punt fonamental de repartiment de l'aigua estava en les llengües de Serra, junt al camí de Montcada, per a distribuir reg a les zones d'Orriols, oest de Benimaclet, Sant Miquel dels Reis (Rascanya) i encara el Racó de Sant Llorenç. Per la seua banda, la séquia mare creua el barri de Torrefiel en direcció nord cap a Tavernes Blanques i el barranc del Carraixet, regant mentre el Pla de Sant Bernat. En el límit de Tavernes se separa de nou en dos el cabal per als braços que regaran, d'una banda, tot el terme d'Almàssera i part del d'Alboraia, mentre que per l'altre es rega tot el terme municipal d'Alboraia situat al sud del barranc del Carraixet. En esta segona zona, Rascanya estava reforçada per l'aigua d'antics extremals, com ara la séquia del Palmar, la de Vera, la de Masquefa i la de Calvet, actualment integrades estes dos últimes en el sistema.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Rascanya conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, comportes i almenara.
2. Molí del Sol.
3. Molí de Sant Pau.
4. Molí de la Torreta.
5. Roll de Caputxins o de la Saidia.
6. Molí de Plantes o de Pròsper.
7. Llengües del Martell: braç d'en Blanc i braç del Martell.
8. Pont de les llengües al camí de Montcada.

BRAÇ DEL MARTELL

9. Partidor del braç de Guatla.
10. Molí de Serra.
11. Llengües de Casanova: braç de Sant Miquel i braç d'Oriols.

Braç de Sant Miquel o roll de Sant Jeroni

12. Molí de Sant Miquel o de Montanyana.

Braç d'Oriols

13. Molí d'Oriols.
14. Molí de Navarro.
15. Partidor de la fila de la Governadora.

BRAÇ D'EN BLANC O SÉQUIA MARE

16. Partidor de Torrella.
17. Molí d'En Blanc i partidor.
18. Partidor del braç de la cadira de na Mascona.
19. Pont d'en Falcó.
20. Llengües Alboraià – Almàssera: braç d'Almàssera i braç d'Alboraià o de la Riquera.

Braç d'Almàssera

21. Cano del Carraixet.
22. Roll de l'Alquerieta.

23. Roll de la Creu.
24. Molí d'Almàssera.
25. Llengües de Barres.
26. Braç de la Plaça.
27. Braç de la Cadena.

Braç d'Alboraia o Séquia de la Riquera

28. Roll del Comunet.
29. Molí de la Barraca o de l'Ascensió.
30. Llengües del Gaiato – Miracle.
31. Cano del Gaiato
32. Molí d'Alboraia.
33. Molí de la Mar.

SÉQUIES DEL PALMAR I DE VERA

34. Molí dels Fleixets.
35. Molí d'Estenaga.
36. Llengua de Masquefa – Palmar.
37. Llengua de Palmar – Calvet.
38. Molí de Gamba.
39. Molí de Masquefa.
40. Molí de Farinós.
41. Partidor de la séquia de les Moles.
42. Molí de Vera.

Els espais d'horta.

Es tracta de la segona séquia en ordre ascendent que rega la part nord del riu Túria, si bé era la darrera que prenia aigua del seu recorregut. Tenia l'assut en el llit vell del riu, un poc més amunt del poble de Mislata, en terme municipal de Paterna, i feia un primer recorregut paral·lel al riu fins a la zona de Marxalenes, on girava cap al nord-est en direcció al barri d'Orriols i des d'ací ja en direcció nord i paral·lela al carrer Sagunt fins al terme de Tavernes Blanques i el barranc del Carraixet. Just abans de creuar-lo es dividia en dos braços, un cap a Alboraia i la seua horta, i l'altre creuava el barranc per regar tot el terme municipal d'Almàssera.

El perímetre de reg històric de la séquia de Rascanya s'estén fonamentalment per la part nord del terme municipal de València, als dos voltants de l'antiga carretera de Barcelona a partir de l'inici del camí de Montcada, abarçant les partides d'Orriols, Pla de Sant Bernat i

Racó de Sant Llorenç, a més d'una zona més estreta entre la séquia mare i el riu Túria al sud de Campanar i Tendetes. Després el reg arriba als termes municipals de Tavernes Blanques, Almàssera i tot Alboràia, per les dues vores del barranc del Carraixet. En línies generals representa un perímetre de reg més extern i allunyat del nucli de la ciutat de València que el de la seua veïna séquia de Mestalla, regant històricament sobre dos terços de la d'esta última. En canvi, al llarg del segle XX primer va augmentar molt la seua superfície i, actualment, no ha retrocedit tant la seua horta. De tota manera, el retrocés de les últimes dècades comença a ser significatiu, amb la desaparició de tot el regadiu del seu tram inicial entre Campanar i el carrer de Sagunt, així com en les noves barrades d'Orriols; també ha retrocedit considerablement en els termes municipals d'Alboràia i, especialment, d'Almàssera, i quasi del tot també a Tavernes Blanques.

En els seus orígens a l'època islàmica, el sistema de Rascanya va haver de ser pensat per a regar fonamentalment les hortes de les antigues alqueries d'Orriols, Rascanya/convent de Sant Miquel dels Reis, Tavernes Blanques, Alboràia i Almàssera, a més d'algunes altres de menor entitat que no van acabar convertint-se en pobles durant els segles posteriors. Probablement, amb el pas dels segles es van anar afegint de forma secundària altres xicotets espais immediats a la séquia mare en la seua primera part, entre la zona de Campanar i l'encreuament amb el carrer de Sagunt. Però el creixement més notable de la seua superfície es va donar en la primera meitat del segle XX, quan la comunitat de Rascanya va anar incorporant en les seues terres empadronades tots els extrems de la zona més vora mar del terme d'Alboràia, i els camps de les séquies de Vera i Calvet (Guinot, Selma, 2005, p. 99).

El perímetre d'horta de la séquia de Rascanya s'ha dividit en cinc espais o àrees de reg diferenciades que faciliten la seua anàlisi i apropar-se a la comprensió del seu funcionament:

- A) La séquia mare, de l'assut antic a les llengües d'Alboraia-Almàssera.
- B) Els braços d'Orriols i Sant Miquel.
- C) El braç d'Alboraia.
- D) El braç d'Almàssera.
- E) Les séquies incorporades del Palmar i Vera.

A) La séquia mare.

Es tracta del tram inicial de la séquia de Rascanya, que començava en l'assut del riu, situat en terme de Paterna, i que actualment és un espai deteriorat profundament per l'abocament d'enderrocs en tot el caixer vell del riu. A més, el Pla Sud va anul·lar aquest assut, connectant aquest punt amb la nova obra de captació coneguda com "La Cassola", mitjançant una canalització de tubs de grans dimensions.

La séquia de Rascanya circula inicialment per la vora esquerra del riu i passa entre aquest i el poble antic de Campanar, per darrere de l'Hospital Nou d'Octubre, creuava l'avinguda de les Corts Valencianes i passava per la zona que ocupa l'Hospital La Fe en direcció a Marxalenes, i allí creuava sota la séquia de Mestalla, en el punt conegut com El Bullidor, a la vora de l'actual avinguda de Burjassot. Després segueix per la vora de l'actual parc de Marxalenes en direcció nord-est, fins arribar a les llengües de Serra, situades en el cantó del camí de Montcada, amb el carrer Economista Gay. Des d'aquest punt la séquia mare o braç d'en Blanc pren direcció nord, paral·lela al carrer Sagunt, per a creuar l'avinguda doctor Peset Aleixandre i passar pel mig del barri de Torrefiel, fins a creuar la nova ronda de circumval·lació. Passat

aquest punt continua quasi un quilòmetre i mig més en direcció nord, passant per damunt del barranc de la Font, vora el cementiri de Tavernes Blanques, per a entrar en aquest terme municipal fins a les llengües d'Alboraia-Almàssera, dos-cents metres abans del barranc del Carraixet.

Tot aquest llarg recorregut de la séquia mare es troba tapat o inclòs en espais urbans edificats al damunt. A més de l'abandonament de l'assut, la nova séquia canalitzada amb tubs ha destrossat les goles antigues, i quatre dels cinc molins que hi havia fins a les llengües d'Alboraria-Almàssera també estan completament enderrocats. Només resta en peus el Molí del Sol, situat a la part oest de l'horta de Campanar, vora l'antic riu, i ara inclòs en el recinte del "Parc de Capçalera", si bé es tracta del molí més modern de tots els construïts en aquesta séquia, en la dècada de 1870.

Només en passar la nova circumval·lació nord de la ciutat, a l'altura del carrer Joan Pinyol i al límit nord del barri de Torrefiel, podem trobar finalment un tram en què Rascanya ix a la superfície i circula pel seu recorregut històric, just al davant del monestir de Sant Miquel dels Reis. Ací manté prou fidelment el traçat, evidentment revestit de ciment i amb portes metàl·liques, a més d'un perímetre de reg reduït, encaixat entre la dita avinguda de circumval·lació pel sud, la séquia mare per l'oest, el nucli urbà de Taverners Blanques pel nord, i degradant-se cap a l'est, a les esquenes del monestir de Sant Miquel per la zona del Racó de Sant Llorenç, on ja limita amb el terme i primeres edificacions d'Alboraia.

Ja al límit d'aquest recorregut la séquia mare acaba en les llengües d'Alboraia-Almàssera, el segon punt fonamental en la distribució de l'aigua d'aquesta séquia, i que s'està quedant a la vora de les primeres cases de Tavernes Blanques junt a la carretera que duu

a Carpesa. A més, a 50 metres de distància s'han fet les obres de nova canalització del barranc de la Font al barranc del Carraixet.

B) Els braços d'Orriols i Sant Miquel.

Aquest tram de la séquia de Rascanya estava vertebrat pels braços de Guatla, Orriols i Sant Miquel, i correspon al primer gran espai de reg d'aquesta séquia, el qual s'organitzava en un ample rectangle que correspon al barri de la zona dels Salesians i sobre tot Orriols fins als límits de Benimaclet per l'est, el carrer Sagunt per l'oest, el carrer Maximilià Thous pel sud, i el camp del Llevant Club de Futbol pel nord. Aquesta zona d'horta incloïa dues llengües importants, les del Martell i les de Casanova, i quatre molins ben antics, almenys tres d'ells procedents del segle XIII: els de Serra, Orriols i Sant Miquel o Muntanyana. Hui en dia tot aquest perímetre de reg ha estat eliminat per la urbanització i només resta en peus el molí de Sant Miquel, al carrer Santiago Russinyol.

C) El braç d'Almàssera.

Comença a les llengües abans dites i de seguida la séquia creua el barranc del Carraixet per un sifó modern que ha substituït el cano documentat del segle XVIII. Seguidament el canal es dirigeix en diagonal cap al centre de la població d'Almàssera, i es va dividint poc a poc fins a quatre braços secundaris que acaben abastant tot el terme municipal en direcció a la mar. Tot l'espai irrigat a l'oest i al sud del nucli urbà d'Almàssera ja ha estat urbanitzat, les séquies tapades i l'únic molí de la població, que estava situat vora la Creu Coberta, enderrocat. En canvi es manté relativament bé tot l'espai d'horta del final de Rascanya, entre el nucli urbà i la platja, si bé amb uns nivells elevats d'edificació dispersa, algunes d'elles industrials, la qual cosa vol dir que,

si es vol mantenir un espai d'horta en aquest terme, caldrà regular el creixement de la població cap a l'est.

D) El braç d'Alboraia.

També té el seu inici a les llengües situades vora el Carraixet, en terme de Tavernes Blanques, i pren de seguida el nom de séquia de la Riquera i una direcció cap a l'est, cap a la mar. Simultàniament va llançant diversos braços secundaris que prenen direcció sud-est, per l'interior del poble de Tavernes Blanques uns, i en direcció al nucli antic d'Alboraia altres. La part d'horta de Tavernes Blanques ja ha desaparegut pràcticament, i només a l'entrada del terme d'Alboraia es manté un rectangle d'horta des del molí de l'Ascensió fins al poble que continua vers la mar, sempre paral·lel al barranc del Carraixet, si bé la part inicial d'aquest espai, entre els nuclis urbans de Tavernes i Alboraia, també s'està començant a edificar.

A l'altra banda del poble d'Alboraia, el braç de la séquia de Rascanya pren el nom de séquia de la Mar, i circula paral·lel al camí del mateix nom. Un bon tram de la seua banda esquerra està ja ocupat per un extens polígon industrial. Es tracta, doncs, d'un espai d'horta clarament en retrocés en la part més pròxima al barranc del Carraixet, en la partida del Miracle, i millor conservada a la part meridional, entre el poble i la mar, quan s'apropa a la zona de reg de la séquia de Calvet.

A més a més, el terme municipal d'Alboraia té una extensa partida a la banda esquerra del Carraixet, la partida del Gaiato, regada parcialment per un braç d'aquesta séquia de la Riquera, i per braços secundaris que venen del braç d'Almàssera. Aquest gran quadrat, més allunyat dels pobles i limitat a l'est per la urbanització de Port Saplaya, manté més clarament el caràcter de perímetre d'horta si bé és també evident la densitat de les edificacions disperses, part d'elles industrials.

E) Les séquies incorporades del Palmar i Vera.

A meitat del segle XIX foren incorporades a la comuna de la Séquia de Rascanya diverses séquies situades en terme d'Alboraia i relacionades amb la depressió natural del barranc del Palmar. Les més conegudes són les del Palmar, Vera, Masquefa i Calvet, les quals actualment venen a ser braços finals del sistema de Rascanya. Comprenen un territori en forma de rectangle entre el poble d'Alboraia al nord-oest i Benimaclet pel sud-oest, i limita al sud amb el terme municipal de València i el final del perímetre de reg dels braços d'Alegret, les Files i Escamarda, tots de la séquia de Mestalla. El seu límit oriental fou originalment la mar, la platja de la Patacona, però aquesta ja està sent urbanitzada. En aquest perímetre, a més, sobreviuen en major o pitjor condició els molins de Farinós, de Vera i de Gamba.

Comparat amb altres indrets, aquestes séquies són les que es mantenen amb menor pressió urbanística, en part perquè també fan funcions de barrancs de desguàs en temps de pluges, però per la mateixa raó han estat canalitzades en les darreres dècades amb obres de formigó de certa consideració en algun punt, com ara l'inici de la séquia de Vera. Tot això, però, no ha evitat una proliferació de cases disperses o el tall en diagonal que fa l'autopista cap a Castelló.

4.4.3. Séquia de Tormos

El traçat.

És la primera que pren l'aigua pel costat esquerre del riu Túria de totes les de la Vega de València, si bé aigües amunt es troba en la mateixa banda l'assut de la Reial Séquia de Montcada. El seu recorregut té un primer i llarg tram de circulació que va guanyant cota paral·lel al mateix riu, des de l'assut situat entre Manises i Paterna fins als voltants de l'emplaçament on comença el llit nou del Túria, en la zona de la partida de la Fila al terme de Quart de Poblet. A partir d'ací, se separa del caixer antic obrint-se en un gran arc per a passar pels peus de Paterna i Benimàmet. Això li permet generar un primer gran espai de reg per la major part de l'horta oest i nord de Campanar i l'entorn de l'antiga població de Beniferri, amb braçals i files que van eixint successivament de la pròpia séquia mare per la seua dreta.

Als afores de Benimàmet es troba el primer gran partididor del sistema, les llengües de Burjassot-Benicalap, d'on ix el braç de Benicalap, que al poc se subdivideix una altra vegada en dos a les llengües del Raig per a regar tot el territori més elevat situat entre el poble de Burjassot, el barri de la Ciutat Fallera i tot el terme al voltant de Benicalap i Marxalenes, ja en València.

Per la seua banda, el braç de Burjassot, com a séquia mare, segueix en direcció nord fent una gran corba pels peus de l'antic nucli urbà d'esta localitat i anant en paral·lel pràcticament a la séquia de Montcada. Ací torna a partir la séquia mare en les llengües de Burjassot-Alborgí desviant cap a l'esquerra la fila de Burjassot, que rega la zona més alta situada als peus d'esta població i fins a la veïna localitat de Godella. Per la seua banda, el braç de Borbotó-Alborgí continua en direcció nord-est per a regar els termes de Borbotó i Carpesa, al voltant del camí vell de Godella i el camí de Montcada. Finalment Tormos

s'acosta en paral·lel al barranc del Carraixet i té la seua caiguda final a la séquia de Rascanya, ja en el límit del terme municipal de Tavernes Blanques.

Esta séquia és la que conserva major extensió del seu perímetre de reg a l'horta nord de la Vega, mantenint sense soterrar el traçat de la séquia mare, cosa que contribueix a conservar molts més elements i construccions hidràuliques. A més, per la seua llunyania respecte de la ciutat de València i la disponibilitat d'un cabal menor que les séquies de Mestalla i Rascanya mai no va disposar de tant molins com les altres dues. Actualment ha perdut en gran mesura el segon gran espai de reg característic, el del braç de Benicalap, amb la corresponent desaparició de part del seu patrimoni hidràulic.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Tormos conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, comportes i almenara.
2. Molí del Vado, de Manises.
3. Roll de la Canaleta (terme Quart).
4. Roll de Coles (terme de Quart).
5. Roll primer camí de la senda de Quart.
6. Roll segon camí de la senda de Quart.
7. Partidor de la fila o fileta de Campanar.

Fila de Campanar

8. Pont de la fila amb la séquia de Mestalla.
9. Molí de Llobera.
10. Llengües de Miralles: braç de la Fila i braç del Pouet.

Séquia mare

11. Fila o roll del Tragador.
12. Llengües del Tragador de Dins – Tragador de Fora.
13. Molí de Benimàmet.
14. Roll del Matadero.
15. Roll de les Escoles.
16. Roll de les Penyetes.
17. Roll de la Quadra.
18. Molí de Bonany.
19. Llengües de Benicalap – Burjassot.

BRAÇ DE BENICALAP

20. Roll de l'Alquerieta.
21. Roll de Pedrenca.
22. Roll de Xaparro.
23. Quadrat de Beniferri i fila del Gorguet.
24. Llengües del Raig: braç de Benicalap i braç de Fernando.

Braç de Benicalap

25. Llengües del Volant: braç de Marxalenes i braç del Salt.
26. Braç de Carabina.
27. Braç de l'Olleria.

Braç de Fernando

28. Fileta del Patriarca.
29. Molí de la viuda de Plantes, o Molí de Pallús.
30. Llengües del braç de Fernando i de la séquia de les Barraques.
31. Llengües de la séquia de les Barraques i la Fileta del Poble Nou.
32. Partidor de la Fila de Ferrando.
33. Partidor del braç de la Veleta.

BRAÇ DE BURJASSOT-BORBOTÓ

34. Séquia de Gascon.
35. Roll
36. Llengües de Burjassot – Alborgí: fila de Burjassot i fila d'Alborgí.

Fila o braç de Burjassot (Burjassot-Godella)

37. Quadrat de Burjassot i séquia del quadrat
38. Molí de Burjassot o de Pallús.
39. Rollet dels Jesuïtes.
40. Rollet del Ferrer.
41. Roll de l'Olivera de Maton.
42. Parà i partidori de la Moleta: Séquia de la Moleta i Séquia dels Avenars

Fila o séquia de l'Alborgí (séquia mare de Tormos).

43. Séquia de l'Alborgí.
44. Molí del Salt.
45. Séquia del rollet del Molí.
46. Fila de l'Esgarrat.
47. Braç de Ferriol.
48. Roll de Xarpa.
49. Séquia del Cementiri.
50. Molí de Sebastià o de Colau.
51. Llengües del braç de Ferrús – braç de Borbotó.

Braç de Borbotó a final

52. Rollet del Forat.
53. Roll de Santa Anna.
54. Rollet de la Macarena.
55. Roll del Toll nou.
56. Roll de Pipa.
57. Roll de la Plaça (de Carpesa).
58. Roll de Carabassa.
59. Roll del Rico.
60. Braç del Trencall.
61. Fila del Xorro.
62. Toma de l'alter de Rovira.
63. Braç de l'estrella.
64. Fila de Palanca.
65. Fila de Bayarri.
66. Fila del alter de Palanca.
67. 2ª fila de Palanca.
68. Fila de Palaya.
69. Fila de Tòfol.
70. Fila de Tabernes.
71. Molí de Canyars.

Els espais de l'horta.

Es tracta de la tercera séquia de la Vega de València en ordre ascendent que pren l'aigua per la vora esquerra del riu, la qual cosa vol dir que comença a una cota de nivell més alta i pot irrigar un perímetre

situat per damunt de les zones de reg de les séquies de Rascanya i Mestalla. Després d'un primer tram de circulació paral·lela al riu, Tormos rega primer bona part de l'horta de Campanar fins a Benimàmet, i es parteix en les llengües de Burjassot-Benicalap per a regar les dues bandes d'aquesta antiga població, arribant fins als límits de Marxalenes. Per la part oriental de Benicalap arriba a regar la zona de la Ciutat Fallera i acaba en el traçat de la séquia de Petra. Per la seua banda la séquia mare continua per la vora de Burjassot, paral·lela a la séquia de Montcada, i va a dividir-se en braços a les llengües de Burjassot-Alborgí, regant primer tot el rodal de terres als peus de Burjassot i Godella. Mentre, la séquia mare continua en direcció a Borbotó i després fins a Carpesa, regant tots els seus termes pràcticament, per acabar amb una caiguda a la séquia de Rascanya a l'altura de l'antic molí de Canyars.

El perímetre de reg històric de la séquia de Tormos s'estén fonamentalment per la part nord-oest del terme municipal de València, una part pròxima als nuclis urbans dels termes de Paterna i Burjassot, així com pels antics termes de Benimàmet, Benicalap, Borbotó i Carpesa, hui en dia pedanies o directament barris de la ciutat de València. També incloïa tradicionalment unes poques hectàrees en el terme de Quart de Poblet, però en el marge esquerre del riu Túria, espai que ha desaparegut en bona part actualment. En línies generals el seu espai de reg es podria considerar com un anell exterior i més allunyat del nucli de la ciutat de València que el de la seua veïna séquia de Mestalla, concretament per l'horta del seu braç de Petra.

D'altra banda, este sistema hidràulic d'origen medieval és el que menys havia patit la reducció de la seua superfície de reg d'entre les tres comunitats de l'horta nord de València durant el segle XX i, fins no fa molt, mantenia una extensió prou pareguda a la de Rascanya. Però les coses han canviat molt en les últimes dècada amb el creixement urbà de la ciutat de València a partir de l'eix de l'avinguda de Burjassot,

que s'estenia entre el nucli urbà homònim i el barri de Benicalap passant ara ja també per l'antiga alqueria de Beniferri. Esta franja urbanitzada encara continua estenent-se amb la nova ronda nord i, de fet, ha partit el seu perímetre històric de reg en dos grans porcions que lentament es van reduint, especialment el perímetre de Campanar (Guinot, Selma, 2005, p. 102).

El perímetre d'horta de la séquia de Tormos s'ha dividit en quatre espais o àrees de reg diferenciades que faciliten la seua anàlisi i comprensió:

- A) La séquia mare, entre l'assut i les llengües de Burjassot-Benicalap.
- B) La séquia mare, entre les llengües de Burjassot-Benicalap i les llengües de Burjassot-Alborgí.
- C) El braç de Benicalap i les seues derivacions.
- D) Els braços de Borbotó i Carpesa.

A) La séquia mare, entre l'assut i les llengües de Burjassot-Benicalap.

Aquest llarg tram correspon bàsicament al traçat de circulació de l'aigua per la séquia mare des de l'assut fins a les primeres i més importants llengües del sistema. La séquia de Tormos comença a l'assut situat en terme de Paterna i davant del nucli urbà de Manises, i es perllonga durant vora un parell i mig de quilòmetres en paral·lel i per la vora del mateix riu, per la qual cosa té un bon tram també paral·lel al caixer inicial de la séquia de Mestalla però amb una cota uns metres més elevada. De fet, la séquia de Tormos passa just per la porta de la casa de comportes de la séquia de Mestalla.

Aproximadament a l'altura de "La Cassola", el nou assut comú a varies séquies construït en la dècada del 1960 pel desviament del llit nou del riu Túria, el recorregut de Tormos s'allunya del llit vell del riu i s'apropa

al nucli urbà de Benimàmet, a la part alta de la gran horta de Campanar, fins arribar a les llengües de Burjassot-Benicalap, situades a la vora mateix del molí de Bonany, de la séquia de Montcada. Això fa que la séquia de Tormos adopte un traçat paral·lel i a poca distància de la séquia de Montcada a partir d'aquesta zona, i també li permet regar per pendent tot el gran arc de terra entre Paterna, Benimàmet i Campanar, cosa que el converteix en el primer gran perímetre de reg d'aquesta séquia.

La major part de tot aquest recorregut manté el seu traçat descobert, amb un caixer no massa ample i revestit de ciment. Només en alguns punts, com ara dos encreuaments amb les noves autopistes i el pas vora el desviament del llit nou del Túria, la séquia ha estat completament tapada. En canvi manté un entorn d'horta considerablement ben conservat, especialment el seu perímetre de reg a la zona oest i nord-oest de Campanar. En aquest espai té diverses files que ixen directament de la séquia mare, entre elles la més important, l'anomenada Fila de Campanar, en la qual s'hi troba el molí de Llobera, d'origen medieval si bé clarament transformat des del punt de vista arquitectònic. El procés d'urbanització de la ciutat en la zona del Pouet l'ha afectat encara poc i tot aquest espai té el valor afegit que en uns centenars de metres reuneix el que queda de recorregut tradicional de les séquies de Mestalla, Petra i Rascanya a més d'aquest de Tormos.

B) La séquia mare, entre les llengües de Burjassot-Benicalap i les llengües de Burjassot-Alborgí.

La séquia mare de Tormos té un segon espai entre les llengües de Burjassot-Benicalap, i les de Burjassot-Alborgí, fent un recorregut en arc i en paral·lel a la séquia de Montcada. Antigament anava prop de les primeres cases de Burjassot, creuant l'actual autopista d'Ademús, la via del metro, l'avinguda de Burjassot, i la línia del metro de València-

Montcada, però hui en dia és la zona més afectada per la urbanització expansiva de Benimàmet i, sobre tot, de Burjassot.

Les primeres llengües de Burjassot-Benicalap es mantenen al seu lloc tradicional tot i algunes reformes arquitectòniques modernes, però el problema principal que pateixen és que de fet han estat anul·lades i canviades de lloc a uns dos-cents metres més avant arran de l'obertura de la nova autovia annexa. L'aigua continua passant pel lloc però, en perdre la seua funció original, és evident el perill de què, en una reparació del caixer, siguen eliminades del tot. A pocs metres d'elles la séquia de Tormos està ja tapada i torna a eixir a la superfície quan creua el camí vell de Lliria, però només en un tram d'uns quatre-cents metres fins a l'autovia d'Ademús.

La resta del traçat de la séquia està soterrat fins a les llengües de Burjassot-Alborgí, situades a la vora de la línia del metro, vora el col·legi públic Mare de Déu dels Desemparats, i del camí de l'Alborgí, ara tallat definitivament. Aquestes segones llengües de la séquia de Tormos, tant importants com les anteriors, es troben en un xicotet rectangle encerclat per una tanca metàl·lica i conserven una magnífica estructura en carreus d'evident origen medieval. El seu problema fonamental és el caràcter d'element aïllat per la pràctica desaparició de la séquia al seu entorn i el perill claríssim de què la bona voluntat porte al seu soterrament. La solució evident és dignificar el seu entorn, cosa que encara resulta possible per tractar-se d'una gran àrea encara per urbanitzar, i és podria actuar amb previsió incorporant l'element i convertint-lo així en una fita, menuda, però fita de la séquia de Tormos per als veïns de Burjassot.

C) El braç de Benicalap i les seues derivacions.

Aquest braç vehiculava un dels dos grans perímetres de reg històric de la séquia de Tormos, el qual s'organitzava a les dues bandes

del llarg esperó de terra més elevat que existeix entre Burjassot i Benicalap-Marxalenes. Aquest esperó és el que han d'evitar les séquies de Mestalla i Rascanya, però que Tormos creua per la seua part alta, prop de Burjassot, mitjançant aquest braç, el qual es divideix en altres dos en les llengües del Raig, situades ara a la vora de l'estació del metro coneguda com de "l'Empalme". La construcció de la ronda nord de València comporta l'afecció de les llengües del Raig, gairebé soterrades. Afortunadament es va poder fer un projecte de restitució i es va procedir a extreure el partidor, les seues peces monumentals, i es va tornar a col·locar unes desenes de metres més a l'oest, tot urbanitzant un reduït espai públic que s'ha recuperat posant en valor el partidor.

El braç de la dreta de Benicalap regava tota la zona del Palau de Congressos i baixava fins a Marxalenes. Actualment es pot considerar desapareguda, i només resten mitja dotzena de parcel·les en immediat procés d'expropiació urbana. El braç de l'esquerra de Benicalap, creua la via del metro i l'avinguda de Burjassot, passant per vora l'alqueria dels Moros per a regar mitjançant diversos braços secundaris tot l'espai a l'entorn de la Ciutat Fallera i de la pròpia població de Benicalap, i arriba per l'est fins pràcticament el camí de Montcada a l'altura de Poble Nou. Bona part d'aquest espai ha desaparegut ja o està en procés de desaparició a causa de l'ampliació per l'est del barri de Benicalap.

D) Els braços de Borbotó i Carpesa.

Finalment podríem parlar d'una quarta àrea o perímetre de reg de la séquia de Tormos, que comprèn l'espai d'horta vertebrat pel braç de l'Alborgí o també séquia mare de Tormos, des de les llengües de Burjassot-Alborgí fins el seu final al molí de Canyars, en el límits del terme municipal de Carpesa amb el de Tavernes Blanques. Bàsicament correspon als termes de Burjassot, Borbotó i Carpesa i representa encara hui en dia el major espai d'horta conservat d'aquesta séquia i també

dels perímetres de reg de les tres séquies de la Vega en la seua banda septentrional del riu.

És un espai que es manté amb usos d'horta en línies generals, amb una presència de tarongers poc massiva, i uns nivells d'edificació dispersa que podem qualificar de baixos, especialment en comparació amb la densitat de poblament dispers dels altres dos espais majors d'horta del final de la séquia de Rascanya, els de la part més oriental i vora mar dels termes municipals d'Alboraià i Almàssera. Fins i tot manté encara l'estructura de comunicacions d'origen medieval, basada en el camí vell de Godella i el camí de Montcada, i amb alguna agrupació de cases antigues en forma d'alqueries històriques que són ja molt escasses a l'horta.

Podríem dir que es tracta del millor paisatge històric de l'Horta Nord, juntament amb el que queda de Campanar, i encara més perquè té continuïtat natural amb un gran rodal de terres d'horta de la séquia de Montcada, entre Borbotó i Benifaraig, i el nucli urbà de Montcada i Massarrojos pel nord. A més, té el valor afegit de la continuïtat física amb uns altres perímetres d'horta més reduïts situats a la part oriental: un és l'horta de Petra en la zona de Poble Nou, l'únic espai d'horta significatiu que li resta a la séquia de Mestalla; i l'altre és el rectangle d'horta de la séquia de Rascanya en terme de València, el situat al pla de Sant Bernat, al davant mateix del monestir de Sant Miquel dels Reis.

Aquest espai conserva, un poc en la seua perifèria, les llengües de Burjassot-Alborgí, i dos molins, el de Colau o Sebastià, prop de Borbotó i a la vora del camí vell de Godella, que tot i ser del segle XIX és dels pocs que conserva la maquinària. Però sobre tot cal destacar la presència del molí de la Sal o del Salt, el vell molí històric de Burjassot, situat prop de les llengües esmentades, i que encara hui en dia treballa parcialment amb l'aigua de la séquia. Arquitectònicament s'ha ampliat de forma considerable durant el segle XX, però manté una completa

sala de moles antiga amb tres moles completes i tota la maquinària corresponent, emmarcat en una alqueria amb traces clares dels segles XVII i XVIII, però que se sobreposa a una de medieval. És un dels dos o tres millors molins hidràulics que resten a l'Horta de València.

4.4.4. Séquia de Rovella

El traçat.

La séquia de Rovella és la que està situada a la part més baixa i vora la mar del marge dret del riu Túria de totes les de la Vega de València, i és també la séquia urbana per excel·lència, la que ha subministrat històricament aigua a la ciutat per al seus usos quotidians i de neteja. Aquesta proximitat ha fet també que, fins i tot des d'època baix medieval s'haja produït una pressió urbana sobre el seu territori, fent desaparèixer diverses zones. A més, les circumstàncies històriques de la ciutat han generat igualment l'alteració de braços secundaris i un procés de recobriment de les séquies iniciat fa molts segles.

Per això no resulta fàcil fixar un únic traçat històric de la séquia i dels seus braços, ni tampoc és possible fer un inventari acurat del seu patrimoni arquitectònic. Aquest ha canviat amb el pas del temps, i séquies i molins que estan documentats als arxius en els segles XIV i XV, foren enderrocats i eliminats ja fa més de tres o quatre centúries. En conseqüència, no és fàcil situar alguns d'aquests elements quan fa tan de temps que desaparegueren i no es troba el seu rastre arxivístic de forma senzilla. A més a més, el creixement urbà de finals del segle XIX fins a l'actualitat ha transformat la part més extensa del perímetre de reg d'aquesta séquia de Rovella i del seu braç principal el Valladar. La més extensa i també la corresponent als seus trams inicials i mitjà, això és, els espais on es concentrava la gran majoria dels elements i construccions hidràuliques.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Rovella conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors,

braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, gola i almenara
2. Molí del Matadero.
3. Molí de la Corona.
4. Partidor séquia de Rovella – Vall Vell o Valladar.

SÉQUIA MARE DE ROVELLA

5. Molí de Rovella.
6. Partidor de Romero: braç del roll.
7. Partidor de la Pedra Blava: braç de Russafa.

Braç de Russafa

8. Llengua o partidor del braç dels mitgers.

Séquia mare de Rovella

9. Llengua o partidor de Novelles: braç dels Navarros i braç de Monteolivet.

Braç de Monteolivet

10. La fileta.
11. Fila del carreró o de Montolivet.

SÉQUIA DEL VALLADAR

12. Molí de Morera.
13. Llengües del Valladar – Braç d'en Roca.
14. Boquera del Vallet.
15. Molí del xiquets de Sant Vicent o Molí del Valladar.
16. Fila del Pou.
17. Fila dels Aleixandres.
18. Fila de la Inquisició.
19. Fila de Paül.
20. Fila de Lluc.

PARTIDA LA PUNTA

21. Fila del Racó.
22. Fila de Martinot.
23. Fila del Rol.
24. Fila del Cloró.
25. Fila de Miracielos.
26. Fila de Carabines.
27. Fila de Furió.

Els espais d'horta.

La séquia de Rovella és la que pren l'aigua més avall en el riu Túria de totes les séquies de la Vega de València, tant per la banda dreta, com per l'esquerra. Però també és especialment coneguda per tractar-se de la séquia urbana per excel·lència, la que creua la ciutat històrica i compleix no sols funcions de reg de les terres sinó també de subministrament a les demandes urbanes de neteja i consum des de la més antiga època medieval. De fet, fa pocs anys els treballs arqueològics tragueren a la llum les ruïnes d'un molí hidràulic islàmic al carrer Salvador Giner del barri del Carme, la qual cosa ha permès testimoniar l'existència d'aquesta séquia periurbana ja a meitat del segle X, en plena època del Califat de Còrdova. I per les mateixes raons, aquest pes de l'espai urbà de la séquia de Rovella no ha de fer-nos oblidar l'important perímetre de reg que comprenia tradicionalment. En època medieval va ser anomenada la séquia de Russafa, perquè era la que anava cap aquesta població i regava tot l'espai entre València, el riu pel nord, Russafa pel sud i fins a Natzaret a la vora de la mar, formant així un gran rectangle paral·lel al riu. En arribar a l'actual camí de Pinedo, vora riu, la séquia de Rovella-Valladar pren direcció sud, ara paral·lela a la mar, i rega un segon gran rectangle en les partides de La Punta d'en Silvestre i del Perú, fins al límit meridional de la desembocadura del llit nou del riu Túria.

D'altra banda el perímetre de reg de Rovella i el seu paisatge patrimonial han estat els que han patit amb major intensitat i des de més antic el procés de creixement urbà de la ciutat de València, transformant el seu territori, convertint parts de la séquia en séquia urbana i claveguera, fent aparèixer i desaparèixer elements arquitectònics per a cobrir les necessitats d'aquests canvis en els usos, i modificant el traçat de la xarxa de canals segons les pautes d'aquests canvis, bé fent desaparèixer ja fa segles la séquia que envoltava la

muralla de València vora el riu Túria, bé ampliant-les vora la zona de Francs i Marjals del voltant de la carrera d'En Corts, o estenent-se vers el sud des de la partida de La Punta, amb la nova zona de reg de la partida del Perú.

El perímetre d'horta de la séquia de Rovella s'ha dividit en quatre espais o àrees de reg diferenciades entre elles per tal de facilitar una anàlisi més acurada i permetre la comprensió del seu funcionament:

- A) La séquia mare, des de l'assut fins al carrer Colon, on antigament eixien de les muralles els dos braços principals.
- B) L'horta de Russafa i la partida del Salinar, vora riu i paral·lela a ell fins a arribar a prop de Natzaret.
- C) El tram final de la séquia de Valladar, quan baixa des del riu vers el sud, paral·lela a la mar i al camí de Pinedo, fins al llit nou del Túria.

A) *La séquia mare.*

El primer tram és el que correspon a la zona urbana més antiga de la ciutat de València, començant el seu traçat a l'assut històric, i fins a finals del segle XIX el podríem dividir en dues seccions. Una primera entre l'assut i la Beneficència, i un segon quan la séquia circula i es divideix en dos braços per l'interior de la ciutat emmurallada. La primera secció comença a l'assut del riu, situat un poc més avall de l'antiga Presó Model de València i en un espai que va ser enjardinat fa uns anys. Malauradament, sobre la part central de l'assut es va construir una edificació moderna que fa funcions de comissaria de la policia local. Des d'ací la séquia mare anava paral·lela al Túria i creuava el Jardí Botànic, per a entrar a la ciutat antiga pel costat de la Beneficència, pel carrer Corona. Aquest espai fou encara d'horts tancats i terres regades

fins a passat el 1850, però com és lògic hui en dia no en queda res, excepte el propi reg del Jardí Botànic.

La segona part és la pròpiament urbana dels segles passats, quan entrava per l'esmentat carrer Corona fins a la plaça del mercat de Mossén Sorell. Ací partia en dos el seu traçat: el braç de l'esquerra era el més antic i rebé el nom del Valladar, perquè era el que feia funcions de vall de la primitiva muralla islàmica de la ciutat. Aquest braç anava per la plaça del Mercat, després pel nord de l'antic convent de Sant Francesc, ara plaça de l'Ajuntament, i pel carrer Barques i Pintor Sorolla eixia del recinte emmurallat de València pel portal dels Jueus al carrer Colon. Quant al braç pròpiament anomenat Rovella, feia una corba més gran pels carrers Moro Zeit i Peu de la Creu per a eixir al molí de Rovella, al cantó de darrere del mercat central amb l'actual avinguda de l'Oest; des d'ací creuava més en diagonal vers el convent de Sant Francesc i eixia de la ciutat paral·lela al carrer Lauria, per dins de les cases, al carrer Colon, ja fora de les muralles. A l'interior de la ciutat vella aquestes dues séquies es ramificaven en desenes i desenes de sequioles i braçals que pràcticament passaven per tots els carrers, per abastir els horts annexos a les cases i per a funcions de neteja i clavegueram. Evidentment i des d'època baix medieval tant Rovella com el Valladar són séquies urbanes cada vegada més soterrades i invisibles, però amb la funció inclosa de desguàs urbà.

B) L'horta de Russafa i la partida del Salinar.

El segon gran espai històric de la séquia de Rovella és el perímetre de reg que s'encetava a l'eixida de la ciutat emmurallada, actual carrer Colon de València, i s'estenia en forma de gran rectangle paral·lel al riu pels actuals barris de l'Eixample, Montolivet, horta al nord de Russafa, partida del Salinar i fins a prop de Natzaret. Aquesta zona ha estat vertebrada durant segles pels dos braços principals d'aquesta

séquia, el Valladar que circula més a prop del riu i passa pel costat de l'església de Montolivet, i la pròpia séquia de Rovella que circula un poc més al sud i que acaben unint-se vora la rotonda actual on s'enceta l'autovia del Saler, entre el Museu de les Ciències i el centre comercial "El Saler". Des d'aquest punt només continua una séquia mare amb el nom de Valladar que va paral·lela i prop del llit vell del riu fins a l'inici del camí de Pinedo.

Aquest territori d'horta de Rovella va existir des d'època islàmica fins a les darreries del segle XIX, quan es va urbanitzar la gran ampliació de València vers l'est coneguda com l'Eixample i que va fer desaparèixer en molt pocs anys, al voltant del 1900, tota l'horta fins pràcticament el camí de Trànsits, actual avinguda Peris i Valero. Des d'ací el perímetre d'horta de Rovella ha anat desapareixent més lentament durant el segle XX, sobretot vora riu a la zona del barri de Montolivet. El gran canvi s'ha produït durant les dues darreres dècades amb el procés urbanitzador que ha suposat la construcció de l'Hemisfèric, el Museu de les Ciències i l'Oceanogràfic, que han fet desaparèixer tota la séquia mare de Rovella i retrocedir de forma important el seu paisatge patrimonial.

Hui en dia sobreviu aproximadament un 10% d'aquest gran espai, que es pot delimitar al nord pel camí de les Moreres vora riu, i pel camí del Pou d'Aparisi al sud, amb una franja que tindrà uns tres-cents metres d'amplària només. Més al sud continua l'horta vora el camí d'En Corts, però no és el territori de la séquia de Rovella. Per l'oest, vora la ciutat, aquesta horta comença actualment en la ronda en construcció a la banda de fora del centre comercial El Saler, i per l'est arriba a l'esmentat camí de Pinedo. La part més a prop de la ciutat, al voltant del camí del Pou d'Aparisi es manté en millors condicions patrimonials, amb un territori no massa construït i, sobretot, perquè manté una densa i magnífica xarxa de séquies de reg de Rovella i el Valladar, així com una

altra xarxa entrecreuada d'escorredors del sistema de Francs i Marjals, perquè tota aquesta zona era antigament marjalenca.

Cap a la zona de Natzaret augmenta prou l'edificació dispersa i els camps estan sovint envoltats de cases, naus industrials i contenidors, amb una evident degradació de l'entorn. Atenent aquestes consideracions, cal destacar l'interès que presenta l'espai primerenc que li queda a aquesta séquia històrica, el dels voltants del camí del Pou d'Aparisi, amb dos valors afegits. El primer és que es tracta d'un tipus d'horta marjalenca que no existeix actualment a la resta d'hortes històriques de la Vega de València, amb una elevada densitat de séquies de terra i sistemes tradicionals de reg i de drenatge. El segon valor és que, tot i les seues reduïdes dimensions territorials, forma un espai ampliat i continuat per l'horta de Francs i Marjals de les dues bandes del camí d'en Corts. Estem parlant per tant d'un espai d'horta, a les portes de la ciutat, i que té un especial valor patrimonial.

C) El tram final de la séquia de Valladar.

El tercer i darrer gran espai d'horta de Rovella és el tram final de la séquia mare, quan gira cap al sud i va paral·lela al camí de Pinedo per les partides vora mar de La Punta i del Perú, fins al llit nou del riu Túria. Aquesta zona no és la més antiga del perímetre de reg d'aquesta séquia i fa segles degué funcionar més mitjançant escorredors, sènies, caigudes de Favara i Rovella, i les fonts de la zona de Francs i Marjals. Rovella va anar perdent espai de reg al voltant de la ciutat, però aquesta zona s'integrà en el seu sistema i fou inclosa en el sequiatge probablement entre els segles XVIII i XIX, tal com passà en aquesta darrera centúria amb els extrems de la séquia de Rascanya, en terme d'Alboraia.

Es tracta del segon espai de reg que li resta a Rovella i també està desapareixent a gran velocitat. La xarxa de canals de la séquia en

aquestes dues partides és molt simple, formada només per una séquia com a eix central, de la qual van eixint les canals secundàries mitjançant parades a la séquia mare i portells laterals, per la qual cosa no té una arquitectura hidràulica d'importància rellevant. Des del punt de vista de l'espai d'horta, el procés d'urbanització és relativament dens al principi, amb una clara presència de cases i naus industrials que estan fent desaparèixer les parcel·les de cultiu. Però la situació és molt pitjor en el tram final, al sud de la partida de la Punta i la partida del Perú, on la ZAL ha eliminat una part molt considerable del perímetre de reg que li restava a Rovella.

4.4.5. Séquia de Favara

El traçat.

La séquia de Favara ha estat històricament una de les de majors dimensions i volum d'aigua de les séquies de la Vega de València, i també la que té un recorregut de la séquia mare de major longitud i una sèrie de braços realment importants i llargs en el seu traçat. No debades el seu perímetre de reg s'estén de nord a sud per tot el terme municipal de València, des del riu Túria fins al límit del seu terme, i continua pels pobles de l'Horta Sud fins arribar a Catarroja i Albal. Evidentment tot això ha contribuït al fet que des d'època medieval, quan va ser dissenyada i construïda, fins a l'actualitat haja reunit un patrimoni arquitectònic realment extens, tant en partidors com en artefactes moliners en el seu caixer. A més, el traçat de la séquia mare, amb una llarga séquia de la qual van eixint fins a una dotzena de braços importants, i la manera en què va ser dissenyat el seu repartiment de l'aigua fa segles ha generat la presència molt abundant de les llengües, sovint de notables dimensions. Aquestes construccions han estat objecte de reformes periòdicament però és ben coneguda la resistència dels llauradors a introduir canvis en elles, i la seua antiguitat és centenària. D'una banda, existeix una visura de la séquia de meitat del segle XIV que enumera i identifica totes aquestes llengües. D'altra, com ja s'ha indicat abans, la séquia de Favara es l'única documentada en època islàmica, la qual cosa vol dir que la gran majoria d'aquestes llengües són d'aquella època, almenys en la seua ubicació i en les seues característiques físiques.

Com és lògic, la séquia de Favara també ha tingut el seu assut històric, en terme de Quart de Poblet ja prop del de Mislata, però lamentablement perdut en l'actualitat per les obres fetes a la capçalera

del llit nou del riu Túria. Així mateix, disposa d'una de les poques arquitectures hidràuliques subterrànies de tota l'horta de València, un cano o sifó situat a la part final del sistema, tot just per a creuar el barranc de Torrent i passar l'aigua als termes finals de Catarroja i Albal.

A més, la seua proximitat a la ciutat de València va contribuir a què, al segle XIX, existís una nodrida nòmina de molins, alguns dels quals no sols són medievals sinó que estan documentats ja en el moment de la conquesta feudal l'any 1240, com ara el molí de Pala, un dels pocs que encara manté la seua edificació sobre el braç de les Monges en què ha estat sempre.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Favara conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, gola i almenara.
2. Molí gran de Mislata, d'Aranda o Nou.
3. Partidor del roll de Lluna.
4. Partidor del roll de Nou Moles.
5. Molí de Nou Moles o de Sanoguera, olim d'en Valls i d'en Gil Pérez.
6. Partidor de Rajosa.
7. Llengües de Sant Jeroni o de Vintimilla.

BRAÇ DE SANT JERONI

8. Molí de Vintimilla.
9. Molí de Don Vicent.
10. Molí de Russafa.
11. Roll de Mitgers.
12. Molí de Martí, o de Felip Martí.
13. Molí de Mateu, o de Pere Mateu.
14. Molí de la Misericòrdia, o d'Aleixandre.

Séquia mare

15. Roll d'Evaristo.
16. Partidor del Roncador o Roll de la Barca.
17. Llengües del braç de Jesús.

BRAÇ DE JESÚS

18. Molí de Jesús.

Séquia mare

19. Partidor del roll de Patraix.
20. Quadrat d'Ambròs.
21. Llengües del braç de les Monges.

BRAÇ DE LES MONGES

22. Molí de les Monges.
23. Molí del Tell.
24. Molí de la Creu o de la Creu Coberta.
25. Molí de les Fonts.
26. Molí de Benjoch o Bonjoc.

Séquia mare

27. Quadrat de Giner.
28. Partidor de la fila d'Almelà.
29. Quadrat del Capellà.
30. Quadrat
31. Llengües del braç de la Gàbia.

BRAÇ DE LA GÀBIA

32. Molí de la Gàbia o de la Closa.
33. Molí de Rodenes.
34. Molí de Pala.

Séquia mare

35. Llengües del braç Nou.

BRAÇ NOU

36. Molí de Sedaví.
37. Molí de Paredes.

Séquia mare

38. Llengües del braç d'Estadella.
39. Quadrat o parada de Romeu.
40. Llengües del braç de Sant Jordi.
41. Llengües del braç d'Alfagar.
42. Partidor del braç de la Cadira.
43. Quadrat del molí de Benetússer.
44. Llengües del braç de la Fila de Benetússer i del braç Mitjà.
45. Molí de Raga o de Benetússer.
46. Llengües del braç de la Mola.
47. Llengües del braç d'Orba.
48. Llengües del braç de Massanassa.

BRAÇ DE MASSANASA

49. Molí de Massanassa.
50. Llengües de Massanassa.
51. Primer braç.
52. Segon braç.
53. Bracet dels Codonyers.
54. Braç del Mig
55. Braç de l'Alquerieta.
56. Braç del Barranc.
57. Molí de Navarrete.

Séquia mare

58. Cano del barranc de Torrent o de Catarroja.
59. Llengües de Catarroja – Albal.

BRAÇ DE CATARROJA

60. Molí de Catarroja.
61. Molí Nou de Catarroja.

Els espais d'horta.

La séquia de Favara és la tercera que pren aigua en ordre descendent pel marge dret del riu Túria de les de la Vega de València, i és una de les anomenades majors, és a dir, que li correspon major dotació d'aigua, concretament les 14 files front a les 10 de les menors tal com es va fixar al segle XVII. És també la séquia que té un major recorregut lineal de la seua séquia mare perquè es considera tal el seu

traçat des de l'assut, en terme de Quart de Poblet, fins a les llengües finals de Catarroja-Albal, passat el barranc de Xiva o Torrent. També es pot considerar la séquia que rega major nombre de pobles i termes municipals distints: València i les seues pedanies del sud, Sedaví, Alfafar, Benetússer, Lloc Nou de la Corona, Massanassa, Catarroja i Albal, tots ells com és evident situats a la comarca de l'Horta-sud, a banda de la capital. Tot i que és difícil de quantificar perquè al llarg dels segles ha anat variant la xifra, és una de les séquies que històricament a regat una major superfície, i, per últim, és la séquia que està documentada amb el seu nom amb una data més antiga. És cert que totes les de la Vega foren dissenyades i construïdes en època islàmica, però d'aquesta sabem que l'any 1094 ja existia i portava aigua per a regar segons cita una crònica andalusí.

D'altra banda el seu traçat és un dels que s'acosta més al nucli urbà antic de la ciutat de València i, tot i que no és la séquia urbana natural –ho és la de Rovella–, des d'època baix medieval el traçat dels dos primers braços, Rajosa i Sant Jeroni, passen i circulen vora el perímetre urbà meridional de les noves muralles del segle XIV i arriben fins a Russafa, regant l'horta al sud d'aquest nucli. El creixement urbà de València i dels altres nuclis de població abans detallats durant la segona meitat del segle XX i, especialment, els darrers anys, l'ha afectada de forma molt seriosa i greu, retallant moltíssim el seu perímetre de reg tradicional i propiciant una desaparició molt important del seu patrimoni arquitectònic hidràulic. Primer li afectà de forma clara l'expansió de la ciutat de València vers l'oest, el sud-oest i el sud del seu terme municipal, encetada a principis del segle XX i que ha anat a més fins a afectar la major part de la seua horta periurbana situada abans del llit nou del riu Túria. Una segona afecció fou motivada per les obres del pla Sud, que li llevaren un bon tros de la seua horta, però sobre tot provocaren la divisió del seu sistema hidràulic en dues parts: la de

l'esquerra del llit nou del Túria, que mantingué el canal de la séquia mare com a distribuïdor, i una altra de nova factura pel marge dret del llit nou que connecta directament amb la segona secció de la séquia, coneguda també amb el nom de secció dels pobles, si bé és cert que ambdues estan unides per un sifó. I, en tercer lloc, el procés que l'ha afectada de forma important és l'accelerat creixement urbà i industrial a base de polígons de grans dimensions en els pobles de la seua segona part, entre Sedaví i Albal, de tal manera que la reducció del seu perímetre de reg i de l'arquitectura hidràulica ha estat molt elevada.

El perímetre d'horta de la séquia de Favara s'ha dividit en tres espais o àrees de reg diferenciades per tal de facilitar la seua anàlisi i permetre una comprensió acurada del seu funcionament:

- A) El tram inicial de la séquia mare, entre l'assut i el partidor del braç de Jesús, situat a l'antic poble de Patraix.
- B) La zona central que correspon als grans braços perpendiculars a la séquia mare, entre Patraix i el llit nou del Túria.
- C) El perímetre de reg dels pobles situats al sud del llit nou i fins a Albal.

A) La séquia mare fins a Patraix.

Aquest tram de la séquia de Favara correspon al seu recorregut des de l'assut, situat al final del terme de Quart de Poblet, ja prop del de Mislata, fins a l'antic nucli urbà de Patraix. La séquia inicialment va vora riu, pel marge de l'horta de Mislata, si bé fa un pronunciat gir en direcció al seu vell nucli urbà i així passar per l'important molí d'Aranda, ja desaparegut. Després pren una direcció sud-est fins a creuar durant un tram l'actual avinguda Pérez Galdós i fer una gran corba que li permet dirigir-se cap al sud, directe al nucli de Patraix. Poc abans de creuar Pérez Galdós es trobava el gran molí anomenat de Nou Moles, del qual tampoc no en queda res, i des d'ací començaven els primers braços de

reg en direcció al vell nucli emmurallat de València, actual carrer Guillem de Castro. Són els braços de Rajosa, Sant Geroni o Vintimilla, i el Roncador o Roll de la Barca, els quals s'allargaven pel districte de la Roqueta, creuaven en perpendicular el carrer Sant Vicent i les vies del tren actuals i arribaven a tota l'horta al sud de Patraix, desguassant a les séquies de Francs i Marjals, la més important la séquia d'en Fluvià, hui en dia coneguda com séquia de Fabiana. En aquests braços, a més de l'extens perímetre de reg, hi havia fins a cinc molins dels quals no en queda cap rastre. Com es pot deduir per l'àrea geogràfica descrita, tota aquest territori de Favara i el seu paisatge patrimonial cal donar-lo per desaparegut, inclòs el seu assut.

B) El tram central de la séquia.

Aquesta divisió no es fa evident ni necessària abans de mitjans del segle XX. Estem davant d'un espai d'horta amb forma relativament quadrada i que ve delimitat per la séquia mare a l'oest, la qual manté una direcció dominant cap al sud, passant per darrere de l'Hospital Peset i del cementeri general de València. En tot aquest recorregut la séquia mare està tapada i sovint soterrada dins la trama urbana. De la mateixa séquia ixen els braços de Jesús, el de les Monges i el de la Gàbia, a més d'algun altre de menor entitat, que creuen i reguen les terres en direcció a la mar, travessant en perpendicular també el carrer Sant Vicent extramurs i la via del tren i apropant-se fins al barri de Malilla i els extrems a la Font de Sant Lluís i la pista de Silla, on les seues escorrenties cauen i connecten amb les séquies de Francs i Marjals. Tot aquest territori ha estat un gran espai d'horta fins a mitjans del segle XX, només tallat fins aquell moment per les vies del tren i les edificacions sorgides al voltant del carrer Sant Vicent com ara el barri de Sant Marcel·lí i la Creu Coberta, a més del rodal que anava estenent-se del cementeri general.

En les dues darreres dècades el creixement urbà de València l'ha afectada de forma quasi total, molt evident amb la construcció de la nova ronda sud. Hui en dia resta només algun camp aïllat davant del Cementeri, i cal passar a la banda oriental de les vies del tren per a trobar un altre rodal en procés de desaparició al final de la carrera de Malilla, espai on s'ha construït el nou hospital La Fe. Resta poc més que una estreta franja al voltant de la gran estació de tren de la Font de Sant Lluís, que es veié afectat per l'ampliació de l'estació de trens a la zona de la Font de Sant Lluís.

C) El tram situat al sud del llit nou del Túria.

Un tram que comprén també el perímetre de reg dels pobles situats entre Sedaví i Albal. Ací la séquia mare manté una línia quasi recta cap al sud, de la qual van derivant braços cap a la mar mitjançant partidors de llengua. En general la séquia mare de Favara discorre per una zona agrària o de perifèria urbana, però fa pocs anys va ser tapada amb grans lloses de formigó que han desvirtuat completament el seu valor com a element patrimonial, molt evident en el soterrament total o parcial de les grans llengües que la caracteritzen. En els darrers anys, el perímetre de reg ha viscut una retallada d'enormes dimensions en tots els termes municipals afectats. En general, a dia de hui resten només espais fragmentats en cada poble que no enllacen amb altres espais.

Tradicionalment el perímetre censat de Favara arribava fins al que hui en dia és la pista de Silla, però durant el segle XX s'han anat incorporant al comú de la séquia les terres més a prop de l'Albufera. Per això en aquests pobles es manté encara una reserva final de reg, fonamentalment dedicada a l'arrossar la qual cosa representa un tipus diferent d'horta i paisatge patrimonial que no correspon estrictament a l'històric de Favara.

Potser aquest espai, també fragmentat, el podríem trobar en el perímetre de reg més a prop del llit nou del Túria, al sud d'aquest i més concretament a l'extrem del terme de València, pedanies de La Torre i Forn d'Alcedo. No és massa gran i està creuat per diverses infraestructures de tràfic intens, però manté dues llengües només mig tapades, les d'Estadella i Sant Jordi, i alguna alqueria d'evident valor com l'alqueria d'Alba situada vora la séquia mare de Favara.

4.4.6. Séquia de Mislata-Xirivella

El traçat.

La séquia de Mislata és la segona en ordre descendent per la banda dreta del riu Túria de les que formen part del Tribunal de les Aigües de la Vega de València. El seu perímetre de reg es localitza en els termes municipals de Mislata i Xirivella, i una part en la zona occidental del terme de València. Està envoltada pels perímetres de reg de la séquia de Quart i Faitanar per l'oest, i de la séquia de Favara per l'est.

Un primer tram llarg de séquia mare transcorre per un traçat tradicional vora el riu Túria, en termes de Manises i Quart de Poblet, i es manté en unes condicions relativament inalterades. Poc abans d'arribar a l'inici del llit nou del riu, la séquia de Mislata girava cap al sud-est i començava el seu espai de reg, si bé el punt clau de distribució de l'aigua era el molí de Cabot, emplaçament del qual partien la majoria dels braços significatius en què es dividia de forma radial el sistema hidràulic. Bàsicament tenia espais de reg al voltant del braç dels Moros, al nord del poble de Mislata; al llarg del braç dels Horts i des del camí de Quart o del mig, per a regar tot el sud del poble de Mislata i les dues bandes de l'avinguda del Cid, i el més important, el braç d'Andarella, per a regar la part més meridional del seu perímetre, els espais actuals del polígon industrial Vara de Quart i entorn de l'avinguda Tres Forques, antic camí de Torrent. Resta el braç de Xirivella, organitzat en una comunitat de regants pròpia, i que rega la part oriental del seu terme municipal.

Al llarg de la seua història la séquia de Mislata ha acumulat un patrimoni arquitectònic hidràulic de certes dimensions, tant en molins com especialment per les diverses llengües que el caracteritzaven, però

hui en dia s'ha produït un veritable col·lapse i ha desaparegut d'una forma quasi total amb el procés d'urbanització tant del terme de Mislata com de València.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Mislata-Xirivella conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut, gola i almenara.
2. Derramador de Català.
3. Molí de Tonet, pot ser d'Hortolà.
4. Derramador de les Banastetes.
5. Derramador del Pont Catxo.
6. Derramador de les Martes.
7. Alcavó sota el barranc del Salt de l'Aigua.
8. Molí de Vila, de Quart.
9. Llengua del braç dels Moros – séquia mare.

BRAÇ DELS MOROS

10. Llengües del braç dels Moros – El Franc.
11. Tres rollets.
12. Partidor del bracet de la Llosa
13. Partidor del bracet de la Mola.
14. Partidor del bracet de les Andreses.
15. Partidor del bracet de la Lluna.
16. Partidor del bracet de la Canaleta.
17. El Molinet.

Séquia mare

18. Quadrat de les quinze.
19. Quadrat de les déneu.
20. Quadrat del molí.
21. Partidor del bracet del Camí Real.
22. Partidor del Primer roll.
23. Partidor del Segon roll.
24. Partidor del Roll del Roncador.
25. Partidor del Roll del Conill.

26. Partidor del Roll del quint.
27. Llengua de Faitanar
28. Llengües del braç dels Horts – braç del Salt – séquia de Xirivella.
29. Molí de Cabot.

BRAÇ DELS HORTS

30. Molí de Tatay.
31. Molí d'arròs de Brusel o del Xurro (de la Creu?).

BRAÇ DEL SALT

32. Molí de Pallús.

Séquia mare

33. Llengües d'Andarella: braç de Quart o del mig i braç d'Andarella.

BRAÇ DE QUART

34. Llengües de camí de Quart – braç dels Frares.
35. Roll de Pijetes.
36. Parada de Tano.
37. Partidor de la fila de Mislata.
38. Partidor del braç dels Hortolans.
39. Partidor del braç de Roc.
40. Roll dels Llauradors.
41. Partidor del braç del Taronger.
42. Partidor del braç del Mig.

Braç dels frares

43. Molí de Picó o Bigot.

BRAÇ D'ANDARELLA

44. Parada del divendres.
45. Roll de Peris.
46. Molí de Xirivella.
47. Llengua del braç de March.
48. Llengua del braç de Cama.
49. Parada del dilluns.
50. Parada del dimecres.
51. Roll de Pellicer.
52. Roll sequiolet.
53. Braç d'Andarella (final).

SÉQUIA DE XIRIVELLA

54. Partidor de la séquia del Rajolar.
55. Partidor del braç de Gori.
56. Partidor del braç del forn.
57. Partidor del braç de l'alquerieta.
58. Partidor del braç de l'Amet.
59. Partidor de l'Ull de Bou.
60. Roll d'Ull de Bou.
61. Partidor del camí Fondo.
62. Partidor del braç de Faitanar.

Els espais d'horta.

La séquia de Mislata és el segon gran sistema hidràulic de la Vega de València que pren l'aigua per la banda dreta del riu, entre l'assut de Quart i el de Favara. El seu punt d'inici al riu es troba a la part alta de la població de Manises i la séquia mare pren una direcció paral·lela al Túria, creua primer pel mig de l'horta de Manises, passa per la vora de les cases d'aquesta localitat i continua a tocar de les cases de Quart de Poblet, entre elles i el riu. En arribar a l'altura del nou assut de les séquies conegut com "La Cassola" o "assut del Repartiment", la séquia de Mislata gira cap al sud-est i passa per baix del que ara és zona urbana de Quart, mentre que antigament ja començava a regar mitjançant els primers rolls. Només entrar en terme municipal de Mislata i prop del final de l'avinguda del Cid, hui en dia l'autovia València-Madrid, es trobava el molí de Cabot, un punt clau d'aquest sistema hidràulic perquè allí partien fins a cinc séquies que distribuïen ja per braços tota l'aigua pel perímetre de reg, bàsicament format pel terme municipal de Mislata i la part oest del terme municipal de València.

El terme de Mislata era regat a grans trets per tres braços de la séquia, el dels Moros, el braç dels Horts, i el del camí de Quart, mentre que el perímetre del terme de València correspon a la zona compresa entre el riu Túria, a l'altura de l'antiga Presó Model, l'avinguda Pérez Galdós fins a Patraix per l'est, i el traçat de la séquia de Favara pel sud i sud-est. Des del molí de Cabot, el braç d'Andarella mantenia la cota més alta, feia de límit amb el terme municipal de Xirivella, i regava per braços tota la zona de les dues bandes de l'avinguda del Cid, avinguda Tres Creus, polígon industrial de Vara de Quart i un bon tram a l'altra banda de l'avinguda de Tres Forques, fins a les esquenes del cementeri general de València. A grans trets el seu territori de reg dibuixava una forma en angle recte, amb un costat sobre el riu i la resta

encaixat, més o menys, entre els perímetres de reg de Xirivella i Faitanar a l'oest i el de Favara a l'est.

Una peculiaritat històrica d'aquest sistema és que des d'època medieval ha estat també la séquia mare de les séquies de Faitanar i Xirivella. En el primer cas de forma clarament més artificial i complexa, perquè la de Mislata va esdevenir només un recorregut parcial molt probablement per a poder generar el salt del roll de Faitanar i fer el molí de Manises. En el cas de la séquia de Xirivella, que gaudeix de fa segles d'una comunitat de regants pròpia, des del punt de vista formal es tracta d'un braç de la séquia mare de Mislata que individualitzà el reg del seu terme municipal, tal com ha succeït també en el cas de la séquia de Benàger i el roll d'Aldaia.

Tot aquest disseny de la xarxa hidràulica i el paisatge històric que va generar durant segles ha tingut una transformació profunda en els darrers temps. La construcció del llit nou del riu Túria en la dècada de 1960 li va afectar de forma impactant, no debades és la séquia de la Vega de València que va patir les retallades més extenses d'horta. A més, es va destruir el punt clau de distribució de l'aigua del seu sistema: el molí de Cabot i les diverses llengües que hi existien, i encara va obligar a tota una reconstrucció de la séquia mare per a repartir-la en dues seccions, Mislata dreta i Mislata esquerra, en funció d'haver quedat el perímetre de reg a una i altra banda de l'esmentat caixer nou del Túria. De fet l'impacte d'aquests canvis és tan fort que hui en dia no és fàcil trobar testimonis orals que recorden la vella xarxa de braçals i rolls que tenia el sistema de Mislata.

D'altra banda, el creixement urbà de València i de Mislata han afectat de forma descomunal el seu paisatge patrimonial. Només enumerar els espais de l'avinguda del Cid, del polígon Vara de Quart o de l'avinguda Tres Forques de València permet adonar-se com ha avançat la urbanització. Però al terme municipal de Mislata ha passat

exactament el mateix, amb un creixement urbà que està fent desaparèixer el poc que resta de la seua horta vora l'antic riu. La situació actual del paisatge patrimonial de la séquia de Mislata és greu i preocupant, perquè en la pràctica només resten dues reduïdes zones de la seua horta, unes 250 fanecades a l'horta del braç dels Moros, vora el nucli urbà de Mislata, i unes 350-400 fanecades al final de tot el sistema, a l'extrem del braç d'Andarella, a la banda dreta del llit nou del Túria, i tallat per la meitat per la nova autovia de València a Torrent. A banda resten alguns camps aïllats i condemnats a una desaparició ràpida vora la banda esquerra del llit nou del riu, i en punts concrets dels barris al voltant de l'avinguda Tres Forques.

El perímetre d'horta de la séquia de Mislata s'ha dividit en cinc espais o àrees de reg clarament diferenciades entre elles per tal de permetre una anàlisi i una comprensió més acurada:

- A) La séquia mare, entre l'assut del terme de Manises i l'antic molí de Cabot.
- B) El braç i l'horta dels Moros, en terme de Mislata.
- C) Els braços del Salt, dels Horts i del Mig o del camí de Quart.
- D) El braç i l'horta d'Andarella.
- E) La séquia i l'horta de Xirivella.

A) La séquia mare fins al molí de Cabot.

Es tracta del traçat inicial de la séquia, des del terme de Manises on està l'assut fins al principi del terme municipal de Mislata, on es distribuïa tradicionalment tot el sistema en braços, davant l'esmentat molí de Cabot. La seua capçalera és l'assut de Mislata, que es troba en acceptables condicions malgrat una reparació en formigó molt agressiva, i en un entorn del riu que es manté poc alterat. La séquia mare circula després pel mig de l'horta de Manises i segueix el traçat del Túria, tota revestida de formigó però descoberta i així passa també pel

terme de Quart fins a l'altura de "La Cassola" i l'antiga fàbrica de Turégano. En general la séquia no és visible en la majoria de llocs pels quals passa, encaixada entre edificacions o molt a prop del caixer del riu. A partir d'aquest punt de la fàbrica, situada també al costat de l'antiga carretera reial de Madrid dins el poble de Quart de Poblet, la séquia mare gira cap al sud-est i circula subterrània sota les cases de la zona durant mig quilòmetre aproximadament, fins creuar la via del tren o metro que arriba fins l'aeroport.

En aquest indret es localitza un singular reducte d'horta en terme de Quart de Poblet, entre la via del metro i el polígon industrial que està situat vora l'autovia València-Madrid, que es troba creuat pel traçat històric de la séquia mare de Mislata, a poc més de 200 metres de la séquia de Faitanar. El valor màxim que té aquest tram de només uns tres-cents metres de llarg és que la séquia mare encara és de terra, amb un traçat ple de corbes i amb les seues voreres plantades d'arbres fruiters, canyes, etc., que permeten veure de forma quasi única a tota l'horta de València allò que era el traçat original d'una séquia històrica. La importància més que evident i notòria d'este element dugué a la seua declaració com a Bé d'Interés Cultural (BIC), per part de la Generalitat Valenciana. Poc més avant la séquia mare passa vora el cementeri de Mislata de forma ja soterrada.

B) El braç i l'horta dels Moros.

Es tracta del primer braç que eixia per la banda esquerra de la séquia mare de Mislata, encara en terme de Quart de Poblet i just dins les actuals instal·lacions de la fàbrica Turégano, i té com a funció regar la part del terme de Mislata situada entre el poble i el llit antic del riu, l'espai conegut com a horta dels Moros. Hui en dia tot el seu inici ha quedat soterrat i alterat per la construcció del caixer nou del riu, fins i tot amb la construcció d'un sifó, però poc abans d'arribar a l'altura del

desaparegut assut de Favara ix a la llum i circula vora l'antic riu fent un arc fins a arribar al partidor de llengües del braç dels Moros-braç del Franc, just al límit del terme de Mislata, per començar a regar tota aquesta horta. El valor fonamental d'aquest espai és que es tracta d'un dels dos reduïts perímetres d'horta que li resten a aquesta séquia. A més, el braç dels Moros encara és de terra, la qual cosa permet veure un altre traçat tradicional, enfilat tot d'arbres i canyes, i amb un partidor de carreus amb poca intervenció moderna. Sens dubte és fonamental protegir aquest espai de forma urgent en trobar-se amenaçat pel creixement urbà de la vila de Mislata, i això tant pels seus valors patrimonials d'horta històrica com perquè pot esdevenir la única reserva d'horta que dóna raó d'existir a aquesta séquia.

C) El perímetre de reg dels braços del Salt, dels Horts i del Mig.

Es tracta de l'espai d'horta de la séquia de Mislata que encerclava el nucli antic de la població i que es desenvolupava entre la part sud de la població, el límit del riu Túria per la zona de l'antiga Presó Model de València, l'avinguda Pérez Galdós per l'est i les dues bandes de l'avinguda del Cid fins a l'altura de l'Hospital Provincial. Tot aquest espai ha desaparegut per complet.

D) El braç i l'horta d'Andarella.

El braç d'Andarella mantenia la cota més alta per la banda dreta d'aquesta horta a partir del molí de Cabot, i feia al mateix temps de límit amb el terme municipal de Xirivella. Tota la zona que rega correspon a terres del terme municipal de València i amb els seus diversos braços com el braç de Cama o el roll de Pellicer regava una zona molt extensa situada a l'oest de Patraix i el sud de Soterna, que venia a ser fins a un 40% del total del perímetre de reg de la séquia de Mislata. El polígon industrial de Vara de Quart significà una gran

retallada al seu espai central i el creixement urbà ha acabat per arraconar unes poques parcel·les en punts aïllats i vora el llit nou del riu, però la seua desaparició sembla imminent per la urbanització de la zona.

Només resta un espai d'horta just al final del braç d'Andarella i a la banda dreta del riu nou, als dos marges de l'autovia València-Torrent. És el final del sistema i reunirà al voltant de les 400 fanecades, però ha rebut encara una retallada fa uns anys amb la construcció d'una gran depuradora d'aigües residuals, la de Faitanar, i el seu extrem meridional s'ha vist afectat més recentment per la construcció de les vies de l'AVE. Es tracta doncs d'un perímetre de reg pràcticament desaparegut en un 90%.

E) La séquia i l'horta de Xirivella.

Aquesta séquia ha constituït una comunitat de regants diferenciada de la de Mislata des de fa segles, però des del punt de vista del sistema hidràulic ve a ser un braç important d'aquella, que té com a funció fonamental separar la dotació d'aigua utilitzada per a regar estrictament el terme municipal de Xirivella. Tenia el punt de partida històric a les portes del molí de Cabot, ara destruït pel caixer nou del riu, i es dirigia en direcció sud-oest per la part oriental del nucli antic del poble de Xirivella. Mitjançant una dotzena de braçals i rolls secundaris que eixien de la séquia "mare" de Xirivella de forma perpendicular s'anava regant tot el terme, i tots els sobrants anaven caient a la séquia d'Andarella, també de Mislata. El perímetre de reg històric tenia una forma lleugerament rectangular i es va veure afectat de forma important per la construcció del llit nou del Túria. Aquest va tallar la superfície regada de Xirivella per la part oriental, deixant a l'altra banda del riu nou un 15% de la seua horta.

Hui en dia tot aquest espai s'ha vist fortament afectat pel procés d'urbanització. La part d'horta situada a l'esquerra del llit nou, vora l'avinguda del Cid, ha desaparegut totalment, i a l'altra banda el nucli urbà de Xirivella s'ha estès sobre la part alta del traçat i dels braçals. Resta aproximadament un 50% del perímetre de reg històric d'aquesta séquia, corresponent a la part meridional del terme municipal. Es tracta d'un paisatge plantat bàsicament de tarongers i que té l'avantatge d'estar unit físicament a l'horta de Faitanar, formant una continuïtat que permet parlar de la subsistència d'un paisatge patrimonial de l'horta encara relativament extens.

4.4.7. Séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar

El traçat.

Les séquies de Quart, Benàger i Faitanar tenen probablement l'organització més complexa de totes les que formen el Tribunal de les Aigües de la Vega de València. Amb un únic punt de captació, l'assut de Quart, el pas del temps ha acabat per constituir amb el seu cabal hidràulic fins a quatre comunes de regants, de les quals Quart i Benàger-Faitanar tenen seient al Tribunal, i les altres dues, Manises i Aldaia, només funcionen a nivell intern de distribució de la seua dotació d'aigua. Aquesta peculiar organització administrativa ha tingut el seu reflex tant en la realitat física del traçat de la séquia com en la dels diversos braços i fins i tot en part de l'arquitectura hidràulica generada.

Bàsicament es pot parlar d'un primer espai que és el corresponent al tram comú d'aquestes séquies, entre l'assut de Quart i les llengües de Sant Onofre, en terme de Quart de Poblet, i on s'enceten els recorreguts individualitzats de les séquies de Quart i de Benàger. Un segon espai és el del perímetre de reg de la séquia de Benàger, un tercer el de la séquia de Quart, i el darrer el propi de la séquia de Faitanar. Per aquests diferents motius s'ha procedit a fragmentar l'explicació d'aquesta Séquia en quatre blocs: un primer per al tram comú i altres tres individualitzats per a les séquies de Quart, Benàger i Faitanar.

El tram comú de la séquia de Quart-Benàger-Faitanar (que és l'objecte d'aquest apartat) s'estén pràcticament de forma general pel terme municipal de Manises. Té el seu origen en l'assut de Quart, el primer que pren aigua del riu Túria per la banda dreta, i va prenent altura pel marge del llit fluvial. A l'altura del poble de Manises la séquia passa entre les cases i una llenca allargada de terra construïda sobre una terrassa fluvial, en la qual s'hi va crear fa segles l'horta del poble

que es rega mitjançant una llarga llista de boqueres que prenen l'aigua directament des de la séquia mare. Una d'elles és la que dona inici a la séquia independent de Faitanar. Després de passar per sota de diverses fàbriques antigues de la població, la séquia comuna gira cap al sud per a remuntar el barranc del Salt d'Aigua i creuar-lo per un vell i singular aqüeducte: els Arquets de Manises. Finalment, la séquia entra al terme municipal de Quart de Poblet i d'immediat parteix l'aigua entre les séquies de Quart i Benàger.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Quart-Benàger-Faitanar conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Assut de Quart, almenara i gola.
2. Almenares de desguàs (n'eren quatre).
3. Canal de Daroqui.
4. Molí de Daroqui i Central hidroelèctrica Volta.
5. Rols de Manises:
 1. Roll de la Rambla.
 2. Almenareta del Mas del Rincó.
 3. Roll del Bollet o de Godos.
 4. Roll xiquet del Rector del Cap d'Horta.
 5. Roll gran del Rector o del Cap d'Horta.
 6. Cadira del Cap d'Horta.
 7. Almenareta de Felix Gimeno.
 8. Roll de Molina o de Juan Bautista Martínez.
 9. Roll de Navarro o de Royo.
 10. Almenareta de Navarro.
 11. Roll de Jarrabola o de José del Aro.
 12. Roll de Navarro o del Noguer.
 13. Roll de Rodrigo o de don Vicente Nicolàs.
 14. Roll del Xarral.
 15. Roll del Xarral al Cap d'Horta o del Bollet al Cantó del Xarral.
 16. Roll de l'Hort o del molí del Carpio.
 17. Rollet del molí o roll xiquet del molí.
 18. Roll de Ximeno o del Pont del molí, dit rollet xiquet del pont del molí, de Gimeno o de l'Alcaid.
 19. Roll del tio Andreu o roll del rector de la Volta.
 20. Roll de Gimeno.
 21. Roll del Sirer.
 22. Roll de la sènia.
 23. Roll de Vicent Amassa al barranc.
 24. Roll de Pedro Gimeno del Noguer.
 25. Roll del Quiro o boquera de José del Aro.
 26. Roll sense nom.
 27. Roll de Marianet o almenareta del Rajolar.
 28. Roll de Bautista la Besona, o roll de Navarro al cap dels Arcs.
 29. Boquera de les Rajoletes, o boquera de Navarro.
 30. Roll del Cementeri o de José Vicente.
 31. Boquera de Bautista Gimeno o de José Alberga.
 32. Roll dels Arcs.
 33. Almenareta de Mercader o roll del Ràfol.
 34. Cadira del Pla o boquera de Juan Andrés.
 35. Roll del Ràfol o boquera de San Martín.
 36. Cadira del conducte.
 37. Boquera de la Vinya.
 38. Quadrat de Sant Onofre, per a tots els alters fins l'entrada de Manises.
6. Roll del molí de Barnís o séquia de Faitanar, dit del Magraner.
7. Molí de Manises.
8. Aqüeducte dels Arquets (Manises).
9. Roll de gràcia o franc de Quart.
10. Llengües de Sant Onofre: séquia de Quart i séquia de Benàger.

Els espais d'horta.

El sistema hidràulic de les séquies de Quart-Benàger-Faitanar és el primer que pren l'aigua del riu Túria per la banda dreta de les séquies de la Vega de València. Ho fa mitjançant l'assut de Quart situat només a uns tres-cents metres aigües avall de l'assut de la Reial Séquia de Montcada, entre els termes de Paterna i Manises. Aquest sistema és el més complex de l'Horta de València, no tant per la seua morfologia física, que també, sinó per les vicissituds històriques que han dut a la fragmentació de l'organització del reg en quatre comunitats de regants distintes: la de Quart, la de Benàger-Faitanar, la d'Aldaia i la de Manises. Aquesta complexa organització ha contribuït a fets tan peculiars com l'alteració en la distribució de l'aigua ja en època baix medieval, com ara el desviament de la dotació d'aigua de la séquia de Faitanar per un tram de la de Mislata, la qual cosa al capdavall ha generat alguns elements arquitectònics específics.

La séquia comuna és la que circula entre el punt de captació de l'aigua al riu, l'assut de Quart, situat al terme municipal de Manises, i el punt en què s'enceten les dues séquies i comunes separades de Quart i Benàger, a les llengües de Sant Onofre en terme ja de Quart de Poblet, vora l'ermita del mateix nom i la carretera reial de Madrid. Aquesta séquia té una funció primera i primordial de circulació de l'aigua cap a les principals zones de reg, però la realitat física del seu traçat vorejant el poble de Manises, entre el casc urbà i el riu, acabà generant la creació d'una horta pròpia, ja en època medieval, a partir de la captació directa d'aigua de la séquia mare de Quart-Benàger-Faitanar, i sempre sota l'aparença de tractar-se d'una situació de fet no regulada per la comunitat de regants, cosa que es constata per l'absència d'una 'séquia mare de Manises'. D'altra banda la construcció de la central hidroelèctrica Volta a l'antic molí de Daroqui, aigües amunt del poble

de Manises, va implicar la construcció en 1905 de tot un nou canal que va substituir l'antiga séquia mare en un llarg tram d'uns 3,2 Km.

El tram inicial i comú de la séquia de Quart-Benàger-Faitanar s'ha dividit en quatre espais o àrees diferenciades entre elles per tal de facilitar la seua anàlisi i comprensió:

- A) El canal de Daroqui.
- B) La séquia comuna fins al Roll de Faitanar.
- C) Del roll de Faitanar a l'aqüeducte dels Arquets.
- D) El tram final fins a les llengües de Sant Onofre.

A) El canal de Daroqui.

Es tracta del nom que rep la nova canalització construïda a partir de 1905 entre l'assut històric de Quart i la nova centra hidroelèctrica Volta, i que substitueix la séquia mare encara de terra en aquella època. Rep el nom de l'antic molí de Daroqui, al costat del qual es va fer la nova instal·lació industrial. En aquest tram la séquia o canal va encaixada en el marge dret del riu, guanyant cota poc a poc, i no té cap element arquitectònic significatiu fins arribar al gran partidor vora la central, que talla l'aigua de les séquies de Quart-Benàger-Faitanar a la dreta, i la del riu que cau pel salt de la central hidroelèctrica a l'esquerra. El canal és de formigó, encara en bones condicions aparents, i és de dimensions més grans que els caixers de les séquies de la Vega per eixa necessitat de transportar l'aigua del salt, però la seua estructura material és de principis del segle XX. No sembla que el seu entorn estiga especialment alterat, mantenint-se en les mateixes condicions que la ribera del riu.

Sí cal destacar en aquest tram els elements arquitectònics del principi i el final del canal. L'assut de Quart es troba en regulars condicions de manteniment però té el valor de ser una construcció dels segles XVII-XVIII, malgrat la seua llunyania física de la resta del sistema

hidràulic i els seus elements. Quant a la central hidroelèctrica Volta, va substituir el molí de Daroqui, de la primera meitat del segle XIX, i és ella mateixa un exemple d'arquitectura industrial de principis del XX. En línies generals es tracta d'un canal modern, amb menor valor històric que altres trams d'aquesta i altres séquies de la Vega, poc visible pel seu encaixament en la ribera del riu, i que potser reuneix l'element més interessant en l'esmentada central hidroelèctrica.

B) La séquia comuna fins al Roll de Faitanar.

Un segon tram de la séquia comuna de Quart és el corresponent a la séquia pròpiament dita des d'aquest partidor del molí de Daroqui, on se separa de l'aigua de la central, i el partidor o roll de la séquia de Faitanar, on pren la seua dotació aquest braç, i que està situat al davant de la plaça de l'ajuntament de Manises. El seu traçat es desenvolupa en bona mesura vora les primeres cases de Manises cara al riu. El caixer està tapat amb lloses i convertit en un passeig peatonal i mirador sobre l'horta de la població. Més a prop de la central elèctrica la séquia encara va descoberta, i és en tot aquest tram en conjunt on s'hi troben els vora 30 rollets i portells que reguen l'esmentada horta, en la seua majoria també soterrats. Acaba aquest espai al roll de Faitanar, el partidor que nodreix aquesta séquia i on des de fa segles ha existit un molí fariner, al segle XIX esdevingué de vernís, i al segle XX una fàbrica industrial.

El valor patrimonial d'aquest tram no està tant en la séquia comuna, que ha estat soterrada, com en el fet que es manté parcialment l'horta històrica d'origen medieval de Manises. Aquesta es troba ja en procés de destrucció pel creixement urbà sobre ella, encetat per la part més oriental, i caldria avaluar potser més a nivell local l'interès per conservar almenys una part d'ella com a espai peculiar de la població. Cal tenir en compte que és una horta que no

gaudeix d'una séquia mare, sinó que es vertebra mitjançant una sèrie de rollets que van sagnant perpendicularment la séquia comuna.

C) Del roll de Faitanar a l'aqüeducte dels Arquets.

Un tercer tram és el que va del molí del Roll de Faitanar fins a les llengües de Sant Onofre. En aquest espai la séquia comuna manté el seu traçat tradicional caracteritzat per una profunda corba de gran radi que l'allunya del riu Túria cap al sud i delimita per l'est l'antic nucli urbà de Manises, i així anar guanyant cota per tal de creuar l'ample barranc del Salt de l'Aigua, entre Manises i Quart de Poblet. En este indret es troba el magnífic aqüeducte dels Arquets, una obra d'arquitectura hidràulica d'època islàmica i un dels elements de majors dimensions físiques de tots els sistemes hidràulics de la Vega de València. La importància d'este element patrimonial ha fet que es declarés Bé d'Interés Cultural (BIC), per part de la Generalitat Valenciana.

La primera part d'aquest tram ha quedat soterrada pel creixement urbà de Manises cap a l'est, en part des d'antic perquè correspon a indústries del segle XIX que aprofitaren l'aigua de la séquia per al seu treball. Per aquesta raó és un dels punts on podria documentar-se arqueològicament el caixer més antic, amb les voltes de rajola i argamassa, que en alguns indrets serà del segle XIX i fins i tot del XVIII. Tot i que, per aquesta mateixa raó, en alguns punts es troba en clar estat de ruïna i assolament. La segona part d'aquest tram és la que, hui en dia, conserva millor els valors patrimonials de la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar, amb l'esmentat aqüeducte. S'estén entre la via del ferrocarril València-Manises, i la factoria Elcano al final d'aquest, i manté la séquia descoberta uns centenars de metres. De l'aqüeducte es parla amb més detall en l'apartat corresponent a les construccions hidràuliques però cal recordar que es tracta d'una de les construcció més antigues de les séquies de la Vega, tot i les repetides

reconstruccions parcials que s'han fet en la seua estructura i la més que agressiva intervenció en formigó del nou caixer que el cobreix a sobre, de mitjans del segle XX.

Respecte a l'entorn del barranc, aquest està sec habitualment i ha estat colonitzat per camps de tarongers, la qual cosa li dóna la imatge d'estar immers parcialment en una zona agrària. El creixement urbà encara no afecta directament la zona, però les edificacions de Quart de Poblet ja envolten l'espai, i afecten incipientment a la seua "línia de l'horitzó". És evident que les dues qüestions més importants sobre aquest espai són la intervenció en el propi aqüeducte, i la preservació d'un entorn visual que evite les construccions a una distància mínima.

D) El tram final fins a les llengües de Sant Onofre.

Un darrer espai d'aquesta séquia és el del tram final, en arribar a les llengües de Sant Onofre al terme de Quart de Poblet. La séquia comuna, en eixir de la factoria Elcano, entra a la zona urbana de Quart i creua perpendicularment l'antiga carretera reial de Madrid, vora l'ermita de Sant Onofre, per a partir les aigües allí davant. El caixer encara està descobert però encaixat entre cases i tanques dels horts veïns, i acaba soterrat uns pocs metres abans de la carretera, on està el partidori del rollet de Gràcia de Quart. Poc més endavant torna a quedar descoberta en un tram d'uns 50 metres, just fins arribar al tallamar de les llengües, per a tornar a quedar tapats els dos braços. El resultat és la pràctica invisibilitat de la séquia, tot i l'entorn enjardinat que l'envolta i la reconstrucció que s'ha fet del partidori amb materials de construcció molt moderns.

4.4.8. Séquia de Quart

El traçat.

La séquia de Quart, organitzada des d'època medieval en una comunitat de regants pròpia, és des del punt de vista físic un braç o derivació de la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar, i estén el seu perímetre de reg de forma prou aproximada amb allò que és el propi terme municipal de Quart de Poblet. El traçat de la séquia mare és clarament més reduït que en altres séquies de la Vega, en dividir-se molt prompte en diversos braços, primer a les llengües del braç del Molí i cinc-cents metres després en les llengües del braç del Dimarts. Això fa que bona part dels braços del sistema siguin de caràcter secundari, en una direcció aproximada d'oest a est, i que no hi haja una especial abundància d'elements arquitectònics hidràulics, tot i que alguns s'allarguen molt fins a la banda oriental del caixer nou del riu Túria.

El creixement urbà de Quart de Poblet s'ha produït fonamentalment sobre la zona inicial de reg d'aquesta séquia, la qual cosa ha generat la desaparició dels partidors més importants del seu traçat mentre es conserven els trams finals dels braços secundaris, pràcticament sense arquitectura hidràulica destacable.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Quart conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Llengües del braç del Molí: séquia Mare o braç del Dimarts i braç del Molí.

BRAÇ DEL MOLÍ

2. Molí de Real o de Poblet.
3. Partidor del bracet del Pleit.
4. Partidor del Roll del Buc.
5. Partidor del braç de l'Alter.
6. Partidor del roll de les Eres.

BRAÇ DEL DIMARTS

7. Parada del braç del Divendres.
8. Llengües del Bracet – braç del Mig – braç Forà.
9. Llengües del braç del Mig – braç Fondo.

Els espais d'horta.

La séquia de Quart comença el seu recorregut a les llengües de Sant Onofre i rega de forma pràcticament única el terme d'aquesta població, amb allò que sembla una voluntat definida des de fa segles de municipalitzar el sistema de reg. Des del punt de vista morfològic, la séquia consta d'una séquia mare relativament curta que circula des de les llengües en direcció sud fins que passa l'autovia València-Madrid, i una sèrie de braços que ixen d'aquesta de forma perpendicular, en direcció est. La major part de l'horta medieval es trobava al sud del poble, entre aquest nucli i el límit municipal amb Aldaia.

El tram de la séquia mare conserva el seu traçat tradicional si bé completament soterrat i en part ja dins de zona urbana i zona industrial, la qual cosa també ha afectat a les dues llengües fonamentals del seu sistema hidràulic. Aquesta evolució ha fet que els primers braços, concretament el rollet de Gràcia i el braç del Molí, pràcticament hagen desaparegut, no solament per l'aspecte visual sinó també per la pèrdua de les funcions pròpies en el primer cas, i la urbanització de tota la seua horta en el segon. Tot i això aquest braç encara manté el seu ús, de forma subterrània, per a nodrir d'aigua el braç de l'Alter, que rega

l'extrem més oriental del terme municipal, a l'altra banda del llit nou del riu Túria. També bona part dels trams inicials dels altres braços han desaparegut pel creixement urbà de Quart, per l'ampliació del polígon industrial i per la pròpia autovia València-Madrid, amb la conseqüència que hui en dia ja ha desaparegut la major part de la seua horta històrica.

El perímetre d'horta de la séquia de Quart s'ha dividit en tres espais o àrees de reg de diferents dimensions i separades unes de les altres, per tal de facilitar la seua anàlisi i comprensió:

- A) El reg del braç Forà.
- B) El tram final del Bracet.
- C) El braç de l'Alter.

A) El reg del braç Forà.

És la zona més extensa de les tres i està situada en la part meridional, al sud de l'autovia i molt encaixada amb el límit municipal d'Aldaia, que es manté per l'existència d'un entrant del terme en direcció sud fins a Xirivella. El seu reg es correspon en major proporció al del braç Forà i en part al reg del braç del Mig, que eren els darrers de la séquia. És una horta amb clar predomini del taronger i té com a valor afegit conformar un espai continu amb la veïna horta d'Aldaia, de la séquia de Benàger, la qual cosa permet sumar un territori molt més extens que el propi que li queda a la séquia de Quart.

B) El tram final del Bracet.

Un segon rodal, molt més reduït, és el rectangle d'horta que queda entre el nucli urbà i el polígon industrial annex a l'autovia. Està regat pel final del Bracet, i algunes caigudes del braç del Molí, que s'ha vist afectat per la construcció de les vies soterrades del metro de València a Quart, i per la planificació urbana d'aquesta població. Té el

valor afegit de conservar al seu extrem oriental, cap al límit municipal amb Mislata, els traçats antics de les séquies de Mislata i Faitanar.

C) El braç de l'Alter.

El tercer espai hidràulic de la séquia de Quart es troba a l'extrem oriental del seu terme municipal, ja en els límits amb el terme i la població de Mislata. Era i continua sent regat pel braç de l'Alter, i en la dècada de 1960 va quedar molt definit físicament per la construcció del llit nou del riu Túria, que el va separar radicalment de la resta del terme de Quart. Ara ha quedat com una illa entre aquest, el llit antic del riu abandonat i l'expansió urbana de Mislata, però a canvi conforma una magnífica continuïtat de paisatge hidràulic amb el poc que queda de la séquia de Mislata. Cal parar atenció sobre aquest espai, no tant per les seues dimensions que seran al voltant de 300 fanecades, com pel veïnatge amb un dels dos espais d'horta que li queden a la séquia de Mislata, el del braç dels Moros, i perquè representa un espai totalment aïllat del creixement urbà de Quart.

4.4.9. Séquia de Benàger

El traçat.

Aquesta séquia conforma una mateixa comunitat de regants amb la séquia de Faitanar, que circula per un espai territorial totalment diferenciat. Però des del punt de vista morfològic i físic, Benàger és en realitat un dels dos grans braços en què es divideix la séquia mare de Quart-Benàger per la meitat en arribar a les llengües de Sant Onofre, en terme de Quart de Poblet.

El traçat de la séquia mare de Benàger circula en direcció sud just pel límit oriental dels antics nuclis urbans d'Aldaia i Alaquàs. A l'altura de la primera població rega la zona oriental del seu terme mitjançant el roll o fila d'Aldaia, mentre que és just al davant del castell d'Alaquàs on parteix el braç del Terç i el braç del Dijous o séquia mare. A partir d'aquest punt Benàger pren una forma molt ramificada mitjançant diversos partidors amb una direcció general est i sud per a poder regar aquesta part oriental del terme d'Alaquàs, un extrem del de Torrent i sobre tot el terme de Picanya situat al nord del barranc de Torrent. Tots els seus sobrants van a caure a la séquia mare de Faitanar per diversos punts.

La séquia de Benàger és fonamentalment una séquia de reg des del moment que entra en terme d'Aldaia i, tot i que la séquia mare és bastant més llarga que la de Quart, tampoc ha acabat de generar una arquitectura hidràulica massa extensa perquè de seguida va ramificant-se en els braçals que van cap a les parcel·les. Per la seua banda, el caràcter senyorial dels tres termes municipals pels quals passava en època medieval i moderna ajudà a què només existís un molí sobre ella.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Benàger conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Llengües del roll o fila d'Aldaia.
2. Rollet de Fora.
3. Rollet de Vila.
4. Rollet de la Escorriola.
5. Rollet de Trullets.
6. Rollet de Dilluns.
7. Rollet de Dimecres.
8. Rollet de Coetà.
9. Rollet de Divendres.
10. Rollet primer de Dissabte.
11. Rollet segon de Dissabte.
12. Rollet primer de Ddiumenge.
13. Rollet de Diumenge.
14. Cisterna d'Aldaia.
15. Partidor del braçet d'Alaquàs.
16. Partidor del roll de la sequieta (Alaquàs) o Rollet d'Alaquàs.
17. Llengües del Terç: séquia del Dijous i séquia del Terç.

SÉQUIA DEL TERÇ

18. Molí d'Alaquàs.
19. Partidor del braç de l'Alter.
20. Partidor de la Canal.
21. Partidor de la Creu.
22. Partidor de Malpàs.

SÉQUIA MARE O DEL DIJOURS

23. Llengües de la Creu Blanca: séquia de Samarra i séquia mare o del Dijous.

Séquia de Samarra

24. Partidor de la baixada dels Fondos: braç de Samarra i braç del camí de València.
25. Partidor del camí de València.

Séquia mare o del Dijous

26. Partidor de la Pastora o de les 5 jornades: braç de la Pastora i séquia mare.
27. Partidor del Pont del Xiprer: braç del Xiprer, braç de la Martina-Cadiretes i braç mitger del Dijous.

Braç Martina-Cadiretes

28. Partidor del primer braç de les Cadiretes.
29. Partidor de les Cadiretes.
30. Llengua: braç cap al camí Alaquàs fins al Terç.
31. Braç vora caseta del Frare.

Els espais d'horta.

La séquia de Benàger comença a les llengües de Sant Onofre, en terme de Quart de Poblet, i es dirigeix cap al sud fins arribar al nucli antic de la població d'Alaquàs; ací gira en direcció sud-est, cap a la mar, per a creuar el terme de Picanya i acabar caient a la séquia de Faitanar a l'entrada del poble de Paiporta. El seu sistema rega les hortes medievals d'Aldaia, d'Alaquàs, la part occidental del terme de Xirivella, un xicotet rodal a Torrent, i la major extensió a l'horta de Picanya, en la part d'aquest terme situada al nord del barranc de Torrent.

El perímetre d'horta de la séquia de Benàger s'ha dividit en tres espais o àrees de reg clarament diferenciades entre elles per tal de facilitar la seua anàlisi i comprensió:

- A) L'inici de la séquia mare i l'horta d'Aldaia, que gaudeix a més d'organització administrativa pròpia.
- B) La zona central, l'estreta horta d'Alaquàs i la més extensa de la part occidental del terme de Xirivella.
- C) Les àrees dels termes de Torrent i Picanya, en el perímetre final de la séquia de Benàger.

A) L'horta d'Aldaia.

La séquia mare de Benàger té un primer tram des del seu inici a Quart fins a les llengües del roll d'Aldaia amb una funció únicament de circulació de l'aigua, sense regar el seu entorn. El seu traçat va actualment per la vora esquerra de la carretera Quart-Aldaia, en la seua major porció ja tapada tot i que sobreviu la renglera de canyes que marquen la seua presència. Tot just quan comença el terme municipal d'Aldaia es troben les llengües del seu roll, en un punt al qual acaba d'arribar la urbanització de l'entorn, tant per les primeres cases d'Aldaia com per la rotonda de circumval·lació que s'hi ha fet. L'objectiu d'aquesta llengua era separar de la séquia de Benàger tota

la dotació d'aigua del terme municipal d'Aldaia, fent-la circular per una séquia paral·lela a l'anterior i de la qual anaven eixint els diversos rolls que regaven i reguen el seu terme. És per tant un clar exemple de "municipalització" del sistema de reg, equivalent al veí cas de la séquia de Quart. Aquesta séquia del roll d'Aldaia ha estat desviada fa pocs anys més a l'est, a l'exterior de la citada ronda de circumval·lació d'Aldaia, per la qual cosa tan el caixer del roll com els partidors dels rollets són d'època molt recent. Les llengües del roll d'Aldaia resten al mateix lloc tradicional, però estan totalment soterrades.

El paisatge hidràulic de l'horta d'Aldaia encara es manté en una proporció considerable, tot i que ha patit diverses retallades en la seua extensió. A l'extrem oriental del terme municipal, vora el de Xirivella, s'ha produït una urbanització desordenada, de cases i fàbriques, que ha començat a menjar-se el seu paisatge per la degradació de l'entorn hidràulic. A més, aquesta horta d'Aldaia ha quedat tallada i separada en la seua continuïtat al sud pel procés d'urbanització que s'ha generat als dos marges de l'antic camí de València, que va de Xirivella fins a Aldaia. Fora bo que es creara una reserva d'horta d'aquesta séquia i comunitat aprofitant l'espai que resta dels termes d'Aldaia i de Quart.

B) L'horta d'Alaquàs i Xirivella.

El seu territori correspon a la zona intermèdia de la séquia de Benàger, situat entre el límit oriental del terme municipal d'Alaquàs i la part occidental del de Xirivella, si bé el sistema hidràulic ací no té cap nivell de municipalització, com sí passava en el cas d'Aldaia. Tot just entrar al terme d'Alaquàs, la séquia de Benàger té el seu partidor més important, les llengües del Terç situades antigament a la vora del castell i del molí d'Alaquàs, però hui en dia tot aquest escenari ha desaparegut completament pel creixement urbà. De fet Alaquàs s'ha estès considerablement cap a l'est, menjant-se la seua horta medieval i els

espais de capçalera de la séquia del Terç i de la séquia mare o del Dijous fins a passar la nova ronda de circumval·lació per l'est que ve des de Torrent. Des del punt de vista del paisatge patrimonial al poble d'Alaquàs li queda una horta medieval molt reduïda, si bé això es veu compensat perquè té continuïtat física sobre el territori amb l'oest del terme de Xirivella. Actualment resta la part que és regada pels trams finals dels braços que venen de la séquia mare de Benàger, la séquia de Samarra i el braç del camí de València fonamentalment, i és un horta en gran mesura de tarongers. El seu extrem més oriental, ja al límit per on baixa la séquia de Faitanar i prop del nucli urbà de Xirivella, ha estat també urbanitzat en un rodal de considerable extensió pel polígon industrial de la Mare de Déu de la Salut. De fet aquest polígon fa una barrera parcial respecte a l'espai hidràulic de la séquia de Xirivella.

C) L'horta de Picanya.

El tercer gran espai del paisatge patrimonial de la séquia de Benàger correspon al seu territori final, que comprèn un espai més menut a la part més occidental regat pel braç del Terç, entre Torrent i Picanya, i especialment per les seues dimensions la gran horta del terme de Picanya, regada per la séquia mare de Benàger si bé ja dividint-se en diversos braços, el de la Pastora, el de la Martina, el del Xiprer o el braç mitger. Aquest territori està limitat de forma natural pel barranc de Torrent al sud, i per la banda oriental el tanca el traçat de la séquia mare de Faitanar que baixa pràcticament en direcció nord-sud. La séquia de Faitanar permet una continuïtat cap a l'est, en direcció a València i el llit nou del riu Túria, conformant així en el seu conjunt el segon espai més extens d'horta històrica que resta hui en dia a la Vega de València pel que fa a hectàrees reunides. Atenent els valors que té aquest espai, la part corresponent al terme municipal de Picanya va ser declarada reserva agrícola.

Hui en dia els principals problemes que té aquest espai d'horta és el creixement del polígon industrial de Picanya per la banda sud, al voltant de l'antic raval de Vistabella, que s'ha estès fins a connectar amb la nova autovia València-Torrent i ha fet desaparèixer el final del reg de Benàger. El segon problema és l'existència d'un incipient urbanisme dispers en la zona, amb la construcció d'algunes naus industrials vora la part nord de l'autovia València-Torrent, o polígons aïllats però de certa extensió com el polígon esportiu de Picanya. Però sens dubte la major afecció la provocada l'entrada de les dues vies de l'AVE Madrid-València, per Conca i per Albacete, que ho fan travessant l'horta entre Alaquàs i Torrent la primera, i entre Torrent i Picanya la segona, i que acaben confluint just en aquest espai. Les dues vies i la de confluència per a entrar a València tallen aquesta horta pel seu terç meridional i acaben per fer-la disminuir d'una forma molt impactant.

4.4.10. Séquia de Faitanar

El traçat.

La séquia de Faitanar forma part del sistema hidràulic de Quart-Benàger-Faitanar, del qual vindria a ser un dels seus tres braços, però administrativament forma part de la comunitat de regants de Benàger-Faitanar. Es tracta d'una séquia de traçat molt llarg pel que fa al seu canal principal si bé té dues parts completament distintes. El primer tram de la séquia és un dels més peculiars de tota la Vega de València. Durant segles la dotació d'aigua d'aquesta séquia fou desviada a l'altura del nucli antic del poble de Manises, fent-la caure dins la séquia de Mislata, i 3 km més avall, a les portes del molí de Cabot, una llengua recuperava el seu cabal i s'encetava per fi una séquia mare de Faitanar que passava per l'oest del poble de Xirivella i començava a regar des del referit límit municipal fins al final del terme de Paiporta. Aquest traçat de circulació de la séquia mare es va canviar a mitjans del segle XIX, quan la comunitat de regants va pagar la construcció d'un nou caixer entre el roll de Manises i uns centenars de metres abans del molí de Cabot, on enllaçava amb l'antic traçat. La segona part, a partir del límit entre els termes municipals de Xirivella i València, és directament una séquia de reg, que funciona a base de partidors dels quals neixen diferents braços i files perpendiculars a la séquia mare, sense que li siga necessari efectuar particions mitjançant el sistema de les llengües.

En aquest context es pot entendre que, durant segles, no s'arribés a construir una arquitectura hidràulica significativa en aquesta séquia. En realitat no tenia un canal propi fins al molí de Cabot, a Mislata, justament en tot aquell tram en què les séquies van amb més força i major volum d'aigua. L'única excepció era el salt on prenia l'aigua de la séquia comuna Quart-Benàger-Faitanar, i just ací, des d'època

medieval, hi havia el molí senyorial de Manises. Quan a mitjans del segle XIX es va construir el canal propi de Faitanar en aquest tram, i al terme de Quart de Poblet, es va edificar el molí d'Animeta. D'altra banda, les característiques físiques del territori no han propiciat l'aparició de molins ni de llengües a partir del moment que aquesta séquia comença a regar en el terme de València i després en el terme de Paiporta.

L'estructura de la Séquia i els elements hidràulics.

La séquia de Faitanar conté una sèrie variada d'elements hidràulics necessaris per al seu funcionament: assut, llengües, partidors, braços, quadrats, files i rolls, que conformen la seua pròpia estructura organitzativa i permeten el seu funcionament històric. L'organització de la séquia i la nòmina de les seues construccions hidràuliques era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

1. Molí del roll de Faitanar.
2. Alcavons.
3. Molí d'Animeta.
4. Braç de Na Belluga.
5. Braç del motor de Lasala.
6. Braç alter del Torn.
7. Molí de la Campaneta.
8. Braç Alter
9. Braç de Ferrer.
10. Braç de l'Argamassa.
11. Braç de la Canal.
12. Braç de Bàrtol.
13. Braçal Fondo.
14. Braç de Rella.
15. Braç d'Alemaný.
16. Braç Alter de l'alqueria de Baix.
17. Braç del Pont del Garro.
18. Braç dels Isidros.
19. Llengües de Paiporta o de Faitanar.
20. Baixà dels Bous.
21. Braç Nou.
22. Braç de Càtulo.
23. Séquia del segon dia.
24. Braç de Morant.
25. Bracet del Campaner.
26. Séquia del Sisé.
27. Séquia del Seté.
28. Séquia del Huité.
29. Séquia de l'alqueria de Mina.
30. Séquia de Navé o Nové.

Els espais d'horta.

La séquia de Faitanar forma part administrativament de la comunitat de regants de Benàger i Faitanar, i rep l'aigua de la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar, regant un espai situat al sud del poble de Xirivella, la part més occidental del terme de València i, en el seu tram final, el terme de Paiporta. Comprèn per tant la zona situada entre la séquia de Benàger per l'oest, la séquia de Xirivella pel nord, i l'espai de la séquia de Mislata i Favara per l'est. Però si des del punt de vista formal la seua organització és clara, no ho és tant la forma que ha tingut de captació de la seua aigua i la connexió amb les altres séquies

del sistema durant les èpoques antigues. Concretament la séquia de Faitanar ha tingut durant segles una peculiaritat importantíssima des del punt de vista hidràulic. Concretament, a l'altura del centre del poble de Manises, en la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar, un roll prenia l'aigua que li corresponia i la deixava caure dins la séquia de Mislata, que circula en paral·lel a aquesta però a cota més baixa. La caiguda era aprofitada des d'època medieval per a moure un molí que era monopoli dels senyors de Manises. Durant uns tres quilòmetres l'aigua de Faitanar circulava junt a la de la séquia mare de Mislata i, en arribar aquesta al molí de Cabot, uns metres abans naixia la séquia pròpia de Faitanar mitjançant una llengua, tal com ho feia també la séquia de Xirivella al seu costat. A partir d'aquest punt la séquia mare de Faitanar prenia i pren direcció sud, envoltant el poble antic de Xirivella per la seua banda oest i un quilòmetre més endavant començava a regar.

Aquest peculiar sistema, després de segles de protestes dels regants de Faitanar, va ser finalment eliminat els anys 1849-51, quant la comuna de regants va comprar els terrenys necessaris per a construir un canal propi i diferenciat de la séquia de Mislata i de la séquia de Quart, des del mateix roll del molí situat a Manises, fins a uns centenars de metres abans del molí de Cabot, on enllaçava amb el caixer centenari. Aquest canal de la séquia mare és el que encara hui en dia està en funcionament.

El perímetre d'horta de la séquia de Faitanar s'ha dividit en tres espais o àrees de reg diferenciades que faciliten la seua anàlisi i comprensió:

- A) La séquia mare des del roll del molí de Manises fins al sud de Xirivella, on comença a regar el braç de na Belluga.
- B) Un segon espai és el de la gran horta de Faitanar que rega tota la part sud-oest del terme de València.
- C) L'horta del terme de Paiporta.

A) La séquia mare de Faitanar.

Es tracta d'un llarg canal construït a meitat del segle XIX i amb un traçat general quasi paral·lel a la séquia de Mislata però amb una cota lleugerament més elevada. Comença al roll del molí de Manises, situat davant de l'ajuntament d'aquesta població, i que ja existeix com a tal partidor a època baix medieval. La séquia va paral·lela a la de Mislata, per la vora dreta del riu Túria, i passen les dues juntes a la vora del poble de Quart, encara vora riu, per a girar cap al sud en passar l'actual assut de les séquies de la Vega, conegut com "La Cassola". La séquia de Faitanar creua poc després la via del metro, es dirigeix cap a la part oest del poble de Xirivella i creua l'autovia València-Madrid.

Actualment passa per sota de la zona urbana de Xirivella i a uns quatre-cents metres al sud de la població es troba el primer partidor, el del braç de na Belluga. Tot aquest itinerari el fa pràcticament soterrada, sense que siga fàcil d'identificar en molts llocs el seu traçat. Només hi ha una excepció i és un tram d'uns dos-cents cinquanta metres en terme de Quart de Poblet, entre la via fèrria que hem comentat i el polígon industrial annex a l'autovia València-Madrid. En aquest mínim tram la séquia de Faitanar circula encara amb un caixer de terra i en part d'argamassa, amb un traçat sinuós i que conserva totes les característiques materials d'una séquia tradicional. A més en aquest espai hi ha les ruïnes d'un dels tres molins que hi varen existir, el molí d'Animeta, modern perquè és de meitat del segle XIX, però que afegeix un valor patrimonial en aquest tram. Ací també es troba l'espai més menut que resta del patrimoni territorial de la séquia de Quart i a cent metres a l'est circula la séquia mare de Mislata, també amb un caixer de terra i envoltada d'arbres.

B) L'horta de Faitanar en terme de València.

Just quan acaba el terme municipal de Xirivella, la séquia de Faitanar té el seu primer braç, el braç de na Belluga, coincidint de forma exacta l'espai de reg de les comunitats de les séquies de Xirivella i Faitanar i els límits municipals entre la primera població i el terme de València. El seu perímetre de reg s'estén d'ací cap al sud, encaixat exactament entre els límits del terme municipal de València per l'oest, que coincideix amb la séquia mare de Faitanar, i el llit nou del Túria per l'est. Tot ell està creuat per una dotzena de rolls que van en direcció a la mar. Es tracta d'una horta amb clar predomini del taronger i amb baixa densitat de construccions fins ara, només algunes alqueries molt antigues i casetes a la parcel·la per a les eines. La séquia mare es manté descoberta en la major part del traçat, excepte en el tram que creua per sota l'autovia València-Torrent, i segueix el seu traçat tradicional, però no conté elements arquitectònics destacables. El caixer i els partidors dels braços i rolls són molt moderns de factura, i només hi ha un molí en tot aquest espai. Es tracta del molí de Campaneta, situat vora el camí del mateix nom, que és de mitjans del segle XIX i, a més, ha patit una profunda transformació de l'edifici que ha eliminat pràcticament tot rastre del casal moliner. L'únic element d'arquitectura hidràulica significatiu són les llengües de Paiporta, situades al final d'aquest tram, límit dels termes de Picanya, València i Paiporta, i que a més són les úniques que resten en aquesta séquia.

Aquest espai de la séquia de Faitanar va rebre una primera retallada no massa extensa per la banda nord-est arran de la construcció del llit nou del riu Túria, i ha estat seccionada per la meitat per l'autovia València-Torrent. Tot i això a hores d'ara el seu valor patrimonial més notable és la continuïtat física que manté amb les veïnes hortes de Picanya i Xirivella, espais de les séquies de Benàger i Xirivella. I encara un aspecte més, al seu extrem nord-est limita sense

cap tall amb un dels espais reduïts d'horta que li resten a la séquia de Mislata. Tot el conjunt representa el major espai d'horta medieval que li queda a la Vega de València a l'Horta Sud. La major afecció produïda a l'espai ha estat la construcció de les vies de l'AVE, que en la seua entrada a la ciutat de València han seccionat significativament esta horta per la meitat.

C) L'horta de Paiporta.

Es tracta del darrer espai de la séquia de Faitanar, que començaria a les llengües de Paiporta, continua en direcció sud pel mig de la població, i acaba al sud del terme quan cau a la séquia de Favara. El seu perímetre de reg està vertebrat per una altra dotzena de braços i files que ixen perpendiculars de la séquia mare cap a la mar. Aquest espai ha estat durant segles una continuïtat de la resta del territori de Faitanar en terme de València, però el creixement urbà i industrial de Paiporta cap a l'est ha acabat per fer desaparèixer la zona d'horta del nord i del centre del terme, tallant les dues parts de la séquia i fent que hui en dia només reste viu un terç aproximadament del què va ser aquesta horta. Aquest darrer espai està limitat al final per la séquia de Favara i el poble de Benetússer. Sembla oportú proposar que l'ajuntament de Paiporta es plantege algun tipus de protecció del que li queda d'horta medieval.

4.5. QUADRES D'AVAUACIÓ PATRIMONIAL DE LES SÉQUIES

Tot seguit es presenta una mena de fitxa de cadascuna de les Séquies de l'Horta de València on se sintetitza de forma ràpida els elements més significatius i els valors patrimonials que cal preservar. En elles es fa referència a les diferents àrees o espais irrigats, i es destaca el seu interès, aquelles intervencions que han malmés el paisatge de la zona, els elements singulars i les actuacions que es podrien dur a terme per tal d'aturar el procés de degradació o destrucció. Es tracta, en definitiva, d'una senzilla i ràpida avaluació del paisatge històric que conformava cada horta i les seues potencialitats futures.

SÉQUIA DE MESTALLA

- 1) L'únic tram representatiu del seu caixer és el de l'horta occidental de Campanar, concretament aquell que se situa entre els quatre-cents metres abans del Molí Nou (encara en terme municipal de Paterna), i el primer carrer urbanitzat vora el cementiri de Campanar actualment. En aquest perímetre històric i representatiu de Mestalla estan, tapades sota una llosa de ciment, una de les dues llengües fonamentals de la séquia, les llengües de Rambla-Petra, a més del Molí Nou i el Molí dels Frares. Té el valor afegit de conservar un bon espai d'horta històrica al seu voltant, tot i que en realitat és reg de la séquia de Tormos, i no pròpiament seu. Per contra, li resta valor el fet d'haver estat canalitzada amb tubs al llarg de tot el seu recorregut.
- 2) Destaca la pervivència de dues àrees com a únics espais històrics de reg de la séquia de Mestalla. En primer lloc, el perímetre del final del braç de Rambla, entre el poble de Benimaclet, o millor dit la nova circumval·lació nord de València, i la part nord de la Universitat Politècnica, amb el problema que aquest espai es troba greument fragmentat per l'autopista de Barcelona i un nivell d'edificacions disperses elevat. De tota manera és l'única zona d'horta que li queda a Benimaclet. El segon espai es troba al final del braç de Petra, a Poble Nou, entre el camí de Montcada i Carpesa, i és qui manté de forma més nítida la imatge d'un espai extens d'horta, si bé també plana l'amenaça d'un cobriment de séquies per part de l'Ajuntament de València.

3) Cal treballar en aquests tres espais si es vol conservar un espai d'horta representatiu de la séquia de Mestalla, atés allò que ha passat amb el braç d'Algiròs i en bona mesura també amb el de Rambla i la part de Campanar del braç de Petra.

Municipis afectats: València, i Paterna per l'assut.

SÉQUIA DE RASCANYA

- 1) Des del punt de vista del patrimoni territorial, en l'horta d'aquesta séquia es pot considerar que s'ha perdut pràcticament tot el recorregut de la séquia mare, des de l'assut, passant per Campanar, Marxalenes, el camí de Montcada i Torrefiel. Dins d'aquest espai, sembla oportú actuar en la salvaguarda de l'assut, que es troba en un evident estat de degradació i en un gravíssim perill de destrucció. Afortunadament, el molí del Sol, l'únic en peu de tot aquest tram, ha tingut millor sort pel que fa a la seua conservació en haver estat incorporat al Parc de Capçalera. Ara bé, la seua habilitació per a ubicar dependències municipals que limiten l'accés públic li resten una part important de les seues possibilitats patrimonials.
- 2) El primer gran espai d'horta regat pels braços d'Orriols i Sant Miquel s'ha perdut per complet. Només resta com element aïllat l'antic molí de Sant Miquel, almenys d'origen medieval si no més antic i ubicat en un extrem del grup de cases que conformen l'alqueria Albors, al carrer Santiago Russinyol. L'edifici ha estat objecte d'una recuperació i rehabilitació intensa, que posa de relleu els seus valors arquitectònics i etnològics. La intervenció efectuada fa compatible la restauració de l'immoble i la dedicació a nous usos, bàsicament de caire docent, en una integració harmoniosa.
- 3) Només el tram comú de la séquia de Rascanya, des de la nova ronda de circumval·lació nord fins a les llengües d'Alboraià-Almàssera, es conserva sense tapar. Un tram que disposa d'un reduït espai d'horta annex situat entre la pròpia séquia per l'oest i l'avinguda de la Constitució per l'est, tot just al davant del

monestir de Sant Miquel dels Reis. Es tracta d'un espai dins del terme municipal de València, atés que pel nord el nucli urbà de Tavernes Blanques s'ha expandit fins el límit municipal. La seua extensió superficial s'aproxima a les 600 fanecades i podria esdevenir una significativa reserva d'horta d'aquesta séquia. En el terme de Tavernes caldria assegurar la preservació de les llengües i del sifó o cano en el barranc del Carraixet, el qual també té una part en terme de Bonrepós i Mirambell.

- 4) El perímetre d'horta del braç d'Almàssera ha perdut tota la seua part occidental, entre l'antic nucli urbà i la carretera vella de Castelló. Un millor estat de conservació presenten els espais finals de Rascanya envers la mar, així com la partida del Gaiato, en terme d'Alboraia, però situada també al nord del Carraixet. Es tracta d'espais situats als trams finals de la séquia i, per tant, no compten amb elements arquitectònics singulars, malgrat que sí són clars representant d'un espai d'horta tradicional. Darrerament, les construccions disperses van en augment.
- 5) Uns consideracions semblants es poden fer sobre el territori d'horta del braç d'Alboraia i les séquies del Palmar, Vera o Calvet. L'espai entre Tavernes Blanques i Alboraia està clarament amenaçat pel creixement urbà, tot i conservar un dels millors molins de l'Horta, el molí de l'Ascensió, sobre la séquia de la Riquera. En canvi, el perímetre d'horta entre el nucli urbà d'Alboraia i la mar es manté en millors condicions, tot i que cada vegada hi ha més construccions disperses a la zona.

Municipis afectats: València, Tavernes Blanques, Alboraia i Almàssera.

SÉQUIA DE TORMOS

- 1) La séquia de Tormos és una de les que manté en millors condicions de preservació i funcionament una part substancial del traçat històric que feia la séquia mare, només afectat en el tram que discorre entre Benimàmet i Burjassot pel creixement urbà. De tota manera, ha perdut gairebé del tot un terç del seu perímetre de reg, a les dues bandes del braç de Benicalap, fins a Beniferri i Marxalenes per la banda dreta, així com també fins a Campanar i la Ciutat Fallera per la banda esquerra.
- 2) En canvi es manté, amb en un grau de poca afecció, un primer perímetre de reg històric en la part occidental de l'horta de Campanar, allà on coincideix territorialment amb els recorreguts de les séquies de Mestalla, Petra i Rascanya. De fet, pràcticament tot el que queda d'horta de la zona de Campanar pertany al reg de Tormos. També hi ha el molí de Llobera.
- 3) Destacar especialment que es conserva en bones condicions el perímetre de reg de la segona meitat de la séquia. Un espai que comença a partir de les llengües de Burjassot-Alborgí i el molí de la Sal, i que comprén part de l'horta de Burjassot i allò que serien els termes de Borbotó i Carpesa, que està delimitat al sud pel camí vell de Godella. Aquest perímetre, que s'ha vist afectat en la part meridional per la construcció de la nova ronda de València, presenta una continuïtat natural del paisatge històric amb els perímetres d'horta annexes que té la séquia de Montcada al terme de Benifaraig, la séquia de Mestalla i el braç de Petra a Poble Nou, i la séquia de Rascanya al davant del monestir de Sant Miquel dels Reis. El barranc del Carraixet tanca pel nord-est aquest territori que és, en el conjunt de les diverses

séquia, el més extens i en millors condicions de conservació del nord de la Vega del Túria.

Municipis afectats: Paterna, València, Burjassot.

SÉQUIA DE ROVELLA

- 1) La séquia de Rovella s'ha caracteritzat històricament per ser la séquia urbana de València per excel·lència, i això en més d'una ocasió ha deixat en l'ombra l'existència d'un considerable perímetre de reg. Constava d'un primer espai menut abans d'entrar a la ciutat, la zona actual del Jardí Botànic, però sobretot s'estenia fins a finals del segle XIX a l'est de l'actual carrer Colon, dibuixant un gran rectangle vora riu que estava delimitat al sud pel poble antic de Russafa i el camí del Pou d'Aparisi. Al seu interior inclouïa la zona de Montolivet i la partida del Salinar, i arribava fins a Natzaret. Un segon espai també de forma rectangular s'estenia cap al sud, paral·lel a la mar, que inclouïa en el seu perímetre les partides de La Punta i el Perú.
- 2) Es tracta d'una de les séquies més afectades pel creixement urbà de València, i ja des d'època medieval. En tot cas va ser a finals del segle XIX quan va perdre un gran espai d'horta amb la construcció de l'Eixample de la ciutat. Una segona mossegada de gran envergadura es produí a la dècada de 1990 amb les construccions de l'Hemisfèric, el Museu de les Ciències i els barris annexos, i l'ampliació del port per la zona de La Punta.
- 3) De tot el primer tram de la séquia i també de part del segon, des de l'assut fins al centre comercial El Saler, a Montolivet, poca cosa més es pot fer que no siguin reconstruccions sobre el plànol i actuacions arqueològiques en els caixers medievals.
- 4) L'espai d'horta més notable que li queda en l'actualitat és la zona coneguda com a partida del Salinar. Esta àrea s'estén entre el camí de les Moreres, vora riu pel nord, el camí del Pou d'Aparisi pel sud, el centre comercial El Saler que representa el límit urbà

per l'oest, i els voltants del camí de Pinedo fins a Natzaret. Aquest és el rotgled'horta històrica que li queda a la séquia de Rovella en millors condicions, perquè manté el seu paisatge patrimonial, especialment en la zona més propera a la ciutat, tot i que es degrada cap a la zona de Natzaret. Cal destacar especialment el caràcter peculiar d'aquesta horta, construïda sobre zona de marjal, i en la qual abunden les séquies d'escorredor encara fetes de terra, així com bona part dels braçals de Rovella-Valladar. Aquest darrer espai manté la raó de ser de la pròpia comunitat de regants de Rovella.

- 5) La zona final del perímetre de reg de la séquia, les partides de La Punta i el Perú, es troba més degradada hui en dia que l'anterior. Especialment la zona del sud de la Punta i el Perú perquè han estat gairebé suprimides per la construcció de la ZAL (zona d'actuació logística) del port. La zona nord de la Punta, més cap al llit vell del riu, pateix una clara pressió per la construcció de cases disperses, naus industrials i contenidors, però es podria plantejar una recuperació que la lligués a l'espai anterior de Rovella, el de la partida del Salinar. A més, totes dues es podrien lligar a l'espai d'horta que encara es conserva del perímetre de Francs i Marjals al voltant del camí d'en Corts.

Municipis afectats: València.

SÉQUIA DE FAVARA

- 1) La séquia de Favara és, des d'un punt de vista històric, una de les séquies de majors dimensions, amb les més extenses superfícies de reg i amb un número més elevat d'elements d'arquitectura hidràulica de la Vega de València. S'estén des del seu assut al terme de Quart de Poblet fins als pobles d'Albal i Catarroja a l'Horta-sud. En origen, abraçava un gran perímetre de reg que estava situat a la part oest més immediata a la ciutat de València, així com tota la banda sud d'aquesta fins als pobles vertebrats per l'antiga carretera reial de Madrid.
- 2) El creixement urbà de la ciutat i dels pobles per on passa l'han afectada de forma notòria i accelerada els darrers 25 anys, de tal manera que s'ha reduït considerablement el seu perímetre de reg fins quedar-se en poc més del 15% de la superfície històrica. Una davallada que es va veure compensada al segle XX mitjançant la inclusió en el seu comú de regants de les terres d'arròs veïnes a l'Albufera, tot i que no representen el mateix espai patrimonial.
- 3) Hi ha un primer tram gran, des de l'assut fins a l'antic poble de Patraix. Aquest tram té dues zones diferenciades. Una primera on la séquia mare creuava Mislata i arribava a la zona de l'avinguda Pérez Galdós, i on només es podien destacar dos grans molins ja desapareguts. Una segona zona seria la dels primers braços de Rajosa, Sant Geroni i el Roll de la Barca, amb els seus perímetres de reg, que arribaven fins al carrer Sant Vicent, les vies del tren i tota la part sud de l'antic poble de Russafa. Com és evident, tot aquest espai és ja de caràcter urbà i no resta res de l'horta.
- 4) Un segon gran tram és aquell situat entre Patraix i el llit nou del Túria. Es mantingué com un gran espai d'horta fins les darreres

dècades del segle XX, i estava vertebrat al voltant dels perímetres de reg dels braços de Jesús, les Monges i la Gàbia, que arribaven per l'est fins a la Font de Sant Lluís i la pista de Silla. Hui en dia, el procés de desaparició s'ha accentuat per la construcció de noves infraestructures viàries i pel creixement urbà sobre la zona de Malilla. Malgrat tot, encara resten camps d'horta, entre els quals destaca un reduït rectangle ubicat entre les vies del tren i el llit nou del Túria al voltant del camí de les Fonts i el camí vell de Malilla.

- 5) El tercer gran espai de la séquia correspon al de les hortes dels pobles situats al sud del llit nou del Túria, des de les pedanies de La Torre i Forn d'Alcedo fins a Albal passant per Sedaví, Alfafar, Benetússer, Lloc Nou de la Corona, Massanassa i Catarroja. El seu territori històric estava ubicat entre la séquia i l'actual pista de Silla per l'est, però el creixement urbà i, en especial, dels polígons industrials, ha fet desaparèixer també la majoria d'aquest espai d'horta. En general, només es van quedant alguns perímetres prou reduïts i, a més, de forma aïllada els uns dels altres. Cal pensar en la necessitat de preservar alguns espais representatius del paisatge patrimonial de la séquia de Favara i, tal com han evolucionat les coses, poc més podrà fer-se que plantejar-ho a escala municipal. Tot i això, es pot recomanar la protecció de l'espai situat just al límit meridional del terme de València, a les pedanies de La Torre i Forn d'Alcedo, perquè tot i les carreteres que comencen a proliferar, potser siga aquest espai més immediat a la séquia mare el que reuneix encara un valor més elevat.

Municipis afectats: València, Sedaví, Benetússer, Alfafar, Massanassa, Catarroja i Albal.

SÉQUIA DE MISLATA-XIRIVELLA

- 1) La séquia de Mislata és la segona de la Vega que pren aigua per la banda dreta del riu Túria. Esta séquia regava bàsicament els termes municipals de Mislata i Xirivella, així com una sèrie de partides rurals a l'oest del terme de València situades entre l'antiga Presó Model de València vora riu, l'avinguda Pérez Galdós fins l'oest de Patraix, i totes les zones situades al voltant de l'avinguda del Cid, avinguda Tres Creus i avinguda Tres Forques fins a les espatlles del cementiri general de València pel sud.
- 2) La construcció del llit nou del Túria amb el Pla Sud va afectar profundament el seu traçat i va retallar de forma notable el seu perímetre de reg, tot destruint elements d'arquitectura hidràulica cabdals com el molí de Cabot i els partidors i llengües que tenia annexes. Hui en dia només sobreviuen pràcticament dos espais d'horta, separats un de l'altre.
- 3) El tram inicial de la séquia mare es manté en general descobert però normalment encaixat entre zones semi-urbanes i el llit del riu. No hi ha arquitectures destacables, però la séquia mare manté un tram aproximat de tres-cents metres en terme de Quart de Poblet, abans del cementeri de Mislata, on conserva el traçat tradicional de terra, amb les freqüents corbes del recorregut i un paisatge d'arbres a les seues vores. Sembla indispensable protegir aquest reduït espai.
- 4) Un primer espai d'horta que sobreviu en bones condicions és el del braç dels Moros, encaixat entre el terme de Quart de Poblet, el nucli urbà de Mislata i el llit vell del riu. Té unes 250 fanecades d'extensió i una magnífica séquia de terra amb un partidor en condicions molt poc alterades i les llengües del braç dels Moros-

braç del Franc. Caldria protegir aquest espai pel seu gran valor patrimonial d'horta històrica i perquè esdevindrà l'única àrea de reg que li quedarà a aquesta séquia.

- 5) Els grans perímetres de reg de tots els braços que eixien del molí de Cabot en direcció al poble de Mislata, l'avinguda del Cid, Patraix i l'avinguda Tres Forques, pràcticament han desaparegut en l'actualitat per la total urbanització. Resten aïllades algunes parcel·les condemnades a la seua ràpida desaparició. Només queda un reduït espai d'unes 300-440 fanecades a la banda dreta del llit nou del riu, al sud del terme municipal de Xirivella, aïllat totalment de la resta, i ja retallat per la depuradora de Faitanar.
- 6) El braç de Xirivella constitueix des de fa segles una comunitat de regants separada que abasta el que és el seu terme municipal. El seu perímetre de reg i la xarxa de séquies també s'han vist afectades per la construcció del llit nou del Túria, i el creixement urbà de Xirivella ha fet desaparèixer tota la part alta del sistema. Hui en dia resta aproximadament la meitat de la seua horta històrica, al sud del terme, que té una continuïtat física amb la veïna horta de Faitanar.

Municipis afectats: Manises, Quart de Poblet, Mislata, Xirivella i València.

SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-FAITANAR

- 1) La séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar té un recorregut de més de 6,3 Km entre l'assut de Quart al riu Túria, i les llengües de Sant Onofre al terme de Quart de Poblet, que discorre quasi per complet al terme municipal de Manises.
- 2) Un primer tram de la séquia correspon al conegut com "canal de Daroqui", entre l'assut i l'antiga central hidroelèctrica "Volta". Es tracta d'una canal vora riu, construïda al 1905, i que va substituir l'antiga séquia de terra. És una obra molt moderna i sense elements arquitectònics notables, llevat de l'assut i la central, i que circula en un entorn que és el propi de la ribera del riu.
- 3) El segon tram, entre la central i el roll del molí de Faitanar, correspon en la seua major part al traçat que permet regar el que queda de l'horta medieval de Manises. La séquia ha estat tapada de forma quasi general perquè circula vora les cases de la població, i només sobreviuen les ruïnes del molí de Faitanar. Aquesta horta medieval de Manises és peculiar perquè no disposa d'una séquia mare i, tot i ser de reduïdes dimensions, comença a estar amenaçada per la urbanització encetada a la seua banda oriental. Caldria proposar algun tipus de protecció a nivell municipal com a espai i paisatge històric de Manises.
- 4) El tercer tram és el més important perquè s'hi troba l'aqüeducte dels Arquets, sobre el barranc del Salt de l'Aigua, entre Manises i Quart, la construcció hidràulica de majors dimensions i probablement antiguitat de tota la Vega de València. La séquia té una primera zona subterrània sota les antigues fàbriques de ceràmica, però l'entorn de l'aqüeducte encara es manté sense excessiva pressió urbana i amb un paisatge en part agrícola. Cal

recomanar l'estudi de l'aqüeducte, i valorar la importància de la protecció de l'entorn per a mantenir una mínima visibilitat de la construcció.

- 5) Un darrer tram és el de la séquia quan arriba al seu final en les llengües de Sant Onofre, a Quart. Tot i vindre descoberta en un espai semi-urbà, just l'entorn de les llengües ja està urbanitzat amb una zona enjardinada que incorpora l'esmentat partidor.

Municipis afectats: Manises i Quart de Poblet.

SÉQUIA DE QUART

- 1) La séquia de Quart és una de les que estan més amenaçades per la desaparició de la seua horta, que és de dimensions reduïdes si es compara amb algunes de les altres séquies de la Vega. Una circumstància que es reflecteix en un paisatge hidràulic no massa extens i en un nombre reduït d'elements d'arquitectura hidràulica històrica.
- 2) El seu espai es limita al propi terme municipal de Quart, al sud i a l'est de l'antic nucli urbà, però s'ha vist radicalment disminuït en extensió pel creixement urbà de la ciutat, per la construcció de l'autovia València-Madrid, per la construcció del gran polígon industrial annex a ella, i finalment per l'impacte del caixer del llit nou del riu Túria. Tot això ha fet que el patrimoni hidràulic d'aquesta séquia es trobe clarament sota mínims i podríem estar assistint al final del seu espai d'horta.
- 3) Resten només tres zones d'horta: la més extensa al sud de l'autovia, i limitant amb el terme d'Aldaia. És la menys amenaçada a curt termini.
- 4) El segon espai correspon a un estret rectangle d'horta que queda entre el centre urbà i la via del metro en construcció, i el polígon industrial veí de l'autovia. S'ha vist afectat directament per les obres del metro i per l'ampliació urbana. És un espai especial perquè hi creuen les séquies mare de Mislata i Faitanar, les dues amb els seus caixers encara de terra com a únics exemples a tota la Vega de València dels traçats històrics.
- 5) El darrer espai d'horta que li queda a la séquia de Quart és el de la séquia de l'Alter, a la banda oriental del terme municipal i del llit nou del riu Túria i vora el terme de Mislata. Té el valor afegit de formar una continuïtat amb un dels dos únics espais d'horta de la

séquia de Mislata, i que en principi no sembla amenaçat pel creixement urbà de Quart però sí pel de Mislata. És un espai de poc més de 300 fanecades i manté algunes de les darreres séquies de terra de la Vega. Es pot proposar la seua conversió en una reserva d'horta d'aquesta séquia, paral·lela a la que es podria fer amb l'espai veí de la séquia de Mislata.

Municipi afectat: Quart de Poblet.

SÉQUIA DE BENÀGER

- 1) La séquia de Benàger i el seu perímetre de reg s'estén bàsicament pels termes municipals d'Aldaia, el límit oriental d'Alaquàs, la part oriental del terme de Xirivella, una àrea reduïda a l'est de Torrent i la major superfície en l'horta de Picanya. Hui en dia reuneix el segon major espai d'horta de la Vega de València si se suma a les hortes de Xirivella i Faitanar.
- 2) L'horta d'Aldaia representa el seu primer espai, amb un sistema de reg municipalitzat des d'antic; conserva una part majoritària de la seua extensió tradicional si bé tota la séquia del roll d'Aldaia i els 12 partidors dels rollets del terme han estat traslladats a un nou emplaçament més a l'est, fora de la nova circumval·lació del poble. El procés d'urbanització que s'ha produït a les dues bandes del camí de València, que ve des de Xirivella, ha provocat que esta zona d'horta haja quedat separada per la banda sud de la resta de l'espai patrimonial de la séquia de Benàger. En canvi encara manté una continuïtat amb el que queda d'horta al final de la séquia de Quart, per la qual cosa pot ser té més valor perquè permet respirar a aquesta darrera, sens dubte més amenaçada. Cal pensar en algun tipus de protecció via reserva agrícola del terme d'Aldaia.
- 3) L'horta d'Alaquàs ha retrocedit de forma clara i extensa, han desaparegut les llengües del Terç i el molí d'Alaquàs, i només resta un reduït espai a l'est del municipi, si bé limita amb l'horta més extensa de l'oest de Xirivella. És la zona intermèdia del reg de Benàger i enllaça amb el terme de Picanya. En canvi ha patit una certa disminució per la construcció fa uns anys del polígon industrial de la Mare de Déu de la Salut, al límit de Xirivella.

4) L'horta de Picanya, regada pels diversos braços del final de la séquia de Benàger: la Pastora, la Martina i el Xiprer principalment, conforma l'espai més extens de paisatge patrimonial del regadiu d'aquesta séquia i, junt a les zones veïnes d'Alaquàs i Xirivella, el perímetre més extens de la Vega de València a l'Horta-sud perquè té continuïtat amb les veïnes hortes de les séquies de Xirivella i Faitanar. És un paisatge dominat bàsicament pels tarongers i amb poca arquitectura hidràulica significativa perquè es tracta de séquies ja al final del seu sistema; aquest espai està només incipientment amenaçat pel creixement urbà i industrial de Picanya al nord del barranc de Torrent i fins a l'autovia de València-Torrent. L'afecció més significativa s'ha produït amb la construcció de les vies de l'AVE, les quals travessen just pel mig d'aquesta horta.

Municipis afectats: Aldaia, Alaquàs, Torrent, Xirivella i Picanya.

SÉQUIA DE FAITANAR

- 1) La séquia de Faitanar és el tercer gran braç del sistema hidràulic de Quart-Benàger-Faitanar, i rega la zona est i sud-est d'aquest conjunt, concretament les partides situades al sud-oest del terme municipal de València, a la banda oest del llit nou del Túria, i el terme de Paiporta.
- 2) Durant segles, la séquia mare va estar unida a la séquia de Mislata en el seu primer tram fins arribar prop de Xirivella, en un espai on encara no rega. Els seus caixers es van separar físicament en 1849-51 i actualment aquesta séquia mare està quasi tota soterrada. De forma excepcional, però, resta un tram d'uns 250 metres en el terme de Quart de Poblet, en què el seu caixer encara és el de meitat dels segles XIX, de terra, i veí a un caixer idèntic de la séquia de Mislata. És l'únic cas de tota la Vega de València en què uns trams de les séquies mare són encara de terra.
- 3) L'espai de reg més extens actualment de la séquia és el del terme municipal de València fins al llit nou del Túria i la séquia de Favara per l'est. És un paisatge dominat pels tarongers i una baixa edificació, que té la virtut de formar un continu amb les veïnes hortes de Picanya i Xirivella, conformant el major perímetre d'horta medieval que resta a l'horta sud de la Vega de València. Aquest espai es veié afectat pel traçat de les vies de l'AVE que ha partit la zona en dues meitats.
- 4) Resta un darrer perímetre de reg d'aquesta séquia al final del sistema, en terme de Paiporta. El creixement urbà i industrial d'aquesta població ha tallat el paisatge patrimonial de la séquia de Faitanar, deixant aïllat aproximadament un terç només del

que va ser l'horta medieval de Paiporta en el seu moment. Sembla previsible que aquest rotgle acabe sent urbanitzat i es recomana plantejar a l'ajuntament de Paiporta la conveniència de preservar un espai propi d'horta en el seu terme municipal, que a més és annex físicament a un dels espais d'horta que li queden a la séquia de Favara.

Municipis afectats: Quart de Poblet, València i Paiporta.

4.6. UNA PROPOSTA METODOLÒGICA PER A L'ESTUDI DEL PAISATGE HISTÒRIC DE LES HORTES MEDITERRÀNIES*

* Este capítol es correspon bàsicament amb un article publicat en la *Revista Valenciana d'Etnologia* (ISSN: 1885-1533), 3, 2008, p. 100-124, que duu per títol "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", i fou escrit conjuntament amb Enric Guinot Rodríguez (co-director de la present Tesi).

L'article s'inclou en virtut d'allò que preveu l'article 23 de la Normativa dels estudis de doctorat, regulats pel RD 99/2011, de la Universitat Jaume I, i després que el coautor haja renunciat expressament a presentar-ho com a part d'una altra tesi doctoral.

Un paisatge històric és el resultat de la intervenció humana sobre un territori concret, quan aquesta s'ha aplicat en tota la seua diversitat possible i al llarg del temps. Per això, tot el nostre entorn és, en realitat, un paisatge històric ja que d'una manera o d'una altra s'ha produït la seua antropització, molt intensa en l'entorn urbà, prou acusada en el medi agrari, i més dèbil en les zones boscoses o lacustres del litoral.

Com és evident no tots els paisatges històrics són iguals ja que depenen en gran mesura del grau d'ocupació humana i d'urbanització aconseguit, així com del nivell d'explotació del territori en tots els seus vessants agropecuaris. A més, cada període de la història —cadascuna de les grans etapes socials que a la Península Ibèrica poden sintetitzar-se en el rastre del món ibèric, el romà, el musulmà, el feudal i el contemporani— ha anat deixant una empremta en el paisatge que pot ser identificada, caracteritzada i avaluada, i que resulta més o menys intensa segons el moment i les zones afectades. Es tracta, per tant, d'empremtes sobre el territori que presenten unes característiques determinades —amb predomini d'uns o d'altres ítems quantificables— que es poden identificar amb formes concretes de modelar el paisatge.

Els paisatges agraris que han arribat al nostre temps són, en conseqüència, el producte d'una llarga història acumulada del seu ús social. Malauradament, aquests espais no han estat tradicionalment objecte d'una atenció preeminent per part dels especialistes perquè, molt sovint, tan sols s'ha donat especial rellevància als espais del poder, normalment les edificacions de caràcter monumental, més enllà del seu estat real de conservació, com és el cas de castells, palaus, esglésies, monestirs i d'altres semblants.¹⁴

¹⁴ Des d'un punt de vista patrimonial, serveix d'exemple una ràpida consulta a la nòmina dels BIC del patrimoni immoble declarats per la Generalitat Valenciana fins a l'actualitat. Sobre més de huit-centes construccions individuals i, fins i tot, conjunts urbanístics, la suma d'edificis religiosos (catedrals, esglésies, convents i monestirs), militars (castells, muralles, torres, etc.) i

Sí que és cert, amb tot, que en els últims anys i a l'empara de les successives lleis de protecció del patrimoni històric i cultural, s'ha aconseguit anar elaborant amplis inventaris de jaciments arqueològics —tot i no ser tan exhaustius ni homogenis territorialment com seria desitjable o com preveuen les mateixes lleis— i, més recentment, s'han incorporat els elements del patrimoni cultural que tenen un valor etnològic. Sens dubte això respon a l'assoliment d'uns primers consensos, tant des del camp de l'arqueologia com des de l'àmbit d'estudi de la història en general, per a reclamar la necessitat de documentar i estudiar els espais de vida i treball de la població en general, incorporant així els escenaris de la vida quotidiana de les capes populars de cada societat concreta. Queda, amb tot, molt per avançar en aquests terrenys, per no parlar de tot allò que s'ha relacionat amb el patrimoni immaterial que molt sovint resulta obviat.

Amb tot el que s'ha dit anteriorment, hui en dia, davant de qualsevol procés de transformació urbanística o de desenvolupament d'infraestructures d'una certa envergadura, un dels costos socials més evidents per al patrimoni cultural de la nostra societat és la destrucció definitiva d'alguns d'aquests paisatges històrics.

L'objectiu en aquests casos, per tant, hauria de ser l'execució de les obres de forma i manera que minimitzaren la fractura del territori i, malgrat la presència de les noves infraestructures, permetre la continuïtat dels espais històrics des del punt de vista funcional i morfològic tant com fóra possible. I tot això, sense descartar l'aplicació de mesures pal·liatives en punts concrets o, com hauria de resultar obvi, la realització d'un estudi exhaustiu dels espais i els elements que es veuran afectats de forma irreversible.

Arribats en aquest punt sense retorn, cal plantejar-se, doncs, com fer l'estudi del paisatge històric, a fi i efecte de poder documentar-lo

residències nobiliàries (palaus i mansions), arriben al 95 % del total. Val a dir, amb tot, que això és i resulta una pauta generalitzada en altres indrets.

amb la major precisió possible i, posteriorment, determinar el grau d'afecció que pot arribar a generar la transformació urbanística en la zona i permetre avaluar la incidència d'aquesta sobre el patrimoni cultural.

1. Fases d'elaboració de l'estudi sobre el paisatge de les hortes mediterrànies

En l'entorn rural de l'àmbit espanyol, i més en concret de l'àmbit valencià, els espais rurals construïts al llarg de la història es concreten majoritàriament en els paisatges del secà i en els del regadiu. Ambdós són d'una importància històrica semblant, però és evident que el paisatge de més complexitat social i densitat constructiva de l'espai és el paisatge de les hortes mediterrànies. Desafortunadament i de forma molt habitual, la valoració d'aquests paisatges agraris i especialment el de l'horta, s'ha plantejat a partir d'un simple criteri de valor de mercat, de producció en el moment actual, sense que s'haja incorporat en absolut la necessitat de documentar i avaluar la realitat històrica acumulada per aquest espai rural.

És per això que es fa imprescindible incorporar de forma immediata als estudis de valoració sobre aquests paisatges agraris, els corresponents treballs de reconstrucció de l'esmentat paisatge i de la seua interpretació en clau històrica. El mètode de treball combina els patrons ja habituals de la recerca històrica i de l'arqueologia extensiva —pel que fa al buidat de les fonts documentals i a les tècniques de prospecció superficial respectivament—, amb les pautes que caracteritzarien l'arqueologia del paisatge, molt més centrada a fixar uns elements concrets d'anàlisi en el territori, i l'enquesta oral, que resulta bàsica per a recopilar la cultura immaterial associada a un espai determinat.

L'estudi sobre el paisatge d'una horta requereix d'una metodologia senzilla que es pot concretar en tres fases d'elaboració clarament diferenciades: en primer lloc, cal fer una recopilació exhaustiva de material de base per a planificar el treball; després, s'ha d'afrontar un intens treball de camp que, des de perspectives arqueològiques, antropològiques i històriques, permeta recollir el major nombre de dades que hi haja sobre el terreny; i la fase següent consisteix en l'anàlisi d'aquestes per tal de fer la interpretació i l'avaluació respectiva de l'esmentat paisatge, no solament des d'un vessant físic i formal, sinó, sobretot, des d'un plantejament cultural i històric.

1.1. La recerca prèvia de material de treball

El punt de partida es basa en la recopilació de tot el material cartogràfic —amb un interès especial per les planimetries antigues— i fotogràfic —especialment vistes aèries— que puguen aconseguir-se sobre la zona o àrea d'estudi i el seu entorn més immediat. Igualment, és necessària la recollida i sistematització de la informació documental que hi ha en els arxius històrics que puga ser d'interès per a orientar i planificar el treball de camp primer, i ajudar després a la interpretació del paisatge històric que s'estudia.

1.2. El treball de camp

És la peça clau de l'estudi, ja que en recórrer l'àrea afectada es poden localitzar, identificar i relacionar els elements claus del paisatge i que configuren alhora el seu patrimoni material. En un paisatge històric d'horta —com és el cas que ara s'exemplifica— és imprescindible identificar i descriure els elements o paràmetres d'anàlisi següents:

- El poblament, i més concretament la documentació dels espais de residència, bé sia de formes concentrades o

disperses, bé de permanents o temporals, i existents o desaparegudes.

- Les xarxes viàries, on caldrà identificar els camins i establir la jerarquia que hi ha entre ells per tal de veure si organitzen el territori i de quina forma ho fan.
- La xarxa hidràulica històrica que hi ha, identificant-hi els sistemes hidràulics generals d'abast territorial ampli i fent una jerarquia de les séquies i els braços de distribució de l'aigua que recorren la zona.
- Els espais de treball, o més exactament, la reconstrucció dels parcel·lars fossilitzats i la seua relació amb altres elements com ara els abancalaments, les construccions agrícoles i ramaderes associades, o els espais no cultivats vinculats a l'ús humà.

1.3. L'anàlisi i avaluació dels resultats

Finalment, una vegada confeccionats i arreplegats els materials de treball sobre els diversos paràmetres objecte d'anàlisi, cal procedir a la convergència de tots ells per a fer la reconstrucció històrica secular del paisatge rural. Per això, cal tenir en compte que els paisatges agraris valencians, especialment les hortes històriques, són herència de la seua construcció en època medieval islàmica, per la qual cosa en aquests casos convé diferenciar entre els elements fragmentaris supervivents de períodes històrics més antics, dels aspectes medievals que van ser els decisius en la construcció d'aquest paisatge agrari que ha arribat als nostres dies.

Es pot concloure, doncs, que l'elaboració de l'estudi d'interpretació i avaluació patrimonial del paisatge històric d'una horta ha de tindre en compte, de base, un conjunt exhaustiu de planimetries, sobre cartografia oficial o ortofotos a gran escala; un informe històric sobre les característiques de l'espai i el procés de construcció

acumulativa al llarg dels segles; una valoració patrimonial dels elements objecte d'estudi i la seua jerarquització en el territori; i una recopilació de tot el tipus de material susceptible de formar part d'un arxiu de la paraula —oral— i audiovisual.

En aquesta línia, el treball de camp esdevé l'eina adient per a recollir el patrimoni immaterial que va associat a les característiques del paisatge històric que està estudiant-se. Es tracta d'anar més enllà de la simple descripció física dels elements o del paisatge mateix, per a aprofundir en les *maneres de fer*, és a dir, en com es treballa la terra, com es rega, com es denominen les coses i els llocs, com es percep l'espai i el territori pels seus habitants i usuaris, quins són els espais de sociabilitat i, en definitiva, com s'organitza la gent. Aspectes tots ells representatius d'un patrimoni immaterial molt variat i ric que s'ha transmés generació rere generació de forma secular.

Finalment, si l'estudi està motivat per algun projecte de transformació urbanística o construcció d'infraestructures d'envergadura, caldrà un epíleg amb la valoració dels nivells d'afecció que la seua execució pot ocasionar sobre el paisatge històric, a més d'un seguit de propostes o mesures a adoptar per tal de protegir-lo o bé de minimitzar els referits efectes sobre els valors culturals i patrimonials.

2. Paràmetres d'estudi i avaluació del paisatge històric de les hortes: la morfologia del paisatge

El paisatge històric és un element que ha de ser estudiat tant des de la seua perspectiva i evolució històrica, com també des del punt de vista de les seues restes materials, de la seua concreció física sobre el terreny. Per aquest motiu resulta important, sinó bàsica, la delimitació de l'àrea d'estudi. De fet, la reconstrucció històrica del paisatge i, per tant, l'anàlisi dels paràmetres que en guien l'estudi, ja descrits anteriorment, en un espai concret —com ara la zona d'afecció d'una transformació

urbanística o d'una infraestructura—, no es pot limitar en excés a la zona d'estricta afecció, car podria limitar-se'n, si no dificultar-ne, la comprensió. Cal que l'àrea d'estudi s'estenga a un espai més ampli, sense límits precisos en ocasions, però que siga suficient per a entendre les jerarquies que poden fixar els diferents elements estudiats —xarxa de poblament, xarxa de comunicacions i circulació, sistemes hidràulics, espais de treball— en el conjunt espacial del paisatge històric de què formen part.

Qualsevol estudi de paisatge agrari, i més concretament el d'una horta històrica mediterrània, ha de preveure una anàlisi morfològica de l'espai, el caràcter diacrònic de la qual permeta identificar i avaluar les diverses etapes històriques en la formació del paisatge que ha arribat fins als nostres dies. Per aquest motiu, l'estudi s'ha de centrar en aquells elements que han deixat la seua empremta en el paisatge, això si no és que formen part de la seua mateixa configuració. Uns paràmetres que es proposa que siguen analitzats separadament per tal de valorar en quin grau han estat responsables del llegat actual.

2.1. La topografia original

L'inici de qualsevol estudi i valoració d'un paisatge històric sembla lògic que tinga en compte els condicionants naturals que van poder afavorir, dificultar o, almenys, influir en el resultat final de qualsevol projecte d'intervenció i transformació per part de l'home. El substrat topogràfic és el punt de partida obligat per a entendre les transformacions i els canvis que s'han produït en el paisatge, per això ha de practicar-se un intent de restitució de la geomorfologia inicial de la zona.

En línies generals, les hortes valencianes s'assemblen a una gran extensió plana desenvolupada sobre les acumulacions sedimentàries de la desembocadura d'un gran riu, encara que en realitat s'adapten a

una topografia original molt més irregular, amb desnivells progressius i l'existència de nombrosos barrancs i torrents que permetien el drenatge de la zona en moments de pluges i inundacions. En definitiva, un terreny irregular que, malgrat les transformacions, preserva trets de la seua fisonomia original (vegeu per exemple Mateu, 1980; Mateu, 1989).

Resulta especialment interessant detectar i reconstruir la presència d'antics paleocanals de drenatge que, sovint, van condicionar el traçat de camins o dels braços de distribució de l'aigua de reg. A vegades, també van ser aprofitats per a fer discórrer pel seu interior algun camí o es convertia en un braç més de reg que, sovint, exercia la doble funció de distribuir l'aigua de reg i, a més, arreplegar les aigües sobrants o els escorrims del reg o de la pluja. La seua funció és canalitzar i evacuar els cabals que pogueren afectar la conservació dels camps cultivats.

2.2. La xarxa de camins

La circulació viària existent a la zona ha de ser identificada i descrita, alhora que se n'estableix la jerarquia interna. Els camins són, sens dubte, els elements vitals per a establir la comunicació entre els diferents nuclis de població d'un espai físic determinat, per molt dispersos que aquests es troben.

No obstant això, el primer nivell en la jerarquia d'aquest element sembla oportú atorgar-ho als camins principals, que tenen com a objecte la comunicació entre poblacions importants allunyades entre ells. En conseqüència, van ser els llogarets, llocs o alqueries més disseminades, les que es van acostar a les vies de comunicació a l'hora d'establir-se en el territori i decidir el punt exacte del seu emplaçament.

El següent nivell en la jerarquia de la xarxa viària solen conformar-lo els camins d'accés a les cases i les alqueries. Resulta interessant observar la longitud i la forma del seu recorregut i l'angle que dibuixen en el seu naixement respecte als vials principals. De fet, l'augment del

poblament dispers al llarg dels segles finalment generà també una xarxa més gran de camins directes a les alqueries, sovint sense connexió entre elles, ja que generalment tots es vertebraven a partir dels vials principals.

L'últim escalafó de la jerarquia viària que ha d'establir-se en l'estudi correspon a les sendes o camins d'accés a les parcel·les de cultiu. L'interès se centra a observar si aquests accessos deriven dels vials principals o solen tindre el seu origen en els accessos als llocs de residència. En aquest sentit, la majoria dels camins secundaris d'accés als llocs de residència són útils també per a accedir als camps de cultiu, generalment immediats a les alqueries i la seua contornada. Encara així, hi ha alguns camins específics la funció dels quals resideix exclusivament a accedir als camps de cultiu, a les parcel·les més allunyades de l'entramat viari.

La reconstrucció planimètrica de tots i cada un dels camins de la zona d'estudi ha de generar com a resultat una xarxa, simple o complexa, però efectiva, de vies de comunicació que s'adapta en una topografia diversa i que jerarquitzava convenientment la funció de cada un i el seu nivell d'ús.

2.3. La distribució del poblament

Conèixer la forma que adopta cada període històric per a instal·lar la població en el territori i el tipus d'assentament que va utilitzar a l'efecte són aspectes imprescindibles per a una correcta comprensió del paisatge històric i la seua dinàmica secular de creixement.

L'anàlisi de la distribució dels espais de residència de la població i la seua morfologia en l'àmbit de la zona d'estudi permet establir les fases cronològiques del procés d'ocupació i explotació del territori afectat. Encara que resulta obvi, cal indicar que en les hortes valencianes —i en el paisatge rural valencià en general— les evidències físiques i materials —concretades en construccions que encara hui en

dia es conserven en peu— són molt abundants per a períodes històrics com el medieval/baixmedieval i el modern/contemporani. Amb tot, per a la fase pròpia de la construcció i la posada en funcionament de l'espai agrícola irrigat en època islàmica no hi abunden les evidències materials.

De l'estudi morfològic i funcional de l'espai agrícola irrigat es poden inferir algunes hipòtesis sobre la possible ubicació d'establiments d'època islàmica, encara que no molt més. Només futurs treballs arqueològics a la zona podran aportar més llum sobre el tema. No es pot oblidar que la transformació d'un vast espai agrari comporta un gran moviment de terres i el possible cobriment d'elements del paisatge precedents, per això resulta imprescindible recórrer a la consulta dels inventaris de jaciments arqueològics i monumentals que puguen haver sobre la zona d'estudi. La seua integració o desafecció respecte a l'entorn que els envolta és una lectura més d'aquest paisatge històric.

Al contrari, a les hortes històriques valencianes sí que resulta cada vegada més nítida l'ocupació de l'espai que es va produir després de la conquesta feudal del segle XIII, tot i que aquesta no es consolidara i s'estenguera fins als segles baixmedievals (Guinot, 2003; Guinot, 2005). De resultes de tot això, ens trobem amb un poblament poc dens i agrupat a l'entorn dels emplaçaments coneguts habitualment com *alqueries*, l'evolució de les quals en el temps va fer que passaren a definir una explotació agrícola que disposava d'una edificació de grans proporcions. Moltes d'aquestes alqueries han vist incrementar notablement les seues dependències al llarg dels segles, per la qual cosa una lectura atenta de la seua estratigrafia murària i de la seua arqueologia espacial pot fer visibles algunes restes dels seus períodes més antics.

Per a finalitzar aquest apartat, l'anàlisi ha de fer èmfasi també en l'estudi concret de les cases, les construccions comunitàries, les

construccions de defensa, les construccions agrícoles i ramaderes, i totes aquelles que tinguen relació amb l'ús humà del sòl, ja que totes elles vinculen la població amb el territori i, en conseqüència, amb un modelatge concret del paisatge.

2.4. La xarxa hidràulica

En aquest apartat han de descriure's les característiques morfològiques i funcionals de les infraestructures hidràuliques que hi ha a la zona i que van ser construïdes per a transformar la zona en regadiu. Resulta imprescindible establir la jerarquia de cada séquia dins del sistema hidràulic i la seua funció respecte a l'ordenació i regulació del reg sobre la zona.

Séquies mare o principals, braços o séquies secundàries i derivacions menors o conduccions directes a cada camp regat, són la gradació més simple, encara que la veritat és que la distribució i el repartiment de l'aigua pels distints canals resulten molt més complexos. El traçat, el pendent, els sagnats del seu cabal, l'orientació dels camps i les àrees de reg homogènies són algunes de les pautes que han d'incorporar-se a l'anàlisi morfològica de les séquies de reg.

Les séquies contenen, a més, tot un conjunt d'elements integrats que conformen un ampli espectre de restes materials conservades *in situ*, les quals cal considerar com a representants d'un patrimoni hidràulic ric i variat, de vegades tan antigues o més que algunes de les restes arquitectòniques més representatives i encara més venerades del nostre patrimoni cultural (Selma, 1995).

2.5. El parcel·lari agrícola

A l'hora d'analitzar el parcel·lari s'han de seguir les pautes ja conegudes i aplicades en zones semblants d'horta que tenen el seu origen en època islàmica. El punt de partida és, sens dubte, la

diferència que hi ha entre les irregularitats que generalment presenten els bancals o terrasses d'època islàmica i les noves parcel·lacions que es produeixen després de la conquesta feudal. La fixació d'un repartiment de les terres conquistades i l'inici i establiment de programes sistemàtics de colonització van donar, com a pauta més habitual, l'aparició de parcel·lars molt més regulars.

El parcel·lari islàmic pot ser detectat en superfície, encara que resulta habitual que l'ús continuat de l'espai i la seua transformació fins a l'últim pam de terra deformen una percepció visual correcta del fenomen. En aquests casos, fa falta una contextualització més gran de l'espai regat per a aprendre alguns d'aquests indicis i entendre'n l'evolució.

Per contra, a l'hora de desxifrar les conseqüències de la conquesta sobre l'ordenació de l'espai, cal buscar en l'entramat parcel·lari actual restes de les parcel·les del repartiment de terres posterior a la conquesta feudal del segle XIII, entenent que el parcel·lari actual seria una evolució a partir del feudal a causa de les contínues divisions interiors de les parcel·les. La seua fixació en el territori es pot detectar igualment.

En aquest sentit, plantejem que el nou disseny de l'espai agrari per part dels conquistadors es va produir respectant les estructures importants de l'anterior parcel·lari, és a dir, les séquies principals, els camins bàsics de circulació, a més dels límits de parcel·les que no corresponien a cap estructura en particular, però que no mantenien una morfologia preeminentment rectangular com la que respon al disseny d'espais en societats colonitzadores, com és el cas de la feudal, i que, al contrari, solen ser resultat de la topografia anterior del terreny.

La primera aproximació a la localització de parcel·les del repartiment es pot fer utilitzant com a mesura base la *jovada*, unitat de superfície de l'ordenació foral valenciana en què majoritàriament es feien les donacions i que equival aproximadament a tres hectàrees. El

resultat permet obtenir parcel·les morfològicament acceptables, que en alguns casos tenen una superfície molt pròxima a una o dues jovades, mesures que es repeteixen en les donacions del *Repartiment*. Tanmateix, no sempre les superfícies de les parcel·les donen com a resultat xifres redones, per la qual cosa ha d'aplicar-se la subdivisió en cafissades, atès que una jovada equival a sis cafissades, i per tant una cafissada aproximadament a mitja hectàrea. Les mesures de superfície en cafissades de les parcel·les s'acosten molt més a números exactes, encara que en alguns casos les xifres resultants no eren divisibles per sis, que és la base del sistema foral per a les mesures de superfície.

L'experiència en el treball de camp ens demostra que, de vegades, el nivell d'abancament de la superfície d'estudi no permetia la construcció de parcel·les amb les superfícies proposades, per la qual cosa cal fer una nova proposta sobre la grandària de les parcel·les del repartiment, aquesta vegada directament en cafissades. D'aquesta manera es podran localitzar i identificar un bon nombre de parcel·les morfològicament lògiques i acceptables, tant sobre els plànols com en el mateix espai físic, les quals disposen a més d'unes superfícies que encaixen molt millor amb les mesures forals, al voltant de dues o tres cafissades segons els casos.

Finalment, pot contemplar-se una altra proposta de divisió parcel·lària a partir de les unitats de reg, entés que cada derivació d'aigua a partir del canal principal pot representar una parcel·la. Això permet, de vegades, corregir alguns errors de la proposta inicial i descartar-ne algunes altres al mateix temps.

3. Anàlisi diacrònica d'un paisatge històric: les hortes mediterrànies d'origen medieval a la Península Ibèrica

L'estudi del paisatge històric no pot limitar-se a una descripció de la imatge actual del territori, que no obstant això sempre serà un bon

punt de partida. El referit estudi ha de contemplar una anàlisi diacrònica, que permeta identificar les modificacions que ha patit el paisatge rural al llarg del temps, de tal manera que pugui elaborar-se'n finalment una hipòtesi sobre la morfogènesi. Només així podrem entendre el procés d'acumulació generat amb el pas dels segles de les traces que van deixar les diverses societats històriques i, el que és més important, per què han arribat als nostres dies d'una manera concreta o d'una altra, deixant la seua empremta en el paisatge rural.

Així com passa en altres espais, també el paisatge històric de les hortes mediterrànies valencianes, però també d'altres zones de la Península Ibèrica, no és sinó el resultat de l'acumulació al llarg del temps de les formes d'organització de l'espai rural que han anat aplicant, sobre ell, les diferents formacions socials que s'han succeït durant segles. En aquest àmbit de la conca Mediterrània i més en concret en la façana oriental de la Península Ibèrica, cadascun dels grans sistemes socials que se succeïren acabaren per deixar la seua empremta en el territori i en el paisatge, perquè tots ells es basen en tradicions, de vegades molt diferents, pel que fa al model de relacions socials, estructures econòmiques i relacions de poder que els han caracteritzat.

Aquesta circumstància fa possible detectar, amb els instruments de la metodologia històrica, el rastre i la influència de la seua presència en el paisatge actual que ens han llegat. Bàsicament, i per a facilitar la comprensió d'aquests diversos models i el seu testimoni, podem centrar-los en les etapes següents: una primera corresponent a les societats ibèrica i romana; en segon terme, l'època medieval islàmica; continua el període corresponent a la societat feudal baixmedieval i d'època moderna; i, finalment, l'etapa contemporània, que comprén els segles XIX i sobretot el segle XX, pels canvis accelerats que es produïren en la realitat espacial de les hortes.

3.1. Època ibèrica i romana

Les primeres transformacions significatives del paisatge mediterrani en la franja costanera de la Península Ibèrica es van produir amb el desenvolupament de la societat ibera sobre la base de la creació de poblats concentrats i una primera organització dels espais de cultiu. D'això hi havia bastants exemples ben destacats en l'entorn valencià, com ara les ciutats de Lliria i Sagunt, però en canvi, en altres llocs, cas de l'horta de la ciutat de València, no hi havia antecedents coneguts d'assentament humà i, per tant, d'organització de l'espai rural i més específicament agrari en aquest període històric anterior al segle II aC, ja que la fundació de l'urbs valentina té lloc l'any 138 d'aquesta centúria (Ribera, 2002: 43).

Això vol dir que, mentre que en els àmbits rurals que han patit una explotació menys intensa hi ha la possibilitat d'identificar els punts de poblament per mitjà de la localització arqueològica, en zones d'ús agrari intensiu com són les hortes la identificació de jaciments és mínima i no permet fer-se una idea detallada de l'organització espacial. A més, caldria tenir en compte la idea generalitzada entre els especialistes que tampoc no hi hauria necessàriament uns parcel·lars fixos en els espais de conreu d'aquesta societat ibèrica, per la qual cosa la possible empremta d'aquesta societat en l'espai de les hortes pot considerar-se pràcticament desapareguda més enllà del jaciment arqueològic aïllat que puga ser identificat.

L'opinió més general entre els arqueòlegs i els especialistes en l'època antiga és que la romanització va ser la veritable impulsora d'una ordenació de l'espai rural de moltes zones del Mediterrani i, per tant, també d'Hispania. Per això és totalment lògic partir de la idea que, en el marc geogràfic de les actuals hortes històriques mediterrànies, hi van haver explotacions agràries, grans propietats amb l'espai

residencial de la vil·la, una xarxa de camins de connexió entre aquestes i també amb la *civitas*, i una organització dels camps de cultiu sobre la base d'una parcel·lació concreta del territori, les centuriacions.

Tanmateix, els testimonis o els simples indicis de tot això en el paisatge actual semblen força limitats i no permeten conèixer ni explicar amb massa detall el veritable procés d'organització de l'espai rural que, segles després, seria ocupat per les hortes. És evident que aquesta situació no desmereix en absolut l'esforç i el progrés del coneixement dels historiadors de l'època romana, però l'experiència de l'horta de València palesa les dificultats de reconstruir la xarxa del poblament rural romà a partir de les localitzacions arqueològiques.¹⁵

Mentre que el nucli urbà de la ciutat de *Valentia* ha anat acumulant una molt notable nòmina de troballes que han donat resultats espectaculars en la reconstrucció del traçat, en l'aspecte i les característiques d'aquesta, contrasta veure que la zona rural del seu entorn és un dels àmbits sobre el qual es disposa de menys informació arqueològica. Això es deu, en opinió dels especialistes, tant a la falta d'excavacions concretes com a l'accelerat procés d'urbanització de la segona meitat del segle xx (Alapont *et alii*, 2004), però també, i aquesta és una qüestió clau al nostre parer, pel fet que aquest paisatge d'horta ha estat un territori de cultius intensius durant segles i, a més, ha viscut una reconstrucció espacial per part de les societats posteriors, la islàmica i la feudal. Tot plegat és el que a la fi elimina de forma molt considerable els rastres materials de les èpoques més antigues, de tal forma que, en general, a hores d'ara només som capaços de situar sobre un plànol la localització de les vil·les romanes, però no de conèixer l'ordenació espacial del seu entorn, o trobar restes materials de

¹⁵ Per exemple, Ferran Arasa, en fer un balanç divulgatiu dels testimonis arqueològics del que seria el terme municipal de la València romana, fora de la ciutat, cita bàsicament el pas de la Via Augusta i la seua relació amb la carretera N-340 tradicional, l'existència de centuriacions i algun exemple de l'estructura física d'una *villa*, concretament una al Puig, car les altres que comenta estan fora de l'horta històrica (Arasa, 1999).

conduccions d'aigua però no poder lligar-les, ni de lluny, a un sistema hidràulic organitzat.

Respecte al tema de l'organització dels parcel·lars romans, és indubtable que en molts països europeus l'estudi de les centuriacions és d'especial importància, i també en trobem una tradició historiogràfica relativa a les terres valencianes (vegeu Cano, 1974; Bazzana, 1978; Pingarrón, 1981; González, 1995). En general han fet ús d'una metodologia basada en l'anàlisi de planimetries contemporànies de diversa escala, tant de camins com cadastrals, i sobre la base de la identificació de mòduls de distància basats en l'*actus* romà.¹⁶

Sens dubte els treballs de González Villaescusa (1995) són els que han avançat més en aquesta metodologia, amb la qual ha corroborat, en uns casos, i ha identificat per primera vegada en altres, la xarxa de centuriacions tant a Lliria com a Sagunt, Elx, i, especialment, l'horta de València, ja que, en aquest darrer cas, ha arribat a assenyalar la traça de fins a tres d'aquestes parcel·lacions romanes.¹⁷ Però l'opinió d'aquest autor també és categòrica sobre el fet que, si bé hi ha indicis de línies fossilitzades en el paisatge modern corresponents a delimitacions de la centuriació «València A», per exemple a l'horta entre Faitanar i Patraix, a l'oest de la capital valenciana, en realitat les línies dominants i que han caracteritzat el seu paisatge agrari d'horta els últims segles no són coincidents amb les de la citada centuriació sinó que corresponen a una nova organització posterior del paisatge esmentat, que atribueix al període medieval islàmic.

¹⁶ Els indicis de les mesures habituals dels parcel·lars romans es basen en el quadrat de 20 x 20 *acti* (cosa que implica un costat oscil·lant entre 703 i 714 metres i una superfície que s'acostava a les 50 hectàrees) segons els casos, encara que també podia utilitzar-se la meitat d'aquestes distàncies. En l'àmbit francès sens dubte la referència n'és G. Chouquer (1996-1997).

¹⁷ N'ha localitzat tant a l'horta nord de la ciutat, concretament en la part de la séquia de Montcada, com també a l'horta sud, en l'entorn de Patraix. En el primer cas, dominaria una centuriació de mòdul 706 metres (20 *actus*) que ha convingut anomenar «València B», mentre que en el segon cas aquest mòdul seria de 704 metres (també 20 *actus*), que ha denominat «València A».

Així doncs, tenint en compte les característiques de les restes arqueològiques d'època romana dins del perímetre de les hortes històriques mediterrànies, com ara l'horta de València, poden apuntar-se dues observacions principals:

- a) És evident que, a la vessant mediterrània de la Península Ibèrica, hi va haver una organització agrària i de la població en època romana d'aquelles zones rurals on fins al segle xx hi han hagut hortes històriques, però el rastre material —que s'hi puga constatar de forma arqueològica— és habitualment de tipus puntual i la seua localització no permet conèixer bé el conjunt del paisatge rural romà.
- b) Aquests aspectes que caracteritzen l'espai rural romà i que es poden trobar a les actuals hortes històriques són, en quasi tots els casos, elements aïllats, fora de context de l'actual paisatge, tant pel que fa a la ubicació dels assentaments com a la vertebració dels parcel·lars o al disseny de les xarxes hidràuliques, per la qual cosa es pot afirmar que el paisatge de les hortes històriques no és herència del món romà.

3.2. Època medieval islàmica

A poc a poc, ha anat estenent-se entre els medievalistes un consens bastant generalitzat a l'hora de destacar la importància de les transformacions del paisatge rural de la Península Ibèrica a partir de l'arribada dels musulmans en el segle VIII, amb un protagonisme clar del paper que tingueren els sistemes hidràulics en la seua caracterització. Hortes i poblament en petites comunitats clàniques serien els dos eixos sobre els quals s'articulària la construcció del territori rural d'Al-Andalus, en el marc de la colonització musulmana i la integració amb les comunitats camperoles tardoromanes locals, tal com han plantejat diferents autors (Guichard, 2001; Barceló, 2001; Glick, 1998).

Tot i que subsisteix actualment un debat sobre el pes que l'Estat i la ciutat musulmana tenien en els mecanismes de decisió a l'hora de constituir i establir noves comunitats i en el disseny i construcció d'espais hidràulics, això no impedeix que aquestes característiques de l'estructura social musulmana medieval, tan diferents a les de la societat romana prèvia i a la posterior societat feudal, van deixar una empremta indeleble si més no sobre el territori del Xarq al-Andalus i dins d'ell a les hortes valencianes, atés que els assentaments a partir del segle VIII dels grups musulmans, àrabs i berbers, van crear un nou paisatge històric que trencava les xarxes de les centuriacions.

Aquestes hortes andalusines medievals relacionades amb les alqueries han estat molt ben caracteritzades morfològicament fins ara en el marc dels petits assentaments de muntanya, que generaven espais hidràulics que no solen superar les 10 o 12 hectàrees però que freqüentment estan entre les tres i les cinc hectàrees. Aquests espais es caracteritzen formalment per l'existència d'un punt de captació de l'aigua, font, barranc o riu, per una séquia principal de distribució que manté la cota més alta possible sobre el terreny, i per l'existència d'una xarxa secundària de canals i regadores que prenen una forma arborescent o de pinta dominant segons com siga el relleu (Barceló, 1989; Barceló *et alii*, 1998). Igualment, cal destacar-hi la molt elevada adaptació d'aquestes estructures hidràuliques al microrelleu, constatable en els traçats molt sinuosos de les séquies i les formes irregulars, arrodonides o amb angles, del parcel·lari, a fi de facilitar el màxim abanclament del pendent i generar la millor circulació de l'aigua. S'ha assenyalat com en molts casos les formes generals que adopten les séquies o regadores internes d'aquestes hortes són de tipus arborescent en el seu interior mentre que en el seu perímetre màxim exterior adopten una forma més aviat ovalada, aspectes que són discernibles sobre el paisatge actual quan s'identifica la forma com

arriba l'aigua a cadascuna de les parcel·les (Selma, 1991; Selma, 1994; Selma, 1998; Torró, 2005).

Aquest model ben contrastat en terres valencianes, catalanes, baleàriques, murcianes i andaluses de l'Alpujarra, ha estat fins ara més difícil de traslladar a les grans hortes periurbanes i a les planes costaneres per l'enorme diferència en les dimensions dels sistemes hidràulics i la multiplicitat d'alqueries i assentaments, tot i que a poc a poc el model va mostrant les seues coincidències morfològiques. Aix , també hi ha un canal principal de distribució (la séquia mare), i abundants canals secundaris i regadores que duen l'aigua a les parcel·les. La diferència és que en aquestes hortes de plana hi havia una multiplicitat d'assentaments o alqueries, de tal manera que el canal principal no solament subministrava aigua a l'horta d'una alqueria sinó a tot un conjunt d'alqueries, cadascuna amb la seua horta.¹⁸ La forma de procedir a la distribució de l'aigua entre elles era construir un partidor d'aigües amb una forma especial —«llengua» és el nom que rep majoritàriament a les hortes valencianes—, que consisteix en un tallamar situat enmig de la séquia que parteix sempre de forma proporcional el cabal d'aigua que duu la séquia principal.

Amb aquest artefacte s'aconseguia dotar proporcionalment d'aigua cadascuna de les alqueries/comunitats cl niques assentades al llarg d'una séquia de grans dimensions i, en conseq ncia, des d'un vessant morfològic es podrà identificar sobre el paisatge l'existència dels canals principals, els partidors de llengua, els braços secundaris que duen l'aigua corresponent a cadascuna de les alqueries, i l'horta específica d'aquestes que, en molts casos, està organitzada espacialment amb una forma arborescent en el seu interior i una fisonomia externa ovalada o en forma de ll grima, en altres ocasions

¹⁸ Vegeu, si més no, els estudis fets a l'entorn de la ciutat de Sogorb a la vall mitjana del riu Pal ncia (Martí, Selma, 1995), i al territori que envolta la ciutat d'Oriola al Baix Segura (Azuar, Gutiérrez, 1999).

tipus delta, que ha cridat tant l'atenció dels especialistes (Guinot i Selma, 2002, 2003, 2006).

Aquest darrer traçat té una relació directa amb el parcel·lari que, en algunes zones de les hortes històriques, adopta abundants irregularitats morfològiques, no tant en els límits exteriors de les parcel·les, que també, sinó en les relacions entre grups de parcel·les que, en molts casos, formen terrasses. D'altra banda, el més significatiu dels límits individuals és la irregularitat en els costats que coincideixen amb camins bàsics de circulació o amb els braços principals de les séquies. No es tracta tant que, en ser de terra, els marges presenten en la distància curta una abundància de corbes, sinó que en la llarga distància les ondulacions són nítides, eloqüents i estant relacionades amb el microrelleu de la zona que es va mantenir escrupolosament pels constructors del sistema hidràulic.¹⁹

És evident que aquest tipus de parcel·lació no té a veure amb la centuriació romana des del punt de vista morfològic, però tampoc no és conseqüència dels repartiments feudals del segle XIII, perquè aquests es van basar en les unitats de superfície també geomètriques de la jovada i el seu divisor la cafissada (1 jovada = 6 cafissades = 3 hectàrees). Amb laterals de parcel·les irregulars, per ser aquest el traçat de la séquia o del camí principal que la delimitava, sovint era molt complicat aconseguir formes de parcel·les que compliren aquesta lògica mètrica, per la qual cosa hem de concloure que el seu rastre en el paisatge actual és una herència fossilitzada del disseny de l'horta andalusí.

En resum i tenint en compte el model general d'assentament a les zones rurals de la societat islàmica medieval a Al-Andalus i especialment a la zona Mediterrània, podem concloure que:

¹⁹ Vegeu l'aplicació pràctica d'aquestes propostes en el cas de l'horta d'Aldaia, prop de la ciutat de València (Esquilache, 2007).

a) L'assentament de la població d'època medieval islàmica (segles VIII-X) va reconstruir totalment el paisatge agrari d'època romana i va crear un nou paisatge de regadius coneguts com la *vega* o *horta* posteriorment, vertebrat per una xarxa de séquies que tenen relació morfològica amb la localització dels espais de residència (alqueries) i una nova parcel·lació dels espais de treball.

b) Els trets més significatius que han perdurat d'aquesta completa reorganització del paisatge agrari andalusí són tant les séquies mare com els braços principals de circulació/distribució de l'aigua.

c) És probable que una herència en el paisatge des d'època andalusí siguin els principals camins de circulació entre poblacions d'origen islàmic que vertebrin aquest espai, com també la localització d'una gran part dels espais de residència: alqueries i rafals.

d) L'existència d'una sèrie de trets parcel·laris en els abancalaments, caracteritzats per la seua adequació a les corbes de nivell, la qual cosa contrasta força amb els criteris de parcel·lació de les centuriacions i també amb els dels repartiments feudals dels segles XII al XIV.

e) Hui en dia, encara persisteix en el paisatge de les hortes històriques tota una sèrie d'elements morfològics que responen, en gran mesura, al paisatge del regadiu andalusí.

3.3. Època feudal medieval i moderna

El tercer gran moment cronològic en què es van produir canvis d'importància en la construcció dels paisatges històrics de la zona mediterrània de la Península Ibèrica correspon als segles XII-XIV, en el marc dels repartiments de terres i les colonitzacions dutes a terme per la societat feudal després de les conquestes del Xarq al-Andalus. Afortunadament, es tracta d'un període que podem documentar molt

millor gràcies a la contrastació de les fonts escrites i l'arqueologia espacial.

En línies generals podem considerar que aquesta colonització feudal del Xarq al-Andalus i, en concret, la seua repercussió en el territori de les hortes històriques, va tenir una sèrie d'eixos o paràmetres que cal resseguir, com ara: l'expulsió o no de la població musulmana de les seues cases i terres; el repartiment de les terres entre els conquistadors cristians d'una forma proporcional pel que fa a les dimensions; la contracció i desaparició de la majoria dels nuclis de residència dispersos per l'horta; la continuïtat dels sistemes hidràulics; o l'aparició d'una nova parcel·lació.

a) L'expulsió o no de la població musulmana de les seues cases i terres.

Es tracta d'un dels principals punts a documentar ja que, segons que hi hagués expulsió o no en els anys posteriors a la conquesta feudal, tot indica que l'ordenació espacial del territori i, en concret, la dels espais de regadiu, es transformà de forma molt desigual. A grans trets, a les hortes —o en les parts significatives d'una horta més gran—, on perdurà el poblament musulmà, el paisatge andalusí experimentà canvis limitats i, en general, fàcilment detectables durant la Baixa Edat Mitjana. En canvi, allà on hi hagué expulsió es poden documentar transformacions del paisatge que, en alguns casos, foren profundes.

b) El repartiment de terres amb dimensions proporcionals i la resta del patrimoni entre els conquistadors cristians.

A hores d'ara comencem a tenir una millor idea dels problemes pràctics que comportà el repartiment de terres als colons cristians, en el cas del País Valencià tant per part de Jaume I com de la noblesa feudal després de l'expulsió de la població musulmana. L'horta de València va ser un dels espais que va viure de forma més intensa aquest procés, que

té referències documentals bastant explícites en el conegut *Llibre del Repartiment*. En línies generals i més enllà de casos concrets, hi van haver dos tipus de donacions majoritàries en funció de la categoria social del beneficiari: una gran heretat o, si hi havia, una alqueria o real/rafal, per als membres de la noblesa, i heretats de terra d'una dimensió de 3 jovades (= 9 hectàrees) —que de vegades variaven a dues o quatre jovades—, entre els colons que eren d'origen camperol o popular urbà. Aquests nous repartiments de la propietat tingueren un reflex directe en la reordenació espacial del paisatge, tant de les zones de secà com també de les hortes d'origen andalusí (Guinot, 2007).

c) La contracció i desaparició de la majoria dels nuclis de residència dispersos per l'horta.

Una tendència general en el paisatge rural de les hortes valencianes repartides entre els colons cristians durant el segle XIII va ser l'abandonament, paral·lel a l'expulsió dels seus habitants musulmans, de la majoria dels espais de poblament. Les conegudes alqueries foren substituïdes per un nou poblament concentrat que, de vegades, amplià i transformà amb perspectiva urbana una petita alqueria andalusina, però en altres ocasions va consistir en una veritable pobla o vilanova totalment *ex novo*. En qualsevol cas, totes dues actuacions comportaren la creació d'una nova xarxa de poblament (vegeu per exemple Torró, 1988-89).

d) La continuïtat dels sistemes hidràulics.

Davant la ruptura que en línies generals comportà la conquesta feudal del segle XIII, en aspectes com l'element humà, l'estructura de la propietat i la distribució del poblament a les hortes andalusines pot afirmar-se en canvi que es produí un grau elevat de continuïtat en el manteniment de la xarxa que nodria el funcionament agrícola

d'aquestes hortes, és a dir, en els sistemes hidràulics organitzats que hi havia en aquell moment (vegeu Furió, Martínez, 2000).

Aquesta continuïtat sembla avalada tant per la repetida afirmació en els documents baixmedievals de la continuïtat dels usos, costums i pactes per a l'ús de l'aigua de les séquies de la Vega de València —«com en temps de sarraïns»—, com pel traçat concret que tenen encara hui en dia, en el disseny del qual prima absolutament l'adequació a les corbes de nivell i al microrelleu dels llocs per on passen, cosa que implica que la parcel·lació dels camps hagué d'adequar-se a aquests eixos preexistents i complicà en molts punts poder mesurar les parcel·les amb les dimensions exactes segons el nou sistema mètric de la València foral implantat en el segle XIII. Tot indica doncs que la xarxa hidràulica bàsica és anterior —andalusí—, a la parcel·lació que ens ha arribat fins a l'actualitat, d'origen feudal (Guinot, Selma, 2002, 2003, 2006).

Tot i això hi ha algunes hortes d'origen andalusí que foren transformades i reordenades a partir de la colonització cristiana, tal com passà per exemple al territori d'Alzira amb la construcció de la Séquia Reial d'Alzira o del Xúquer. Tot i que han estat objecte d'importants estudis sobre la seua història social, n'estan encara pendents les anàlisis detallades de l'organització espacial.

e) *La nova parcel·lació.*

Respecte a la forma concreta de parcel·lació dels camps i les heretats en aquesta època, al regne valencià fou usual la figura dels *sogejadors*, oficials reials que amidaven i marcaven sobre el terreny amb cordes (sogues) les parcel·les per a assignar-les als colons. Aquest procés és el que generà les parcel·les reials de cultiu del segle XIII i posteriors, tot i que va plantejar alguns problemes respecte a la seua

plasmació pràctica sobre el terreny car no es sap molt bé com es feien aquests mesuraments.

És probable que utilitzaren diversos criteris a l'hora de calcular distàncies, tant de llarg o tant d'ample, fet que implicava que les parcel·les resultants pogueren ser rectangulars, quadrades, més estretes, etc. En principi les mesures teòriques de les parcel·lacions basades en la jovada del segle XIII estan referides fonamentalment a una modulació que té per base la braça valenciana (1 braça = 9 pams = 204,75 centímetres), i a una gènesi de parcel·les d'una jovada de 120 x 60 brases (245,7 x 122,85 metres).

La veritat és que tant el treball de camp com l'estudi de les compravendes de terres de l'època baixmedieval, l'anàlisi dels plànols cadastrals del segle XX i la consulta en els llibres de sequiatge, amb l'extensió de les parcel·les en els segles XVIII i XIX, permet comprovar que la mesura estàndard de les parcel·les existents estava basada majoritàriament en una extensió d'una o dues cafissades (mitja o una hectàrea), tot i que s'hi donaven també variacions proporcionals d'aquesta.

Aleshores, sembla raonable deduir tres qüestions importants. En primer lloc, la posada en cultiu de bona part de l'Horta a partir dels repartiments feudals va implicar una adequació o aproximació del parcel·lari que hi havia en època musulmana, a les mesures bàsiques d'una unitat de treball feudal: la citada cafissada (o dues d'elles). El segon aspecte és que les jovades dels repartiments es van amidar realment en camps o parcel·les d'aquestes dues dimensions de forma majoritària. I, finalment, aquesta parcel·lació ha quedat fossilitzada en el paisatge agrari d'aquesta zona fins a l'actualitat, malgrat les subdivisions internes que s'han produït en algunes d'elles.²⁰

²⁰ Vegeu una anàlisi detallada d'aquesta qüestió per al cas de l'Horta de València en Guinot (2007).

L'epíleg d'aquest període de canvis correspon a una fase temporal àmplia que se situa entre l'època baixmedieval i la moderna (segles XIV-XVIII) que, tot i no generar transformacions significatives en el paisatge de les hortes històriques, sí que feren la seua aportació corresponent al procés acumulatiu. Una de les qüestions significatives que podem detectar quant a les possibles transformacions del nou paisatge de les hortes medievals a partir de l'impacte de la conquesta feudal del segle XIII és la de la lentitud de les transformacions posteriors en pràcticament tots els paràmetres que afecten l'estructura del seu paisatge i que hem enumerat anteriorment. Per exemple, entre els segles XIII i XVI, i en molts casos fins al XVII, la densitat dels nuclis de poblament a les hortes fou reduïda; sovint no hi hagué fundació de noves localitats i, més específicament, l'aparició de poblament dispers en cases i alqueries o barraques sembla mantenir-se en cotes reduïdes. En línies generals la xarxa de poblament va canviar relativament poc entre el segle XIV i el XVI-XVII, per la qual cosa cal justificar amb cura, tant documentalment com arqueològicament quines són les edificacions realment baixmedievals respecte del conjunt de les actuals.

Paral·lelament, aquesta lentitud en els canvis de les estructures bàsiques del paisatge rural de les hortes pot traslladar-se també al manteniment de la xarxa bàsica de camins medievals i a la continuïtat de la xarxa hidràulica bàsica. Sobre aquesta última qüestió cal assenyalar que el lent procés de subdivisió de parcel·les entre els segles XIV i XVIII degué de generar, en el seu cas, la construcció d'algunes noves regadores o reguers que dugueren l'aigua fins a la nova parcel·la dividida, però sembla evident que aquestes alteracions no van significar canvis fonamentals en l'estructura de la xarxa hidràulica i, en conseqüència, del paisatge d'època feudal.

Cal tenir en compte, a més, que les modificacions més visibles del paisatge d'aquestes hortes sembla que es produeixen en els conreus

predominants, ja que va passar-se d'una presència generalitzada del cultiu de cereals i vinyes durant l'època baixmedieval —amb un pes minoritari de les hortalisses, els fruiters i el farratge (alfals generalment), o fins i tot l'arròs—, a la generalització de les moreres com a arbre subministrador de fulla per al cultiu del cuc de seda entre els segles xvi i xviii. Però encara que la presència d'aquest arbrat va tenir un clar impacte en el paisatge visual de l'horta, tancant-la en perspectiva, no va produir un canvi estructural en la morfologia espacial.

En resum es podria explicar que en el paisatge que ha arribat als nostres dies, a les hortes valencianes han sobreviscut una sèrie d'elements estructurals que es remunten a la gran reorganització de l'espai rural de l'horta produïda en el segle xiii, amb lleugeres modificacions durant la resta de l'època baixmedieval i moderna.

Els trets del paisatge baixmedieval es troben representats, principalment, per l'existència d'una sèrie de grans alqueries senyorials i per la gènesi d'un nou parcel·lari basat en mesures feudals: la cafissada i els seus derivats, tot i que s'adapta en la seua forma i en els límits exteriors a l'existència de línies de rigidesa espacial que vénen d'època musulmana, com poden ser els braços principals de les séquies o dels sistemes hidràulics i els camins principals de trànsit de població a població.

3.4. Els canvis de l'època contemporània

El procés de la revolució burgesa a Espanya en el primer terç del segle xix així com els canvis cap a una societat més urbanitzada al llarg del segle xx han caracteritzat profundament l'evolució històrica del món rural. La desaparició dels senyorius nobiliaris i de les relacions socials feudals, la desamortització dels béns eclesiàstics, la construcció d'un Estat liberal, el creixement de les ciutats, l'augment demogràfic, el desenvolupament d'una agricultura comercial, la revolució de les

comunicacions i molts aspectes més han caracteritzat el període de canvis més grans en la història de la nostra societat i, per tant, és evident que hauran hagut de deixar un fort impacte en la realitat del paisatge agrari del moment (vegeu Romero, Hernández, 1980; Romero, 1983).

Així doncs, podríem precisar que les principals transformacions dels dos últims segles en el paisatge de les hortes històriques s'han concentrat en cinc qüestions fonamentals, encara que no totes coincidents en el temps, i que s'enumeren tot seguit: un procés de fragmentació del parcel·lari; un augment en la densitat del poblament dispers en cases i alqueries; l'aparició de noves fonts de subministrament d'aigua com són els pous o els motors; el canvi de cultius amb la generalització del taronger; i la ruptura del paisatge d'horta secular per grans infraestructures com ara carreteres i ferrocarril. Vegem-ho.

a) *La fragmentació del parcel·lari.*

Tot i que aquesta és una característica secular de la tradició agrària d'època medieval i moderna a les hortes, durant segles es va mantenir en uns límits bastant reduïts, atés que el parcel·lari va continuar en bona mesura organitzat en unitats de treball d'una o dues cafissades (mitja o una hectàrea). Les compravendes i els establiments emfitèutics o arrendaments van fer oscil·lar aquesta parcel·la *estàndard*, però és ben significativa la tendència al manteniment d'aquests paràmetres parcel·laris fins a l'actualitat.

A partir del segle XIX i durant la primera meitat del XX els canvis en la demografia i en la producció agrícola de les hortes van empènyer de forma insistent cap a una fragmentació creixent d'aquesta parcel·la bàsica. Des de final del segle XVIII el territori valencià va entrar en una dinàmica sostinguda de creixement de la població i, en conseqüència, es va produir una tendència a la partició del patrimoni familiar en les terres i, un dels mecanismes utilitzats, fou la divisió interna d'aquestes

parcel·les estàndard en unitats més reduïdes de tres o dues fanecades (1 cafissada = 6 fanecades = mitja hectàrea). Aquest procés fou possible tant per l'augment de la rendibilitat de les terres de les hortes mediterrànies, com pel desenvolupament significatiu d'una agricultura cada vegada més comercial. La simultaneïtat d'ambdós processos durant més d'un segle va contribuir a una important transformació del paisatge social de les hortes valencianes perquè va permetre que, tot i que cada vegada amb menys terra, les famílies llauradores pogueren subsistir i reproduir-se.

El mecanisme formal per a dividir-les fou pràcticament sempre el mateix: la parcel·la base d'una o dues cafissades es tallava en forma longitudinal en dues o tres unitats des del seu costat més curt, de tal manera que es creaven noves parcel·les que mantenien la seua profunditat escurçant tan sols el seu costat menor. La peculiaritat d'aquest mètode és que genera uns límits rectilinis molt nítids entre nova i nova parcel·la, mentre que els exteriors de la unitat original mantenen la seua irregularitat, tan freqüent quan coincideixen amb braços de séquies i fins i tot camins antics, cosa que permet datar almenys de forma proporcional entre els uns i els altres l'antiguitat relativa en la seua gènesi.

b) L'augment en la densitat del poblament dispers en cases i alqueries.

Com és lògic la tendència al creixement demogràfic i a la subdivisió dels patrimonis familiars i el parcel·lari va comportar un progressiu creixement del poblament dispers en noves barraques, cases i alqueries. Aquest procés va ser molt intens en algunes zones de l'Horta de València fins a mitjan segle xx, generalment més gran com més prop del nucli consolidat de la ciutat, i més feble a mesura que anem allunyant-nos-en, mentre que en altres hortes, com ara la de Castelló o

Vila-real, la proliferació de casetes no comportà residència dispersa usualment.

c) L'aparició de noves fonts de subministrament d'aigua: els pous o els motors.

Una de les conseqüències del desenvolupament d'una creixent agricultura comercial al llarg del segle XIX i principi del XX va ser la intensificació del treball agrari i les collites en el marc de les hortes valencianes. Això va comportar un augment de les demandes d'aigua procedent dels rius i les fonts tradicionals, la qual sovint era repartida basant-se en acords i pactes d'origen medieval. Evidentment cada vegada es va fer més freqüent i greu la insuficiència d'aigua per a respondre a aquesta creixent demanda i, per això, el canvi revolucionari que es donà cap a la fi del segle XIX quan s'instal·laren els primers motors de vapor per a elevar aigua des dels pous que punxaven una capa freàtica que podia ser buscada a cotes molt més profundes del que es feia anteriorment. La difusió d'aquests motors a les hortes va ser lenta pels costos econòmics que plantejava però, a poc a poc, van anar estenent-se durant el primer terç del segle XX, i les seues xemeneies tan característiques entraren a formar part del paisatge agrícola, en una confluència visual entre revolució industrial i agrària (vegeu Martínez, 2006).

d) El canvi de cultius: la generalització del taronger.

Un altre dels canvis importants en el paisatge històric d'aquestes hortes s'ha produït des de principi del segle XX, en alguns casos ja en la segona meitat del XIX, però amb uns efectes ben importants en la realitat visual del seu paisatge. Es tracta de la substitució generalitzada de l'anterior conreu de cereals i de verdures i hortalisses que havia

caracteritzat l'horta tradicional dels segles XIX i XX, pel predomini del taronger com a cultiu arbori.

També cal tenir en compte els canvis que va generar la seua difusió en els usos i costums del treball agrari a les hortes. Per exemple les demandes d'aigua per a reg són diferents en la seua temporalitat a la de les hortalisses, i també ho són les del volum necessari en cada cas per a regar una parcel·la de les mateixes dimensions amb un tipus de cultiu o altre. D'altra banda, també s'hi han de tindre en compte les diferents demandes de treball que comporta per als llauradors ja que, segons l'època de l'any, la presència diària d'aquests al camp de tarongers no és necessària, fet que comporta una circulació i una diferent presència de les persones en l'escenari de l'horta.

e) La ruptura del paisatge de les hortes històriques per les grans infraestructures.

Malgrat que els canvis enumerats fins a ara són considerables, no tots són del mateix calat i, de fet, tenen un impacte diferent bé siga sobre el paisatge agrari, bé sobre els usos socials o bé sobre el paisatge històric. Així, la difusió dels tarongers ha comportat en la segona meitat del segle XX aquest canvi important en la imatge visual, i en la mateixa visibilitat de les hortes, però en el fons no deixa de ser un canvi temporal en el sentit de la seua reversibilitat sense alteracions profundes en l'ordenació espacial.

Passar d'un camp d'hortalisses a un de tarongers ha estat una decisió personal del llaurador buscant rendibilitat però, en general, no ha provocat majors alteracions físiques o estructurals de l'espai de l'horta, tal com es constata en el passat amb el canvi del cultiu de vinyes i cereals medievals per les moreres de l'època Moderna, i el nou pas a les hortalisses en el segle XIX. El mateix podem dir de l'aparició de les xemeneies dels motors de vapor enmig de les hortes, les quals

esdevenen fites d'orientació espacial, ja que la influència d'aquestes en la parcel·lació o en les vies de comunicació es pot considerar molt limitada.

En canvi, en aquests dos últims segles les hortes històriques s'han vist afectades per la construcció de successives grans infraestructures, les quals han alterat l'espai amb un considerable impacte sobre el paisatge perquè el seu disseny del territori es basava en nous criteris socials d'ordenació espacial, sovint de caire urbana, sense relació amb l'ordenació del paisatge històric d'una horta d'origen medieval. Ens referim concretament a les noves carreteres —de traçats rectilinis— entre poblacions i a les vies del ferrocarril, que es remunten al segle XIX, però que han assolit la seua expressió més gran en els darrers trenta anys en ser transformades en autovies o línies de l'AVE, de molta més envergadura i amb més capacitat per a seccionar i anul·lar camins i séquies de qualsevol mena.

PART IV.
LES CONSTRUCCIONS DE L'AIGUA
(EL LLEGAT PATRIMONIAL)

5. PATRIMONI HIDRÀULIC MATERIAL: LES CONSTRUCCIONS DE L'AIGUA

Les séquies de la Vega de València que discorren pels dos marges del riu Túria, com passa amb les altres séquies històriques valencianes, han creat i usat al llarg dels segles una vasta gamma de construccions associades a l'aigua. L'ús i l'aprofitament de l'aigua han generat un gran desenvolupament de construccions i obres que, en la seua resolució tècnica i en la seua plasmació física sobre el terreny, han generat una complexa arquitectura hidràulica que té unes funcions diverses segons l'objectiu per al qual fou construït cadascun dels elements.

Unes construccions tenen relació directa amb la captació d'un cabal concret de la làmina d'aigua que discorre pel riu Túria. Es tracta de l'assut i les necessàries comportes annexes que obren i tanquen l'accés de l'aigua a la séquia, amb el nom tan característic i il·lustratiu de goles, i amb la casa de comportes per a tenir a cobert les instal·lacions. Al seu costat es troben les respectives almenares de cada séquia, que són comportes de desguàs per tal de regular les tandes o "atandaments" entre les diferents séquies del Tribunal de les Aigües.

Altres elements s'encarreguen de la distribució interna del volum d'aigua derivat per a repartir-lo arreu de tots i cadascun dels camps de cultiu al llarg del recorregut de la séquia. Bàsicament podríem parlar de dos tipus de construccions, aquelles dedicades a repartir l'aigua entre dos o més canals diferents, que reben el nom de partidors, i les dedicades a captar un cabal per a iniciar una nova séquia dirigida al reg. Els partidors són elements clau del funcionament dels sistemes hidràulics, doncs distribueixen en mesures proporcionals el cabal total d'aigua en funció de la superfície que haurien de regar; adopten la forma física d'un eix o tallamar central en pedra que divideix el corrent d'aigua i per aquest aspecte se'ls coneix popularment com llengües.

D'altra banda, en aquestes séquies existeixen elements que tenen com objectiu donar pas a l'aigua cap a una nova séquia de reg, les conegudes com a files o braços; segons la forma d'aquests elements, les seues dimensions o el tipus de comportes, reben noms diversos, com ara: quadrat, roll, ull, portell, o d'altres.

Un tercer grup de construccions el conformen les pròpies séquies i els braços que es van ramificant per a la conducció de l'aigua, els caixers dels quals han estat fets amb materials de construcció que han evolucionat amb el pas dels segles; però també hi ha elements construïts que, de forma puntual, permeten a les séquies superar determinats accidents orogràfics que apareixen al llarg del seu recorregut, ja siga mitjançant obres visibles en la superfície –com ara els aqüeductes– o be d'altres que discorren de forma subterrània –els canos o sifons–, veritables túnels subterranis que fan servir el principi del vasos comunicants.

I finalment, hi ha un grapat de construccions que es destinen a l'aprofitament energètic de la força hidràulica per a moure màquines i posar en funcionament mecanismes i engranatges complexos, no solament els molins fariners i arrossers inicials, sinó també les incipients indústries en què es van convertir alguns d'ells més tard. En qualsevol cas, sembla que es tracte d'una arquitectura parcialment complementària a la pròpia infraestructura del sistema hidràulic, però en realitat formen part indissoluble del seu disseny doncs els molins d'aigua juguen un paper de paralització del corrent i d'alteració en l'altura a la qual circula, influint fortament en l'organització de l'espai de reg.

En definitiva, totes les construccions que en formen part d'esta arquitectura de l'aigua són indispensables per al funcionament dels sistemes de reg i, per eixa raó, es pot atorgar a una part important d'elles la mateixa antiguitat que a les pròpies séquies. En el cas de

l'Horta de València, la cronologia d'estes obres es remunta a l'època del disseny i la construcció de les séquies de la Vega de València, és a dir, a una època islàmica, anterior a la conquesta de la ciutat de València per part del rei Jaume I, que comença a transformar i ordenar l'espai immediat de la ciutat a partir del segle VIII.

Cert que no es disposa de documents escrits que constaten el moment precís de construcció de l'obra primitiva de les séquies, però es tracta d'una tònica a la qual ja ens té acostumats el regadiu històric valencià. No obstant, altres fonts com l'arqueologia, ja siga per mitjà d'anàlisis puntuals o espacials, i els progressius estudis comparatius d'este tipus de regadius permeten avançar en la identificació i la descripció dels espais originals de reg, associats comunament a nuclis de població com ja s'ha vist anteriorment, així com les seues diferents fases de creixement i transformació fins a arribar a la saturació completa de tota l'Horta. D'altra banda, la documentació escrita comença a ser més general a partir del segle XIII, i són els testimonis dels conquistadores cristians els que informen de la realitat física existent en les séquies de la Vega, i per tant, de les construccions que es van trobar ja en funcionament.

També és cert que moltes d'estes edificacions han patit, per l'ús continu, periòdiques reparacions o millores que, de vegades, han quedat registrades sobre el paper o el pergamí, o, en altres casos, és possible documentar-les mitjançant el treball arqueològic. És per això que amb la conjunció de treball documental d'arxiu i treball arqueològic, els historiadors podem intentar aclarir la data i les característiques de construcció de l'element arquitectònic original, així com la reedificació que es puga haver fet en algun moment històric posterior per raons d'utilitat, reforma o necessitat. Açò és, que poden canviar els materials i les formes, però la funcionalitat d'esta arquitectura hidràulica és encara la mateixa malgrat el pas dels segles i això ens

ajuda a comprendre la història i el funcionament de les séquies i de les hortes històriques valencianes.

5.1. ELEMENTS CONSTRUÏTS A LES SÉQUIES

A continuació es presenta una llista de les construccions i elements hidràulics de cadascuna de les séquies del Tribunal de les Aigües que hom considera essencials per al seu funcionament. Es destaquen **en negreta** aquelles construccions que encara hui existeixen, bé de forma completa, bé de forma parcial per estar soterrades o parcialment en ruïnes, i s'indica de forma subratllada les que han pogut ser objecte d'una documentació més exhaustiva i detallada, i que han passat a formar part de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, tal com recull la Llei 4/1988 del Patrimoni Cultural Valencià. La tasca d'inventari i catalogació es va fer com a complement a la documentació i estudi que va servir de base a l'hora de preparar la candidatura del Tribunal de les Aigües de València com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat davant de la UNESCO.

Atenent la tipologia classificatòria que aplica la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, la majoria d'estos elements han estat catalogats com a béns immobles de caràcter etnològic. Alguns d'ells dins de la tipologia funcional corresponent als "Equipaments tècnics col·lectius, comunicacions i obres públiques", i de forma més concreta en l'apartat "Aigua" (com ara els partidors). D'altres dins de la tipologia funcional "Patrimoni preindustrial", i en concret a l'apartat "Molins-hidràulics".

El grau de significació i preeminència que s'atorge a cadascuna d'estes construccions dependrà de la seua incorporació en els respectius Catàlegs de Béns i Espais Protegits de cadascun dels municipis que les contenen. En un darrer capítol d'esta part temàtica es fan algunes propostes concretes. Ara, però, cal recordar que elements com els assuts, l'aqüeducte dels Arquets o un tram de la séquia mare de

Mislata han estat declarats en estos darrers anys Béns d'Interés Cultural per la seua transcendència patrimonial.

Les numeracions que es presenten a continuació es corresponen a les llegendes de cadascuna de les Séquies del Tribunal de les Aigües que figuren al plànol general ubicat en l'apartat de Planimetries, i que duu per títol "Patrimoni Hidràulic de la Vega de València".

SÉQUIA DE MESTALLA

1. **Assut, gola, comportes i almenara.**
2. Molí de l'Estrela.
3. **Molí de Saidia o Molí Nou.**
4. **Llengües de Rambla-Petra.**
5. **Molí de pobres.**
6. Molí de la Marquesa.
7. Molí de l'Esperança o de Palomar.
8. El Bullidor.
9. Llengües de Rambla-Algirós.
10. **Molí de Santo Domingo, dels Frares o de Gàmir.**
11. Llengües del braç de Ponça: Petra i brasset de Campanar o del mig.
12. Molí del Comte o de Ponça.
13. Molí d'Orellana o de Bueso.
14. Molí d'Horta o de San José
15. Molí de Sant Vicent.
16. **Molí dels Alters.**
17. **Llengües del Braç de l'Alqueria Fonda.**
18. **Llengües dels Braços del Mig i de Dalt.**
19. Molí de Villacampa.
20. Llengües de Rams i Escamarda.
21. Molí de Rams.
22. Llengües de Rambla-Arquet.
23. Molí de Borrull
24. Llengües d'Escamarda i Alegret: braç Escamarda i braç d'Alegret
25. Llengües del braç d'Alegret i braç de les Files.
26. Molí d'Alegret.
27. Molí de Benimaclet.
28. Molí de Tarongers.
29. **Llengües de la Fila Ampla i Fila Fonda.**
30. Molí de Bas.
31. Molí de la Trinitat.
32. Llengües del pont de la Trinitat.
33. Molí d'Huguet o d'Huet, o del Remei.
34. Molí de Saposà.
35. Molí de Pilades o de Peguera.
36. Molí de Penya-roja.
37. Llengües del braç de Roca/Carmona.

SÉQUIA DE RASCANYA

1. **Assut, comportes i almenara.**
2. **Molí del Sol.**
3. Molí de Sant Pau.
4. Molí de la Torreta.
5. Molí de Plantes, o de Pròsper.
6. Llengües del Martell.
7. Molí de Serra
8. Llengües de Casanova: braç de St.Miquel i braç d'Orriols.
9. **Molí de Sant Miquel o de Montanyana.**
10. Molí d'Orriols.
11. Molí de Navarro.
12. Molí d'En Blanc, i partidó.
13. **Llengües Alboraià-Almàssera.**
14. **Cano del Carraixet.**
15. Molí d'Almàssera.
16. Llengües de Barres.
17. **Molí de la Barraca o de l'Ascensió.**
18. **Llengües del Gaiato-Miracle.**
19. Molí d'Alboraià.
20. Molí de la Mar.
21. Molí dels Fleixets.
22. Molí d'Estenaga.
23. **Llengua de Masquefa-Palmar.**
24. **Llengua de Palmar-Calvet.**
25. **Molí de Gamba.**
26. Molí de Masquefa.
27. **Molí de Farinós.**
28. **Molí de Vera.**

SÉQUIA DE TORMOS

1. **Assut, comportes i almenara.**
2. Molí del Vado de Manises.
3. **Molí de Llobera.**
4. **Llengües de Miralles.**
5. Llengües del Tragador de Dins i del Tragador de Fora .
6. Molí de Benimàmet.
7. **Llengües de Benicalap-Burjassot.**
8. Partidor del Gorguet.
9. **Llengües del Raig: braç de Fernando i braç de Benicalap.**
10. Molí de la viuda de Plantes, o Molí de Pallús.
11. **Llengües del braç de Fernando i de la séquia deles Barraques.**
12. **Llengües de l'alqueria dels Moros: séquia de les Barraques/Fileta de Poblenou.**
13. Llengües del Volant.
14. **Llengües de Burjassot-Alborgí:** fila de Burjassot-fila d'Alborgí.
15. Molí de Burjassot o de Pallús.
16. **Molí del Salt.**
17. **Molí de Sebastià o de Colau.**
18. **Llengües del braç de Ferrús i braç de Borbotó.**
19. Molí de Canyars.

SÉQUIA DE ROVELLA

1. **Assut, gola i almenara.**
2. Molí del Matadero.
3. Molí de la Corona.
4. Partidor séquia de Rovella/Vall Vell o Valladar.
5. Molí de Rovella.
6. Partidor de la Pedra Blava: braç de Russafa.
7. Llengua o partidor del braç dels mitgers.
8. Llengua o partidor de Novelles: braç dels Navarros/braç de Monteolivet.
9. Molí de Morera.
10. Llengües del Valladar/Braç d'en Roca.
11. Molí del xiquets de Sant Vicent o Molí del Valladar.

SÉQUIA DE FAVARA

1. **Assut, gola i almenara.**
2. Molí Gran de Mislata, d'Aranda o Nou.
3. Molí de Nou Moles o de Sanoguera, olim d'en Valls i d'en Gil Pérez.
4. Partidor de Rajosa.
5. Llengües de Sant Jeroni o de Vintimilla.
6. Molí de Vintimilla.
7. Molí de Don Vicent.
8. Molí de Russafa.
9. Molí de Martí, o de Felip Martí.
10. Molí de Mateu, o de Pere Mateu.
11. Molí de la Misericòrdia, o d'Aleixandre.
12. Llengües del braç de Jesús.
13. Molí de Jesús.
14. **Llengües del braç de les Monges.**
15. Molí de les Monges.
16. **Molí del Tell.**
17. Molí de la Creu o de la Creu Coberta.
18. Molí de les Fonts.
19. Molí de Benjoch o Bonjoc.
20. Llengües del braç de la Gàbia.
21. **Molí de la Gàbia o de la Closa.**
22. Molí de Rodenes.
23. **Molí de Pala.**
24. Llengües del braç Nou
25. Molí de Sedaví.
26. Molí de Paredes.
27. **Llengües del braç d'Estadella.**
28. **Llengües del braç de Sant Jordi.**
29. Llengües del braç d'Alfagar.
30. Llengües del braç de la Fila de Benetússer i del braç Mitjà.
31. **Molí de Raga o de Benetússer.**
32. Llengües del braç de la Mola.
33. Llengües del braç d'Orba.
34. Llengües del braç de Massanassa.
35. Molí de Massanassa.
36. **Llengües de Massanassa.**
37. Molí de Navarrete.
38. **Cano del barranc de Torrent o Catarroja.**
39. Llengües de Catarroja-Albal.
40. Molí de Catarroja.
41. Molí Nou, de Catarroja.

SÉQUIA DE MISLATA

1. **Assut, gola i almenara.**
2. **Molí de Tonet, pot ser d'Hortolà.**
3. Molí de Vila, de Quart.
4. **Llengua del braç dels moros/séquia mare.**
5. **Llengües del braç dels Moros/el Franc.**
6. El Molinet.
7. Llengua de Faitanar
8. Llengües del braç dels Horts, braç del Salt i séquia de Xirivella
9. Molí de Cabot.
10. Molí de Tatay
11. Molí d'arròs de Brusel o del Xurro (de la Creu?)
12. Molí de Pallús
13. Llengües d'Andarella: braç de Quart o del mig/braç d'Andarella
14. **Llengües de camí de Quart/braç dels Frares.**
15. Molí de Picó o Bigot.
16. Molí de Xirivella.
17. **Llengua del braç de March.**
18. **Llengua del braç de Cama.**

SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-FAITANAR

1. **Assut de Quart, almenara i gola.**
2. **Canal de Daroqui.**
3. **Molí de Daroqui i Central hidroelèctrica Volta.**
4. Partidor del roll del molí de Barnís o séquia de Faitanar, dit del Magraner
5. Molí de Manises.
6. **Aqüeducte dels Arquets (Manises).**
7. **Partidor del roll de gràcia de Quart.**
8. **Llengües de Sant Onofre: séquia de Quart i Benàger.**
9. **Llengües del braç del Molí: séquia Mare o braç del Dimarts i braç del Molí.**
10. **Molí de Real o de Poblet.**
11. Llengües del Bracet, braç del Mig i braç Forà.
12. **Llengües del braç del Mig i braç Fondo.**
13. **Llengües del roll o fila d'Aldaia.**
14. Llengües del Terç: séquia del Dijous i séquia del Terç.
15. Molí d'Alaquàs.
16. **Llengües de la Creu Blanca: séquia de Samarra i séquia mare o dijous.**
17. **Partidor de la Pastora o de les 5 jornades: braç de la Pastora i séquia mare.**
18. **Partidor del braç del Xiprer, braç de la Martina-Cadiretes.**
19. **Molí del roll de Faitanar.**
20. **Alcavons.**
21. **Molí d'Animeta.**
22. Molí de la Campaneta.
23. **Llengües de Paiporta o de Faitanar.**

5.2. LA CAPTACIÓ I LA REGULACIÓ DE L'AIGUA: ASSUTS, GOLES I ALMENARES

Les séquies de Rascanya, Mestalla i Tormos, d'una banda, i les séquies de Rovella, Favara, Mislata i Quart-Benàger-Faitanar, d'altra banda, prenen aigua del riu Túria per mitjà d'assuts que deriven l'aigua cap al seu costat esquerre i dret respectivament i en l'ordre ascendent mencionat. Les séquies recorren un primer tram paral·lel al llit del riu per a obrir-se després en forma de ventall i abraçar el màxim de superfície possible que la cota de nivell permeta, ja que no es pot oblidar que l'aigua circula per gravetat. Les séquies inferiors reben sempre els possibles sobrants de les que tenen a sobre, dibuixant una mena d'estructura piramidal. L'única anomalia, tal com s'ha dit anteriorment, es produí a la banda septentrional on es deixa a la séquia de Mestalla regar la zona immediata al riu, mentre que Rascanya s'allunyava gradualment cap a ambdós marges del barranc del Carraixet.

Un assut és una construcció totalment artificial realitzada sobre un curs d'aigua corrent amb l'objectiu de retenir i derivar el seu cabal, de forma total o parcial, per a destinar-lo a diferents usos. En els sistemes hidràulics, este element es correspon amb el punt de captació de l'aigua, introduint-la totalment o parcialment en una xarxa de séquies de distribució. Com en tants altres aspectes del vocabulari del regadiu valencià, l'origen de la paraula també és àrab i vol dir això mateix, la presa o la parada.

En els seus orígens medievals la construcció d'estos assuts fou prou simple, utilitzant branques, fustes, canyes, pedres, brossa i terra que configuraven una espècie de barrera disposada de forma obliqua al curs de l'aigua, encara que de poca consistència i necessitada de múltiples reformes després de les grans avingudes. Amb el pas dels

segles i a partir del XVI i XVII, estes barreres artificials se van anar convertint en murs grossos i sòlids, construïts amb maçoneria i carreus de grans dimensions. A més, es va començar a disposar una solució tècnica a manera de contrafort consistent en una graderia d'escalons –les escales o escaletes–, que reforçava la presa i amortia la força del corrent en botar per damunt de la mateixa.

Dels set assuts que hi havia al tram final del riu Túria, només en podem parlar de sis perquè el de Favara està completament desaparegut sota els moviments de terres que es feren després de desviar el riu amb el Pla Sud. Les preses dels assuts tenen una altura variable, encara que escassa, però són considerablement llargs (entre 70 i 90 m de longitud) i amples (la grossària dels mateixos oscil·la entre els 6 i els 10 m). Tots sis assuts es disposen de forma perpendicular al curs de l'aigua, lleugerament oblics per a orientar el corrent, i ocupant tot el llit del riu. Malgrat la seua major solidesa i resistència, estes obres tampoc han estat exemptes de múltiples reparacions i reconstruccions després d'algunes riuades importants, la més recent i impactant la terrible riuada de 1957. Aquesta última tingué majors conseqüències per als assuts de Favara i de Rovella en dissenyar el Pla Sud que desvià el curs final del riu fent-lo passar pel sud de la ciutat. En el primer cas, la presa desaparegué sota els moviments de terra efectuats per a construir el nou llit, mentre que el de Rovella es veié afectat a la dècada dels anys huitanta del segle XX pel projecte d'enjardinament del llit vell del riu.

En l'extrem dels assuts cap a on es deriva l'aigua sempre hi ha una construcció associada i imprescindible denominada gola, i que és la boca d'entrada a la séquia, en forma de xicoteta porta tancada per un arquet per la part de dalt. En el cas d'aquestes séquies de la Vega, totes tenien dues goles juntes encara que delimitades per un tallamar de pedra disposat en el centre de les mateixes. La gola i la seua comporta de fusta són el punt clau de tot el sistema hidràulic ja que es

tracta de l'element que regula el volum i l'accés d'aigua retinguda per l'assut cap a la séquia mare.

Es tracta, per tant, d'enclavaments que, des d'antic, es construeixen ja totalment amb carreus de pedra i argamassa, independentment de com fos l'assut. Generalment aguantaven bé les investides de les riuades, i només es veien afectades per l'allau d'arenes i pedres que aquelles dipositaven i que podien soterrar-les més que trencar-les. Malgrat això, entre les riuades han anat fent estralls i les transformacions més recents dels indrets, hui només es poden veure els carreus de pedra tallada en els tallamars de les goles de les séquies, mentre que els arcs de les entrades que configuren les voltes sobre les quals més tard s'assentarien les modestes cases de comportes estan fets amb rajoles.

La grandària i les dimensions de les comportes de les goles eren decisives per a aconseguir captar tot el cabal d'aigua necessari per a regar les seues terres. No obstant, en aquells llocs on hi ha un repartiment estipulat de les aigües d'un mateix riu compartit entre diferents comunitats, com és el cas del Túria, obligava a tornar els cabals de més que capturaven els assuts. Així fou com, al costat de les goles es va disposar en cada assut una gran almenara amb la seua comporta, la qual permetia evacuar els excedents d'aigua derivats i mantenir les proporcions exactes del repartiment entre comunitats.

Estos punts es van intentar protegir tant de les riuades com de possibles manipulacions en les comportes per mitjà de la construcció de casetes d'obra, sobretot a partir de l'època moderna. Les cases de comportes van començar sent xicotetes construccions per a protegir estos elements i, amb el pas del temps es van convertir també en un habitacle per al sequier o guarda que havia de regular el cabal derivat cap a la seua séquia, i fins i tot punt de trobada amb altres sequiers. Però les avingudes han estat demolidores, només cal veure els resultats

devastadors que tingué la de l'any 1957, ja que s'hagueren de reconstruir les de Mestalla, Rascanya, Tormos i Mislata, mentre que Rovella i Favara no tornaren a refer-les perquè les seues captacions es traslladaren a l'assut del Repartiment, també conegut com "la Cassola". Per la seua banda, la casa de comportes de la séquia de Quart s'havia traslladat a principis del segle XX a l'alçada del molí Daroqui i la central elèctrica de VOLTA.

Assut, almenara i comportes de Mestalla

El conjunt de construccions d'este assut està situat al mig del llit del riu Túria, enfront del nucli urbà de Manises, però en el terme municipal de Paterna, en la partida de la Closa. L'assut de Mestalla és el segon que pren aigua pel costat esquerre del riu, i està ubicat entre els assuts de Mislata per dalt i l'actual del Repartiment per sota.

L'origen d'este element d'arquitectura hidràulica és d'època islàmica perquè és indispensable la seua existència perquè funcione la séquia de Mestalla, encara que l'obra que hi ha actualment només es remunta al segle XVII. Han estat normals les reparacions al llarg dels segles XVIII i XIX per les periòdiques riuades, tal com ens explica un informe de 1870: "*En la de Mestalla fue arrancada la puerta de la casa de compuertas, desapareciendo el torno y pilares de la Almenara tandera, con algunos rompimientos en toda la estension de la acequia [...]*" (ADPV, E.3.1, caixa 320, exp. 7356). Com és ben conegut, les transformacions més recents s'han produït en la segona meitat del segle XX, en part motivades per la riuada de 1957.

L'assut de Mestalla és el segon de la Vega, sense comptar Montcada, que deriva aigua per l'esquerra, i està situat entre l'assut de Mislata per dalt i el desaparegut de Favara per davall. Es tracta d'un mur compacte i recte construït amb grans carreus i argamassa que es disposa de forma lleugerament obliqua sobre el llit del riu Túria, després

d'un meandre del riu que li permet aprofitar millor l'envit del corrent per a derivar l'aigua cap al seu marge esquerre. Allí es troba un xicotet tram de canalització mig excavat en les graves compactes del terreny, que condueix l'aigua fins a l'almenara que evacua els sobrants captats que no corresponen a esta séquia i les goles que donen accés al caixer pròpiament dit de la séquia de Mestalla.

L'assut disposa d'una fàbrica molt sòlida d'argamassa i calç, recoberta amb una capa de lloses de pedra de grans proporcions, superiors al metre quadrat, que es van travant entre elles. La presa compta amb un mur principal, la superfície del qual és lleugerament inclinada a dos vessants, per a rebre l'envit de l'aigua i desviar-la cap a l'esquerra. A continuació se succeeixen fins a quatre escalons, construïts amb la mateixa tècnica de grans lloses de pedra treballades, l'ample dels quals s'aproxima a 1,5 m cada un. Segons un informe de l'any 1847, este assut tenia una longitud de 300 pams valencians i una altura de l'escala de 7 pams. Actualment no és fàcil fer les mesures exactes perquè part està aterrat, però el conjunt està al voltant dels 70 m de llarg.

La construcció travessa tot el llit del riu i es recolza sobre promontoris rocosos del marge esquerre que van ser aprofitats per a excavar també el primer tram de la séquia fins a la casa de comportes. Este tram, excavat pel seu costat esquerre, és l'element més peculiar d'este assut perquè és únic entre tots els assuts de l'Horta, i cal pensar que seria fet per alguna necessitat física de l'emplaçament perquè, sens dubte, és una obra costosa. La seua traça es complementa amb un sòlid mur de carreus de bona factura sobre el llit del riu i té una longitud aproximada d'uns 30 m.

Al final d'este es troba la casa de comportes on hi ha dues goles que regulen l'accés de l'aigua a l'interior del caixer de la séquia de Mestalla. Ambdues entrades estan separades per un tallamar de pedra

de grans proporcions, sobre el qual es disposen dues arcades de rajola que suporten amb les seues voltes la casa de comportes. Les dites comportes es conserven en el seu interior i són accionades actualment per torns. La casa, no obstant, té una factura més recent, perquè fou reconstruïda després de la riuada de 1957 que la va deixar assolada per complet.

Junt amb les dues goles es troba l'almenara que permet evacuar els excedents d'aigua captats per l'assut. Encara que es conserva la ubicació i els sòlids murs de carreus que canalitzen el desguàs de l'almenara, esta última és ja totalment metàl·lica i s'acciona des de l'interior de la casa de comportes per mitjà dels engranatges oportuns.

Val la pena destacar que durant un tram, la séquia de Mestalla discorre excavada entre els marges de sediments de grava del terreny, i inclús es va arribar a revestir el caixer amb parets de morter de calç, abans del seu definitiu recobriment amb formigó a partir dels anys 1960.

Assut, almenara i comportes de Rascanya

L'assut de Rascanya era l'últim que prenia aigua per l'esquerra del riu i es troba entre el de Favara, aigües amunt i desaparegut després de la construcció del nou llit, i el de Rovella aigües avall i igualment inutilitzat. Està situat en el llit antic del riu Túria, després d'un meandre inutilitzat i soterrat per la construcció del llit nou, el qual es localitza a poc menys d'1 Km de distància aigües amunt. Aigües avall, i a uns 550 metres, es troba el molí dels Frares. Es pot accedir a l'assut des del barri de Campanar pel camí de la partida de Dalt i, abans d'arribar al molí Nou, es pren una senda a l'esquerra entre camps, que baixa fins al mateix assut.

L'origen d'este element d'arquitectura hidràulica és d'època islàmica, encara que l'obra actualment visible correspon als segles XVII-XVIII, com en el cas dels seus veïns. Al llarg dels segles XVIII i XIX són usuals

les notícies de trencaments provocats per les avingudes del Túria, amb les posteriors reparacions, i constants reparacions de l'assut. Per exemple, una visura de l'any 1784 indicava que *“la Azud aunque se halla del todo derruida, de modo que la Azequia no puede tomar agua por ella, al presente tampoco puede executarse obra ni repaso alguno, por no dar lugar la copia de agua que por ella pasa, bien que de pronto, respecto de hallarse en dicha Azud hecha una estacada â la parte de la Caseta, conviene se alargue dicha estacada treinta, o quarenta palmos más para facilitar de este modo tome más agua de la Azequia en beneficio de los Molinos, debiendo tener mucho cuidado de limpiar la Gola hasta el limite de la solera de los tornos para la mejor corriente del agua [...]”* (AHMV, Aigües, Séquies, caixa 92, exp. 17).

No obstant, la transformació més significativa es va produir després de la riuada de 1957, que va culminar amb l'abandó de l'assut. Com a conseqüència dels efectes devastadors que va tindre la riuada, el projecte del Pla Sud va deixar fora d'ús els assuts de Favara, Rascanya i Rovella que quedaven en el recorregut del llit vell. Per a suplir la funció d'estos tres es va construir un assut nou comú, conegut com Assut del Repartiment i, més popularment, com “la Cassola”. A partir d'aquell moment, l'assut de Rascanya va perdre tota la seua funció i va patir, a més, una lamentable actuació sobre les antigues goles en el moment que es va decidir canalitzar amb tubs la séquia

L'obra de l'assut és un mur compacte i rectilini fet amb grans carreus i argamassa que es disposa de forma lleugerament obliqua sobre el llit del riu Túria. L'aigua era derivada cap al seu marge esquerre, on es troben l'almenara per a evacuar els sobrants captats que no corresponen a esta séquia i també les goles que donaven accés al caixer de la séquia pròpiament dita.

La fàbrica d'esta presa és molt sòlida i combina els carreus en els seus extrems amb altres blocs de pedra més xicotets al llarg del tram

central. La seua longitud s'acosta als 90 m de llarg i té 10 m d'ample. En el seu estat actual presenta un mur recte per a rebre la làmina d'aigua, que en la part d'envit del cabal està construït amb grans lloses de pedra disposades de forma vertical. La part posterior de la presa dibuixa una forma corba per a la caiguda de l'aigua, a excepció dels extrems, junt amb els marges del riu, que compten amb diversos escalons. A pesar d'esta descripció, és molt probable que parts de l'assut estiguen ocultes davall els sediments acumulats.

De fet, a mitjan segle XIX, Jaubert de Passà va dibuixar l'assut amb una secció de dos plans inclinats amb diferent inclinació i amplitud, semblant a la secció de l'assut de Rovella. En tot cas, pareix que es tracta de la mateixa obra. En el seu lateral esquerre s'ubiquen l'almenara i les goles. L'espai reservat per a l'almenara encara es troba en el seu lloc, encara que ha desaparegut la comporta de fusta i una xicoteta construcció annexa. Encara hui són visibles les arrancades d'unes arcades de rajola per a suportar una volta. L'ample de l'almenara era de 2,37 m i les parets de la seua canalització estaven totalment revestides amb morter de calç. Sembla que els engranatges moderns per a moure la comporta de l'almenara foren instal·lats en 1866: *“Habiendo determinado esta Junta llevar á efecto la construccion de una maquinaria que levante facilmente la compuerta de la almenara Real de su azud con arreglo al sistema moderno...”* (ADPV, E.3.1, caixa 271, exp. 5957).

Per la seua banda, el lloc que ocupaven les goles també s'havia mantingut en bon estat a pesar de la construcció del nou traçat de la séquia des de la presa esmentada. No obstant, el cobriment de la séquia mitjançant un tub de formigó, que discorre per l'interior del vell caixer, va ocasionar la destrucció irreversible de les goles antigues, les restes de les quals són visibles perquè foren llançades al costat de l'assut. A més, en la superfície encara hi ha algunes restes de la

construcció que albergava els mecanismes per a elevar o descendir les comportes, i la seua amplitud és semblant a la de l'almenara.

En el marge dret del riu, i adossat a l'antic assut de Rascanya, hi ha una construcció més recent que consisteix en una xicoteta presa que va donar servei a la séquia de Rovella durant els segles XIX i XX. Una comporta metàl·lica situada entre ambdós murs permetia l'accés de l'aigua a la séquia, i tot el conjunt va restar abandonat al mateix temps.

Assut, almenara i comportes de Tormos

L'assut de Tormos és el primer de la Vega, després del de la Reial Séquia de Montcada, que deriva aigua per l'esquerra, i està situat entre l'assut de Quart per dalt i el de Mislata per davall. Està ubicat en el llit del riu Túria, després d'un meandre pronunciat del riu i a uns 500 metres aigües amunt de l'assut de Mislata. S'arriba per un camí rural que passa junt al molí de la Tandra de Paterna, en direcció al riu i vorejant els camps de cultiu s'arriba a l'assut, si bé l'accés més fàcil a la presa és baixant directament al riu des del nucli urbà de Manises.

L'origen d'este element arquitectònic és d'època islàmica, encara que l'obra que hi ha actualment només es remunta al segle XVII-XVIII. Al llarg dels segles següents hi ha constància de múltiples obres realitzades sobre l'assut, per exemple en 1870. Les transformacions més evidents actualment es van produir en la segona meitat del segle XX, sobretot després de la riuada de 1957.

L'assut de Tormos consta d'un mur compacte i rectilini que es disposa de forma lleugerament obliqua sobre el llit del riu Túria. Té uns 3 m d'ample i una longitud aproximada de 75 m, amb un suau pendent a dos vessants i una part posterior formada per dos escalons, que fan aproximadament 1,5 m d'ample cada un. Igual que el mur principal, estos últims també disposen grans blocs de pedra de forma rectangular sobre una base compacta de morter. El cabal d'aigua és derivat cap al

marge esquerre del riu, on es troba l'entrada canalitzada a la séquia de Tormos.

L'aigua entra dins de la séquia i discorre per un tram encaixat entre el marge de sediments compactats del vessant i un mur de maçoneria construït sobre restes rocoses. A uns pocs metres de distància se situa la casa de comportes, que alberga dues goles, i en el seu costat dret es troba l'almenara que permet evacuar els sobrants d'aigua captats que no corresponen a esta séquia. Les dues goles donen accés directe al caixer pròpiament dit de la séquia, que en el seu tram inicial disposava de murs construïts amb maçoneria de calç, i fa unes dècades van ser revestits de ciment. Les goles estan separades per un tallamar de pedra situat en el centre del caixer i disposen de comportes de fusta, ara accionades per torns, que permeten regular l'accés de l'aigua. L'actual casa de comportes fou reconstruïda al març de 1958, després que la important riuada de l'any anterior acabés amb la construcció existent, encara que perviuen els arcs i les voltes de rajola que cobrien la séquia.

Junt amb la mencionada casa de comportes es troba l'almenara, els taulers de fusta de la qual fan 3,75 m d'ample. Els seus murs laterals combinen la maçoneria de calç amb la utilització de carreus de pedra de grans proporcions en les parts inferiors i en les randes de l'almenara. La intenció de fer el més sòlida possible la construcció justifica l'ús d'estos materials. El desguàs torna les aigües al riu directament. Actualment s'acciona per mitjà d'un engranatge connectat a l'interior de la casa de comportes. Totes estes construccions formen un conjunt de gran envergadura.

Assut, almenara i comportes de Rovella

L'assut de Rovella és l'últim dels assuts històrics que pren aigua del riu Túria pel seu marge dret, està situat després de l'assut de Rascanya, i

representa una obra singular respecte a la resta d'assuts de la Vega. Es tracta d'un gran mur compacte i recte construït amb grans carreus i argamassa que està disposat sobre el llit del riu Túria, adoptant una posició lleugerament obliqua després d'un meandre del riu que li permet aprofitar millor l'envit del corrent, i derivar així l'aigua cap al seu marge dret. En eixe mateix extrem i alineada amb la resta de l'assut es troben les restes d'una important almenara que permetia evacuar excedents d'aigua i les goles que donen accés al caixer pròpiament dit de la séquia de Rovella.

Aquest assut ha patit revingudes del riu Túria que trencaven total o parcialment la resclosa. Les restes que hui es conserven corresponen a una intervenció, que no va ser l'última, vinculada probablement amb la canalització urbana del riu, quan es construeixen els murs i passeigs al costat del llit del riu en el segle XVIII. La fàbrica de l'assut, que està en sintonia amb l'entorn del moment, és molt sòlida, realitzada per mitjà d'una base d'argamassa i calç que es recobreix amb una capa de carreus de pedra de grans proporcions travats entre ells.

L'assut compta amb un mur principal, que supera el centenar de metres de longitud, la superfície del qual és lleugerament inclinada a dues vessants asimètriques. La primera d'elles mesura un metre d'ample i rep l'envit de l'aigua derivant-la cap a la dreta; mentre que l'altra, molt més ampla perquè mesura 2,15 m, deixa lliscar suaument el corrent pel llit del riu. Cal destacar l'existència d'uns xicotets pinacles de pedra encastats que mesuren 22 x 22 cm i disposats de forma regular a distàncies aproximades de 95 i 105 cm. Enfront d'ells queden restes dels suports d'un possible enreixat que, una vegada alçat, permetia retenir tot tipus d'elements en suspensió que portara el corrent. Malauradament, ni de les reixes ni dels pinacles queda més que les empremtes de les primeres i les bases arrasades dels altres.

Per a evitar el salt brusc de l'aigua i els problemes d'erosió que això comporta, l'assut disposa d'una graderia de fins a tres escalons que van amortint la caiguda de l'aigua. La seua construcció és unitària amb la del mur central i disposa, sobre una base d'argamassa, grans lloses de pedra treballades, amb amples irregulars que van dels 60 cm als 100 cm cada una. Els tres escalons tenen un ample diferent que augmenta en progressió des del primer amb 1 m, el segon fa 1,25 m i l'últim d'ells 1,6 m.

Cal ressenyar també l'existència d'espigons a manera de contraforts que s'adapten a la graderia esmentada. La seua base és irregular i la tècnica de construcció semblant a la de la resta de l'assut, disposant sobre la base de morter unes lloses de pedra tallada, de menors dimensions, que dibuixen arestes i perfils sobre cadascun d'ells. La seua altura es limita a l'inici dels escalons. Actualment només es conserven tres d'estos espigons, dos en el costat esquerre i un en el dret. De fet, la riuada de 1957 va trencar l'assut per la seua banda central i només va deixar un tram d'assut de 41 m i un altre de 27 m respectivament.

En l'extrem de l'assut es localitza l'almenara, de la qual només queda l'entrada i les parets laterals sobre les quals romanen les ranures per on lliscava la comporta, l'ample de la qual era de 4,25 m. A poc més de tres metres i en angle recte respecte a l'assut encara s'aprecia l'inici del caixer de la séquia de Rovella, amb un ample de 2,35 m, encara que de les goles no queda rastre. A més, el mateix caixer va ser cegat quan l'assut va deixar de funcionar després de la riuada i la construcció del nou assut col·lectiu del Repartiment, conegut també com "la Cassola".

Després de la construcció del llit nou del riu, la cessió dels terrenys del vell a l'Ajuntament i la proliferació de projectes urbanístics que afectaven el llit del riu Túria, en la dècada dels 80 del segle XX s'inicia un procés d'enjardinament del llit que va començar poc més amunt de

l'emplaçament de l'assut. Este element d'arquitectura hidràulica va ser incorporat a la zona de jardins i es va restaurar part de la zona central destruïda.

Assut, almenara i comportes de Mislata

L'assut de Mislata és el segon que pren aigua pel costat dret del riu, i està ubicat entre els assuts de Tormos per dalt i el de Mestalla per davall. La seua construcció es caracteritza per tindre un mur compacte i recte construït amb grans carreus i argamassa que es disposa de forma lleugerament obliqua sobre el llit del riu Túria. Està situat en l'eixida d'un xicotet meandre del riu que li permet aprofitar millor l'envit del corrent per a derivar l'aigua cap al marge dret, en l'extrem del qual es troba primer l'almenara que evacua els sobrants captats que no corresponen a esta séquia i després la casa de comportes amb les goles, que donen accés al caixer pròpiament dit de la séquia de Mislata.

La fàbrica de l'assut és molt sòlida, d'argamassa i calç que es recobreix posteriorment amb una capa de lloses de pedra treballades de grans proporcions, moltes d'1 x 1,5 m, que es disposen de forma travada entre elles. L'assut és molt més senzill que els veïns perquè compta amb un mur o espigó principal de 3 m d'ample, la superfície del qual està partida a dues vessants simètriques però amb poc pendent. A continuació hi ha un sol escaló de reforç, construït amb la mateixa tècnica de grans lloses de pedra treballades i un ample d'1,5 m també, encara que compta amb un reforç de pedres grans i irregulars col·locades sobre el llit del riu per a evitar l'erosió del corrent.

Este espigó travessa tot el llit del riu i té una longitud superior a 70 m. La seua construcció té poca altura perquè el riu no discorre encaixat en este punt i el seu llit és prou ampli. L'assut es recolza en alguns punts del seu traçat sobre el riu en ressalts rocosos que afloren del fons.

En el seu extrem meridional la represa es transforma en un mur compacte i sòlid partit en dos per un pas d'aigua obert on es va instal·lar l'almenara, que és encara de fusta i mesura 3,30 m, encara que tot l'engranatge per a elevar-la i baixar-la és metàl·lic. La roda dentada i els eixos es troben dins de la casa de comportes adjacent. Els murs que delimiten el pas de l'almenara estan construïts amb carreus treballats i en el del costat septentrional, que està lligat al propi assut, es distingeixen tres dates cisellades en els grans blocs de pedra. Estes dates poden fer referència al moment de construcció de l'actual assut i a possibles reparacions posteriors del mateix. Els anys que figuren són 1760, 1853 i 1872, sense que seguís cap distribució ordenada.

La casa de comportes se situa a l'extrem de tot el conjunt arquitectònic, al costat del vessant del riu. Allí es troben també les dues goles que té esta séquia, amb comportes de fusta que s'accionen manualment per mitjà de rodes metàl·liques dentades. El tallamar de les goles és de carreus, mentre que els arcs i les voltes que suporten la casa de comportes estan construïts amb rajoles disposades en sardinell. L'actual casa de comportes és de planta i factura senzilla, realitzada després de la riuada de 1957 que va assolir l'anterior. En eixe mateix moment es va construir un mur amb carreus que arranca des d'un lateral de l'almenara i durant més de 50 m discorre paral·lel al costat dret del riu. El seu objectiu és protegir el caixer de la séquia de possibles acumulacions de sediments en moments de crescuda, perquè en este tram inicial circula a certa profunditat respecte al terreny immediat.

El paratge de l'assut suma al valor ecològic del pinar que identifica el seu emplaçament exacte i la vegetació de ribera que prolifera en l'entorn, el valor patrimonial d'una construcció hidràulica prou ben conservada, funcional i fàcil de visitar. A més la zona compta amb espai de descans al costat del rabeig que crea la parada d'aigua.

Assut, almenara i comportes de Quart

L'assut de Quart és el primer que pren aigua pel costat dret del riu, i està ubicat entre els assuts de Montcada per dalt i el de Tormos per sota. La seua construcció respon a un mur compacte i recte construït amb grans carreus i argamassa que es disposa de forma lleugerament obliqua sobre el llit del riu Túria, després d'un meandre del riu que fa quasi 90° i li permet aprofitar millor l'envit del corrent per a derivar l'aigua cap al seu marge dret. La casa de comportes es troba a l'extrem del marge dret amb les goles i l'almenara que permet evacuar els sobrants d'aigua captats que no corresponen a esta séquia.

La fàbrica de l'assut és molt sòlida, amb una base d'argamassa i calç que es recobreix posteriorment amb lloses de pedra de grans proporcions i travades entre elles. La resclosa disposa d'un únic mur principal, amb la superfície d'envestida de l'aigua totalment recta. A més comptava amb una graderia de fins a set escalons prou amples i de poca altura, construïts amb la mateixa tècnica i amb amplades que anaven d'1,30 a 2 metres i alçades que oscil·laven entre 30 i 40 cm.

A l'extrem dret de l'assut encara es conserva l'arquitectura imponent de les torres de l'almenara, totes dues construïdes amb grans carreus de pedra, tot i que compta amb algunes refaccions desafortunades fetes amb formigó per a instal·lar l'actual comporta metàl·lica. I al seu costat encara són visibles les velles goles, dues en concret, que estan separades per un tallamar de pedra i disposen de voltes amb arcades irregulars de rajoles disposades en sardinell, per tal de suportar la primitiva casa de comportes, de la qual només restes algunes parets.

La construcció, que travessa tot el llit del riu, té una longitud superior als 80 m, i a més ha patit algunes millores i ampliacions. Una de les més significatives es va produir amb la concessió d'un salt d'aigua a la companyia elèctrica VOLTA a principis del segle XX. Esta empresa es

va fer càrrec de l'assut i de la construcció del canal denominat de Daroqui per a poder conduir un major volum d'aigua fins al molí de Daroqui al costat del qual es va instal·lar la central elèctrica. A partir de llavors les tasques de manteniment i reparació de l'assut han correspost a l'esmentada empresa i les seues successores.

Les conseqüències més visibles es produïren ja en 1905, quan es procedí a eixamplar el caixer de la séquia de Quart fins a 5 metres i s'amplià la casa de comportes amb dues noves goles més modernes. Però tot i això, l'obra era insuficient per a captar tot el volum d'aigua atorgat en la concessió a la central hidroelèctrica. En 1923 es dugué a terme un projecte per a augmentar la captació d'aigua que consistia en recreïxer l'assut, amb unes capes de formigó que acabaren per ocultar els tres primers escalons de la graderia.

Després de la riuada de 1957, la casa de comportes que albergava els torns i les comportes de les goles va ser destruïda, com totes les seues veïnes en els altres assuts del riu. La seua reconstrucció es va fer de la forma més senzilla i amb materials d'obra lleugers, alçant una xicoteta caseta de planta quadrada i coberta a una vessant, que alberga un torn per a regular el cabal d'aigua que entre en el canal. A més, la riuada degué afectar els darrers escalons de lloses de pedra, els quals foren desmantellats i en el seu lloc es construí un compacte mur de formigó que ocasiona un major salt del corrent en vessar per sobre del mateix. Els antics escalons encara són visibles a l'extrem esquerre de l'assut. Actualment el paratge està prou abandonat i els canyars han envaït tot l'entorn de la caseta i del propi assut.

5.3. LA CONDUCCIÓ DE L'AIGUA: SÉQUIES, AQÜEDUCTES I CANOS

La séquia és l'element clau dins de tot sistema hidràulic. El seu paper fonamental és conduir l'aigua des del seu punt de captació fins a un lloc determinat –camp de cultiu, molins, etc.–, per la qual cosa, des del seu inici, una séquia està construïda amb un lleuger desnivell que permet la circulació de l'aigua per gravetat. Tota séquia té, per tant, un límit o cota de nivell per damunt de la qual no podrà fer circular l'aigua de forma natural. Esta cota de nivell és la que delimitarà posteriorment la capacitat de transformació del sistema hidràulic, determinant al llarg del seu recorregut els espais per a la construcció de camps o la precisa localització de llengües, partidors, molins o altres construccions.

Les séquies constitueixen l'esquelet bàsic i funcional que vertebrava els sistemes de reg, i permeten no sols la canalització i conducció de l'aigua sinó també la reglamentació del seu ús social i la seua distribució. En este sentit, dins d'un mateix sistema hidràulic cal diferenciar diversos tipus de séquies segons siga el cabal d'aigua que transporten i la seua funció en el repartiment de la mateixa. En primer lloc hi ha una séquia principal o séquia mare que va perfilant el perímetre de reg possible adaptant-se als accidents geogràfics. Estes séquies condueixen tot el cabal d'aigua que ha estat derivat pels assuts respectius i que ha passat per les corresponents goles. Un segon tipus de séquies està format per aquelles derivacions que, prenent part del cabal de forma proporcional, permeten l'abastiment a una àrea concreta de tot el perímetre. La derivació del cabal corresponent es realitza de forma fixa i contínua per mitjà del sistema de partició de llengües. Finalment, i seguint una estructura ramificada de forma centrífuga cap als extrems inferiors del pendent, es troben ja una sèrie de séquies, la importància de la qual disminueix progressivament, que s'encarreguen que l'aigua arribe a tots i cada un dels camps de cultiu regats.

La circulació de l'aigua per la xarxa de séquies segueix un ordre clarament establert i és fruit d'una reglamentació social precisa. Cada séquia, braç o ramal té la seua funció concreta, no atzarosa, que permet la utilització de forma cohesionada en tot el conjunt. El seu ús porta implícit també unes obligacions de conservació i neteja que les comunitats de regants es distribueixen de forma equitativa a l'ús que en fan.

La construcció de les séquies es realitzava, tradicionalment, excavant un canal en el propi terreny sobre el qual discorrien, és a dir, els caixers d'estes eren de terra. A més, les posteriors neteges o escures de la séquia permetien que s'acumularen els sediments extrets sobre els seus marges o motes, i d'esta manera es reforçava el caixer i es permetia el pas de les persones. En alguns punts concrets es reforçaven els caixers amb parets de morter, sobretot associant-se a altres construccions com ponts de camins o aqüeductes. No fou fins al segle XX que es va generalitzar el revestiment dels caixers amb parets de morter primer i formigó després. Un procés que va tindre els primers intents en la dècada de 1930, però que realment es va dur a terme a partir del 1950, sobretot en els caixers de les séquies mare. Va ser la Confederació Hidrogràfica del Xúquer la que va anar fent les obres per trams i en projectes successius que s'allargaren fins a ben entrada la dècada de 1960, si bé encara hi ha obres més tardanes fetes a la dècada de 1990. Estes obres han alterat notablement la fisonomia de les séquies, que van perdre la seua gran amplitud característica i la sensació de serpentejar que feia el seu recorregut amb les motes dels seus costats plenes de canyars.

Hui en dia, les séquies de Mestalla, Rascanya, Rovella, Favara i també Mislata discorren, de forma majoritària, per un traçat urbà. Esta circumstància ha provocat que les séquies s'haguen cobert i circulen davall terra, o millor dit davall l'asfalt i les voreres de molts carrers de

València i altres poblacions limítrofs. Només en alguns trams, a l'inici i al final dels seus recorreguts, podem veure les séquies mare o les seues derivacions respectivament circulant entre camps de cultiu a cel obert. En canvi, les séquies de Tormos i Quart-Benàger-Faitanar, tot i el desviament d'alguns trams, mantenen descobert una gran part del seu traçat.

Una altra circumstància que s'ha de ressaltar del recorregut de les séquies és la seua adaptació a l'orografia del terreny, ja que això va comportar la realització de moltes altres construccions addicionals per a salvar determinats obstacles o accidents orogràfics que es trobaven al pas de les séquies. Es tracta d'obres realitzades en superfície –com els aqüeductes– o baix terra –en el cas dels canos i sifons– que, generalment, tenen com a objecte salvar el desnivell d'algun barranc.

L'aqüeducte és una construcció arquitectònica que s'utilitza per a transportar aigua per gravetat des d'un punt o lloc a un altre, i que permet superar accidents geogràfics com fondalades, depressions o barrancs i fer passar l'aigua d'un costat a un altre dels mateixos. L'aqüeducte destaca en el paisatge pels seus elements construïts, generalment arcs i pilars, ja que per damunt del conjunt d'arcs discorre la conducció d'aigua, normalment descoberta. La varietat de tipus és gran, en funció de les necessitats topogràfiques. No obstant, al llarg de les séquies del marge dret i esquerre del riu Túria són pocs els exemples que es poden destacar. L'únic de grans proporcions que es conserva íntegrament és l'aqüeducte dels Arcs, amb 28 arcades, que li permetia a la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar creuar el barranc del Salt de l'Aigua, al terme de Manises. Per la seua banda, al marge esquerre del riu Túria són molt pocs els exemples a destacar i d'escassa envergadura. Només un es conserva íntegrament, és el conegut com a 'pont de l'Anell', amb un sol va, suportat per un arc de poca llum, que permetia a la séquia mare de Rascanya creuar el barranc del Palmaret,

a l'altura de la població de Tavernes Blanques; un altre pont o aqüeducte conegut que va existir fins a les primeres dècades del segle XX fou el del Bullidor, també conegut com 'l'Arquet', que permetia a la séquia de Rascanya passar per damunt de la séquia de Mestalla, en l'encreuament d'ambdues a la zona de Campanar. A més, les actuacions arqueològiques que es van fent en la ciutat poden aportar restes de gran interès, com els pilars d'un aqüeducte aparegut en la confluència dels carrers de Sagunt i de Lleida, corresponent al pas del braç de Rambla, poc després de separar-se del braç d'Algirós.

En altres casos, el recorregut de la séquia seguia fidelment la corba de nivell i en arribar enfront dels barrancs descrivia una pronunciada volta en el seu traçat per a passar a nivell sobre el seu llit. Així es pot apreciar en les siluetes que dibuixen les séquies de Mestalla al nord de Campanar, la de Rascanya a Marxalenes i, sobretot, el braç de Petra en creuar el quasi imperceptible però existent barranc d'en Dolça en l'entorn de l'actual Palau de Congressos i l'avinguda de les Corts Valencianes; o la corba que fa la séquia de Rascanya més avant, al Pla de Sant Bernat quasi davant del monestir de Sant Miquel dels Reis, per a guanyar cota i creuar el barranc del Palmar.

Una variant d'aquesta construcció més forçada del canal és la séquia minada, coneguda popularment com séquia d'alcaçons o els alcaçons, i que implica la seua construcció subterrània. Les raons poden anar lligades a la fragilitat del terreny circumdant, evitant així sulsides en el caixer que tallarien la circulació de l'aigua, com també a la irregularitat major del terreny, per la qual cosa són usualment localitzables aquests trams d'alcaçons en els primers trams de les séquies mares, vora el caixer del riu Túria. Aquest és el cas del tram dels Alcaçons de la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar en creuar vora la ciutat de Manises, o també el cas puntual de la séquia mare de

Mislata, la qual i gràcies a la cota que té, creua soterrada el barranc del Salt d'Aigua, situat en terme de Manises.

No obstant, existien punts on la séquia creuava en perpendicular el barranc, ja fos per la seua estretor o pel seu encaixament amb perfils molt pronunciats. En estos casos, igualment es feia transitar la séquia pel llit dels barrancs, construint d'obra un sol marge, a manera de presa sobre el llit o mota, que servia de parapet per a conduir l'aigua cap a l'altre extrem de la depressió i, al mateix temps, permetia arreplegar les aigües de vessaments que pogueren circular pel seu fons i incrementar-les al cabal propi de la séquia. Així va haver de creuar originàriament la séquia de Tormos pel barranc de Godella o del Palmaret, arreplegant els sobrants que portava la séquia dels Avenars, de Montcada, en el tram final de la zona de Carpesa. El revestiment amb formigó de tot el caixer de la séquia de Tormos desdibuixa la situació precedent, encara que continua exercint la mateixa funció. Aquesta seria també la solució adoptada durant segles perquè la séquia de Favara creuara en el seu tram final el barranc de Torrent, en direcció a Catarroja i Albal. Justament aquest darrer punt és el lloc on després es construí un cano i sifó com a solució més sòlida i perdurable a l'hora de creuar de forma més segura el barranc, un canos que sembla remuntar-se al segle XVIII, amb reconversions parcials a sifó en el segle XIX.

La conducció a cel obert de la séquia s'interromp bruscamment sobre el vessant del barranc per a descendir per davall del seu llit i tornar a emergir en l'altre costat. El conjunt construït utilitza la tècnica dels vasos comunicants per a la circulació de l'aigua, encara que les galeries de baixada i pujada solen ser plans inclinats o lleugerament corbs, sense trams verticals. Este és el sistema usat per la séquia de Favara en creuar el barranc de Torrent, i també el de la séquia de Rascanya per a creuar el barranc del Carraixet en el seu braç d'Almàssera.

Aqüeducte dels Arcs de Manises

L'aqüeducte es troba situat en el barranc del Salt d'Aigua, i la finalitat d'esta obra d'enginyeria hidràulica és permetre que la séquia de Quart-Benàger-Faitanar pugua salvar l'obstacle que representa eixe accident orogràfic en el seu recorregut, abans d'arribar al terme de Quart i repartir les seues aigües. Per a això, es va construir un aqüeducte d'un sol nivell, que a l'inici dels pendents disposa de sengles llenços de mur de maçoneria sòlida, units a continuació per una seqüència de vint-i-huit arcs molt irregulars que varien en la grandària dels seus ulls segons s'aproximen al centre del barranc, on arriben a superar els 3,5 m. La distància total d'esta peça d'arquitectura hidràulica aconseguix els 230 m de longitud.

L'obra està realitzada principalment amb maçoneria, utilitzant grans pedres travades amb morter de calç, mentre que els arcs es van fer amb pedres disposades en vertical. No obstant, hui en dia es poden apreciar nombroses arcades acabades amb rajoles disposades en sardinell, que es deuen a les successives obres de millora i manteniment que ha patit este element arquitectònic al llarg de la seua existència i ús. Cal destacar, en este sentit, l'existència d'espectaculars concrecions calcàries que han anat recobrint molts dels arcs i creant formacions d'estalactites de cert interès davall els mateixos, fruit de les importants filtracions i perdudes d'aigua que sofria esta construcció.

L'aqüeducte compta també amb diversos contraforts de forma piramidal fets de maçoneria i distribuïts al llarg de tota la construcció, encara que sempre pel seu costat nord, el contrari a l'envit de les avingudes. L'última actuació desafortunada sobre este element del patrimoni hidràulic valencià ha sigut el recobriment i la reconstrucció del caixer de la séquia que circula per la part superior amb formigó i la

instal·lació d'una barana metàl·lica correguda al llarg de tot l'aqüeducte.

Els camps de cultiu se succeeixen per totes parts emmarcant esta construcció ja que el barranc es troba totalment abancalat i cultivat, amb xicotetes séquies que discorren entre els diferents arcs de l'aqüeducte. L'entorn agrícola del barranc es veuria millorat amb una restauració acurada de l'aqüeducte, que fos capaç de recuperar el seu aspecte original i eliminés les desafortunades actuacions practicades en diferents moments. La singularitat i l'espectacularitat d'este element es mereixen una actuació de conservació acord, que es convertiria en un atractiu més de la població.

Cano del barranc de Torrent

El tram final de la séquia mare de Favara ha de salvar un obstacle important, com és el barranc de Torrent, per a poder continuar el seu recorregut pels termes municipals de Catarroja i Albal situats al sud d'este accident orogràfic i regar els seus camps. El cano es troba uns dos-cents metres després de la derivació del braç de Massanassa i altres tants de l'última partició de la séquia en les llengües de Catarroja–Albal, on pràcticament finalitza la pròpia séquia mare i prossegueixen els dos últims braços, i segueix una direcció N–S.

Per a creuar el barranc es va utilitzar inicialment un cano que discorre davall terra, per sota del nivell del seu llit. Un element d'arquitectura hidràulica com este dibuixa una secció que es correspon amb dos trams curts en lleuger pendent des dels seus extrems i units per un tram central de menor inclinació. De fet, abans d'arribar al marge del barranc la séquia de Favara inicia un descens progressiu per a arribar al costat de la mota septentrional del barranc a una cota de nivell molt baixa respecte als camps circumdants. Tal és la profunditat a què discorre la séquia que les terres situades entre el braç de Massanassa i el

barranc de Torrent es reguen gràcies als extrems de séquies de reg de Faitanar, que creuen per damunt de la séquia de Favara per mitjà de canals. En la part sud ocorre el mateix i, així, la séquia eixia a la llum unes desenes de metres més enllà del marge del barranc i a una profunditat considerable que no permetia el reg dels camps confrontats.

La séquia de Favara es troba totalment canalitzada amb un caixer de formigó i, més recentment, també va ser coberta amb lloses de formigó. Açò provocà que hui en dia siga impossible contemplar l'entrada i l'eixida del cano. Només uns xicotets registres amb les seues casetes són algun indici del començament i el final de la conducció subterrània.

Malgrat això, al llarg del segle XIX es va haver de practicar alguna reforma important d'este cano perquè, sobre el marge dret del barranc, es conserva una boca de sifó. Esta boca està construïda amb rajoles, té una planta quadrada i disposa de marges laterals de rajola amb forma d'embut que canalitzen l'eixida de l'aigua cap a la séquia. Es tracta, sens dubte, d'una solució a mig camí entre el cano i el sifó pròpiament dit. Amb el cobriment de la séquia es va fer el mateix amb esta boca de sifó, descoberta en el seu origen. Les actuals obres de canalització del barranc han modificat per complet els marges del barranc i serà difícil detectar un altre tipus d'obra relacionada amb l'esmentat cano. La longitud aproximada d'esta obra subterrània és de 80-90 m, encara que només són visibles els punts comentats anteriorment de les casetes de registre i de la boca de sifó.

Cano del barranc del Carraixet

Este gran sifó de la séquia de Rascanya està ubicat en el llit del barranc del Carraixet, entre els termes de Tavernes i Bonrepòs. S'accedeix, des de Tavernes, per un camí que naix a l'esquerra de l'antiga carretera de Barcelona en direcció nord, just abans de creuar el

pont que travessa el barranc. A uns 250 metres es troba la caseta de les comportes del cano. Al marge septentrional s'arriba des de la població de Bonrepòs i Mirambell, creuant tot el seu polígon industrial fins la vora del barranc.

Es tracta d'una construcció iniciada al voltant de l'any 1740, si bé el sifó actual és una obra moderna de mitjan segle XX, i han quedat al costat les restes del primitiu. Anteriorment, el braç d'Almàssera devia creuar el barranc per mitjà d'una mota, un compacte mur lateral disposat sobre el mateix llit del barranc a manera d'un assut. Esta solució permetia fer circular l'aigua de la séquia però també arreplegar els sobrants que circulaven pel barranc i augmentar així els cabals d'aigua en una zona al final de la séquia com esta. Com és lògic, este sistema estava subjecte a contínues reparacions.

Este primer sifó més antic tenia dos trams curts amb lleugers pendents en els seus extrems, que es troben units per un tram central de menor inclinació. De fet, després de les llengües d'Alboraia-Almàssera, la séquia de Rascanya inicia un descens progressiu per a arribar al costat de la mota del barranc a una cota de nivell molt baixa respecte als camps circumdants. En l'extrem nord ocorre el mateix i, així, la séquia ix a la llum unes desenes de metres més enllà del marge del barranc i a una profunditat considerable. Per la seua banda, el tram central discorria a una cota de nivell més elevada que l'actual del llit del barranc.

La longitud aproximada d'esta obra subterrània era de 70-80 m, encara que hui en dia només es conserven unes restes d'eixa canalització en ambdós marges del barranc. Gran part de l'obra arquitectònica va desaparèixer després de la riuada de 1957, no tant per efectes directes sinó més aviat indirectes, ja que es va realitzar la canalització del Carraixet i, per a això, se'n van eixamplar els marges i es va rebaixar el seu llit.

En l'actualitat s'aprecien restes de la canalització en el marge dret, just on desemboca el nou llit del barranc del Palmar que ha sigut desviat cap al Carraixet. L'obra en este punt és d'un morter molt compacte de calç amb graves i pedres de grans mides. S'aprecia la cara externa de l'obra que presenta restes d'encofrats, encara que no la seua secció que es troba sepultada de terra. En l'extrem nord, les restes corresponen a una fàbrica molt compacta de morter de calç i graves que en recobreix una altra de carreus de grans proporcions perfectament encaixats uns amb altres sense a penes morter. Estos carreus de pedra superen amb molt el centenar de centímetres de longitud, la seua alçària oscil·la entre els 50 i els 70 cm i tenen un grossor de 40 cm. Les restes de la canalització dibuixen una secció quadrada de 120 x 120 cm, actualment plena de sediments.

La substitució d'esta vella canalització es va realitzar per mitjà de la construcció d'una nova, més fonda i paral·lela al traçat de l'anterior, de la qual resulta visible en la superfície la seua coberta de formigó. També es va construir una caseta en el marge esquerre per a albergar dos comportes accionades amb rosques metàl·liques: una per a regular el pas d'aigua pel cano i una altra que condueix a un sobreexidor construït sobre el barranc per a vessar en ell els excessos d'aigua que no podia assumir la séquia.

5.4. EL REPARTIMENT DE L'AIGUA: LLENGÜES, ROLLS, PARTIDORS I QUADRATS

El repartiment de l'aigua a través de la densa xarxa de séquies de l'Horta es basa en la seua progressiva subdivisió i ramificació en braços secundaris fins a arribar als camps de cultiu, seguint un ordre establert pels usuaris al llarg dels segles. Cada séquia, braç o ramal té la seua funció concreta i li correspon un cabal concret o un temps de tanda, el qual, en principi, havia de ser suficient per a regar les terres que tenia assignades. Per tant, hi ha una séquia mare i altres secundàries que van derivant de la primera, i a cadascuna de les quals se les assigna una àrea concreta de reg. Estes prenen la seua part proporcional d'aigua de forma permanent i dins de les mateixes organitzen la distribució del seu cabal. Els mecanismes o construccions per a repartir l'aigua són variats i, igual que les mateixes séquies, també tenen una certa gradació segons la seua importància i el volum d'aigua que circula per elles.

Segons la seua funció, els elements d'arquitectura hidràulica utilitzats per a repartir l'aigua en les séquies mare i braços principals reben el nom de llengües, rolls i files, quadrats o parades i, ja per al reg de les parcel·les concretes s'usen boqueres i portells.

Les construccions més importants i significatives són la anomenades llengües, un magnífic exemple de partidor d'aigües dins d'una séquia que genera altres dues de noves. El seu nom tan peculiar es deu a la forma física que adopta este element hidràulic, ja que es tracta d'un tallamar central construït dins del caixer de la séquia, i fet amb obra sòlida d'argamassa i carreus de pedra tallada. Este mateix material és el que s'utilitza per als mollons laterals que fixen l'ample de cada braç de forma permanent, encara que també ha sigut general

l'ús de lloses de pedra per al sòl a fi d'assegurar les dimensions i característiques físiques d'estos punts essencials de cada sistema.

La finalitat de les llengües és la de dividir el cabal d'aigua unitari i continu que circula per la séquia en dues parts proporcionals, però que poden no ser iguals segons la ubicació que tinga el tallamar en l'interior del caixer. La localització d'esta pedra angular dins de la séquia, en la mateixa direcció de l'aigua corrent, genera després de la seua partició l'existència de dos nous caixers, que discorren quasi paral·lels en el seu tram inicial, només separats per un espigó central que té el seu origen en el tallamar de la llengua. En este tram inicial, l'espiga central de terra que queda acostuma a reforçar-se amb parets de morter o maçoneria per a evitar les erosions.

Este sistema de partició és el més emblemàtic de les séquies en estudi, i de les séquies valencianes d'origen medieval musulmà, ja que distribueix quantitats fixes d'aigua que són assignades a espais concrets de reg i reparteix l'aigua de forma proporcional siga quin siga el cabal total que arriba. Tradicionalment cada una de les dues noves séquies té el nom de 'braç', terme l'ús del qual ens pot donar també una idea de la jerarquia del canal secundari quan el tipus de partidors no és tan clarament una llengua des del punt de vista físic, fonamentalment perquè en èpoques més modernes s'haja alterat o forçat el repartiment inicial de l'aigua.

Un segon nivell en els punts de partició de l'aigua de les séquies de l'Horta de València són les derivacions laterals del caixer, inici de braços o files que ja són usats per a regar, i que antigament podien tractar-se de braços sempre oberts en temps normals d'aigua en què no hi havia atandament, és a dir, en les condicions regulars en què fou dissenyat el sistema hidràulic. Estos partidors, en condicions normals, sempre estaven oberts, raó per la qual eren en la pràctica una llengua de dimensions reduïdes. Creiem que este seria el sistema de partició que donava inici a

les "files", i també dels canals que porten el nom de "braç" al llarg del recorregut de les séquies mares o braços fonamentals. El problema és que la documentació o les informacions orals no són uniformes quant a l'apellatiu usat per a alguns d'estos partidors, unes vegades anomenats fila, d'altres braç, i tanmateix és possible que la forma de fer la partició concreta de l'aigua en el canal pugui haver canviat amb el pas dels segles.

Una tercera varietat de partidor són els rolls, que corresponen a una partició d'aigua fixa que passa per un forat concret practicat sobre una llosa de pedra. En principi es tractaria d'obertures permanents, que estaven sempre oberts i prenien aigua mentre esta circulés per la séquia de la qual derivaven, generalment la séquia mare o braços principals. Però, a diferència dels casos anteriors, són prou antigues les notícies que parlen de l'obligació d'obrir i tancar els rolls quan s'acabava el reg dels interessats. Antigament açò es feia amb un tap d'herba i palla però ja des de finals del segle XIX es van generalitzar les paletes metàl·liques i encara en els últims anys són generals els torns.

Des d'antic, el material amb què es construïen estos partidors eren les pedres o carreus tallats que s'unien amb argamassa, i que disposaven de solcs en els mollons laterals per on lliscar els taulers de fusta o "costers". Es tractava d'una obra sòlida que garantís el bon funcionament del sistema i la concòrdia entre els regants, i evités les alteracions en el repartiment de l'aigua. Amb el pas del temps i el revestiment dels caixers amb formigó, este tipus de partidors és un dels que més ha patit perquè s'ha modificat la seua forma i estructura, que ara es caracteritza per paletes metàl·liques ajustades als solcs que presenten les parets de formigó. A més, durant l'última centúria, els partidors amb comportes de major envergadura foren substituïts per torns metàl·lics que facilitaven la seua manipulació, i hui en dia són el mecanisme dominant en la majoria de les séquies i ramals de l'horta

valenciana. Per la seua banda, ja en els trams finals de les séquies secundàries i per a accedir directament al reg de les parcel·les, la forma més usual i tradicional ha sigut i és la parada directament sobre el canal, antigament de terra i amb l'ajuda d'alguna xicoteta "post" de fusta, encara que hui en dia, amb els caixers revestits de formigó, siguen usuals els portells de formigó. Este sistema és el que es coneixia com "regar a barba de séquia".

Un últim sistema de partició de l'aigua, o potser més aviat forma de captació de l'aigua de la séquia, és el que s'anomena quadrat. Es tracta d'un sistema peculiar de repartiment de l'aigua ja que segueix una pauta diferent dels altres mencionats ja que la seua funció és la de retenir per complet el cabal d'aigua que circula en una séquia, embassant-la fins que aconseguix una cota de nivell suficient per a poder regar uns camps que es troben més alts que la séquia, són els coneguts "alters". Es tracta de camps que, inicialment, no es regaven però que, amb el temps i algunes concessions, van adquirir el dret a fer-ho. Hi ha notícia d'algunes parades fa segles però els indicis pareixen situar el seu augment entre els segles XVIII i XIX, en augmentar la demanda d'aigua.

Antigament s'usaven taules de fusta que s'encaixaven en dos solcs o ranures laterals. Els taulers reben el nom de "costers" i es deixaven junt amb les séquies. A vegades, segons la importància del partidori, es construïen casetes per a guardar els taulers que encara hui podem contemplar en alguns emplaçaments, encara que només siga com a relíquia perquè el seu ús ha desaparegut amb la substitució per comportes metàl·liques accionades amb torns. Disposar els taulers o costers en l'interior del caixer es coneix com "fer quadrat" i és un dels treballs més durs que solen recordar els guardes per les dimensions dels taulers necessaris en les séquies mare i la pressió del corrent de l'aigua.

Malgrat la varietat de sistemes de partició de l'aigua, centrarem ara i ací l'atenció només en les llengües, perquè es tracta del més significatiu i de major importància dins del repartiment de l'aigua en totes les séquies del Tribunal de les Aigües de València. El seu nivell de conservació és prou diferent, i només si es té en compte el recorregut més o menys urbà que realitza cadascuna de les séquies es podrà entendre el grau d'afecció que han pogut patir estes construccions. No obstant, la desaparició d'estos elements no és fruit només del creixement urbanístic, ja que a vegades qui ha acabat per sepultar alguns dels partidors més importants de tot el sistema de distribució de l'aigua han sigut, justament, alguns dels projectes de remodelació i cobriment de les pròpies séquies.

5.4.1. LLENGÜES DE MESTALLA

La séquia de Mestalla és la que disposava històricament d'un nombre més gran de llengües entre totes les de l'horta de València, però la immensa majoria han desaparegut davall una capa de formigó o d'asfalt, quan no han sigut traslladades del seu emplaçament original segons les necessitats urbanístiques. Les més significatives de la séquia mare, que donen peu a l'origen dels tres braços principals: Petra, Rambla i Algirós, estan ocultes en l'actualitat. En el cas de les llengües de Mestalla-Petra, malgrat estar situades en plena horta, en la zona de Campanar, desaparegueren amb el cobriment de la séquia fa uns anys; mentre que les de Rambla-Algirós foren canviades del seu emplaçament original a finals dels anys 1950 i les actuals, a més, ja han quedat inutilitzades en el seu braç d'Algirós.

La resta de llengües es trobaven dins de cada un dels braços principals i anaven disminuint en importància a mesura que s'allunyaven de la capçalera de les séquies. La seua funció era la d'anar segregant les proporcions corresponents del cabal principal a cada un dels ramals. De totes elles, les úniques que queden quasi originals són les últimes de tot, les llengües del braç de Dalt - braç del Mig, situades al final del braç de Petra, després de passar el molí dels Alters, en el camí de Montcada.

La resta de llengües secundàries han desaparegut també de forma sistemàtica. Hi ha la possibilitat però que tant les llengües de Rams-Escamarda, al carrer Alboraià, com les d'Escamarda-Alegret, i Alegret-Les Files, aquestes dues dins de la zona enjardinada dels Vivers en el seu límit nord, estiguen en major o menor mesura soterrades, per correspondre l'emplaçament a via pública i jardí respectivament, i el tipus d'urbanització podria no haver-les afectat totalment. En canvi les llengües de Rams-Arquet, situades al cantó dels carrers Doctor Moliner i

Arts Gràfiques, varen ser canviades de lloc en urbanitzar la zona als anys 60 del segle passat i és més difícil que conserven algun element. Només en el braç de Rambla i en un secundari anomenat les Files es conserven unes llengües, les de la Fila Ampla i la Fila Fonda, si bé soterrades i en una vorera. Aquestes encara tenen els carreus de la seua construcció.

Al braç de Petra es conserven dues llengües, just les darreres del braç, perquè les més importants, les de Petra-braç de Campanar, han estat tapades fa uns anys si bé és possible que es mantinga en major o menor grau la seua estructura soterrada vora el camí vell de Campanar a Paterna. Les segones, les del braç de Pouet a Campanar, també han estat urbanitzades fa pocs anys i no és tan fàcil que mantinguen la seua estructura soterrada. Al final del braç de Petra es troben les llengües del braç de l'alqueria Fonda, i les del braç del Mig-braç de Dalt, a Poble Nou vora el camí de Montcada. Les primeres estan soterrades a la vorera davant l'església de Poble Nou, però mantenen la seua estructura de carreus. Les segones, són les úniques conservades a l'aire lliure i sense tapar de tota la séquia de Mestalla; en aquest punt la séquia, de reduïdes dimensions, encara és de terra i la llengua manté bona part de la seua fesomia històrica, si bé quasi no hi havia carreus en la seua estructura i, recentment, s'han instal·lat dos torns de ferro.

Per la seua banda, el braç d'Algirós tenia unes llengües fonamentals, les del braç de Roca i de Carmona, punt a més on es trobaven el partidor del roll d'Algiròs i la "parà" del Divendres. Es tractava d'un veritable distribuïdor de l'aigua vers tota la zona paral·lela al vell camí del Grau i el camí d'Algiròs, i es trobava a la vora d'aquest darrer camí, prop de les tanques de la vella estació del tren d'Aragó, actual Avinguda d'Aragó. Este indret ha quedat totalment destruït per la construcció d'un edifici d'oficines que dóna a aquesta avinguda i al carrer Eolo.

La relació de llengües de la séquia mare i els tres braços de Petra, Rambla i Algirós és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Llengües de Mestalla – Petra.
Llengües de Rambla – Algirós.

BRAÇ DE PETRA

Llengües del braç de Ponça: Petra – bracet de Campanar o del mig.
Llengua del braç del Pouet.
Llengües del braç de l'Alqueria Fonda – braç del Mig.
Llengües del braç del Mig – braç de Dalt.

BRAÇ DE RAMBLA

Llengües de Rams – Escamarda.

Braç de Rams

Llengües de Rambla – Arquet.
Llengües i braç de Beltran o Beltranet.
Llengües i braç de Luciano.

Braç d'Escamarda

Llengües del braç d'Escamarda – braç d'Alegret.

Braç d'Alegret

Llengües del braç d'Alegret – braç de les Files.

Braç de les Files

Llengües de la Fila Ampla – Fila Fonda.

BRAÇ D'ALGIRÓS

Llengües del pont de la Trinitat.
Llengües del braç de Roca – braç de Carmona.

Llengües de Mestalla – Petra

Es tracta de les primeres i fonamentals llengües de la séquia de Mestalla perquè parteixen un terç de l'aigua cap a la dreta per al braç de Petra, i dos terços que segueixen en línia recta per la séquia mare de Mestalla. Es troben situades al mig de l'horta de Campanar, aigües avall del molí Nou i abans d'arribar a les ruïnes del que fou el molí de Pobres, i es pot arribar al seu emplaçament per un camí de terra que ix a la dreta del camí de la partida de Dalt de Campanar, una vegada s'ha passat el molí de Llobera.

Com a tals llengües bàsiques del sistema, el seu origen està en època medieval i hi ha notícies documentals del seu funcionament ja per al segle XIV. El que potser no està tan clar és que siguen d'època musulmana perquè justament el braç de Petra, en este tram inicial, podria tractar-se d'un tram construït a mitjan segle XIII, després de la conquesta cristiana, quan un ciutadà de València, Pere Mercer, realitzaria esta variant de la séquia de Petra des d'estes llengües per a construir el molí dels Frares. Almenys este era el nom que es donava a la séquia de Petra en 1324, "céquia que és dita dels molins d'en Bernat Mercer".

Hui en dia continua en funcionament esta llengua però fa molt pocs anys ha patit un important canvi quant a les seues característiques físiques perquè, després d'haver canalitzat amb tubs les dues séquies a principis de la dècada del 1990, l'any 2000 les llengües van ser recobertes d'una gran llosa de formigó que les oculta completament, i ha perdut així una part important del seu valor històric i patrimonial.

Llengües de Rambla – Algirós

Representen la segona partició bàsica del sistema de la séquia de Mestalla entre els dos braços principals que li donen nom. Històricament, es trobaven situades al costat de l'actual avinguda de Burjassot, davant

del carrer de Màlaga, en un camp on a principis del segle XX es va construir la fàbrica de Papelera Levantina i posteriorment les cases que hi ha ara. A finals dels anys 1950 foren traslladades unes desenes de metres més avant, i es van quedar en la vorera de l'esmentat carrer de Màlaga, lloc on també es va construir en els anys 1970 un edifici, cosa que va convertir les dites llengües en un espai subterrani de la dita finca. Hui en dia han perdut la seua funció històrica perquè, encara que es manté el partidor en el mateix lloc, el braç d'Algirós ha sigut anul·lat per la desaparició de tot el seu perímetre de reg.

L'origen d'estes llengües és sens dubte islàmic perquè, com hem dit, són una de les dues particions històriques de Mestalla, i han estat funcionant fins a finals del segle XX. Una de les notícies més antigues sobre elles és un plet d'abril de 1452 del comú de Mestalla contra l'amo del veí molí de Bas, llavors anomenat de *Perfeta* per ser el cognom d'este, ja que sembla que havia alterat les seues dimensions i les del tallamar per a aconseguir més aigua a favor del braç d'Algirós, on estava construït el seu casal.

Atesa la seua desaparició física, no és fàcil reconstruir el seu aspecte i característiques materials però sens dubte era una llengua de grans dimensions perquè, segons informació oral, la séquia mare de Mestalla tenia entre huit i nou metres d'amplària abans d'este punt i quan el caixer històric encara era de terra. Estava construïda amb pedra i argamassa, com és habitual, però la llengua tradicional tenia una peculiaritat especialíssima, i era que el braç de la dreta era el de Rambla i el de l'esquerra, el d'Algirós. Per esta raó, cent metres més amunt del punt els dos braços es creuaven i Rambla passava per damunt d'Algirós.

En 1955 es va fer el canvi d'ubicació, i es va traslladar la nova llengua just al punt on fins eixe moment s'encreuaven entre si els dos braços. Els plànols de l'obra estan a la Confederació Hidrogràfica del

Xúquer i permeten comprovar com es va aprofitar per a “normalitzar” les dos séquies, fent que Algirós anara per la dreta del partidó i Rambla per l'esquerra. També permeten comprovar que la nova llengua no partia per la meitat, sinó aproximadament un terç per a Algirós i dos terços per a Rambla, de manera coincident amb la diferència de fanecades reals existents en favor de la segona segons els llibres de sequiatge dels segles XIX i XX. És possible que, en segles anteriors, la llengua original partia per la meitat i que, després, s'alteraren les seues dimensions en favor de la que havia guanyat superfície.

5.4.2. LLENGÜES DE RASCANYA

Aparentment, la séquia de Rascanya reuneix un nombre inferior de llengües al de la veïna séquia de Mestalla i pareixen correspondre exclusivament a les grans particions del sistema. També per la supervivència d'un major perímetre de reg han arribat als nostres dies algunes d'estes, si bé dues de les tres fonamentals ja han sigut destruïdes.

Les llengües de Rascanya apareixen just abans que esta séquia comence a regar, després d'haver recorregut uns quants quilòmetres i haver fet funcionar nombrosos molins fariners. Esta séquia compta amb dues sagnies bàsiques concentrades en les llengües del Martell i les d'Alboraia-Almàssera. D'estes, només se'n conserven visibles les últimes, en un entorn encara agrícola i amb els afegits moderns de comportes metàl·liques, mentre que les primeres es troben davall terra, en el carrer de l'Economista Gay de València. A partir d'estes llengües s'originaven els braços encarregats de regar les terres de les alqueries: Rascanya, Alboraia, Almàssera, Tavernes, i d'altres. Per la seua banda, n'hi ha tres que tenen un caràcter secundari per estar ubicades en els braços del Martell, d'Almàssera i d'Alboraia, les dues primeres cobertes pel creixement urbà respectiu, mentre que l'última encara es troba en ús i visible entre la població d'Alboraia i el barranc del Carraixet. Hi ha un parell de llengües molt menors i de menor entitat ubicades en l'interior de la séquia del Palmar, que passà a incorporar-se al sistema de Rascanya en el segle XIX, ja que el seu funcionament era independent, i s'abastia de vessaments i brolladors o fonts existents en el seu llit. A més, el revestiment del caixer de la séquia amb parets de formigó ha relegat encara més este element a quasi una anècdota arquitectònica, però amb tot el seu valor funcional.

La relació de llengües de la séquia mare i dels seus braços és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Llengües del Martell: braç d'en Blanc – braç del Martell.

BRAÇ DEL MARTELL

Llengües de Casanova: braç de Sant Miquel – braç d'Orriols.

BRAÇ D'EN BLANC O SÉQUIA MARE

Llengües Alboraià–Almàssera: braç d'Almàssera–braç d'Alboraià.

Braç d'Almàssera

Llengües de Barres.

Braç d'Alboraià o Séquia de la Riquera

Llengües del Gaiato – Miracle.

SÉQUIES DEL PALMAR I DE VERA

Llengua de Masquefa – Palmar.

Llengua de Palmar – Calvet.

Llengües d'Alboraià – Almàssera

Són les segones en importància en el sistema hidràulic de la séquia de Rascanya i les úniques que encara es conserven destapades i en la seua ubicació tradicional. Estan localitzades just al final de la séquia mare, a la vora del desaparegut molí de Canyars de la séquia de Tormos, i a unes desenes de metres de la carretera de Tavernes a Carpesa, a uns 200 metres del barranc del Carraixet.

Quant al seu origen, sens dubte formen part del disseny original de la séquia per tal com permeten dividir de forma sempre proporcional l'aigua que arriba per la séquia entre el que foren les dues comunitats o poblacions de l'època medieval, els pobles d'Alboraià i d'Almàssera. És

per això que el seu origen és d'època medieval musulmana, anteriors al segle XIII, encara que físicament hagen estat reconstruïdes diverses vegades i s'han utilitzat finalment materials moderns.

El partidor en si d'Alboraia-Almàssera és del tipus de llengua, dotat d'un tallamar situat en l'interior de la séquia de Rascanya –en este punt també denominada antigament braç d'en Blanc–, per a poder partir el cabal d'aigua de la séquia. Per la dreta deriva el braç d'Alboraia o séquia de la Riquera, el qual de seguida fa un gir de 90° per a orientar-se en direcció a la mar i circular en paral·lel al barranc del Carraixet. L'altre és el braç d'Almàssera, que mantindrà la cota de nivell per tal de creuar el barranc mitjançant un cano i continuar regant els camps de l'altre marge, en direcció est/nord-est.

Les dues séquies esmentades discorren quasi paral·leles durant els primers metres, només separades per un espigó central que té el seu origen en el tallamar de la llengua. En este cas, l'espigó central és prou llarg i estret, i estan construïdes amb carreus de pedra, però els dos mollons laterals han desaparegut o estan davall la construcció contemporània de les parets del caixer en formigó. Vora la llengua encara hui es pot apreciar una caseta per als costers, utilitzada per a guardar allí estos taulers de fusta que permetien fer una parada en la séquia o alterar la partició d'aigua.

Les dimensions de les boques no són similars perquè el braç d'Alboraia té 205 cm d'obertura, i 185 cm el d'Almàssera. Aparentment no és molt normal esta diferència en el disseny original medieval de la séquia i podria ser deguda tant a resoldre un desequilibri en temps posteriors de les terres regades per cadascuna, com també a una alteració moderna en fer-se de formigó tota la construcció. Només una actuació arqueològica permetria resoldre esta qüestió. També en les últimes dècades se les ha dotades de dues comportes que, tot i ser de

fusta, són elevades per mitjà d'engranatges metàl·lics i han substituït els antics costers.

Llengües Miracle – Gaiato

Este partidor es troba situat al terme d'Alboraia, al mig del caixer de la séquia de la Riquera, en un punt localitzat a uns 700 m aigües avall del molí de l'Ascensió i a mig camí entre el nucli urbà d'Alboraia i el barranc del Carraixet, encara que ja prou pròxim a les primeres cases.

Quant a la seua estructura material, el partidor de Miracle-Gaiato consta d'un tallamar situat en l'interior de la séquia de Riquera, que parteix el seu cabal d'aigua en altres dos de nous: el braç de Miracle, que deriva pel seu costat dret i, a pocs metres, realitza un gir de 90° per a orientar-se en direcció al mar i patir un lleuger descens de nivell que el porta a discórrer encaixat de forma notable entre els camps de cultiu de la zona més pròxima al litoral; l'altre és el braç de Gaiato, que manté la cota de nivell per a creuar el Carraixet per mitjà d'un sífó i continuar regant la porció de terme municipal que esta població posseeix en el marge esquerre del barranc.

Les llengües Miracle-Gaiato conserven el tallamar central i utilitzen com a referent lateral les mateixes parets rectes del caixer de la séquia. El tallamar fou construït de formigó, el mateix que les parets rectes del caixer de la séquia. Té forma de bisell, el seu costat dret és recte i oblic l'esquerre, per això mesuren 63,5 cm i 89,5 cm respectivament. Este partidor també conserva el *salvat*, consistent en un xicotet escaló sobre el llit de la séquia, de pocs centímetres, que genera un desnivell brusc i permet accelerar la velocitat de la làmina d'aigua abans de la seua partició. Més recentment s'ha construït una comporta metàl·lica que s'eleva per mitjà d'engranatges per a fer parada en la séquia i elevar l'aigua que ha d'entrar en un parell de séquies laterals que es troben més altes, tot just abans de la partició. Inclús es conserva una xicoteta

caseta de costers, que recorda quan esta funció es realitzava amb taules de fusta, la planta de la qual és allargada, es disposa de forma paral·lela a les séquies i compta amb una coberta de canó.

Quant al seu origen, cal observar que realitzen una partició per a dotar d'aigua el braç del Gaiato que, quasi de seguida creua hui en dia el barranc del Carraixet per un sifó, i rega bàsicament la partida del mateix nom situada a l'altre costat del barranc però que és terme municipal d'Alboraia. Tenint en compte que es tracta d'una solució clarament complicada per a regar quan la partida es podia regar de forma molt més senzilla pel braç de les Basses de la séquia d'Almàssera, pareix raonable pensar que es tracte d'un partidor a propòsit per a regar per separat les terres del terme municipal d'Alboraia situades a l'altre costat del barranc. Les notícies més antigues sobre este pas són de la primera meitat del segle XIX, la qual cosa porta a pensar que les llengües foren d'aquella època per a "municipalitzar" el reg i evitar possibles conflictes entre regants de termes diferents.

Algunes de les llengües desaparegudes més significatives:

Llengües del Martell

Eren les més importants de tota la séquia de Rascanya i les que donaven aigua al braç d'Orriols. Estaven situades vora el camí de Montcada, cruïlla amb l'actual carrer Economista Gay, i han estat tapades en urbanitzar aquest carrer, que continua sota el nom de carrer Llorers fins a l'avinguda de la Constitució. Els testimonis orals indiquen que no foren canviades de lloc sinó recobertes, però pergueren la seua funcionalitat en ser anul·lat totalment el braç d'Orriols. Sembla possible, per tant, que es troben part d'elles sota l'asfalt.

Llengües de Casanova

Podríem qualificar-les com les terceres en importància a l'hora de la distribució de l'aigua de la séquia de Rascanya, perquè permetien el repartiment entre el braç de Sant Miquel i el braç d'Orriols. Estaven situades prop del carrer Sagunt, al costat del barri de cases obreres conegut com "Dom Bosco", actualment cantó entre els carrers Juan Reig Genovés i Baeza, on s'hi pot veure la tapa metàl·lica del partidor. En realitat aquest punt està canviat, perquè la planimetria cadastral de la dècada del 1930 indica que estaven sota les finques de davant, construïdes en els anys 1950 o 60. Per aquesta raó és previsible que no hi queden restes.

Llengües de Barres

Són unes llengües secundàries dins el sistema, situades ja en el braç propi d'Almàssera, per a repartir l'aigua entre les dues bandes del nucli urbà antic d'aquesta població de l'horta. Estaven situades passat el molí d'Almàssera, a uns tres-cents metres de la Creu Coberta que hi ha a l'antiga carretera de Barcelona, vora el Carraixet. Actualment el punt correspon a un grup de vivendes unifamiliars adossades situades en un carrer urbà d'Almàssera, i les llengües han estat traslladades al jardí que hi ha a l'altra banda del carrer, per la qual cosa no és probable que hagen sobreviscut restes materials.

5.4.3. LLENGÜES DE TORMOS

La séquia de Tormos té una forma bàsica de distribució de l'aigua per tres grans rogles o espais, l'horta de Campanar, l'horta de Benicalap i l'horta de Borbotó-Carpesa, per la qual cosa pren una forma arborescent que requereix de l'ús de llengües. Fins a huit llengües de major o menor entitat s'han pogut documentar en tot aquest sistema hidràulic i, allò més important, es conserven en acceptable bon estat dues de les més importants.

La séquia de Tormos compta amb un nombre important de llengües, la pràctica totalitat de les quals encara es conserven en el seu emplaçament original, encara que una altra cosa és que es puguen veure, ja que algunes d'estes s'han vist afectades pel desenvolupament de diverses infraestructures de comunicació, especialment el metro. El seu emplaçament allunyat del creixement urbà de la ciutat de València no ha sigut prou perquè algunes s'hagen quedat soterrades sota alguns carrers del barri de Benicalap i la Ciutat Fallera, o del mateix nucli de Burjassot que creix fins a les vies del tren. A pesar de tot, conserva alguns dels millors exemples d'este tipus de partidors d'aigua i en condicions acceptables de conservació, de moment.

Esta séquia és la que compta amb una distribució més equilibrada de llengües al llarg de tot el seu perímetre de reg. Estan situades sobre la séquia mare, i donen lloc a braços importants com el de Benicalap, que repartia aigua per a les alqueries de Benicalap, Marxalenes, Olleria, etc.; el de Burjassot-Godella, que mantenia una cota superior a la séquia mare i regava els camps de l'arc que dibuixen les poblacions homònimes; o el final d'esta, que condueix a les poblacions de Borbotó i Carpesa.

No obstant, també se'n conserven d'altres de menor entitat, però de la mateixa efectivitat, que encara hui desenvolupen la seua funció. Estes es distribueixen tant en la zona de Campanar i sota la població de Benimàmet, com a Beniferri.

La relació de llengües de la séquia mare i dels seus braços és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Fila de Campanar

Llengües de Miralles: braç de la Fila – braç del Pouet.

Séquia mare

Llengües del Tragador de Dins – tragador de Fora.

Llengües de Benicalap – Burjassot.

BRAÇ DE BENICALAP

Llengües del Raig: braç de Benicalap – braç de Fernando.

Braç de Benicalap

Llengües del Volant: braç de Marxalenes – braç del Salt.

Braç de Fernando

Llengües del braç de Fernando – séquia de les Barraques.

Llengües de la séquia de les Barraques – fileta del Poblenou.

BRAÇ DE BURJASSOT-BORBOTÓ

Llengües de Burjassot – Alborgí: fila de Burjassot i fila d'Alborgí.

Fila o séquia de l'Alborgí (séquia mare de Tormos).

Llengües del braç de Ferrús – braç de Borbotó.

Llengües de Benicalap – Burjassot o de Ventura

Estan situades al mig del caixer principal de la séquia de Tormos, molt pròximes al molí de Bonany i al camí de Benimàmet a València. Hui en dia es troben dins dels laterals enjardinats de la CV-30. L'origen de la construcció és d'època islàmica, com la mateixa séquia, encara que durant la segona meitat del segle XX ha patit algunes reparacions i modificacions, sobretot amb el revestiment del caixer.

El partidor talla el cabal d'aigua en dos noves séquies: la séquia mare de Tormos per l'esquerra, que continua el seu recorregut mantenint la cota de nivell més elevada en direcció a Burjassot, i el braç de Benicalap per la dreta, que anava a regar les terres situades entre Beniferri, la Ciutat Fallera, Benicalap i fins a Marxalenes.

Actualment, les llengües de Benicalap-Burjassot conserven el tallamar construït amb carreus de pedra i els dos mollons laterals, també de carreus, que estan incrustats en les parets laterals del nou caixer de formigó. Durant un curt tram, l'espigó central, que té el seu origen en el tallamar de la llengua, reforça els seus costats amb murs de morter de calç per a evitar erosions. Les seues dimensions són prou semblants perquè tenen 101 cm la principal de Tormos i 104 cm la de Benicalap, i això fa pensar que la mesura original siga de 105 cm per boca, alterada per les reparacions fetes. En les últimes dècades, el tallamar de carreus ha vist créixer la seua alçària amb una paret de formigó per a enrasar amb les parets dels caixers de les séquies.

Més recentment, es va construir una caseta per a albergar dues comportes metàl·liques, la funció de la qual no té res a veure amb l'origen de la partició d'aigües, sinó amb les noves necessitats creades que poden alterar els volums d'aigua a distribuir per múltiples raons. El procés d'urbanització de les zones veïnes i la construcció de noves vies de comunicació han generat la inutilització de la llengua, i esta funció ha estat traslladada a un nou partidor situat dos-cents metres avant.

Llengües d'Alborgí – Burjassot

Estan situades al mig del caixer principal de la séquia de Tormos, junt amb el camí de València que ix de Burjassot. Actualment han quedat entre el col·legi de primària Mare de Déu dels Desemparats de Burjassot i les vies del metro, a poca distància del molí de la Sal. Este element d'arquitectura hidràulica també tindria el seu origen en època islàmica, com la mateixa séquia, perquè és un element clau del funcionament del sistema.

El partidor de Llengües d'Alborgí-Burjassot es troba situat en l'interior de la séquia principal de Tormos, i parteix el seu cabal d'aigua en altres dos de nous: el de la séquia o fila de l'Alborgí (la séquia mare de Tormos), que abandona el seu recorregut per la cota de nivell més elevada i busca el pendent natural cap a Borbotó, mentre que per la zona més elevada es manté el nou braç o fila de Burjassot, que arribarà fins prop de Godella i que permetrà regar les terres situades per damunt de la séquia mare.

Les llengües d'Alborgí-Burjassot conserven el tallamar, construït per mitjà de dues fileres de carreus de pedra tallada, i els dos mollons laterals, també fets amb carreus. El de la dreta està incrustat en la paret lateral del nou caixer de formigó, mentre que el de l'esquerra consisteix en un gran bloc de pedra tombat sobre el llit de la séquia, de 124 cm de llarg per 40 cm d'ample i 40 cm d'alt.

La grandària i els materials amb què està construït el caixer han variat amb el pas del temps perquè ara són de ciment i abans eren de terra, però allò que no ha canviat són les proporcions que han de mantenir les dos entrades d'aigua. L'entrada d'aigua a la séquia de l'Alborgí (la principal de Tormos) té 82,5 cm, mentre que el braç de Burjassot només mesura 41 cm, encara que en cas de portar una làmina grossa d'aigua podria derivar fins a 124 cm més, que és el que mesura el

seu molló esquerre tombat. Les proporcions de cabal són de 2,5 i 0,5 "taules" per als braços d'Alborgí i Burjassot respectivament. Encara així, hui es disposa també d'uns taulers de fusta que permeten variar el volum i la direcció dels cabals d'aigua derivats cap a una o altra séquia.

Primer el traçat de les vies del tren i ara les obres realitzades en l'entorn han modificat lleugerament el tram inicial de les dues séquies, que han estat canalitzades amb tub uns metres per a creuar per davall de les vies. Actualment, les llengües han quedat a un nivell molt més fondo que el seu entorn i protegides per un tancat metàl·lic irregularment i escassament funcional.

Llengües de Ferrús – Borbotó

Este element d'arquitectura hidràulica està ubicat al mig del caixer principal de la séquia de Tormos, a la vora del camí vell de Godella i del molí de Sebastià o de Colau, i a uns 450 metres del nucli de Borbotó. Atenent la seua funció de partició de l'aigua entre dos antigues alqueries, els seus orígens també són d'època islàmica, com la mateixa séquia.

El partidor està ubicat en l'interior del caixer de la séquia principal de Tormos (en este punt coneguda també com a fila de l'Alborgí), i talla el seu cabal d'aigua en altres dos de nous: el braç de Ferrús pel seu costat dret i el braç de Borbotó, que es correspon amb la séquia mare de Tormos i continua el seu recorregut mantenint la cota de nivell més elevada en direcció al barranc del Carraixet per a descendir després cap a Tavernes Blanques.

Actualment, les llengües de Ferrús-Borbotó conserven el tallamar construït amb carreus de pedra, però no els dos mollons laterals, que han sigut substituïts directament per les parets de formigó del caixer de la séquia. En estes últimes hi ha sengles guies per a lliscar taulers de fusta

o costers que, hui en dia, ajuden a distribuir els cabals d'aigua cap a un o altre braç segons les necessitats. L'espiga central que queda de terra ha vist reforçar els seus costats amb murs de morter de calç per a evitar erosions.

La grandària i els materials amb què està construït el caixer han variat amb el pas del temps perquè ara són de ciment i abans eren de terra, però allò que no ha canviat són les proporcions que han de mantenir les dos entrades d'aigua. Les seues dimensions no varien molt perquè el braç de Ferrús, que deriva per la dreta, mesura 95 cm, mentre que el braç de Borbotó té una amplària de 105 cm.

Llengües del Raig

Este partidor històric estava localitzat en el braç de Benicalap i era una de les llengües més importants del sistema de Tormos. Estava situat en el límit de terme entre València i Burjassot, entre el camí vell de Lliria i el camí de Burjassot, en un punt que actualment ha quedat vora l'estació del metro d'Empalme i la nova ronda nord de València. Atenent la seua funció de partició de l'aigua entre dos grans perímetres de reg d'esta séquia, els seus orígens també són d'època islàmica, com la mateixa séquia.

El partidor estava ubicat en l'interior del caixer del braç de Benicalap, i dividia el seu cabal d'aigua per la meitat en altres dos de nous: el braç de Benicalap per la dreta, i el braç de Fernando, antigament dit braç del Raig, per l'esquerra. Tot just un metre abans d'arribar-hi, en el seu rabeig i per la banda esquerra, es trobava el portell de la fila de l'Arquebisbe, una derivació probablement baix-medieval, que regava un centenar de fanecades a principis del segle XIX.

Este partidor fou excavat per nosaltres l'any 2005 amb motiu de la construcció d'un tram de la Ronda Nord de València. El resultat més

important és que ha estat possible eliminar les modificacions del segle XX en tota l'estructura, llevant les capes de formigó, les canalitzacions de tubs de formigó i els canvis de dimensions del partidori original. Gràcies a això s'ha pogut entendre la construcció medieval de la llengua, amb un tallamar central construït amb dos sòlides pedres treballades i encaixades en una altra d'enorme dimensions que formava l'espigó central de separació de l'inici de les dos noves séquies i també feia de contrafort per a la punta del tallamar enfront de la pressió del corrent d'aigua. El pis estava dotat d'una altra llosa de grans dimensions, molt desgastada pel pas de l'aigua, però que funcionava com un "salvat" o escaló just en la llinda del partidori. Cada boca tenia una amplària de 105 cm, tal com estem trobant en altres partidors de l'Horta, una mesura que correspon exactament a dos colzes egipcis de 52,5 cm.

Afortunadament, després de finalitzar els treballs de construcció de la ronda s'habilità un espai al costat de l'estació de metro per fer-hi la restitució del partidori. Una intervenció que permet contemplar actualment el partidori en el seu emplaçament aproximat i amb una musealització mínima que ajuda a la seua comprensió i interpretació.

Llengües de Miralles

Aquest és el nom que rep a les Ordenances de la séquia de Tormos de l'any 1843 un partidori en forma de llengua situat a la Fila de Campanar i que talla l'aigua de forma alternativa entre els dos braços que van en direcció a regar l'antiga partida del Pouet i la vora del cementiri de Campanar. Està situat vora el camí vell de Paterna, en el seu marge dret seguint la direcció de l'aigua, i uns dos-cents metres després de passar la fila del molí de Llobera. Físicament es manté en bon estat i descobert, i no pareix que a curt termini vaja a produir-se el seu soterrament.

Altres llengües desaparegudes:

Les altres dues llengües documentades, es troben a poca distància unes de les altres en el braç de Fernando, a la part nord del barri de Benicalap, i ambdues es troben soterrades i amb difícil accés sota una caseta per a les comportes. La primera es troba passat l'antic molí de Pallús, pràcticament a les portes de l'antiga alqueria de La Torre, i talla l'aigua entre el braç de Fernando a l'esquerra i el braç de les Barraques a la dreta. La segona està just darrere l'alqueria dels Moros, i talla l'aigua d'aquest braç de les Barraques. Atenent el seu estat actual poc més es pot plantejar que intentar una documentació material en allò que siga possible, especialment de les segones perquè el seu espai de reg es va a veure retallat pel creixement urbà vora la Ciutat Fallera. Les úniques desaparegudes completament són les llengües del Volant, situades en el braç de Benicalap-Marxalenes, vora l'actual carrer Serra d'Agullent.

5.4.4. LLENGÜES DE FAVARA

Esta séquia és la que va reunir un major nombre de partidors de llengües i a més, en general, de notables dimensions. Fins a 14 construccions d'este tipus s'han pogut documentar fins ara, tot i que és probable que acabem trobant la referència d'algun més, evidentment ja desapareguts. Una peculiaritat d'elles és que la gran majoria es troben a la mateixa séquia mare i això per la concreta morfologia física que presenta aquesta i l'organització del seu espai hidràulic amb relació al poblament del territori que cal regar. Bàsicament són una llengua lateral al caixer de la séquia mare, normalment de dimensions notables, d'un metre a metre i mig d'ample, i sols la darrera de totes, la de Catarroja-Albal, té un partidor de meitat per meitat. Desgraciadament tot el caixer de la séquia mare ha estat tapat amb grans lloses de formigó, la qual cosa també inclou les llengües, i a hores d'ara la gran majoria d'elles es poden considerar soterrades o perdudes.

Tot i això hi ha algunes que encara poden permetre un estudi parcial i, fins i tot, pensar en una rehabilitació del seu estat tradicional. Les situades al principi del sistema, més dins per tant del nucli urbà de València, són les que no tenen recuperació; podem donar per perdudes les llengües de Rajosa, Sant Geroni i Roll de la Barca, i també l'antiga situada al cementeri d'Alfafar, a més de les de la Gàbia i el Braç Nou, afectades en el seu moment per les obres del Pla Sud i canviades de lloc. Altres estan totalment soterrades davall d'un edifici com les del braç de Jesús i les del braç Mitjà-Fila de Benetússer, aquesta sota el nou auditori "El Molí" de Benetússer. I la majoria de les restants estan tapades sota les lloses de ciment del caixer de la séquia mare; n'és el cas de les llengües d'Orba, la Mola, Massanassa, Catarroja-Albal, i les del braç de les Monges. Tot i això, per exemple aquestes darreres

estan situades en una vorera mal urbanitzada del final del carrer Montesa, darrere de l'Hospital Peset i l'institut Juan de Garay. Tot l'espai està formigonat però hi ha una caseta per a les antigues comportes i hi ha unes trapes metàl·liques que poden ser alçades i veure's part del tallamar, en condicions higièniques clarament dolentes això sí. El que vol dir això és que amb certa planificació i mitjans materials podria fer-se en algunes d'elles aproximacions parcials a les seues característiques materials.

De tota manera volem ressaltar l'existència de dues notables excepcions. Es tracta de les llengües d'Estadella i de Sant Jordi, situades també sobre la séquia mare i a l'extrem sud del terme municipal de València, en el límit amb el de Paiporta. Ací també està tapada la séquia, però no el braç corresponent, la qual cosa permet documentar els fonaments de la llengua a la part baixa i avaluar com ha estat recrescuda amb formigó per a instal·lar la coberta de lloses, si bé, en l'estat actual, no és possible veure el conjunt de la llengua, ni tampoc l'extrem del tallamar, per la qual cosa no és possible mesurar-les i aclarir la seua planta. A canvi té el valor afegit que els dos braços encara mantenen el seu caixer de terra, la qual cosa permet fer-se una bona idea de com eren aquestes séquies abans del seu revestiment. A més, el braç d'Estadella té a uns 200 metres aigües avall, un xicotet partidor en carreus de pedra que és un molt bon exemple d'una llengua secundària menuda.

Atenent, per tant, el nivell de destrucció del patrimoni hidràulic d'aquesta séquia cal parar especial atenció en aquestes dues llengües, situades a més en un entorn que encara és relativament d'horta extensa malgrat la cada vegada més abundant xarxa de carreteres que el creuen. Aquesta zona de la pedania de La Torre pot esdevenir un dels darrers nuclis d'horta que representen el paisatge patrimonial de la séquia de Favara, amb la inclusió d'aquestes dues llengües.

La relació de llengües de la séquia de Favara és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Llengües de Sant Jeroni o de Vintimilla.

Llengües del braç de Jesús.

Llengües del braç de les Monges.

Llengües del braç de la Gàbia.

Llengües del braç Nou.

Llengües del braç d'Estadella.

Llengües del braç de Sant Jordi.

Llengües del braç d'Alfagar.

Llengües del braç de la Fila de Benetússer i del braç Mitjà.

Llengües del braç de la Mola.

Llengües del braç d'Orba.

Llengües del braç de Massanassa.

BRAÇ DE MASSANASA

Llengües de Massanassa.

Séquia mare

Llengües de Catarroja – Albal.

5.4.5. LENGÜES DE MISLATA

La séquia de Mislata reunia un nombre inferior de llengües que la precedent de Favara i pareixen correspondre exclusivament a les grans particions del sistema. Però el creixement urbanístic de la ciutat de València i de la vila de Mislata, així com les obres de desviament del riu pel Pla Sud les han deixat en una situació de pràctica desaparició.

Hui en dia només podem parlar de la subsistència d'una llengua de segon ordre en la jerarquia del sistema de reg, però que esdevé quasi un miracle la seua pervivència i pren així un valor inestimable. Cap de les llengües importants subsisteix, i sobre tot fou greu la desaparició ja fa quaranta anys del conjunt del molí de Cabot i les diverses llengües que s'hi concentraven, arran de la construcció del nou llit del riu Túria.

La relació de llengües de la séquia de Mislata és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Llengua del braç dels Moros – séquia mare.

BRAÇ DELS MOROS

Llengües del braç dels Moros – el Franc.

Séquia mare

Llengua de Faitanar.

Llengües del braç dels Horts – braç del Salt – séquia de Xirivella.

Llengües d'Andarella: braç de Quart o del mig – braç d'Andarella.

BRAÇ DE QUART

Llengües de camí de Quart – braç dels Frares.

BRAÇ D'ANDARELLA

Llengua del braç de March.

Llengua del braç de Cama.

Llengua del braç dels Moros – el Franc

El partidor de les llengües del Franc o de Franc-Moros consisteix en un tallamar situat a l'interior de la séquia del Braç dels Moros, que divideix el cabal d'aigua de la mateixa en altres dos de nous: el braç del Franc, que deriva pel seu costat dret i realitza un gir de 90° per a orientar-se cap al sud i circular al costat de l'alqueria dels Tarongers i el seu camí d'accés mantenint la cota de nivell; l'altre és el propi braç dels Moros que sofreix un lleuger descens de cota però es manté per la mota dreta del riu Túria, vorejant-lo en direcció a l'est i regant els camps situats entre el riu i la població de Mislata, fins al seu extrem més oriental.

El nom peculiar que rep este tipus de construcció hidràulica es deu al seu emplaçament dins del caixer de la séquia, seguint la direcció del corrent d'aigua. Després de la partició del cabal o làmina d'aigua es generen dues séquies noves amb els seus caixers respectius, que discorren durant una tirada inicial quasi paral·leles, només separades per un espigó central que té el seu origen en el tallamar de la llengua. En este cas, tan sols circulen juntes durant una desena de metres, abans de separar-se formant un angle recte. L'espigó central d'estes llengües continua sent llarg i estret, i està construït amb maçoneria i rajoles, tot això revocat amb morter.

Este partidor o llengües del Franc-Moros conserva tant el tallamar central com els mollons laterals. El tallamar està construït íntegrament en un sol bloc de carreus de grans proporcions. Les seues dimensions són 92 cm de llarg per 125 cm d'alt i 45 cm d'ample. La part davantera del bloc de pedra acaba en aresta per a tallar la làmina d'aigua, mentre que la part posterior és recta i s'adossa a l'espigó central construït amb maçoneria i rajola.

Per la seua banda, els mollons laterals estan construïts també en un sol bloc de pedra treballada cada un. Les dimensions del bloc de la

dreta són 50 cm de llarg per 35 d'ample i el de l'esquerra són 46 cm de llarg per 40 cm d'ample. Estos dos estan travats als murs laterals de maçoneria lluïda i disposen d'una ranura vertical en la cara frontal per la qual permetre el lliscament d'un *coster* o taula de fusta que facilita l'auxili de cabals entre séquies. Un tauler, per cert, que es manté en el seu lloc gràcies a una cadena que el té lligat a un dels laterals.

La importància d'este sistema de partició d'aigües és que resulta permanent, dividint-se l'aigua de forma proporcional segons té establert des de temps immemorials. A diferència d'altres partidors, este ha mantingut els materials originals amb què es va construir, els carreus de pedra, i també les proporcions que han de mantenir les dues boques d'aigua, que ací són idèntiques i mesuren 105 cm cada una. Exactament el mateix que les llengües del Raig excavades a la séquia de Tormos, i que equival a dos colzes egipcis.

El paratge on es localitzen estes llengües és una relíquia del que va ser antigament l'horta de la vega de València. Es tracta d'una partida de terra encara cultivada del terme de Quart que va quedar separada de la resta del municipi per la construcció del nou llit del riu Túria. La séquia encara manté el seu caixer de terra original fins al partidor i realitza un recorregut sinuós vorejant el llit del riu.

Altres llengües:

Tal com hem explicat, el procés d'urbanització accelerat que s'ha produït sobre l'espai irrigat de la séquia de Mislata no sols ha fet desaparèixer el seu paisatge patrimonial sinó que ha eliminat la pràctica totalitat de la seua arquitectura hidràulica. Tot i això, alguns d'aquests elements resten soterrats o encara es conserven els seus fonaments amb major o menor entitat.

Llengua del braç dels moros – séquia mare

Es troben situades a l'interior de la fàbrica Turégano, situada al terme de Quart de Poblet, vora l'antiga carretera reial de Madrid. En aquest punt la séquia mare encara va descoberta i pot veure's de lluny el tallamar lateral d'entrada a aquest braç si bé l'entrada està tancada d'obra des que va desviar-se la séquia per la construcció del llit nou del Túria.

Llengües de camí de Quart – braç dels Frares

Aquesta llengua és un partidori secundari dins d'un dels grans braços de la séquia de Mislata, i es troba en un espai totalment urbanitzat de l'interior de la població de Mislata, concretament en una estreta vorera del carrer Alacant, cantó al carrer Cardenal Benlloch. Estan soterrades davall d'una sòlida trapa de ferro que no s'ha obert fa anys, però segons informació oral del guarda-assuter de la séquia, podria trobar-se encara el partidori de pedra en el seu lloc. Hui en dia aquest braçal és pràcticament només una claveguera de la població.

Llengua del braç de March

Es troba situada en el braç d'Andarella, just després de passar el punt on va estar el molí de Xirivella. Ací la séquia fa de límit municipal entre València i Xirivella, i actualment correspon a la plaça Miquel Adlert en el barri de la Font Santa, a 50 metres de l'edifici de l'antiga Casa de Misericòrdia. La séquia d'Andarella encara circula soterrada per aquesta zona, que es troba a mig urbanitzar a nivell viari i també subsisteix una antiga alqueria a escassos metres. Les llengües estan soterrades amb una trapa de ferro deteriorada i conserva el tallamar de pedra i aparentment també les parets, si bé molt desgastades.

Llengua del braç de Cama

És una llengua secundària que es troba a continuació de l'anterior, a uns dos-cents metres només i que actualment correspon a una vorera del carrer Escultor Salzillo del mateix barri de la Font Santa de València, al costat d'un antic pou de la séquia de Mislata. També està soterrada amb una trapa metàl·lica a sobre, i conserva el tallamar de pedra.

5.4.6. LLENGÜES DE LA SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-FAITANAR

La séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar fa una funció fonamentalment de distribució de la dotació d'aigua que correspon a les seues comunes de regants, per la qual cosa no ha generat una extensa arquitectura de l'aigua en el seu traçat, ara bé, disposa de les llengües principals del sistema: les llengües de Sant Onofre, en el terme de Quart, que donen lloc als dos braços principals o séquies de Quart i de Benàger-Faitanar respectivament.

La séquia de Quart ha disposat de tres llengües bàsiques a l'hora de fer funcionar el seu sistema hidràulic, totes elles situades en un tram d'uns 500 metres a partir de l'inici de la seua séquia mare. Totes tres es poden considerar perdudes pràcticament en la seua totalitat.

Les característiques morfològiques i funcionals de la séquia de Benàger fan que el nombre d'elements significatius d'arquitectura hidràulica siguen escassos. Bàsicament es pot parlar de tres llengües importants, gairebé destruïdes o soterrades en els tres casos, i entre les quals destaquen les llengües del Terç. El creixement urbà d'Alaquàs ha provocat, però, la desaparició física d'aquestes i el seu canvi de lloc als afores de la població, així com la pràctica desaparició de les llengües de la Creu Blanca, soterrades en els baixos d'una finca. També estan soterrades les llengües del roll d'Aldaia i només resten en la situació tradicional el partidori de la Pastora i el partidori del Xiprer.

Finalment, la séquia de Faitanar no ha arribat a reunir una arquitectura hidràulica d'especial rellevància, però tot i això es pot parlar de l'existència d'unes llengües: les de Paiporta o Faitanar.

La relació de llengües existents al conjunt de tota la séquia és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Llengües de Sant Onofre: séquia de Quart – séquia de Benàger.

SÉQUIA DE QUART

Llengües del braç del Molí: séquia Mare o braç del Dimarts – braç del Molí.

BRAÇ DEL DIMARTS

Llengües del Bracet – braç del Mig – braç Forà.

Llengües del braç del Mig – braç Fondo.

SÉQUIA DE BENÀGER

Llengües del roll o fila d'Aldaia.

Llengües del Terç: séquia del Dijous – séquia del Terç.

SÉQUIA MARE O DEL DIJOURS

Llengües de la Creu Blanca: séquia de Samarra – séquia mare o del Dijous.

SÉQUIA DE FAITANAR

Llengües de Paiporta o de Faitanar.

Llengües de Sant Onofre

El partidador d'aigua de les llengües de Sant Onofre, també denominades de Quart –Benàger, consisteix en el típic tallamar de carreus situat a l'interior de la séquia mare de Quart – Benàger, la funció bàsica i primordial del qual és la de dividir el cabal d'esta en altres dos de nous. Es tracta del principal partidador d'esta séquia mare, perquè en ell es divideixen les séquies de Quart i de Benàger, finalitzant el que es pot considerar el tram comú i iniciant cada una d'elles el seu propi recorregut particular.

La séquia de Quart deriva per l'esquerra i després de discórrer quasi paral·lela a l'altre pel carrer de l'ermita en la població de Quart, comença a separar-se en direcció S-SE. Mentrestant, la séquia de Benàger continua mantenint la cota de nivell més alta i es desplaça recta de nord a sud cap a les poblacions d'Aldaia i Alaquàs.

L'emplaçament d'este partidor és l'original i encara conserva el seu tallamar central fet amb carreus de pedra acabats en forma d'aresta. No obstant, la resta del conjunt ha patit certes reformes que passen per la construcció de caixers de ciment i l'adequació urbanística de l'entorn, ara convertit en un parc públic delimitat per vials de circulació de vehicles. Tampoc s'han conservat els mollons laterals de carreus, ara substituïts per la mateixa paret llisa de ciment que recobreix els caixers.

La remodelació d'este punt va ser aprofitada per a instal·lar comportes i torns en cada una de les séquies, que combinen el ferro en els engranatges i la fusta en les comportes, a manera dels antics costers. La seua instal·lació respon a les necessitats de regular els cabals i fer aportacions de suport entre les séquies, més encara quan la zona de reg de Quart es va reduint progressivament al mateix temps que disminueixen les seues demandes d'aigua, mentre que la superfície regada de Benàger es manté i les seues necessitats d'aigua poden augmentar.

Respecte a l'espigó central, este segueix la tònica constructiva dels caixers, i només ha deixat visible l'extrem del tallamar amb la pedra de carreus. La importància d'este sistema de partició d'aigües radica en la seua persistència al llarg del temps i en funció d'una proporcionalitat que ve establida des de temps immemorials. La divisió del cabal d'aigua que discorre pel caixer del tram comú es realitza per parts iguals entre les dues noves séquies, i per això tenen estes una presa semblant de 240 cm cada una.

Uns vint metres aigües amunt de la partició d'aigües es troba el Roll Franc o de Gràcia que deriva per l'esquerra de la séquia mare cap a la població de Quart. I allí mateix es va construir en 1991 una caseta nova de la comunitat de regs.

Llengües del braç del molí

Són les primeres d'aquesta séquia i estaven situades a uns 100 metres aigües avall del seu inici, antigament en mig de l'horta de Quart i ara mateix prop del cantó dels carrers Conde Rodezno i Ermita de Sant Onofre. Partien l'aigua entre la séquia mare o braç del Dimarts, que continuava avall en direcció sud, i el braç del Molí, que girava de forma considerable vers l'est, donant la volta al nucli vell de la població de Quart de Poblet en direcció a l'únic molí, el molí de Real o de Poblet que abans hem comentat. Evidentment formen part dels orígens del disseny del sistema, remuntant-se la seua primera construcció a època islàmica i durant segles, quan encara la séquia era de terra, constaven d'una estructura de carreus i un tallamar. Hui en dia han estat soterrades i resten en funcionament a la barana central del dit carrer del Conde Rodezno.

Llengües del Bracet – braç del Mig – braç Forà

Són les segones del sistema de la séquia de Quart i les centrals a l'hora de distribuir l'aigua per la part meridional del seu terme municipal. Estaven situades a uns 500 metres al sud de les Llengües de Sant Onofre, on comença la séquia mare de Quart, i han acabat a la vora de l'autovia València Madrid, just on la creua la carretera de Quart a Aldaia. En fer-se en aquest punt obres per a una rotonda, han estat canviades de lloc i separades. El Bracet i el braç del Mig ixen ara en forma d'unes llengües de reduïdes dimensions en mig del jardí de la rotonda, mentre el braç forà i la parada del divendres han estat

traslladades a la part exterior de dita rotonda. Es mantenen per tant en funcionament però no sembla que puga quedar alguna part de les antigues llengües de pedra.

Llengües del Roll o Fila d'Aldaia

El partidori del Roll o Fila d'Aldaia és del tipus de llengües, que consisteix en una obertura permanent practicada en la mateixa séquia mare de Benàger – Faitanar. La derivació d'aigua es realitza per mitjà d'un tallamar situat a l'interior del caixer de la séquia que, en este cas, ocupa una posició molt escorada cap al costat esquerre perquè només deriva 1/8 del cabal total que porte la séquia mare.

Així doncs, el tallamar de pedra i forma d'aresta permet donar inici a una séquia nova que, després de recórrer uns metres al costat de l'altra en direcció sud, comença a separar-se i inicia prompte un recorregut nou cap a l'E/SE. Esta fila donarà origen després a un bon nombre de partidors que derivaran de la mateixa i s'encarregaran de repartir l'aigua pels camps del terme d'Aldaia, que amb el temps van arribar a crear una comuna autònoma dins de la séquia de Benàger.

La séquia de Benàger està totalment canalitzada amb parets de formigó des de fa dècades i entre Quart i Aldaia discorre paral·lela a la carretera CV-4032. En este últim terme la séquia ha estat també coberta amb lloses de formigó. La fila d'Aldaia també fou coberta en el seu tram més immediat al nucli urbà per a permetre certa expansió urbanística. És per tot això que, hui en dia, el partidori del Rollet està totalment cobert davall la vorera que rodeja un parc públic. En la superfície són visibles unes reixes metàl·liques que delimiten el punt de partició i origen de la fila d'Aldaia i la parada que podia fer-se en la séquia mare per mitjà d'uns "costers" de fusta que es troben també allí. El tallamar és de carreus i encara s'aprecia entre els murs de formigó de la séquia mare i els de la pròpia fila que arranca darrere seu.

Llengües del Terç

Són les segones en ordre geogràfic de la séquia de Benàger i les més importants del sistema per la funció que duïen a terme perquè partien un terç de l'aigua per la séquia del mateix nom, en direcció sud vers el terme de Torrent, i dos terços per la séquia mare o del Dijous, que enfilava per l'esquerra en direcció a València i el terme de Picanya. Es trobaven situades a la plaça del castell de la població d'Alaquàs, just davant d'aquesta edificació, i en un espai que durant segles va ser el límit oriental del nucli urbà de la localitat.

Fa pocs anys han estat canviades de lloc i traslladades aigües amunt uns dos-cents metres en direcció a Aldaia, a un punt situat prop del límit urbà actual d'Alaquàs, arran de la desviació exterior que s'ha fet de dita séquia mare o del Dijous. El nou partidor s'ha construït ja subterrani, tal com va la séquia, tot i que amb una moderna aparença en què poden veure's les comportes inserides en una mena de gran urna de vidre tancada. Les llengües històriques han quedat inutilitzades, però encara estan en un solar clos per una tanca de pedra, i ubicades ara en el centre actual de la població d'Alaquàs.

Llengües de la Creu Blanca

Eren les terceres en ordre geogràfic i estaven situades sobre la séquia mare o del Dijous, a uns dos-cents metres aigües avall de les del Terç, en direcció a València i antigament en mig de l'horta d'Alaquàs. El creixement urbà d'aquesta població les va absorbir i quedaren ubicades en els baixos d'una finca d'habitatges moderna situada en l'avinguda de Miguel Hernández. Posteriorment, la séquia ha estat desviada per fora de la població i el partidor ha quedat inutilitzat tot i que es conserva mig soterrat en el seu emplaçament original.

Llengües de Paiporta o de Faitanar

El partididor d'aigua de les llengües de Paiporta o de Faitanar, conegut indistintament d'una forma o de l'altra, consisteix en un tallamar situat a l'interior del caixer de la séquia de Faitanar, que divideix el seu cabal d'aigua en altres dos de nous, donant peu a la creació de sengles séquies: la de Faitanar que deriva pel seu costat esquerre i després d'uns poc metres realitza un gir de 90° cap a l'esquerra, en direcció a l'est per a mantenir una determinada cota de nivell; i l'altre braç és el de la séquia de Paiporta, que per la dreta continua en direcció sud, seguint per la mota del costat esquerre del barranc de Torrent, sense creuar-lo, i travessa la població de Paiporta per a regar la seua zona més meridional.

La séquia de Faitanar disposa d'un caixer totalment revocat de formigó i descobert just fins al punt de les esmentades llengües. A partir d'ací, la séquia de Paiporta és de terra, igual que la de Faitanar, només interrompuda per tancats puntuals de camps de cultiu que han obrat sobre el marge corresponent de la séquia. Tant és així que el lloc és idoni per a contemplar un tallamar central, l'extrem del qual és un gran bloc de carreus en forma de prisma per a tallar la làmina d'aigua, seguit d'un espigó de maçoneria revocat amb rajoles i, tan sols uns metres després, dels marges comentats de terra i pedres que configuren els caixers de les dues noves séquies derivades.

Este partididor conserva, a més del tallamar central, un dels mollons laterals també construït amb carreus, encara que integrat en la paret de formigó de la séquia mare de Faitanar que finalitza allí mateix. La importància d'este sistema de partició d'aigües és que resulta permanent, dividint-se l'aigua de forma proporcional segons té establert des de temps immemorials. Els materials originals s'han mantingut en part, igual que la grandària de les dues entrades, que mesuren 95 cm cada una, dividint el cabal en parts iguals. Més recentment s'han

instal·lat sengles comportes metàl·liques i torns per a elevar-les o baixar-les, que permeten ajudar al reg entre les séquies desviant proporcions diferents del cabal.

La construcció del caixer de formigó distorsiona un poc el conjunt patrimonial, encara que l'emplaçament resulta interessant per a contemplar una llengua sense excessives alteracions. La possibilitat de contemplar la seqüència del tallamar construït amb carreu de pedra, l'espigó de maçoneria i rajola i la continuació amb marges de terra en els caixers de les séquies resulta ja molt poc freqüent en les séquies de l'horta de la Vega. Sense cap dubte, això li confereix un major valor patrimonial a este element d'arquitectura hidràulica.

5.5. L'APROFITAMENT ENERGÈTIC DE L'AIGUA: ELS MOLINS

Un altre grup de construccions que trobem al llarg dels recorreguts de les diferents séquies de la Vega de València són aquelles que es dediquen a l'aprofitament energètic del cabal d'aigua que circula per les mateixes: els molins.

És cert que els molins no formen part pròpiament dels sistemes de reg, no obstant, en la pràctica conformen una arquitectura imbricada estretament amb les xarxes de séquies. De fet, els molins poden arribar a alterar el discórrer natural de l'aigua per les séquies, parant-la en el caixer abans d'arribar al casal o tornant-la a la circulació a una cota de nivell més baixa després de passar pels carcaus. Per tant, resulta evident la seua influència en el disseny i en l'organització dels sistemes de reg, i determina els emplaçaments en el moment mateix de la construcció inicial dels sistemes; així com també l'impacte que genera en les séquies fer nous casals al llarg dels segles. Un molí no podia fer-se allí on volguera el constructor, si no en el punt on no perjudicara greument els regants, tal com se diu clarament en les donacions reials de molins dels segles XIII a XVIII, i també en l'abundant documentació sobre les al·legacions que es presentaven a la concessió de permisos d'obra nova en els segles XVIII i XIX.

En estos edificis podem veure una combinació perfecta entre l'arquitectura funcional d'un espai de treball i l'aplicació de la solució tècnica més eficaç per a transformar l'energia hidràulica en força motriu –i que va caracteritzar les fases prèvies i els inicis de la industrialització valenciana–. La introducció posterior de la màquina de vapor primer i de l'electricitat després han deixat empremta en algunes d'estes construccions amb la pervivència, per exemple, d'algunes elevades xemeneies de rajoles.

L'ús energètic de l'aigua fou el motor de la industrialització valenciana, inclús en una zona eminentment agrícola com esta de la Vega de València. No debades, la major concentració molinera de tot el territori valencià es trobava, durant l'època de màxima esplendor en la segona meitat del segle XIX, en el conjunt de les huit séquies de la Vega –les set del Tribunal més la de Montcada–. A mitjans del segle XIX es van inventariar 158 molins sobre estes séquies, amb una distribució desigual entre elles: Montcada comptava amb 31 artefactes, Favara amb 24, Mestalla amb 23 i Rascanya tenia 18, mentre que les altres es repartien menys quantitat de molins: Mislata en tenia 8, Tormos i Rovella 7 cadascuna i Quart-Benàger-Faitanar tan sols disposava de 4 molins. Esta concentració molinera va convertir la Vega de València en una incipient zona industrial en eixa centúria, encara que la important producció agrícola –cereals i arròs– i les necessitats alimentàries de la gran capital no van propiciar una major diversificació del treball productiu, i van ser puntuals els casos de batans, molins paperers, fàbriques tèxtils i altres aplicacions.

Les séquies del Tribunal de les Aigües de València disposaven, majoritàriament, de molins de cereals per a fer pa, encara que també és secular la presència de molins arrossers. El més usual, no obstant, és documentar la convivència en un mateix casal de molins de moles per a blat i moles per a blanquejar l'arròs. Tampoc no ha estat estrany que un molí amb un ús en una època, fos reformat i canviés d'ús en un altre segle, com el de Benetússer a la séquia de Favara, o el de Tonet a la séquia de Mislata, convertit en fàbrica de pasta ceràmica. També es troba algun batan com el molí de Pobres sobre la séquia mare de Mestalla; o els molins de Bas i de Pilades, en la mateixa séquia però sobre el braç d'Algirós; o el molí de Vera, en la séquia del mateix nom, de Rascanya. Finalment, no podem oblidar alguna de les primeres centrals elèctriques de la primera dècada del segle XX, com ara la que

va bastir l'any 1905 la Companyia Elèctrica Volta en el salt d'aigua del molí de Daroqui, en el tram comú de la séquia de Quart-Benàger-Faitanar.

Alguns d'estos molins tenen el seu origen en època islàmica, junt amb la construcció de les mateixes séquies. No obstant, l'ús continuat, les ampliacions o les reconstruccions del lloc fan impossible visualitzar les restes existents d'eixa antiguitat, però almenys sí perdura l'emplaçament que serà ocupat per una construcció cada vegada més moderna. En el millor dels casos, pocs per cert, s'ha mantingut la xicoteta construcció medieval que, malgrat tot, tampoc es remunta més enllà dels segles XVI-XVII, i a la qual se li han anat adossant altres edificis de proporcions descomunals amb dependències annexes que es van afegint fins al mateix segle XX. Són un bon exemple d'este creixement adossat antics molins existents ja en el segle XIII, com el cas del molí de la Saïdia o el molí dels Frares, ambdós en la séquia de Mestalla; o el molí del roll de Faitanar o el molí de Benetússer, a les séquies de Faitanar i Favara respectivament, i que han arribat fins a l'actualitat convertits en un extens complex d'edificacions de diverses èpoques. En general, els pocs casals que han sobreviscut tenen una arquitectura dominant dels segles XVIII i XIX, i el mateix passa amb la seua maquinària, renovada molt sovint per les necessitats del treball. Les poques que queden, com al molí de la Sal de Burjassot, a la séquia de Tormos, o la del molí de l'Ascensió d'Alboraia, de la séquia de Rascanya, són de principis i de la meitat del segle XX.

5.5.1. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE MESTALLA

La séquia de Mestalla va veure com, al llarg dels segles, es van anar construint molins sobre el seu caixer i el de diferents braços. Es va arribar a un nombre màxim de 23 casals en la segona meitat del segle XIX, per a anar desapareixent a poc a poc al llarg del segle XX. Actualment només hi queden tres molins en peu i en un relatiu bon estat de conservació, tot i que són evidents les grans modificacions arquitectòniques patides. Es tracta de dos dels molins més antics: el molí Nou o de la Saïdia, sobre la séquia mare, i el molí dels Frares, sobre la séquia de Petra, tots dos a la zona de Campanar; i d'un altre més modern: el molí dels Alters, vora el camí de Montcada.

Una seqüència ràpida del panorama evolutiu dels molins a la séquia de Mestalla ens mostraria l'existència de 10 molins d'època islàmica, 7 edificacions noves que es construïren en el període baixmedieval, i 6 molins que aparegueren durant els segles XVIII i XIX. El creixement urbà de la ciutat de València ha fet desaparèixer la gran majoria d'ells, inclosos gairebé tots els més antics.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Mestalla és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí d'Estrela
Molí de Saïdia o molí Nou
Molí de Pobres
Molí de la Marquesa
Molí de l'Esperança o de Palomar

BRAÇ DE PETRA

Molí de Santo Domingo, dels Frares o de Gàmir
Molí del Comte o de Ponça
Molí d'Orellana o de Bueso
Molí d'Horta o de Sant Josep
Molí de Sant Vicent
Molí dels Alters

BRAÇ DE RAMBLA

Molí de Villacampa
Molí de Rams
Molí de Borrull
Molí d'Alegret
Molí de Benimaclet
Molí de Tarongers

BRAÇ D'ALGIRÓS

Braç d'Algirós
Molí de Bas
Molí de la Trinitat
Molí d'Huguet o d'Huet, o del Remei
Molí de Saposia
Molí de Pilades o de Peguera
Molí de Penya-roja

Molí de la Saïdia o molí Nou

Este molí està situat sobre el caixer principal de la séquia de Mestalla, a un quilòmetre aproximadament mes amunt del molí de Pobres, en la confluència amb el camí de la partida de Dalt de Campanar. Es troba en el límit del terme municipal de València amb el de Paterna, en les proximitats de la CV-30. Es pot accedir pel mencionat camí, tant des de Paterna com des de Campanar.

Es tracta d'un dels molins d'origen medieval, encara que és possible que siga una construcció ja d'època cristiana i d'ací el seu apel·latiu de molí Nou. En el segle XV consta ja com a propietat senyorial del monestir de monges de la Saïdia, en el domini del qual va seguir fins a la desamortització dels béns eclesiàstics durant el primer terç del segle XIX. Durant aquells segles, el monestir l'arrendava usualment a moliners amb contractes a pocs anys, i periòdicament van apareixent notícies d'ell en diversa documentació. Per exemple, en 1672 està inclòs en una llista de la *Confraria de la Pluja*. També apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771, i es conserven alguns documents sobre ell de principis del segle XIX, com un de 1812, durant la Guerra de la Independència, quan es van realitzar obres en el molí, o un altre, de 1827, quan s'arrenda a Vicente Llongo i Sancho, moliner i veí de Campanar. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i a finals d'eixa mateixa centúria veuria com s'instal·lava maquinària a vapor, testimoni que resta en una impressionant xemeneia. Al llarg del segle XX va protagonitzar una total reconversió en passar a ser una indústria d'aprofitament de pells, i posteriorment de draps, i encara hui en dia continua en actiu una xicoteta indústria ja sense cap relació amb la molineria.

Respecte a les seues característiques materials, l'edifici actual pareix correspondre parcialment a una construcció del segle XVIII però amb nombroses ampliacions dels segles XIX i especialment el XX, que

han modificat profundament el seu aspecte tradicional. El primitiu casal devia constar d'una sola nau, de planta allargada, que estaria disposada de forma transversal al caixer de la séquia de Mestalla. L'edifici, d'una crugia, tindria dos plantes i una coberta de teules d'un aiguavés cap a la façana principal, la que mirava cap a l'est.

La séquia arriba al molí relativament encaixada entre camps de cultiu i entra en este pel seu costat occidental, encara que generava un eixamplament del seu caixer a manera d'embassament, de forma trapezoïdal. De l'edifici original, hui només se'n pot apreciar la part superior de la façana, que presenta finestres regulars, ja que la resta de la construcció es troba absorbida per tota una sèrie de noves dependències i naus industrials que l'envolten i l'oculten quasi per complet.

La fàbrica d'esta nau inicial era de maçoneria basta i llúida amb posterioritat. No obstant, les noves edificacions ja es van construir amb rajoles disposades de forma horitzontal. Les dependències de la part posterior compten encara amb una gran xemeneia que es manté en peu. Altres parts corresponen a una fase de construcció molt recent amb materials com la uralita per a les cobertes.

La séquia de Mestalla ha sigut totalment canalitzada, per la qual cosa la seua arribada al molí es produeix ara de forma canalitzada en tubs sense que es puga apreciar cap element hidràulic destacat, ja que a més s'ha deixat créixer sense cap control la vegetació pròpia de canyars i esbarzers que recobreixen per complet el vell caixer de la séquia. En l'actualitat, l'aigua passa sense solució de continuïtat perquè el molí ja no la utilitza des de fa molt de temps.

En l'interior del molí no queden rastres de la maquinària ni de les moles. Respecte a la part hidràulica, ja s'ha comentat l'abandó que pateix la xicoteta bassa o ampliació del caixer de la séquia que es produïa davant de les entrades dels carcaus, just en la part posterior del

molí. Els rodets han desaparegut i els carcaus s'han degut adaptar al pas canalitzat dels tubs que es va practicar en la séquia de Mestalla fa unes dècades.

Molí de Sant Domènec o dels Frares

El nom d'este molí prové de la institució que durant diversos segles fou el seu propietari, el convent de Sant Domènec o dels Dominics de la ciutat de València, d'ahí el nom popular de molí dels Frares. Entre els segles XV i XVII va ser conegut com a molí de Gàmir, cognom de la família propietària durant aquella època. Es troba situat sobre el caixer del braç de Petra, una de les principals derivacions de la séquia de Mestalla, que naix després del molí Nou, i s'arriba a ell pel camí de la Partida de Dalt de Campanar eixint des del barri de Campanar de València pel mencionat camí, i es troba sobre el seu marge esquerre.

Es tracta d'un altre dels molins d'origen medieval, probablement de finals del segle XIII i construït per un ciutadà de València, Pere Mercer, dedicat al negoci dels teixits i rellevant membre del patriciat urbà de la ciutat, prompte convertit en noble. En 1598 es va vendre el molí fariner, que abans havia estat arrosser, de Miquel Joan Gàmir, agutzil de la Inquisició, al reial convent. El molí s'anomenava de Pallarés i disposava de quatre moles. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* i també apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771, i era el seu propietari el reial convent de Sant Domènec. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a finals de la centúria acollia 41 habitants. La seua activitat va perdurar al llarg del segle XX.

Físicament, és probable que l'antic molí medieval no estigués aïllat sinó que formés part del conjunt d'una alqueria senyorial, atenent els seus orígens en la família Mercer, però a simple vista només pareixen quedar unes restes arquitectòniques en una part lateral de l'actual

conjunt, on es conserva una espècie de xicoteta llotja amb arcs ogivals de gran interès que ocupen tota la seua planta inferior.

En el segle XVII, el molí va créixer substancialment: es va construir ja un gran edifici de planta rectangular que va situar un dels seus extrems sobre el caixer de la séquia, de forma transversal al traçat d'esta. L'edifici disposava d'una crugia, amb dos plantes i una coberta a un aiguavés. Adossat a este, però formant una T, i aprofitant restes anteriors es va construir un altre edifici allargat, la mencionada alqueria que encara hui perviu en el lloc, vora el camí. Està orientada de nord a sud, amb la coberta a un sol aiguavés cap a la façana occidental. En la seua fàbrica domina la maçoneria, però també disposa de trets i materials característics del segle XVIII. L'alqueria arreplega diferents valors patrimonials i artístics ja que, al ja mencionat dels arcs medievals de la seua planta baixa s'uneixen les pintures murals que conserva en la paret mestra de la seua planta superior. Unes pintures que es remunten aproximadament a la segona meitat del segle XVII i que representen el setge militar del castell de Salses en la guerra de 1640. Les pintures foren restaurades l'any 1999 per la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.

De la construcció del vell molí no queden restes visibles en l'exterior perquè, en la dècada de 1940, els seus propietaris, la família Blat, de llarga tradició molinera en la Vega de València durant els dos últims segles, va alçar en el seu emplaçament històric un nou i major edifici per a continuar amb l'activitat tradicional del molí. Es tracta d'una edificació de planta regular, amb dos nivells de considerable altura per a albergar la maquinària moderna que es va instal·lar i fer les funcions de magatzem. La seua orientació és idèntica a la del vell molí, amb la façana principal cap al nord, per a rebre la séquia.

Malgrat la falta de l'edifici antic, la nova edificació ocupa l'emplaçament històric i compta amb un entorn ric en elements

hidràulics, a més dels històrics i artístics que aporta l'alqueria annexa, ja que a l'eixida dels vells carcaus discorren paral·lels durant un tram el braç de Petra i la séquia mare de Rascanya que passa per darrere del molí. Per la part davantera creua la fila de Campanar que deriva de la séquia mare de Tormos i passava pel molí de Llobera, situat a pocs metres més amunt d'este, a la vora del camí de la Partida de Dalt de Campanar. El molí encara es troba en un entorn d'horta en producció.

Molí dels Alters

Este molí s'ubica sobre el caixer del braç de Petra en el seu tram final, als voltants de Poble Nou i a la vora del camí de Montcada, a l'altura de l'església de Sant Josep, just quan el camí enfila el nucli de població. S'arriba pel camí de Montcada que ix de València i es troba poc després de passar la ronda nord.

Es tracta d'un dels molins moderns de l'horta de València, perquè tan sols apareix documentat a partir de l'any 1817 com a molí fariner situat en la partida dels Alters del camí de Montcada. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. En 1887 figura com a molí fariner i arrosser. Durant el segle XX va continuar amb la seua activitat tradicional, dedicada ara a la mòlta de pinsos fins a les últimes dècades del segle XX, encara que utilitzant energia elèctrica.

El molí dels Alters té una forma allargada i orientada d'oest a est, i se situa de forma transversal sobre la séquia de Petra, que ací arriba amb una orientació sud/nord. És un edifici d'una sola crugia amb dos altures i coberta de teula àrab a un aiguavés a la façana davantera. La planta de l'edifici és pràcticament rectangular, encara que fa una xicoteta inflexió en l'extrem occidental per a adaptar-se al recorregut del camí de Montcada, a la vora del qual es va construir.

La façana principal està orientada al nord, i en ella s'aprecien una gran quantitat d'obertures, tant en la planta baixa com en el pis

superior. La porta d'accés al molí té una gran amplitud i és adovellada. Sobre ella trobem un balcó. En la planta baixa hi ha dos xicotetes finestres adovellades que es corresponen aproximadament amb altres en el pis superior. A la dreta de l'entrada hi ha un balcó enreixat, on una de les fulles de la porta fou cegada i, per tant, només conserva la meitat de la seua amplària original. En la part esquerra de la façana hi ha una xicoteta porta d'accés al costat de la qual trobem una finestra cegada.

La part hidràulica del molí s'ha vist afectada per la urbanització de la zona i fa difícil apreciar l'eixida dels carcaus. Creuat el camí de Montcada, la séquia continua el seu camí dividint-se en nous braços.

La façana actual del molí està lluïda i emblanquinada, encara que la presència de senyalització viària, mobiliari urbà i cables de la llum donen un aspecte penós a l'edifici de finals del segle XVIII o principis del XIX. Adossada a esta edificació hi ha una construcció de maçoneria lluïda i emblanquinada de planta quadrangular, una altura i coberta de teula àrab a un vessant a la façana posterior. Este edifici comptava amb una porta d'accés des de l'exterior que actualment està cegada. Altres dependències diverses s'han desenvolupat al costat del molí, les funcions de les quals han anat canviant amb el temps. El molí va estar en actiu fins fa unes dècades i fa poc de temps encara es podien veure algunes moles inutilitzades reclinades en la façana.

Altres molins desapareguts:

Molí de l'Estrela

Estava situat sobre la séquia mare, en el terme de Paterna i enfront de Quart. És el primer de tot el recorregut de la séquia de Mestalla, però l'últim que es va construir. La seua edificació fou realitzada per la mateixa comunitat de regants l'any 1850. Actualment es troba totalment assolat, en un camp erm vora el caixer de la séquia.

Sembla ser que en 1915 s'havia convertit en una fàbrica de pintures, sense que mantingués cap activitat com a molí.

Molí de Pobres

L'edifici del molí s'ubicava sobre el caixer principal de la séquia de Mestalla, a poc menys de mil metres del molí Nou, i molt pròxim a l'última ronda que per l'oest delimita el creixement urbà de la ciutat de València en la zona de Campanar. Es pot accedir a les seues ruïnes des de la rotonda de General Avilés entrant pel camí vell de Benimàmet i desviant-se tres-cents metres a l'esquerra per un camí de terra.

Els seus orígens són clarament medievals i el seu emplaçament correspon a un dels molins de Campanar esmentats en el *Llibre del Repartiment*. Apareix citat amb el nom de Pobres en un inventari de 1445, i poc després apareix també la referència com a molí batan. A principis del segle XVII és citat en documentació del monestir de Sant Miquel dels Reis, entitat que havia de ser en eixa època el seu senyor útil. En tot cas, en 1603-1604 treballaven en ell dues famílies de moriscos de Benimàmet, i existia en el casal un batan per a preparar els teixits. De nou l'hem localitzat en l'inventari de molins del gremi de moliners de València de l'any 1672, i en 1739 el moliner ja pertanyia a la històrica família dels Blat, experts en este ofici durant els segles XVIII i XIX per diverses poblacions de l'Horta.

En 1771 les Ordenances de Mestalla tornen a citar-lo i, a més, indiquen que era propietat del gremi de paraires de València, notícia que és ratificada per documents de 1806. De fet, l'inventari de molins de l'Horta reproduït per P. Madoz en 1840 cita no un sinó dos molins anomenats de Pobres, la qual cosa potser implicaria dos casals de diferent propietat, un del monestir de Sant Miquel i un altre del gremi de paraires. A finals del mateix segle vivien allí 21 persones i a principis del segle XX encara funcionava, però va haver de ser abandonat abans de mitjan segle XX i va quedar en total ruïna. Actualment no queden restes

materials dels edificis i la séquia creua amb tubs l'emplaçament. Cent metres abans, vora altra caseta construïda a sobre de la séquia de Mestalla i que podria ser la del segon molí de Pobres, es troba una comporta per a regular el pas de l'aigua, amb engranatges de ferro suportats per dos pilars de rajoles, que és l'única cosa que es conserva. L'eixida de l'aigua per davant del molí, durant un xicotet tram, es troba coberta per una volta per a facilitar l'accés a este. De la maquinària i els rodets no queda rastre, ja que sembla ser que tot fou desmantellat, i inclús no queda clar si l'edifici actual és realment l'antic molí o no.

Molí de la Marquesa

Era el tercer molí situat sobre la séquia mare, immediat a l'actual Avinguda de les Corts Valencianes, en un solar extens de propietat municipal en el qual destaca encara la gran xemeneia construïda a finals del segle XIX per a instal·lar màquines de vapor. L'edifici fou totalment assolat, sense que s'aprecien restes dels seus fonaments ni del caixer històric de la séquia de Mestalla. Més recentment, amb motiu de la construcció del nou camp de futbol que ocuparà l'emplaçament, es va fer una excavació extensa del vell molí i es va documentar tot un seguit de fonaments i restes característiques d'estes construccions.

Sens dubte, es tracta d'un casal d'origen islàmic i correspon a una de les donacions del *Llibre del Repartiment* de l'any 1239. Probablement correspon a ell l'establiment que va fer el rei Jaume II l'any 1317 d'un casal abandonat situat entre el camí de Paterna i el partidor d'Algirós, en favor d'un servidor de la casa reial anomenat Joan Enric. Posteriorment el trobem en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València de l'any 1672 i en 1721 consta com a propietat del convent de monges de Sant Cristòfor de València, institució que l'arrendava cada pocs anys a moliners especialitzats, com era el cas d'un cert Josep Ferrer. Després apareix citat en les Ordenances de la

séquia de 1771, sent el seu amo José de la Figuera. En 1806 el posseïa Miguel Castellví i Sanoguera, baró d'Alcàsser, que també posseïa el molí de Bas, i en 1817 era d'Antonio Almúnia, marquès de Ràfol. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a finals de la mateixa centúria concentrava una població de 38 habitants. Va seguir actiu durant la primera meitat del segle XX i hui en dia tan sols en queda el solar i la gran xemeneia aïllada de quan es va introduir el vapor.

Molí de l'Esperança o de Palomar

Este gran molí estava situat sobre la séquia mare de Mestalla, a tocar de l'actual avinguda de Burjassot i cantó amb l'actual carrer del Cuirassat, enfront del complex de la ciutat sanitària La Fe, encara que la seua localització històrica era a la vora del camí vell de Lliria i el lateral del convent de l'Esperança. Era l'últim dels existents sobre la séquia mare de Mestalla i distava al voltant de cinc-cents metres del gran partidor entre els braços de Rambla i Algirós. Sobre el seu emplaçament es van construir unes finques durant la dècada de 1970, i hui en dia tan sols queda el perfil, soterrat, de la séquia d'eixida, i això perquè encara no s'ha urbanitzat eixe tros de solar. El nom li ve per la seua localització, pròxim a l'antic convent de monges de l'Esperança, encara que en els segles XV, XVI i XVII és citat com molí de Palomar, cognom de la família de ciutadans que fou la seua propietària en el segle XV.

De nou es tracta d'un vell molí d'origen islàmic i que correspon a alguna de les donacions de molins de Campanar arreplegades en el *Llibre del Repartiment* en 1239. Com hem dit, en el segle XV va ser propietat de la família Palomar, i a mitjan segle XVI ja constava entre els béns de la família noble dels Gallac. D'estos ens consta un arrendament de l'any 1540 al també noble en Sanxo de Cardona, junt amb les moles, artefactes i ferramentes, a més de les terres annexes a l'edifici. Quasi un segle després, en 1636, el propietari era el noble Miquel de Borja. Els

canvis de propietat pareixen successius al llarg d'estes èpoques, potser més per herències i dots entre famílies que per vendes directes. En 1672 apareix citat en la nòmina del gremi de moliners de la ciutat de València, i en 1695, quan encara era propietat de la família Borja, una visita descriu l'existència de sis moles encara que també s'afirma que la casa necessitava contínues reformes. A finals del segle XVIII és citat en les Ordenances de la séquia de 1771, sent el seu propietari el comte de Castellar.

L'any 1780-81 es va realitzar una matrícula de veïns que assenyala la presència de José Blat i la seua esposa Vicenta Montesinos, amb les seues dues filles i set criats en el molí. En 1827 el moliner continuava sent el mateix José Blat, que disposava de quatre moles farineres i dues d'arrosseres per a treballar, segons detalla una visita d'inspecció dels molins de la séquia de Mestalla. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i en 1888, Vicente López Roda va sol·licitar permís per a construir un pont sobre la séquia que facilités l'entrada al molí; en eixe moment vivien un total de 30 persones en el complex del seu entorn. Degué deixar de funcionar cap a mitjan segle XX.

Molí del Comte o de Ponça

El molí estava situat sobre el braç del Mig de Campanar, que derivava del braç de Petra, prop del cementeri de Campanar i vora el camí de la Partida de Dalt, allí on començava el camí del Pouet. El molí estava abandonat des de fa prou de temps, encara que es va derruir fa només quatre anys, i tota la zona s'ha urbanitzat recentment.

Molí d'origen medieval, podria ser el molí de Vilarnau citat en el morabatí de l'Horta de València de l'any 1445 com existent a Campanar. En 1672 sí que està inclòs com molí de Ponça en la llista de la *Confraria de la Pluja*, i este és el nom amb què apareix en documentació dels segles XVIII i XIX. Per exemple, el nomenen les

Ordenances de la séquia de 1771, sent el seu propietari el comte de Parcent. També figura a mitjan segle XIX en l'inventari realitzat per Madoz, i d'eixos anys són diverses notícies sobre ell incloses en plets de la séquia conservats a l'Arxiu de la Diputació de València, com és el cas d'una inspecció duta a terme l'any 1840 pel síndic de Mestalla perquè els llauradors del braç del Pouet denunciaven que el moliner havia trencat el tallamar que separava les dos entrades d'aigua al molí per a fer-ne passar més, en perjudici del seu braç situat uns metres abans.

Molí d'Orellana o de Bueso

El molí estava situat sobre el braç del Mig o de Campanar de la séquia de Petra. L'edifici va ser derruït a principis del segle XX per a construir unes edificacions d'assistència a xiquets orfes, que finalment han quedat incloses dins del perímetre que ocupen les actuals instal·lacions de la Conselleria de Cultura.

En 1818 es va donar permís a Ignacio d'Orellana, comerciant de la ciutat de València, per a construir un molí en terrenys de la seua propietat en la partida de Campanar. L'expedient, no obstant, ja l'havia començat el pare d'este, Juan Bautista d'Orellana, en 1805. El molí tenia dues moles, una corrent i l'altra de descans. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz però, com hem dit, la seua vida fou molt curta perquè seria dels primers enderrocats a tota l'Horta.

Molí d'Horta, de Sant Josep o de Pellicer

El molí estava situat sobre la séquia de Petra, just on esta s'encreua amb la séquia mare de Mestalla, entre Campanar i Beniferri. Actualment, la zona ha sigut absorbida completament pel creixement urbanístic, i l'antic emplaçament del molí ha quedat arrasat en un solar darrere de la gasolinera que està situada en una rotonda de l'avinguda del General Avilés.

Era un molí d'origen medieval i que probablement correspon a alguna de les donacions de Campanar arreplegades en el *Llibre del Repartiment* per a l'any 1239. Creiem que correspon a l'anomenat molí de Joan d'Horta, documentat l'any 1445 i situat en les alqueries dels voltants de Campanar, la qual cosa implicaria que l'apel·latiu del casal correspon al cognom del seu propietari en aquella època. Un segle després, en 1571, Àngela Clara Belluga, dona del magistrat Cosme Pellicer, ciutadà de València, arrendava el molí fariner a Joan de la Guàrdia, moliner de la ciutat de València. El molí era conegut vulgarment com "lo moli de orta", en la partida de Favarella, i tenia tres moles farineres. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, encara que era conegut com a molí de Pellisser. Apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771, sent el seu propietari el convent del Corpus Christi (que també ho era d'altres tres molins: el d'Alfara en la séquia de Montcada, i els molins del Raig i de Burjassot en la séquia de Tormos). A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz.

Molí de Sant Vicent

El molí estava situat sobre la séquia de Petra, aproximadament quan esta gira pel costat de l'avinguda de Burjassot, enfront de l'hort tancat de l'Estrela, en direcció a les cases d'Olleria. L'edifici ha desaparegut per complet perquè en la zona s'han construït finques de vivendes en els últims anys. Apareix amb este nom i ubicació en un plànol base que es va fer per alçar per primera vegada la cartografia del terme de València l'any 1909 i conservat a l'Arxiu del Regne de València.

En 1790, José Blat, moliner en el molí de l'Esperança, va sol·licitar permís per a construir un altre molí fariner sobre la séquia de Petra en la partida *dels Bandejats*. Sol·licitud a què es va oposar, entre altres, Juan Bautista d'Orellana, que després sol·licitaria el permís per a construir ell

un altre molí sobre el braç de Campanar. En 1817 el molí era propietat a parts iguals de José Blat i de la seua germana viuda Vicenta Blat. En la visura dels molins de la séquia de Mestalla de 1827, el molí es denominava de Sant Vicent i contenia dues moles, una farinera i una altra arrossera. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, però no sabem exactament quan va desaparèixer. La seua planta encara figura sobre el traçat de la séquia de Petra en els plànols de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer elaborats l'any 1959 per a fer de formigó el caixer d'esta séquia.

Molí de Villacampa

Este important molí era el primer situat sobre el braç de Rambla, immediat a l'històric carrer de Sagunt, i actualment s'ha quedat prop del carrer Visitació. L'edifici fou derrocat a finals de la dècada de 1960 per a construir finques de pisos, però fa poc anys es va enderrocar la finca veïna, per a fer noves vivendes, i es van poder excavar algunes restes de l'arribada de la séquia al molí i l'entrada als carcaus, així com l'inici del roll esquerre de Villacampa.

Molí d'origen medieval i inclús islàmic, que comença a estar documentat des de principis del segle XIV. En 1317, el molí era de mossén Pere de Bonveí i a inicis del segle XV ho era de misser Joan Mercader, conegut com a molí de Bonveí. En el testament de Pere Mercader, de 1512, deixa al seu fill, del mateix nom, "el seu molí situat entre el camí de Morvedre i el monestir de la Saïdia". Anys després també l'hem trobat amb el nom de molí de misser Gascó, encara que en 1571 ja se'l coneix com a molí de Villacampa.

Un segle després, en 1672, està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, a la qual havien de pertànyer tots els mestres moliners que volien treballar a la ciutat, i en 1703 el molí era de Pedro Villacampa, regent del Suprem Consell d'Aragó. L'any 1765 la propietat ja estava en

mans de Mateu Cebrià i Jornet, baró de Mislata, i per un plet sabem que tenia quatre moles i estava arrendat al moliner Tomàs Cardona. El molí comptava a més amb *“una casa annexa a él, con su huerto cercado de pared, con algunos árboles, comprehensivo de dos anegadas de tierra, poco más o menos; y assí mismo de seis cahizadas y quatro anegadas de tierra huerta, también poco más o menos, plantadas de moreras, anexas igualmente al citado molino”*.

Apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771, i també en la visura de 1827, on s'afirma que la propietària era la baronessa de Mislata, i el moliner Ramon Vernet. En el molí hi havia en aquella època quatre moles, dues farineres i altres dues arrosseres. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. Durant la primera meitat del segle XX es va transformar en una fàbrica, derrocada finalment per a construir edificis de vivendes.

Molí de Rams

El molí estava situat sobre el braç de Rams, derivat del de Rambla, en la séquia de Mestalla, ocupant un espai que va ser edificat en la dècada de 1920, quan es va començar a urbanitzar l'inici de l'actual avinguda de Blasco Ibáñez. L'emplaçament exacte de l'antic molí es correspondria amb la part central del carrer de Bernat i Baldoví, entre les dues fileres de xalets antics que sobreviuen.

El seu origen també és medieval, encara que no hem pogut constatar que el seu origen fos islàmic o si és una de les construccions de finals del segle XIII. L'any 1445 era propietat del jurista misser Ram, família d'origen morellà, i d'on és probable que li vinga el nom. Posteriorment està confirmada la seua existència perquè està inclòs, en 1672, en la llista de la *Confraria de la Pluja*, i un segle després en les Ordenances de la séquia de 1771. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a finals de la centúria comptava amb una

població de 34 habitants en les alqueries del seu entorn. De 1914 són els informes pertinents emesos pel perit de l'Ajuntament de València i remesos a la Junta de la Comunitat de Regants sobre l'absoluta necessitat de desviar els caixers de les séquies del molí i la de reg que discorrien per la zona destinada a les noves facultats, perquè el lloc es veuria afectat pel disseny de l'inici de l'avinguda al Mar. Cal pensar que seria al voltant del 1920 quan fou finalment enderrocat.

Molí de Tarongers

El molí estava situat sobre el braç de les Files, que deriva del d'Alegret-Escamarda, en el braç de Rambla de la séquia de Mestalla. El seu emplaçament correspon a la zona nord de l'actual recinte dels jardins de Vivers, enfront de les instal·lacions esportives conegudes com l'Hípica. Fou derruït fa unes dècades i no queda rastre de la construcció.

És un molí d'origen medieval, que probablement correspon a la concessió que va fer el rei Jaume II l'any 1315 a Miquel Vidal perquè pogués fer un casal de molins sobre la "séquia de Benimaclet". Posteriorment hi ha un "molí de Jaume Vidal", situat en el camí de Benimaclet segons el llistat de l'impost del morabatí de l'Horta de València de l'any 1445, però no és fins al cens de població del Regne de València de l'any 1510 quan ja apareix amb este peculiar nom de molí de Tarongers. En 1672 figura en la llista de la *Confraria de la Pluja*, a la qual pertanyien tots els mestres moliners que treballaven a València, i un segle després el citen les Ordenances de la séquia de 1771, sent els seus propietaris els hereus de José de Cardona i Brisuela. Els canvis de propietat són molt habituals i, per això, en un plet de 1806 ja apareix en mans de Miquel Lafiguera. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a finals de la centúria reunia una població de 45 persones en les alqueries del seu voltant. En esta època final es va convertir en fàbrica, que va perdurar activa durant la primera meitat del segle XX.

Molí d'Alegret

No s'ha pogut localitzar un emplaçament cert per a este molí, del qual no hi ha referències en les primeres cartografies de la ciutat de València de principis del segle XX, però estava en el braç d'Alegret tal com declara un document de 1806: “*Que Luis Blat, molinero en el de Peñarrocha, posehe un molino arinero y arrozero situado en la Vega de la misma ciudad, junto a Benimaclet, y denominado de Alegret, el qual toma el agua para el uso de sus muelas de la acequia de Mestalla...*” (ARV, Intendència, c. 318, exp. 4879). La ubicació exacta devia estar el tram de la séquia comprés entre l'actual avinguda del Primat Reig i el carrer d'Emili Baró.

Probablement era un molí baixmedieval, però no hem pogut documentar per ara de forma segura la seua existència fins a l'any 1672, quan apareix inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, i un segle després també és nomenat en les Ordenances de la séquia de 1771 quan el seu propietari era José Donderis. Per un plet posterior sabem que en 1713 l'havia comprat Diego Donderis, i va ser venut el 1775 per Francisca Blat, viuda de José Donderis i altres hereus, a l'administració perpètua fundada per la comtessa de Cirat i Vilafranca. En 1790 comprà el molí, amb mola farinera i arrossera, Lluís Blat, el qual també tenia el molí de Penya-roja, situat al final del braç d'Algirós. A mitjan segle XIX encara existia, perquè s'inclou en l'inventari realitzat per Madoz, però ja no hem trobat quan va desaparèixer.

Molí de Benimaclet

No s'ha pogut localitzar un emplaçament segur per a este molí, però havia d'estar prop del nucli antic d'esta antiga alqueria medieval, molt probablement sobre la séquia coneguda com del molí de Benimaclet, i que correspon al braç de Benimaclet, que anava per la

vora de l'actual carrer de la Murta i camí de les Fonts, en direcció a la mar.

Els seus orígens són clarament medievals perquè el rei Jaume II va ratificar l'any 1293 la concessió que havia fet d'este casal a Bernat de Planells, ciutadà de València. Posteriorment, l'any 1409 Jaume Serra, senyor de Benimaclet, i la seua dona van vendre el poble al capítol de la catedral de València, amb tots els seus béns, entre els quals hi havia el molí com a monopoli senyorial. En 1672 està inclòs també en la llista de molins de la *Confraria de la Pluja*, a la qual havien de pertànyer tots els mestres moliners. Curiosament, no apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771, però sí que hi ha un pleit de 1806 en què es declara que el propietari continuava sent la Pia Almoïna de la Catedral de València, quan funcionava com un molí fariner i arrosser. La darrera notícia trobada fins ara és de mitjan segle XIX, quan va ser inclòs en el llistat de molins de l'Horta reunit per P. Madoz.

Molí de Bas

Este molí era el primer situat en el braç d'Algirós, en l'actual barri de Marxalenes, darrere de l'Escola d'Idiomes i a cent metres passades les llengües de Rambla-Algirós. L'edifici està totalment desaparegut perquè s'han construït vivendes damunt.

Era un dels molins d'origen medieval i inclús islàmic, perquè la seua ubicació corresponia a un dels reals o grans propietats de les famílies riques de la València musulmana. L'any 1413, el noble Joan Gascó va vendre esta propietat coneguda com el Real de na Gascona o na Mallada, amb les cases, horts i tres molins –un de blat, un altre arrosser i un altre draper–, a Jaume Perfeta, un conegut especulador de la València de principis del segle XV. Els anys següents foren de plets sobre estos molins i Perfeta encara continuava amb ells l'any 1446. Un

fet ben curiós va ser l'intent de fundar en eixe real i molí, l'any 1442, un monestir de la Cartoixa amb el nom de l'Anunciata.

En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València, i un segle després el citen les Ordenances de la séquia de 1771, sent el seu propietari José Lafiguera. En 1806 el mantenia la mateixa família, si bé estos barons d'Alcàsser havien adoptat el cognom Sanoguera. Poc després, en la visura de 1827, figura com a propietari del molí el marquès de Ràfol i com a arrendatari Diego Donderis. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a principis del segle XX encara funcionava com una fàbrica, i va ser ampliat l'any 1915 amb dos pisos i una coberta nova.

Molí de la Trinitat

El molí estava situat sobre el braç d'Algirós, de la séquia de Mestalla, concretament a la vora del convent de la Trinitat de la ciutat de València, en un extrem de les cases existents entre este i el riu Túria. El molí ha desaparegut amb el recent desenvolupament urbanístic de la zona, si bé és possible que quede part dels elements hidràulics en el caixer soterrat de la séquia.

Durant la segona meitat del segle XVIII es va concedir permís al marquès de Villahermosa per a construir un molí fariner en uns terrenys pròxims al convent de la Trinitat, i per a ser més exactes en la baixada del pont de la Trinitat. L'any 1767 hi ha un intent per començar les obres, encara que la veritat és que el molí no apareix encara en les Ordenances de 1771. Va haver de ser durant la finalització d'eixa centúria i el començament del segle XIX que es va construir finalment. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz.

Molí d'Huguet, d'Huet o del Remei

El molí estava situat sobre el braç d'Algirós, en un emplaçament aproximat entre els jardins de Montfort i la clínica Quirón, vora l'inici de l'avinguda de Blasco Ibáñez, una zona urbanitzada a principis del segle XX que va acabar amb qualsevol rastre de l'antic molí, encara que la seua ubicació històrica correspon als laterals del recinte del Palau Reial de València.

Es tracta d'un altre dels molins medievals de la séquia de Mestalla i que, a més, és d'origen islàmic, perquè consta la seua donació l'any 1256 a favor d'un dels primers ciutadans de la capital, mestre Gui, encara que el rei Jaume I va tornar a recuperar-lo a la mort d'este. En 1445 era propietat de la família de ciutadans Escolà i degué anar canviant de titulars perquè en 1672, quan és inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, el seu nom sembla ser el de molí d'Albert. Torna a ser citat en les Ordenances de la séquia de 1771, sent el seu propietari el convent de la Mare de Déu del Remei. Cap a 1800 el molí encara conserva el nom d'Huguet, a pesar dels múltiples canvis de mà que ha patit, i es dedicava tant a l'activitat farinera com a l'arrossera. Va haver de seguir en mans del convent fins a poc abans de mitjan segle XIX, quan seria venut en subhasta arran de la desamortització dels béns eclesiàstics duta a terme pel govern de l'època. També és inclòs en l'inventari publicat per Madoz en 1840, i va sobreviure fins a finals de la dita centúria.

Molí de Saposa

El molí estava situat sobre el braç d'Algirós, veí als jardins de l'antic Palau Reial de València. La seua localització correspon a un extrem dels actuals jardins de Montfort, que dona al carrer de Severo Ochoa. Va ser destruït a principis del segle XX i no queda rastre del casal.

Este molí era d'origen islàmic, ja que apareix en les donacions del *Llibre del Repartiment* efectuades per Jaume I a n'Octavià, un dels

primers burgesos de València. En 1266, el rei Jaume I el va donar conjuntament amb el proper molí de Pilades al ciutadà de València Huguet de Romaní. Durant el segle XIV apareix en mans d'altres famílies del patriciat de la capital, com és el cas dels Marqués i els Pont, i a mitjan segle XV ho era de la família noble dels Òdena. Durant el segle XVI va estar en mans de la família també noble dels Sapos, d'ací li ve el seu nom tradicional, i en 1602 el van donar al monestir jerònim de la Murta. També és citada la seua existència en la nòmina del gremi de moliners de València de l'any 1672, i un segle més tard se'n parla en les Ordenances de la séquia de 1771. En este segle XVIII ja l'havia comprat la família Borrull a l'esmentat monestir, i en els primers anys del segle XIX era el seu propietari el conegut erudit Francesc Xavier Borrull, autor d'una consultada obra sobre els regs del Túria. Al mateix temps este personatge gestionava els conflictes relacionats amb el seu patrimoni, com és el cas de la denúncia de l'any 1817 davant de la Reial Audiència contra el moliner que estava arrendat, Juan Bautista Martínez, per a desnonar-lo. Uns anys abans, en 1811, algunes dependències del molí van ser incendiades per orde del general Black amb el pretext de defensar la ciutat en plenes guerres napoleòniques. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i seria probablement enderrocat quan es dissenyaren els jardins de Montfort.

Molí de Pilades o de Peguera

Este molí estava situat sobre el braç d'Algirós, de la séquia de Mestalla, vora el passeig de l'Albereda, davant de l'actual edifici de la piscina València. La zona s'ha urbanitzat en les últimes dècades i en l'antic emplaçament del molí hi ha hui edificis de vivendes, sense que en quede rastre.

Els seus orígens són medievals islàmics, perquè ja apareix en les donacions del *Llibre del Repartiment* efectuades per Jaume I. En 1266,

este monarca el tornà a donar al ciutadà Huguet de Romaní, juntament amb el proper molí de Sapos. En el segle XV va ser de la família Despuig, i el tornem a trobar citat en la llista de la *Confraria de la Pluja* elaborada en 1672, encara que amb un nom diferent. Un segle després és inclòs en la descripció de la séquia que hi ha a les Ordenances de 1771, sent de l'administració de Nicolau Ferrer. En 1812 va passar a les mans del marquès del Tremolar, en la família del qual continuà almenys fins a mitjan segle XIX, mentre els moliners pertanyien a la coneguda família Donderis. El molí es classificava com fariner i arrosser. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. A finals de la centúria es va incorporar maquinària de vapor i van construir una gran xemeneia, i es convertí en una gran fàbrica industrial de farines que va continuar funcionant fins a finals de la dècada de 1950, però de tot això hui en dia no queda rastre.

Molí de Peña-roja

El molí estava situat sobre el braç d'Algirós i era l'últim d'este braç de molins de Mestalla, llançant l'aigua al riu directament. Antigament tenia un camí propi que partia del camí del Grau, però ara tota la zona ha estat urbanitzada de nou per l'inici de l'avinguda de França. La fàbrica que va existir en la seua última època va ser derruïda fa uns anys i el seu lloc l'ocupa un carrer nou que s'ha obert al trànsit amb el nom de carrer de Peña-roja.

Es tracta d'un molí d'origen baixmedieval però ja d'època cristiana, probablement de principis del segle XIV, per a aprofitar el cabal del braç de molins de la séquia d'Algirós. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* de molins pertanyents al gremi, i també apareix citat en les Ordenances de la séquia de 1771. A principis del segle XIX era moliner Luis Blat, que també ho era del molí d'Alegret situat a Benimaclet. El molí es classificava com fariner i arrosser. A mitjan segle

XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, sent el seu propietari el baró de Laurí, segons consta en un plet amb el propietari del molí de Pilades per a pagar l'obra d'un pont-aqüeducte sobre la séquia.

5.5.2. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE RASCANYA

Al llarg dels segles, La séquia de Rascanya va acabar acumulant al llarg dels segles un elevat nombre de molins moguts per les seues pròpies aigües o per alguna altra séquia annexa, com ara les séquies de Vera i el Palmar, que originàriament pertanyien a francs i marjals. El moment de màxima acumulació de casals fou la segona meitat del segle XIX, quan s'ha pogut identificar fins un total de 18 casals, malgrat que només una part són d'origen medieval.

Una seqüència ràpida del panorama evolutiu dels molins a la séquia de Rascanya ens mostraria l'existència de 4 molins d'època islàmica, 8 edificacions noves que es construeixen en el període medieval i 6 molins que aparegueren durant els segles XVIII i XIX. El creixement urbà de la ciutat de València ha fet desaparéixer una part d'ells, especialment els més antics. Es tracta de la séquia que conserva més casals de molins al marge esquerre del riu Túria, a la banda nord de la Vega de València. Hui en dia, l'únic medieval que ha sobreviscut és el molí de Sant Miquel, a la vora del monestir del mateix nom, i els altres cinc són dels segles XVIII i XIX, com ara el molí del Sol –el més modern de tota l'Horta de València–, el molí de l'Ascensió a Alborcia –que es conserva molt complet–, i els molins de Farinós, de Gamba i de Vera en les séquies complementàries del Palmar i de Vera.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Rascanya segons el corrent de l'aigua és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí del Sol
Molí de Sant Pau
Molí de la Torreta
Molí de Plantes o de Pròsper
Molí d'en Blanc

BRAÇ DEL MARTELL

Molí de Serra

Braç de Sant Miquel o roll de Sant Jeroni

Molí de Sant Miquel o de Montanyana

Braç d'Oriols

Molí d'Oriols
Molí de Navarro

BRAÇ D'EN BLANC O SÉQUIA MARE

Braç d'Almàssera

Molí d'Almàssera

Braç d'Alboraia o Séquia de la Riquera

Molí de la Barraca o de l'Ascensió
Molí d'Alboraia
Molí de la Mar

SÉQUIES DEL PALMAR I DE VERA

Molí dels Fleixets
Molí d'Estenaga
Molí de Gamba
Molí de Masquefa
Molí de Farinós
Molí de Vera

Molí del Sol

L'edifici del molí està situat sobre el caixer principal de la séquia de Rascanya, molt pròxim al camí de la Partida de Dalt de Campanar i al costat del camí que deriva d'este i anava a Mislata creuant el riu. Este molí dista uns 800 metres del molí dels Frares, encara que ara ha quedat incorporat dins de l'àrea del Parc de Capçalera creat per l'Ajuntament de València, i immediat a les rondes que per l'oest delimiten el creixement urbà de la ciutat. El molí ha estat rehabilitat com a dependència municipal i acull una caserna de la policia municipal.

Convé recordar que es tracta d'un edifici molt modern en la seua construcció. El permís per a fer-lo es va donar l'any 1839-1840 per part de la comunitat a José Peña, encara que la construcció no es faria efectiva fins a 1880.

Era el primer físicament sobre el caixer de la séquia mare de Rascanya i té una planta formada per dues naus en forma de T. La primera i principal, on es troba la façana de l'edifici amb la seua entrada, és allargada i està disposada de forma transversal sobre el caixer de la séquia de Rascanya. La nau té dues crugies separades per una filera de pilars per a sustentar les jàsseres de fusta sobre les quals descansen les bigues de fusta del primer pis i de la coberta. Esta última és de teules a dos vessants que aboquen cap a les façanes principals orientades a llevant i ponent. La porta principal del molí es troba orientada a ponent i, a més d'una gran porta, compta amb un parell de finestres enreixats.

El molí aprofita un lleuger desnivell entre camps cultivats per a la seua ubicació, just sobre el mateix vessant que baixa cap al llit del riu. La séquia creua per davall del molí a l'altura del seu extrem septentrional, que ocupa precisament la part més elevada. En l'actualitat, l'aigua passa sense solució de continuïtat perquè el molí ja no la utilitza des de fa molt de temps. El conjunt edificat va veure incrementar les seues

dependències amb una altra nau disposada de forma perpendicular a la primera i limítrofa amb la séquia que ix del molí. Igual que l'anterior, també té dues crugies i disposa de dues altures i una coberta a doble vessant, encara que el seu ús es va limitar a les tasques de magatzem per als sacs de gra i farina. Finalment, el molí va créixer amb una tercera crugia, d'una sola altura, que es va adossar per la part meridional.

En la fàbrica dels murs d'esta construcció predomina la maçoneria basta, amb algunes pedres de grans mides, i lluada amb posterioritat, així com un ús sistemàtic de rajoles disposades horitzontalment en les cantonades de tota l'edificació. En la part posterior encara són visibles les arcades d'eixida dels carcaus, encara que cegats en l'actualitat, que es van construir amb rajoles disposades en sardinell. De la vella maquinària no queda cap rastre destacable, ni tan sols les moles.

Molí de Sant Miquel

L'edifici del molí està situat sobre el caixer del braç de Sant Miquel de la séquia de Rascanya i molt pròxim al monestir de Sant Miquel dels Reis. Actualment configura el límit urbà de València en eixa zona, i es troba al costat de la nova ronda nord. S'arriba pel carrer de Santiago Rusiñol, on forma part del conjunt d'edificis conegut com a Alqueria Albors.

Es tracta d'un molí d'origen medieval, conegut com de Montanyana a finals del segle XIV i durant el XV pel cognom dels propietaris, abans que passés a ser propietat del veí monestir de Sant Miquel. És citat com a tal molí en el cens de població del Regne de València de l'any 1510, i en 1672 està inclòs amb el mateix nom en la llista del gremi de moliners de la *Confraria de la Pluja* de València. En 1787 el molí pagava als religiosos propietaris 130 lliures anuals d'arrendament, i era explotat per moliners professionals, tal com era

habitual en l'horta. Fins quasi mitjan segle XIX va seguir en mans del monestir com a casal fariner i arrosser, i va ser venut en subhasta pública cap a 1840 en el marc de la desamortització dels béns del clero. En eixos anys també apareix en l'inventari realitzat per Madoz. El molí va desenvolupar a l'últim un nucli propi de població conegut amb el nom d'Alqueria Albors que en 1887 concentrava 52 persones entre ella i les alqueries de la rodalia. La seua activitat es va mantenir durant el segle XX, i deixà de funcionar a partir de la segona meitat.

Tot i que el molí de Sant Miquel està situat sobre el braç de Sant Miquel de la séquia de Rascanya, la zona ha quedat completament urbanitzada en l'actualitat i per això no és fàcil d'identificar-la visualment com a tal casal. Exteriorment té l'aspecte d'una alqueria antiga i, encara que era un molí medieval, l'edifici que s'ha conservat fins a l'actualitat només es remunta al segle XVII.

La planta de l'edifici és rectangular, amb dues crugies separades per pilars que suporten una jàssera central sobre la qual descansen les bigues que suporten la coberta. Disposa de tres plantes i coberta asimètrica de teula àrab a dos vessants a la façana principal i la posterior, orientades al sud i al nord, respectivament. La façana principal disposa d'una porta d'accés centrada en la façana flanquejada per dues finestres enreixades disposades simètricament. En la primera planta hi ha tres finestres i dues en l'entresolat. Estes finestres es troben en l'actualitat tapiades amb rajoles per a impedir l'accés a l'interior del molí. L'accés té un arc de mig punt i les finestres un arc rebaixat fet amb rajola col·locada verticalment. En la façana lateral esquerra, que queda exempta, trobem també finestres en les tres plantes, semblants a les de la façana principal i, com aquelles, cegades. La porta principal conservada és de fusta amb dues fulles.

La construcció utilitza la maçoneria basta en la base de l'edifici i la rajola en la resta, tot això lluit i pintat. Com a element decoratiu,

trobem els arcs de rajola vista en les finestres i la porta d'accés. Compta també amb una tàpia que delimita un pati obert. De la maquinària del molí no es conserven restes, i la part hidràulica no s'ha pogut documentar per la seua situació actual en plena trama urbana i amb una circulació subterrània de la séquia.

Molí de la Barraca o de l'Ascensió

L'edifici del molí està ubicat sobre el caixer de la séquia de Riquera o d'Alboraia, que deriva de Rascanya en les llengües d'Alboraia-Almàssera, a mitjan camí entre les poblacions de Tavernes i d'Alboraia, partida dels Desemparats i immediat al llit del barranc del Carraixet. S'arriba per un camí que deriva per la dreta de la carretera d'Alboraia a Tavernes, i queda a uns 900 metres del nucli urbà, just en el límit dels dos termes municipals.

Els seus orígens es remunten a l'any 1762, quan va donar-se permís a Manuela Esteve, viuda de José Vicente Ramon, per a construir un molí de dues moles en l'horta d'Alboraia, partida dels Desemparats, encara que de fet l'obra no es va dur a terme fins a finals d'eixe mateix segle. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i tot indica que va continuar funcionant normalment durant la primera meitat del segle XX fins a la riuada de 1957, quan va quedar negat. Durant les dos últimes dècades es va dedicar a fer pinso, encara que abans de la guerra funcionava com a fariner. És un dels tres molins de l'Horta de València que conserva pràcticament la seua maquinària tradicional.

El casal és de planta simple basada en una nau allargada que es disposa paral·lela a la direcció de la séquia de la Riquera o braç d'Alboraia. En concret, la séquia passa per davall de l'extrem nord-oest del molí i just després de moure els rodets realitza un gir de 90° cap a l'esquerra per a tornar a eixir fora del casal i vorejar-lo pel nord.

L'edifici del molí té dues crugies paral·leles separades per una filera de quatre pilars quadrats que sustenten jàsseres de fusta. La coberta de teules és a dos vessants que aboquen cap a les façanes principals que se situen al nord i al sud. La part meridional té dues altures, mentre que la septentrional només una, a excepció del terç occidental que té dues altures i es correspon amb la part pròpiament del molí. És en este terç d'edifici per on transcorre també el recorregut subterrani de la séquia que s'ha mencionat amb anterioritat.

L'edifici té poques obertures i la seua porta d'accés es troba en la façana sud. Amb el pas del temps, el conjunt ha experimentat també el creixement de noves dependències, unes annexes al molí i altres immediates. El tipus de fàbrica utilitzat en la construcció dels murs és majoritàriament l'ús de rajola disposada de forma horitzontal i, posteriorment, lluit.

En l'extrem nord-oest es concentra tota la maquinària del molí distribuïda en la sala de moles, la de neteja o la d'ensacada, i en aparent bon estat de conservació. Té dos jocs de moles complets, així com tot el conjunt de peces de la límpia i d'una gran cernedora de farina, construïdes en fusta i en aparent bon estat de conservació. Una complexa xarxa de corrioles accionades per corretges, conservada en part, permetia traslladar el moviment a totes les màquines i artefactes del molí.

La part hidràulica del molí consistia en l'arribada de la séquia pel seu costat occidental i, després de fer girar el rodet, el carcau expulsava l'aigua pel costat del molí, a una profunditat considerable respecte a l'altura que mantenen els camps de cultiu immediats. Des de fa unes tres dècades, i aprofitant que el caixer de la séquia de la Riquera es va fer de formigó, el recorregut de l'aigua s'ha desviat lleugerament perquè no passe per davall del molí. Amb esta actuació, la retenció d'aigua que es creava després de l'eixida del carcau, i on la gent

aprofitava per a banyar-se, va ser suprimit, encara que es conserva el fort desnivell que existia en eixe punt.

Molí de Farinós

El molí s'ubica sobre el caixer de la séquia de Vera, una derivació de la séquia del Palmar que depén de Rascanya, i està a mitges entre el terme municipal d'Alboraia i el de València. Antigament quedava també entre els nuclis d'Alboraia i Benimaclet, a cent metres del camí de Farinós que connecta Benimaclet amb la mar. S'arriba pel mencionat camí de Farinós, des d'actual ronda nord en el tram entre l'autovia a Castelló i la rotonda d'entrada a Alboraia.

La primera petició per a la seua construcció és de l'any 1792, quan Antonio de Palavicino sol·licita l'establiment d'un molí fariner amb dues moles corrents i una de descans en la séquia-escorredor de Navarro, camí de Benimaclet a Vera, en la partida de Rafelterràs. El projecte d'obra pot iniciar-se finalment en 1817, per part del nou propietari Tomás Benet, i després de patir múltiples objeccions a la seua construcció, entre altres les del molí veí de Masquefa. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i en 1887 apareix com a molí fariner.

La planta actual del molí consta d'una nau allargada disposada de forma transversal sobre el caixer de la séquia de Vera. Es tracta d'una edificació amb dues crugies paral·leles i separades per una filera de pilars sobre els quals descansen les jàsseres de fusta. El molí té dues plantes i una coberta de teules a una sola vessant orientada cap a la façana posterior, per on entra la séquia. La porta d'accés està situada en la façana lateral meridional, i disposa de nombroses llums o finestres en les façanes principals i en ambdues plantes de l'edifici.

La fàbrica dels seus murs és majoritàriament de maçoneria, combinada amb la rajola que s'utilitza sobretot en els muntants de les

finestres. Les llindes d'estes han estat substituïdes per bigues de ciment en una reforma recent que ha posat reixes metàl·liques en totes les finestres. En destaca, no obstant, la utilització de la rajola per a disposar dues filades paral·leles que marquen el límit entre la planta baixa i la superior, i que són clarament visibles en la part posterior.

La part hidràulica del molí radicava dins la pròpia séquia de Vera, la qual ampliava lleugerament el seu caixer per a disposar una entrada al carcau del molí i un abocador per a la circulació lliure de l'aigua. Ambdós passos d'aigua estan separats per un xicotet tallamar i les galeries que generen davall el molí estan cobertes per una volta de canó realitzada amb rajoles. La profunditat a què circula la séquia respecte als camps immediats no permet que el salt d'aigua siga molt significatiu. El caixer de la séquia es troba totalment recobert amb parets de formigó enrasades al nivell dels camps de cultiu. Els rodets han sigut desmantellats de la seua ubicació original i de la maquinària no queda ni rastre.

El conjunt actual del molí compta amb altres edificacions adossades que complementen el lloc propi de la mòlta. Així, en l'extrem septentrional de la façana davantera s'alça una construcció destinada a vivenda de dues plantes, més o menys quadrangular. Posteriorment, una altra construcció allargada es va adossar cap a llevant. La fàbrica de tots estos edificis és molt semblant, encara que la seua disposició, alçària i distribució són indicadors d'un creixement i una ampliació progressiva.

Molí de Vera

Està situat sobre la séquia de Vera, si bé actualment esta ha estat desviada i queda en un lateral d'ella. Arquitectònicament forma part d'un conjunt amb l'antiga i coneguda ermita de Vera. Està localitzat en la partida rural del mateix nom, límit septentrional del terme municipal

de València, entre l'autovia de Castelló i les vies del ferrocarril. Actualment ha quedat veí del recinte de la Universitat Politècnica de València, i s'arriba pel camí de Vera, entrant a l'ermita, o pel camí de Farinós.

Els seus orígens encara segueixen relativament confusos perquè, encara que s'ha afirmat més d'una vegada que es tracta d'un molí medieval, és possible que tan sols tinga la dita antiguitat l'alqueria annexa a l'actual casal. La notícia més antiga per ara que cita la seua existència és de l'any 1580, quan Gaspar Mercaders, senyor dels castells i baronies de la Foia de Bunyol i viles de Setaigües i Orpesa, i Miquel Mercader, prevere i canonge de la Catedral de Sagorba, cediren en herència a Melcior Mercader i a Baltasar Mercader, pare i germà respectivament dels atorgants, el molí de Vera amb sis moles farineres. En 1603, en realitat eren dos molins contigus, un fariner anomenat de Vera i un altre batan anomenat la Closa, ambdós dins segurament del mateix edifici. En 1802 el seu titular era el marquès de Malferit i a mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. Durant la primera meitat del segle XX encara era propietat dels marquesos de Malferit, i la família Pradas Castellà va ser la de l'últim moliner que va treballar fins al seu abandó definitiu. El molí de Vera és propietat de l'Ajuntament de València des de 1984 i en 1995 va patir un incendi que va motivar l'actuació de consolidació de l'estructura. Actualment està sent restaurat per la Conselleria d'Agricultura.

L'actual casal del molí de Vera forma un conjunt edificat de cert interès perquè es troba adossat a l'ermita homònima. Encara que inicialment estaven separades ambdues construccions, el creixement permanent de les dependències del molí ha acabat per unificar tot el complex arquitectònic. La part originària del molí consta d'una nau de planta allargada i disposada de forma transversal sobre la séquia de les Moles, un ramal de la séquia de Vera que naix només uns metres abans

d'arribar al casal. És conegut que una part de la força hidràulica utilitzada per este molí provenia dels "ullals" que naixien al costat del mateix edifici i formaven el *Clot de Vera*. Estos cabals complementaven els de la séquia. L'aigua de la séquia de les Moles, una vegada passava pels carcaus, s'unia a un ramal de la fila Ampla, que discorre molt pròxima a l'ermita i acaba vessant les aigües a la séquia de Vera.

L'antic molí comptava amb dues crugies paral·leles, separades per una filera de quatre pilars que suporten les jàsseres de fusta sobre les quals descansen les bigues del primer pis o bé la coberta de teules, que és a dos vessants cap a les façanes de llevant i ponent. La nau del molí està dividida en dues parts. La zona septentrional només disposava d'una altura, mentre que l'altra, més pròxima a l'ermita, tenia dues altures. L'entrada principal estava situada en la façana meridional, encara que ara ha quedat oculta per la construcció d'una gran edificació annexa que consta d'una nau perpendicular a l'anterior però més complexa en tant que combina diferents altures i diverses orientacions en la seua coberta a dos vessants. La seua porta d'accés dibuixa un arc de mig punt. En la façana septentrional del molí hui en dia hi ha un accés a l'edifici que no pareix original.

Un tancat simple envolta l'espai que degueren ocupar els brolladors naturals d'aigua i la derivació d'aigua de la séquia de Vera. Al llarg d'esta tanca i de tot el conjunt edificat en general es pot apreciar el tipus de fàbrica utilitzat en la construcció dels murs que consisteix majoritàriament en l'ús de la rajola disposada de forma horitzontal i, posteriorment, lluit, que correspon a un període més modern de finals del segle XIX, encara que conserva elements d'època medieval.

En el seu costat oriental, per on ix l'aigua després de moure els rodets, es troben un parell de finestres botzinades amb reixes, i després d'un parell de línies de rajoles que sobreixen remarcant el nivell del pis,

es troben tres arcades de rajoles disposades de forma vertical. Una d'estes, la més xicoteta, es correspon amb el pas o vessador per a deixar circular lliurement l'aigua, i la forma de la qual és de mig punt; mentre que els altres dos arcs tenen una forma rebaixada, són molt més grans i correspondrien als dos carcaus, que albergaven dos rodets cada un per a les quatre moles que en el seu moment va tindre el molí. Per la seua banda, en el costat oposat es conserven les entrades d'aigua als carcaus que presenten algunes diferències entre ells. Així, mentre el primer tallamar és de carreus de pedra treballats, els altres dos estan construïts amb rajoles i morter, i deixen clara la seqüència cronològica que fa el primer més antic, perquè els altres es relacionen amb la fàbrica general del molí que es conserva hui en dia, i podrien correspondre a una possible ampliació del casal i la duplicació de les seues moles. L'aigua, després de passar pel molí, es junta amb una altra séquia, el caixer de la qual és encara de terra, i serpenteja encaixada entre els camps cultivats que es troben a una altura major que la mateixa séquia.

El casal actual conserva una sala de moles àmplia a dos nivells. En la meitat occidental, i sobre un banc corregut que ocupa tota la superfície, es troben les quatre moles sotanes engranades encara en el seu lloc, així com també una de les moles superiors que té una inscripció amb la llegenda "Any 1875". Es conserven de forma precària i desigual les farineres de fusta incrustades en el pis de la sala, aprofitant el desnivell mencionat.

El conjunt fou objecte, en la dècada de 1990, d'una actuació arquitectònica de consolidació que va afectar la part edificada i el seu entorn i condicionà un xicotet jardí. Durant la intervenció també es van fer treballs arqueològics que van aportar dades sobre els períodes més antics del molí.

Molí de Gamba

El molí s'ubica sobre el caixer de la séquia del Palmar que depén de Rascanya, en terme municipal d'Alboraia, en la partida rural situada entre l'autovia de Castelló i la línia del ferrocarril València-Barcelona. S'arriba al casal pel camí de Farinós, passant pel costat del molí de Vera.

Els seus orígens són de l'any 1776, quan es va concedir l'establiment d'un molí fariner a favor de Vicente Lluís Moya en el terme d'Alboraia, en la partida de Rafelterràs, sobre la séquia del Palmaret, amb una mola corrent i una altra de descans. En 1817 estava en possessió de la viuda del comte de Sumacàrcer el molí conegut com de la Mare de Déu, en la partida de Vera, amb nou fanecades de terra amb moreres immediates al molí. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i a mitjan segle XX va ser transformat profundament en un molí industrial modern dedicat a l'elaboració de farines, després pinsos per a animals i també es van moldre garrofes per a fer el succedani de xocolate. Les últimes dècades va funcionar amb energia elèctrica. L'últim moliner i propietari és José Alonso Ramón, que encara viu.

El conjunt edificat que es coneix com molí de Gamba presenta una estructura constructiva característica de finals del segle XVIII a la qual s'han afegit, més recentment, dependències pròpies per a la vivenda del moliner i la seua família, així com una gran nau utilitzada com a magatzem. La part que es pot considerar pròpiament el molí consta d'una nau allargada disposada de forma transversal sobre el caixer antic de la séquia del Palmar. La construcció té dues crugies paral·leles, que estan separades per una filera de quatre pilars quadrats sobre els quals descansen les jàsseres de fusta. El molí té dues plantes i una coberta de teules a una sola vessant orientada cap a la façana davantera. La porta d'accés està situada en eixa mateixa façana, en el

seu extrem més septentrional i delimitant el molí de la vivenda. Disposa de poques finestres obertes en la façana principal, mentre que la part posterior resulta difícil de descriure perquè ha patit notables modificacions amb l'ampliació del complex industrial.

La construcció d'un espai exclusiu per a la vivenda va generar una prolongació de la nau del molí cap al nord i, més recentment, tot el conjunt fou duplicat en la seua part posterior per mitjà de la construcció d'un gran magatzem amb coberta a un vessant cap a ponent.

La part hidràulica del molí ha estat totalment transformada, encara que fins fa pocs anys l'aigua encara passava per davall del molí. En l'actualitat, la séquia ha estat desviada i volta per la part meridional del molí, discorrent molt encaixada respecte als camps de cultiu immediats, cosa que en el seu moment originava un salt molt xicotet. Encara que el molí ha patit nombroses reformes en la distribució de la seua maquinària, encara es coneix la ubicació exacta dels dos parells de moles que este tenia, just en la part central de la crugia posterior.

El molí compta amb restes de maquinàries molt curioses que són el clar exemple d'un procés d'industrialització que va quallar de forma molt irregular. La falta d'un corrent d'aigua suficient per a moure les pedres va obligar a introduir motors des de principis del segle XX. L'electrificació final del molí queda patent en un joc de moles que encara és funcional i que permet al moliner realitzar les seues tasques de tant en tant. El joc de moles està al complet, amb el seu estorat i la seua tremuja.

De la maquinària tradicional no queda pràcticament res. Dins del conjunt del molí es conserven un parell de moles franceses, altres moles catalanes desgastades i una mola de grans dimensions perfectament treballada per a usar.

Altres molins desapareguts:

Molí de Sant Pau

El molí estava situat sobre la séquia mare de Rascanya, i va ser el primer de tot el recorregut fins a la construcció més moderna del molí del Sol. Es trobava en l'horta de Campanar, ocupant un espai que hui correspon a un jardí públic al costat de l'hospital Nou d'Octubre en la ciutat de València, en el cantó dels carrers de la Vall de la Ballestera i d'Eduard Soler i Pérez. El molí fou abandonat durant les últimes dècades del segle XX i es va assolar recentment amb la urbanització de l'entorn de Campanar. Hui només queda en peu la gran xemeneia de rajoles que ha estat integrada en el jardí mencionat.

Era un molí d'origen medieval, concretament de l'any 1415, quan el rei Ferran I va donar l'establiment del casal. En la primera meitat del segle XVII era un molí fariner que estava en mans de la família Guitart que, en 1665, el va vendre al col·legi de Sant Pau de València, de l'orde dels jesuïtes, i entitat de la qual va prendre el nom que s'ha mantingut fins hui. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València, i un segle després, en 1787, el molí pagava a la comunitat 53 lliures anuals, que és una quantitat mitjana-baixa. A finals del segle XVIII el molí va ser embargat i es va vendre en subhasta amb la resta de béns de l'orde religiós. En 1817 era propietat del comte de Ripalda. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i es va introduir maquinària de vapor a finals de la centúria. Fou un dels que més tard va deixar de funcionar, i fou abandonat en la dècada de 1970.

Molí de la Torreia

El molí estava situat sobre la séquia mare de Rascanya, en la zona coneguda com Tendetes de Campanar, a tocar del vell camí de València a Paterna. La construcció fou assolada fa unes dècades i en el

seu lloc s'alcen blocs de pisos. L'emplaçament exacte correspon amb les escales d'un carrer de vianants, denominat del Creuer, que fa cantó amb el carrer de Joaquim Ballester, pròxim al centre hospitalari La Fe. No queda rastre del molí, encara que sí de la xicoteta elevació que manté la séquia en passar per davall del carrer.

Molí d'origen medieval i inclús islàmic, ja que ha de ser un dels molins que Jaume I dona en el *Llibre del Repartiment*, per la zona de Campanar, corresponent molt probablement a un dels reals o grans propietats de la noblesa de la València musulmana. El molí va continuar funcionant durant el període medieval i en la segona meitat del segle XVI el trobem en mans de mossén Miquel Joan Saïdia. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València, encara que apareix amb el nom de molí de Pasqual. En 1787, el molí pagava a la comunitat de Rascanya 53 lliures anuals, una quantitat mitjana-baixa respecte al que contribuïen altres de la mateixa séquia. En 1812 arrenda el molí Francisco Donderis, junt amb dues cafissades i tres fanecades d'horta annexes al molí i a mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. A finals de la centúria el molí formava part d'una alqueria de gran envergadura, composta per diferents edificacions. El molí va continuar actiu durant la primera meitat del segle XX, i va ser derruït en la dècada de 1970.

Molí de Plantes o de Pròsper

El molí estava situat sobre la séquia mare de Rascanya, en la zona de Marxalenes, més concretament en la partida coneguda antigament com *Fons de la Belenguera*. Actualment, la zona pertany al barri conegut com *Cases de Barrinto*, entre el parc municipal de Marxalenes i l'avinguda de la Constitució. La ubicació exacta correspon a unes finques de pisos situades en el carrer de la Corbeta i construïdes durant la dècada de 1960.

L'establiment del molí es va fer a Bautista Pròsper, mestre moliner i veí del camí de Morvedre, de la ciutat de València, l'any 1779, encara que no el va posar en marxa fins a 1792 per l'oposició que va manifestar el síndic de la comunitat de Rascanya i el propietari del molí de la Torreta a la seua construcció. El molí tenia quatre moles, tres d'elles corrents. En 1805 s'arrendava a Joan Barat, que pagava 33 lliures al mes. Durant les primeres dècades del segle XIX hi ha referències que indiquen la doble activitat del molí, fariner i arrosser, sobretot pels conflictes continuats pel seu funcionament, en tant que podia afectar la circulació de l'aigua en la zona del pont del camí de Montcada. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i no sabem exactament quan va ser abandonat però la construcció de les vivendes socials en el seu solar és relativament antiga respecte a l'entorn d'horta que hi havia a Marxalanes fins fa pocs anys.

Molí de Serra

El molí estava situat sobre el braç del Martell, just després del partidor de llengües homònim que separava este de la séquia mare de Rascanya que continuava per damunt. Este era un punt tradicional de pas, vora el camí de Montcada, a uns 100 metres de l'actual avinguda de la Constitució i a uns 200 metres del camí de Trànsits. El seu emplaçament exacte correspon a un tram del carrer de l'Economista Gay, cantó amb el mateix camí de Montcada. Hui no queda rastre del vell molí perquè la zona està totalment urbanitzada.

Era un molí d'origen medieval, construït l'any 1321, segons consta en el seu establiment fet pel rei Jaume II en favor del ciutadà de València, Bernat d'Esplugues, a qui va donar dret de fer-ho en la seua alqueria de Portell, vora les llengües, amb moles farineres i arrosseres. Durant els segles medievals el molí va continuar funcionant i a finals del segle XVI ja se'l coneix vulgarment com a molí de Serra. En 1672 està

inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, a la qual pertanyien tots els mestres moliners. A mitjan segle XVIII el propietari era Josep Boïl d'Arenós, marquès de Boïl i baró de Borriol, que el va arrendar a moliners professionals, com és el cas de Tomàs Donderis i de Josep Blat. L'any 1746 el molí fariner comptava amb tres moles corrents i cinc fanecades de terra annexes. En 1787 el molí pagava a la comunitat de Rascanya 26 lliures anuals, la quantitat més baixa de tots els molins d'esta. A principis del segle XIX el molí estava en mans del comte de Cerdanyola, el qual també tenia el de Cabot, en la séquia de Mislata, i l'arrendador era de la família dels Blat, concretament Francisco Blat. A mitjan d'eixa mateixa centúria figura en l'inventari realitzat per Madoz. Es va convertir en una instal·lació industrial a principis del segle XX, però sembla que va ser abandonada en la dècada de 1960 i, posteriorment, enderrocat.

Molí d'Orriols

El molí estava situat sobre el braç d'Orriols, que deriva junt amb el de Sant Miquel del braç del Martell, en la séquia de Rascanya. Es trobava a la vora de les cases del nucli d'esta antiga alqueria de l'Horta, en un punt que en l'actualitat correspon a un cantó del pati del col·legi públic situat en la plaça de l'Actor Luis Ramírez, del barri d'Orriols. El creixement urbà de la zona ha canviat completament l'entorn i hui no en queda rastre.

És un molí d'origen medieval i molt probablement d'origen islàmic, en estar associat a este nucli històric de població que representa l'alqueria de Rascanya, després coneguda com Orriols. Concretament, l'alqueria i dret de molins varen ser donats pel rei Jaume I al cavaller tarragoní Guillem d'Aguiló, segons consta en el *Llibre del Repartiment*, i l'any 1263 el casal era reparat per ordre reial. Durant els segles XIII i XIV fou un típic monopoli senyorial pertanyent a les famílies Aguiló, Esplugues i Valeriola, fins que es va vendre l'alqueria al canonge de la Seu, Pere

d'Orriols, l'any 1388. Este, en el seu testament que data de 1409, va deixar bona part dels seus béns al monestir de Sant Jeroni de Cotalba, raó per la qual Orriols i el seu molí es van convertir en senyoria d'esta institució eclesiàstica. En 1672 estava inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, encara que apareix amb el nom de molí d'Andén. En 1787 el molí pagava a la comunitat 130 lliures anuals, la més elevada però igual a la de molts altres. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. Va ser després de la desamortització dels béns religiosos decretada pel govern l'any 1835 que el molí fou venut en pública subhasta, i passà a les mans particulars fins a la seua desaparició a mitjan segle XX.

Molí de Navarro

El molí estava situat sobre el braç d'Orriols, aigües avall del molí d'Orriols, i en la seua zona final, abans d'arribar a la séquia del Palmar. S'ubicava entre Orriols i Benimaclet, en mig de l'horta i al costat del camí vell d'Alboraia. El seu emplaçament exacte correspon actualment a unes finques de pisos situades en l'avinguda d'Alfauir i, per tant, no queda rastre del vell molí.

La notícia més antiga d'este molí és de la segona meitat del segle XVII, en concret de 1672, quan apareix en la llista de la *Confraria de la Pluja*. En 1787 el molí pagava a la comunitat 130 lliures anuals, la quantitat més elevada encara que semblant a la de molts altres de la mateixa séquia. En 1806 el propietari del molí era Basilio Martí i Torres, veí de Castelló i regidor perpetu de la ciutat. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, però ja no hem trobat dades sobre quin va ser el seu final.

Molí d'en Blanc o molí Blanc

El molí estava situat sobre la séquia mare de Rascanya i era l'últim en esta posició. Es trobava al mig de l'horta, passat el barri antic de Torrefiel, en la partida del Pla de Sant Bernat, encara que actualment el seu emplaçament es correspon amb el cantó que formen el carrer del Riu Bidasoa i el carrer de Joan Piñol, a escassos 100 metres de la nova ronda nord de València. Hui en dia no queda rastre del molí, la zona està urbanitzada i la séquia soterrada.

Era un molí d'origen medieval, documentat ja des de mitjan segle XIV. En 1357, el seu propietari, Francesc Falgueres, arrendava el molí Blanc a Pere Escuder, moliner de professió, amb dues moles farineres i un molí d'arròs. Apareix citat en el cens de població del Regne de València de l'any 1510 i anys després Isabel Soler, viuda de moliners, venia el molí a Joan Guimerà. Posteriorment la seua viuda, Isabel Ebrí, el cedí al seu fill quan es casà en 1604, però dotze anys més tard este el ven amb les terres al convent de Predicadors de València. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, encara que apareix amb el nom de molí de Guimerà.

En 1688, el convent de Predicadors tornà a vendre el molí i onze fanecades de terra al convent de Santa Caterina de Siena, de monges dominiques, per 1.800 lliures, les quals el llogaven a moliners professionals, i ja en eixe any apareix un membre de la família Donderis. En 1787 el molí pagava a la comunitat 26 lliures anuals, la quantitat més baixa de la séquia amb el molí de Serra. En 1806 encara era propietat del convent de Santa Caterina de Siena, i s'afirma que era només fariner. Hagué de ser desamortitzat com a bé eclesiàstic en el primer terç del segle XIX, i comprat per algun particular perquè a mitjan segle figura en l'inventari realitzat per Madoz. El molí va continuar funcionant fins a mitjan segle XX.

Molí d'Almàssera

El molí estava situat sobre el braç d'Almàssera, al final de la séquia de Rascanya, una vegada creuat el barranc del Carraixet. Estava construït en el solar que hui ocupa una indústria immediata a la Creu Coberta, pròxima a l'antiga carretera de Barcelona. Hui en dia no queda rastre del molí.

El molí apareix documentat per primera vegada a finals del segle XVIII, en 1787, com el molí "*del conde de Parcent sito en el termino de Almàzera*", i pagava a la comunitat 130 lliures anuals, la quantitat més elevada encara que semblant a la de molts altres de la mateixa séquia. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. El molí va continuar en actiu fins a mitjan segle XX.

Molí d'Alboraia

El molí estava situat sobre el braç de la séquia de Rascanya que creua el poble pel mig del nucli antic de la població. Estava situat durant segles als afores de la localitat, vora el camí de la Mar. El seu emplaçament correspon amb el cantó que formen actualment els carrers del Molí i de Colom d'Alboraia. En el seu lloc s'alça una vivenda i no queda rastre del vell casal.

El seu origen és medieval, lligat probablement al repoblament del segle XIII de l'antiga alqueria musulmana d'Alboraia com a molí del poble. La notícia documental més antiga per ara és de l'any 1404, en què era propietat de Bertomeua Marc, muller del noble Jaume Castellà, els quals el tenien establert a cens de 42 sous anuals a Jaume Gaçó, veí de la localitat. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València, i un segle després apareix pagant el cànon anual a la séquia de Rascanya per l'ús de l'aigua. Des de finals del segle XVII era propietat de la família dels marquesos de Cruïlles, els quals la mantingueren almenys fins al segle XIX, si bé l'arrendaven a

moliners com era usual. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz però no sabem exactament quan va desaparèixer.

Molí de la Mar

El molí estava situat en la perifèria del sistema hidràulic de la séquia de Rascanya, i molt avançat ja el recorregut de la séquia de la Mar sobre la qual s'ubicava. La seua ubicació actual correspon amb el camí de la Mar, davant del polígon industrial. Hui en dia està totalment assolat i només queden algunes restes dels fonaments en les parets del caixer de la séquia.

Molí d'origen medieval, establert pel batlle general del Regne de València el 23 de juliol de 1498 a Joan Diego, llaurador d'Alboraia, com a molí fariner dotat de dues moles a construir en el terme de Rafelterràs, en la partida cap a la mar, amb afrontacions que eren de terres camps segons diu el document. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, on apareix com a molí nou d'Alboraia. En 1787 el molí era de Manuel Montserrat i Acuña, marquès de Cruïlles, que posseïa també el molí d'Alboraia en el poble. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. El molí va continuar funcionant fins a principis del segle XX. Sempre va tindre dificultats de funcionament perquè ho feia amb escorrims i sobrants ja que, durant segles, esta séquia de la Mar no formava part de la comuna de Rascanya. Per exemple, un plet de 1761 descriu clarament que no treballava sempre perquè no li arribava prou aigua, a pesar que la séquia arreplegava aigua de fontetes de la rodalia. Per estos problemes, el dit plet el qualificava de "molí sec".

Molí d'Estenaga

El molí estava situat sobre una séquia d'extremals, en concret en el tram mitjà de la séquia de la Font de Carpesa o barranc del Palmaret,

en la partida del Pla de Sant Bernat, a l'altura de la població de Tavernes Blanques i poc més de quinze metres de la carretera vella de Barcelona. El molí fou assolat i hui no en queda rastre.

Molí d'origen medieval, encara que la referència més antiga es remunta a 1620, en una disputa entre el síndic i la comuna de Rascanya amb els propietaris del molí d'Estenaga, en eixe moment Cosme Estenaga, notari, sobre l'ús o no d'aigua de la séquia de Rascanya per part del molí. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València i un segle després, en 1787, el molí fariner era de Francisco de Paula Verder, marquès de Benemegís i veí de València. En 1806 era d'Antonio Salavert, veí de València, segons una denúncia presentada davant el batlle general del Regne, i funcionava com a molí fariner i arrosser. En 1817 torna a estar en les mans del marquès de Benemegís, juntament amb tres fanecades d'horta annexes situades en la partida del Racó de Sant Llorenç. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, i a finals de segle comptava amb només cinc persones residents i era exclusivament fariner. En 1900 encara continuava en funcionament, però no sabem exactament com va acabar.

Molí de Masquefa

El molí estava situat en el primer tram de la séquia de Vera, probablement en la zona que se separa el braç de Masquefa, en la partida del Racó de Sant Llorenç, del terme de València limítrof amb el d'Alboraia. El seu emplaçament correspon en l'actualitat amb els voltants de les cotxeres del metro. El molí va ser assolat i hui no en queda cap rastre.

Hom ha trobat molt pocs rastres d'este molí d'extremals, ja que funcionava antigament al marge de la comuna de Rascanya. La primera referència sobre ell és de 1672, quan apareix inclòs en la llista de

la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València He tornat a trobar-ho en uns plets de 1802 i 1819, en els quals se cita que els moliners arrendats eren de la família Ramon, els quals també ho eren en el molí de l'Ascensió d'Alboraia. A mitjan segle XIX encara existia perquè figura en l'inventari realitzat per Madoz, i probablement degué sobreviure almenys fins a finals d'eixa centúria perquè apareix el seu nom en els censos de població de l'època.

5.5.3. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE TORMOS

La séquia de Tormos és la que disposà del menor nombre de molins de les tres que discorren per la banda septentrional del riu Túria, malgrat la major longitud del seu recorregut. La seua llunyania de la ciutat i el menor cabal d'aigua disponible respecte de les altres séquies només permeté l'existència de 7 casals. D'altra banda, és la séquia que manté una proporció major de molins medievals respecte a les noves construccions d'època moderna i contemporània, probablement també perquè és la séquia que es troba més allunyada de la ciutat de València, que ha estat el major centre consumidor de farina al llarg dels segles.

Una seqüència ràpida del panorama evolutiu dels molins a la séquia de Tormos ens mostraria l'existència d'1 molí d'època islàmica, 4 edificacions noves que es construeixen en el període medieval, i 2 molins que aparegueren durant els segles XVIII i XIX. Actualment només queden tres molins en peu: el de Llobera, el de Colau i el molí de la Sal o del Salt, a Burjassot, que presenta un bon estat de conservació.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Tormos i els seus braços és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Fila de Campanar

Molí de Llobera

Séquia mare

Molí de Benimàmet

BRAÇ DE BENICALAP

Braç de Fernando

Molí de la viuda de Plantes, o Molí de Pallús

BRAÇ DE BURJASSOT-BORBOTÓ

Fila o braç de Burjassot (Burjassot-Godella)

Molí de Burjassot o de Pallús

Fila o séquia de l'Alborgí (séquia mare de Tormos)

Molí del Salt

Molí de Sebastià o de Colau

Braç de Borbotó a final

Molí de Canyars

Molí de Llobera

L'edifici està situat sobre el caixer de la fila de Campanar que deriva de la séquia de Tormos, quan esta comença a separar-se del llit del riu. Està situat en terme municipal de València, partida de Dalt de Campanar, i molt pròxim al molí dels Frares i la séquia de Petra en el seu inici. S'arriba pel camí de la partida de Dalt, quan es ve des de

Campanar, a cosa d'un quilòmetre de la darrera rotonda de l'avinguda del General Avilés, vora el cementeri de Campanar.

Podria ser un molí d'origen medieval, però fins ara no s'ha trobat cap notícia fins a la seua inclusió en el llistat de la *Confraria de la Pluja*, a la qual havien de pertànyer tots els mestres moliners per a poder exercir la professió a València. No tornem a saber res fins l'any 1806, quan era un molí fariner i arrosser propietat de l'administració de Llovera, de la qual era responsable el rector de l'església de Sant Miquel de València. Pocs anys més tard l'arrendadora era Vicenta Juliá, viuda de José Biguer, i es diu que el molí era casa també i comptava amb dues fanecades d'horta. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. A finals del mateix segle es va introduir maquinària de vapor, com encara deixa patent la gran xemeneia que conserva, encara que més tard, ja entrat el segle XX, també s'electrificaria. L'últim moliner i actual propietari del molí és Vicente Guillot Guillot. Va patir transformacions en la segona meitat del segle XX.

A pesar de l'antiguitat de l'emplaçament d'este molí no pareix que es conserve molt de la seua estructura original perquè la construcció actual no es remunta més enllà del segle XIX. El molí consta d'una nau allargada que està disposada de forma transversal sobre el caixer de la séquia o fila de Campanar, que deriva de la séquia de Tormos. L'edifici té dues crugies paral·leles separades per una filera de pilars de secció quadrada que suporten grans jàsseres de fusta, disposa de dues altures i una coberta de teules a dos vessants que aboquen cap a les façanes principals.

El pas de la séquia talla la construcció aproximadament en dues meitats. La meitat septentrional correspon a la part del molí, amb una entrada àmplia. En un extrem de la porta encara es conserva alguna argolla per a lligar les cavalleries i, just damunt de la porta del molí, es conserva també un retaule de dotze taulellets amb la imatge de la

Mare de Déu del Remei, així com un altre taulellet de majors proporcions amb la inscripció "Molí de Llobera" en color blau sobre fons blanc. Després del pont que creuava la séquia s'accedia a la meitat meridional destinada a vivenda del moliner. Encara que la façana és uniforme, en esta zona es troba la porta principal i un balcó damunt.

La part posterior del molí va veure créixer en les últimes dècades una sèrie de naus industrials de grans proporcions que finalment van absorbir les restes materials d'una xemeneia per al motor de vapor que encara es conserva dempeus. També es conserva una part de la séquia de morter que conduïa l'aigua fins al salt del molí que, encara que escàs, permetia el funcionament altern de dos parells de moles.

La maçoneria basta i lluïda és la tècnica de construcció que predomina en tot el molí, amb algun xicotet detall ornamental en les motlures que emmarquen les finestres. El traçat de la séquia fou desviat del seu recorregut antic i ara passa vora el molí, entre este i el camí vell de Paterna. De la maquinària i els rodets no queda rastre ja que tot va ser desmantellat pel seu propietari actual.

Molí del Salt o de la Sal

La construcció es troba molt pròxima al nucli urbà de Burjassot, sobre el caixer principal de la séquia de Tormos i al costat del camí vell de València. El seu accés actual des de Burjassot és més complicat en tancar-se el pas pel vell camí mencionat que creuava les vies del tren. Ara cal creuar el pont nou i en arribar a la rotonda prendre el tros que queda del camí vell de València tornant cap a Burjassot, a uns 50 m de les vies.

Es tracta d'un dels molins més antics d'esta séquia, clarament medieval en els seus orígens i ja documentat per al segle XV. Durant la centúria següent va passar a les mans del col·legi del Patriarca, juntament amb la senyoria del poble de Burjassot. En 1672 està inclòs en

la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners, encara que amb el nom de molí de Burjassot. En 1806 continuava en mans de l'esmentada institució eclesiàstica, la qual posseïa també el molí del Raig en la mateixa séquia de Tormos, i els molins d'Horta en la séquia de Mestalla i el d'Alfara en la de Montcada. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz. El molí ha continuat actiu durant tot el segle XX, combinant l'aprofitament energètic de l'aigua i l'electrificació d'altres moles amb què funciona encara hui com a cas únic a tota l'Horta de València.

A pesar dels seus orígens medievals, les reconstruccions de l'edifici comporten que la construcció actual no es remunta més enllà dels segles XVII-XVIII. Al llarg del segle XX se li han anat afegint diferents cossos entorn de la construcció original. Este molí és un edifici de planta rectangular que es disposa de forma transversal sobre la séquia o fila de l'Alborgí, que continua sent la principal de Tormos. La construcció compta amb dues crugies paral·leles i separades per una filera de pilars per a sustentar les jàsseres de fusta sobre les quals descansen les bigues de les dues plantes superiors. La coberta és de teules a dos vessants que aboquen cap a les façanes principals orientades a llevant i ponent. L'edifici disposa d'un ràfec pronunciat on es distingeixen les bigues i l'entaulat de fusta que suporta les últimes teules. L'accés al molí està en la façana oriental, davall un porxo suportat per pilars. L'activitat industrial actual ha obligat a créixer dit cobert fins a l'entresolat.

Les parets del molí estan fetes amb maçoneria basta, inclús amb algunes pedres de grans mides, que posteriorment era arrebossada. Al voltant del molí s'han construït altres edificacions que ja utilitzen la rajola com a material predominant i que estan destinades a altres funcions. L'ús continuat fins a l'actualitat (hui en dia continua molent) ha generat múltiples reformes: s'han obert o tancat llums i portes, i s'han afegit construccions per a usos diversos tant en la part posterior com en el

costat septentrional del molí. La façana principal compta amb dues línies regulars de finestres en la primera planta i l'entresolat, reduïdes a les del primer pis en la façana meridional que limita amb el camí que conduïa a Burjassot.

Respecte a la part hidràulica, cal indicar que la fila de l'Alborgí té una caiguda directa al carcau del molí, encara que poc abans i envoltant les construccions del molí discorre una derivació. La séquia entra en el molí a través d'un arc de rajoles integrades en la fàbrica de la seua paret posterior, amb una finestra oberta sobre la mateixa séquia. Hui en dia, i després de passar pel rodet, la séquia principal de Tormos discorre de forma subterrània durant unes desenes de metres per a tornar a eixir a plena llum encaixada entre els camps de cultiu.

El molí conserva tota la seua maquinària, antiga i més moderna, ja que encara hui continua exercint la mateixa activitat molinera. Sobre un banc antic i elevat hi ha dos parells de moles, un d'ells amb tot l'aparell complementari d'estorat i tremuja que encara resulta funcional amb el corrent d'aigua; mentre que l'altre joc de moles, que es manté en el seu lloc original, està descobert i sense ús aparent. Al centre d'ambdues moles encara hi ha una grua de fusta per a elevar-les en moments oportuns de reparació i repicat. En la mateixa sala, encara que lleugerament desplaçat del recorregut de l'aigua, hi ha un altre banc elevat on es troben altres dos jocs complets de moles totalment funcionals amb els seus aparells d'estorats i tremuges de fusta que reposen damunt. La grua per a alçar estes moles ja és totalment metàl·lica. A més, l'edifici compta amb una infinitat de corrioles i corretges que posen en moviment diverses màquines com netejadores, cernedores i ensacadores de farina, que ocupen les diferents plantes del molí.

Molí de Sebastià o de Colau

L'edifici està situat sobre el caixer principal de la séquia de Tormos, en l'encreuament amb el camí vell de Godella, a poc més de 500 metres al sud-oest del nucli de Borbotó, terme municipal de València. S'arriba pel camí vell de Godella i està situat en el seu marge esquerre.

L'expedient de sol·licitud de permís per a construir un molí en la partida Coscollana, vora el camí vell de Godella i sobre la séquia de Tormos, és de 1790. Fou sol·licitat per Vicent Marco, veí de Godella, que argumentava que ni eixa població ni el lloc de Borbotó disposaven de molí on moldre els seus grans. El molí havia de ser de dues moles i seria fariner i arrosser. A mitjan segle XIX es realitza l'inventari de Madoz, on apareix un molí Gual que devia correspondre's amb este molí. El molí va continuar actiu durant el segle XX.

La planta d'este molí és un poc irregular perquè a una nau longitudinal se suma un xicotet apèndix oblic, just per on penetra l'aigua en el seu interior. L'edifici es troba alineat amb el camí vell de Godella i la séquia o fila de l'Alborgí que arriba per la part posterior, a l'altura de l'extrem occidental. Una vegada davall el molí, la séquia realitza un gir bruscat de 90° per a encarar el rodet i generar un carcau subterrani que recorre transversalment tot el molí d'oest a est per a eixir a la llum pel seu costat oriental. La séquia discorre per la seua cota de nivell corresponent, fent els girs oportuns, i és el molí el que, en època més recent, s'adapta al seu traçat i adopta una ubicació forçada per la presència del camí i l'origen anterior de la derivació d'aigua que genera un xicotet salt en el desnivell del terreny.

Just en l'arribada de l'aigua al molí trobem un partidor que talla aigües entre la séquia del cementeri, que manté la cota de nivell per l'esquerra, i la séquia mare de Tormos, que gira a la dreta i es converteix en l'abastiment del molí ubicat sobre esta.

L'edifici del molí té una sola crugia amb dues altures i una coberta de teules a una vessant cap a la façana principal, encara que els laterals també tenen caiguda d'aigües. Es tracta d'una construcció simple, amb una porta d'accés en la façana principal orientada al nord. Esta façana també compta amb quatre finestres xicotetes i una de grans dimensions i totalment enreixada sobre la porta. Com a elements decoratius es poden citar unes motlures d'algeps que emmarquen les finestres i la porta, així com altres que dibuixen el límit entre les dues plantes de l'edifici. En la fàbrica de les seues parets domina la maçoneria basta i llüida; no obstant, la volta del carcau està folrada de rajoles i l'arc de l'eixida també utilitza estes peces, ara disposades de forma vertical. En un període més recent s'han construït altres dependències annexes en la part posterior del molí, en la fàbrica de la qual domina la rajola disposada de forma horitzontal i travat amb morter.

En el seu interior, el molí encara conserva un joc de moles i l'estorat amb la grua ocupant el seu lloc, així com una tremuja despenjada sobre les moles. El seu estat de conservació és acceptable, encara que en faria falta una anàlisi més detallada.

Altres molins desapareguts:

Molí de Benimàmet

El molí estava situat en terme de Benimàmet, antiga partida de Benitaha, sobre la séquia mare de Tormos abans d'arribar a les primeres llengües de Burjassot-Benicalap, i a pocs metres del braçal conegut com el Tragador, tal com indica un plet de 1840 en què el síndic de Tormos va fer una visura del lloc: *"el Sindico ha hecho relacion á la Junta de que habiendose constituido en compañía de los Electos Vicente Jimeno y Antonio Cuñat y varios regantes, en el Molino de*

Benimámet con el obgeto de llevar adelante el citado acuerdo de la Junta, despues de haber tapado el rollo llamado del Tragador, se le ha presentado un vecino de Benimamet...” (ADPV, E.3.1, lligall 21, exp. 316).

L'edifici va ser assolat fa prou anys i, a finals de la dècada de 1980, la comunitat va refer el caixer en este punt i eliminà tot rastre del molí i del salt que tenia en la séquia. De tota manera, el molí s'havia traslladat anteriorment a les proximitats de les llengües de Burjassot-Benicalap i quasi immediat al molí de Bonany de la séquia de Montcada, encara que les obres recents de la CV-30 també han fet desaparéixer finalment el nou molí, el qual funcionava ja amb energia elèctrica.

Era un molí d'origen medieval, documentat almenys a partir del segle XV, quan Felip de la Cavalleria pren possessió del lloc de Benimàmet en 1453, amb el molí inclòs, que va comprar a Jaume Romeu. En 1672 està citat en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València. En 1806 era propietat del monestir de Sant Miquel dels Reis, el qual també tenia el molí de Sant Miquel, sobre un braç de la séquia de Rascanya, i indiquen que ambdós eren fariners i arrossers, i pocs anys després els moliners eren de la família Blat. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i poc després seria canviat d'emplaçament tal com hem comentat.

Molí de la Viuda de Plantes, molí de Pallús o molí del Raig

El molí estava situat sobre el braç de Fernando, antigament dit braç del Raig, que deriva del de Benicalap, en la séquia de Tormos. Estava ubicat prop del camí vell de Burjassot a València, a uns cent metres de l'antiga alqueria de la Torre i paret per paret amb l'anomenat hort de Burriel, quasi en el límit del terme municipal de València, per l'actual barri de Benicalap. L'edifici fou assolat per complet i

aproximadament en el seu emplaçament es va construir un pou per a extraure aigua del subsòl, el qual manté el nom de molí de Pallús.

Era un molí d'origen medieval, documentat ja en el cens de població del Regne de València de l'any 1510. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja*, però amb el nom de molí del Raig. En 1806 estava en mans del col·legi del Corpus Christi, el qual posseïa també el molí de Burjassot en la mateixa séquia de Tormos, i els molins d'Horta en la séquia de Mestalla i el d'Alfara en la de Montcada. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz, però no sabem exactament quan va ser abandonat.

Molí de Burjassot o de Pallús

El molí estava situat sobre el braç de Burjassot, després de les llengües de Burjassot-Alborgí, molt pròxim a l'estació del tren.

El molí apareix citat a mitjan segle XIX en l'inventari realitzat per Madoz, sense que se n'haja localitzat cap referència més.

Molí de Canyars

El molí estava situat sobre la séquia de Tormos, en el seu extrem final, just abans d'abocar les aigües sobrants en la séquia de Rascanya, i davant mateix de les llengües d'Alboraia-Almàssera. Es troba, doncs, a pocs metres de la carretera de Tavernes Blanques a Carpesa, al costat del pont que creua la séquia de Rascanya. L'edifici fa anys que estava mig derruït i recentment es va assolar per a alçar una construcció totalment nova. Al costat d'esta es conserva l'alqueria del Pi, que formava part del conjunt arquitectònic.

Era clarament un molí d'origen medieval perquè apareix ja en el cens de població del Regne de València de l'any 1510, en mans d'Antoni Olzina. En 1672 està inclòs en la llista de la *Confraria de la Pluja* del gremi de moliners de València amb el nom de molí de Canyar. En

1806, el molí era propietat del comte de Parcent i del marquès de Benemegís, Antonio Salavert, i era un molí fariner i arrosser de diverses moles. A mitjan segle XIX figura en l'inventari realitzat per Madoz i degué seguir funcionant fins a mitjan segle XX, però no sabem exactament quan va quedar abandonat.

5.5.4. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE ROVELLA

El procés d'urbanització de la ciutat de València sobre la seua horta més propera ha afectat profundament l'espai irrigat de Rovella i el seu patrimoni hidràulic, especialment perquè aquest creixement urbà s'ha fet sobre les zones de capçalera i mitjanes del sistema hidràulic, allà on tradicionalment se situen la gran majoria dels elements arquitectònics individuals de certa entitat. Això ha fet que durant el segle XX hagen anat desapareixent pràcticament tots.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Rovella és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí del Matadero
Molí de la Corona

SÉQUIA MARE DE ROVELLA

Molí de Rovella

SÉQUIA DEL VALLADAR

Molí de Morera
Molí del xiquets de Sant Vicent o Molí del Valladar

5.5.5. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE FAVARA

La séquia de Favara va anar acumulant al llarg de la seua història una de les nòmines més extenses de molins construïts sobre els seus caixers de totes les de la Vega de València. Fins a 24 casals s'han pogut documentar a finals del segle XIX, el moment en què hi hagué més, dels quals vora una quinzena són anteriors al segle XVI. Es tracta per tant d'un patrimoni arquitectònic de notable entitat i que, en alguns casos, es remunta a molins que ja existien abans de la conquesta cristiana com ara el molí de Pala, citat al *Llibre del Repartiment* l'any 1240.

Però el procés d'urbanització i abandonament d'aquests edificis no s'aturà mai i actualment de la llarga nòmina només queden 4 molins en peu. Es tracta del molí del Tell, del molí de Raga o de Benetússer, del molí de la Closa o de la Gàbia, i del molí de Pala. La resta es troben totalment desapareguts i no de tots s'ha pogut identificar la seua localització exacta, especialment dels més acostats a la ciutat antiga de València com ara els molins del braç de Sant Geroni, on s'han construït blocs de finques a sobre com en el cas del molí de major entitat, el molí de Nou Moles situat a prop de l'avinguda Pérez Galdós.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Favara és la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí gran de Mislata, d'Aranda o Nou

Molí de Nou Moles o de Sanoguera, olim d'en Valls i d'en Gil Pérez

BRAÇ DE SANT JERONI

Molí de Vintimilla

Molí de Don Vicent

Molí de Russafa

Molí de Martí, o de Felip Martí

Molí de Mateu, o de Pere Mateu

Molí de la Misericòrdia, o d'Aleixandre

BRAÇ DE JESÚS

Molí de Jesús

BRAÇ DE LES MONGES

Molí de les Monges

Molí del Tell

Molí de la Creu o de la Creu Coberta

Molí de les Fonts

Molí de Benjoch o Bonjoc

BRAÇ DE LA GÀBIA

Molí de la Gàbia o de la Closa

Molí de Rodenes

Molí de Pala

BRAÇ NOU

Molí de Sedaví

Molí de Paredes

Séquia mare

Molí de Raga o de Benetússer

BRAÇ DE MASSANASA

Molí de Massanassa

Molí de Navarrete

BRAÇ DE CATARROJA

Molí de Catarroja

Molí Nou de Catarroja

Molí del Tell

El molí del Tell està construït sobre el braç de les Monges de la séquia de Favara i la seua activitat era la mòlta de gra per a produir farina. Es tracta del segon molí ubicat sobre este mateix braç, darrere del molí de les Monges i seguit per altres, com el de la Creu, el de les Fonts o el de Bonjoc. El complex arquitectònic actual conserva part de l'edifici medieval original, que té una planta rectangular de xicotetes dimensions disposada de forma transversal sobre el caixer de la séquia, i que compta amb dues plantes i golfes. La coberta és de teula àrab a una aigua vessant cap a la façana posterior orientada al nord, per on arriba la séquia. Tot l'edifici està construït amb fàbrica de rajoles, incloses les llindes de les finestres, ja siguen rectes o arquejades, que posteriorment va ser lluida i emblanquinada. En les parets del molí s'observa una distribució asimètrica de finestres amb formes i grandàries diferents.

El nivell millor conservat és el de la planta baixa, on es troben encara part del banc de moles i nombrosos trossos d'estes encastats en el sòl de la sala. El nivell inferior de l'edifici correspon als cacaus, per on circulava l'aigua per a moure els rodets, i el vessador, utilitzat per a circular l'aigua quan no es molia. Disposa de tres cacaus construïts tots ells amb una volta de maçoneria i pedres, encara que els arcs de la façana són de rajola disposada de forma vertical. Tot ell es conserva prou bé, fins i tot amb restes dels bancs i dels mecanismes per a alçar les moles.

Cal recordar que el molí ha estat objecte d'una excavació sistemàtica que ha posat al descobert moltes parts i peces que van quedar negades després de la riuada de 1957, que deixà inutilitzat el molí per a la seua activitat productiva. Les plantes superiors van continuar tenint un ús com a dependències de casa de camp, encara que a l'origen van servir com a magatzem del molí i també per a

instal·lar la maquinària de limpies i cernedores que a partir del segle XX es van anar generalitzant en este tipus d'instal·lacions.

La part hidràulica del molí també es conserva en molt bon estat, presentant un lleuger eixamplament del caixer de la séquia per a donar servei als tres cacaus, encara que també disposa d'un sobreeixidor que discorre pel lateral del molí, ara totalment inutilitzat, que es va haver de construir quan el vessador original va ser convertit també en cacau amb la instal·lació d'un rodet per a fer funcionar una tercera mola.

Adossat al molí hi ha un edifici de majors dimensions, una alqueria del segle XVIII que correspon a una casa senyorial amb una certa entitat, amb elements arquitectònics i decoratius de cert interès. La casa, de planta quadrada, té dues altures, i una coberta de teula àrab a quatre vessants. Està adossada al molí, que és d'una època anterior, pel seu extrem sud-oest, i malgrat tenir només dues plantes supera a l'altre en altura. Disposa d'accessos per les façanes nord i sud, i en la seua planta superior disposa de sèries de tres finestres en cada façana, encara que en la meridional transforma el va central en un balcó. Totes elles es troben emmarcades per una motllura ornamental.

Este conjunt arquitectònic que inclou el molí i l'alqueria es troba en procés d'excavació, rehabilitació i restauració en l'actualitat. La intervenció és de gran calat i ha permés recuperar parts importants del complex. Respecte al molí, s'ha iniciat un projecte de recuperació i reposició d'algun dels mecanismes que permetia contemplar el funcionament d'un molí hidràulic. Este projecte de destinar el molí per a nous usos lúdico-culturals va acompanyat de la remodelació de l'entorn urbà per mitjà de la creació d'un espai verd públic que és el nou Parc de la Rambleta.

Entre els béns mobles que encara es conserven, a la planta baixa del molí trobem part del banc de les moles, a més de nombrosos fragments de moles encastats en el sòl de la sala. En la zona dels

cacaus es conserven restes dels bancs i dels mecanismes per a alçar les moles.

Molí de la Gàbia o de la Closa

El molí fariner de la Gàbia està situat sobre el braç homònim que deriva de la séquia de Favara. Es tracta del primer molí ubicat sobre este braç i es troba a poc més de 100 m del seu origen. Darrere seu se succeïen altres molins com el de Rodenes o el de Pala.

El molí té un origen medieval i encara conserva el xicotet edifici original ubicat sobre la séquia, d'una sola crugia, amb planta rectangular, d'una altura i coberta de teula àrab a una sola vessant cap a la part posterior, que està orientada al nord. La seua fàbrica, que combina la rajola i la maçoneria, presenta un lluit posterior.

L'edifici inicial es disposava de forma transversal al recorregut de la séquia que li arribava des de l'oest i de forma paral·lela per la seua façana nord. En arribar davant del molí, la séquia realitzava un gir de 90° cap al sud per a ampliar el seu caixer i embocar als cacaus. Després de passar per estos últims i accionar els rodets, la séquia tornava a fer un gir de 90° cap a la dreta i prosseguia el seu camí en direcció a l'est. La ubicació del molí aprofitava un xicotet desnivell entre els camps existents per dalt i per sota del mateix per a provocar un salt d'aigua suficient que li permetés accionar les moles que albergava en el seu interior.

A este molí primitiu se li va adossar amb posterioritat, durant els segles XVIII i XIX, un gran edifici de planta rectangular, que comptava en el seu disseny inicial amb tres crugies paral·leles, disposades de nord a sud, i separades per fileres de pilars que suportaven grosses jàsseres de fusta sobre les quals descansaven les bigues del primer pis i la coberta. Malgrat això, l'edifici sembla que mai es va arribar a acabar en el seu disseny inicial. Només la crugia més septentrional, la que voreja el caixer

de la séquia i arriba fins al pont del camí vell de Picanya que la creuava, presenta un acabat complet de les dues plantes construïdes amb rajola vista, una coberta de teules a una vessant cap al nord i una distribució irregular de les finestres en tres nivells, que han patit modificacions al llarg del temps d'ocupació del molí, cegant unes i obrint de noves.

La crugia central és un poc més curta en la part d'accés situada per la façana occidental, al costat del camí esmentat. Té igualment dues altures i la seua coberta aboca cap al sud. No obstant, en la segona planta s'aprecien els pilars centrals que haurien d'haver quedat ocults dins de l'edifici, però que són visibles des de l'exterior perquè la tercera crugia només té una altura. Transformacions o estructura inacabada, la veritat és que el molí presenta un aspecte molt irregular.

El complex arquitectònic es completava, a més, amb uns patis i tancats que es van veure afectats per la construcció de la solució sud o nou llit del riu Túria i les obres annexes. La coberta de tot el conjunt és de teula àrab. L'edifici està construït amb rajola i presenta restes de lluit i emblanquinament en les diverses façanes. Actualment no queden restes de les moles ni de la maquinària del molí perquè van ser desmantellades i traslladades pel seu últim propietari al veí molí de Xirivella, que era propietat d'uns familiars seus.

El molí presenta un acceptable estat de conservació i malgrat que la séquia ha sigut canalitzada, el seu entorn més immediat pel costat oriental encara conserva una imatge agrària, amb camps de cultiu, canyars que delimiten el curs de la séquia i l'eixamplament del seu caixer davant de les entrades d'aigua als cacaos del molí. A més, la seua ubicació en una xicoteta extensió de camps tancats per elements urbanístics de tal magnitud com la via fèrria, l'autovia del nou llit i el tanatori municipal, el converteixen en un racó de l'horta de cert valor paisatgístic junt amb alguna alqueria dispersa.

Molí de Pala

Este molí, fariner en els seus orígens i també arrosser des de finals del segle XIX, es troba sobre el braç de la Gàbia de la séquia de Favara, i era el tercer en orde descendent des del seu origen, després del molí de la Gàbia i el de Rodenes, este últim situat en l'espai que hui ocupa el llit nou del riu Túria i, per tant, totalment desaparegut després de la seua construcció.

L'edifici té una planta rectangular disposada de forma transversal sobre el caixer de la séquia i en direcció nord-sud, amb una sola crugia i dues altures. La coberta és de teula àrab a una aigua vessant cap a la façana principal orientada a l'est, sobre l'eixida dels cacaus.

Este casal està documentat des d'època medieval, encara que la construcció arquitectònica que hui es conserva correspon majoritàriament a èpoques més recents. L'emplaçament és probablement el mateix, però el seu ús continuat al llarg dels segles ha propiciat reconstruccions que han acabat per eliminar o camuflar els vestigis més antics. La fàbrica actual del molí és de maçoneria combinada amb la rajola, que posteriorment va ser lluida i emblanquinada. Tant la façana occidental de la part posterior com la meridional, que són les úniques possibles de contemplar per quedar exemptes, presenten finestres amb llindes de pedra en les plantes baixa i superior, totes elles protegides per reixes.

De la façana principal no és possible la seua descripció perquè, amb el pas del temps, el molí va anar ampliant les seues instal·lacions amb una sèrie de naus, que van augmentar les seues dependències. Amb motiu de la instal·lació de maquinària de vapor per a generar la força motriu es va construir una xemeneia de rajoles, que encara continua en peu al costat de l'extrem nord-oest. El conjunt actual té grans dimensions, encara que la seua activitat industrial res té a veure

amb la mòlta de grans. Disposa d'un tancaç d'obra que delimita el traçat urbà i s'adapta al propi recorregut de la séquia, la qual serpenteja notablement durant els últims tres-cents metres abans d'arribar al molí.

A uns deu metres del molí, la séquia disposa d'un partidor de carreus totalment cobert que permetia derivar l'aigua per un braç paral·lel al molí i cobert amb galeria. La seua presència ha condicionat la trama urbana que ha arribat al costat de la séquia, deixant hui en dia un carreró menut entre les finques de pisos i la tanca del molí. En este carreró i sobre la façana lateral meridional, el molí disposa d'un xicotet moll de descàrrega per a buidar el gra que entrava directament a l'interior del mateix, encara que ara es troba prou deteriorat.

Tota la part hidràulica del vell molí sembla haver estat remodelada substancialment després d'abandonar l'ús de l'aigua com a força motriu. Serveix d'exemple l'entrada d'aigua als cacaus, que hui en dia està coberta en la seua totalitat, fruit probablement de l'esmentat procés d'urbanització de la zona.

L'edifici presenta un aparent bon estat de conservació, encara que el seu abandó o probable ús com a magatzem poden deteriorar les seues estructures. L'entorn, encara que urbà i limítrof amb indústries no està excessivament degradat i un element patrimonial d'estes característiques podria ser un atractiu interessant per al barri.

Molí de Raga o de Benetússer

Este molí, fariner en els seus orígens i convertit en arrosser en el segle XIX, està situat sobre la séquia mare de Favara, sent dels pocs que ocupen esta posició, perquè la majoria es troben sobre braços secundaris. El molí és d'origen medieval, encara que l'estructura arquitectònica que presenta hui en dia és el resultat de les innovacions industrials associades a l'expansió del cultiu de l'arròs.

Encara així, de tot el conjunt es detecta l'existència d'una nau allargada de dues crugies paral·leles i separades per pilars centrals que suporten grans jàsseres de fusta sobre les quals descansen les bigues del primer pis i la coberta. Esta última és de teules i amb doble vessant cap a les façanes laterals, orientades al nord i al sud. La planta rectangular de l'edifici disposa el seu extrem occidental sobre el caixer de la séquia, lloc on es van emplaçar originàriament les moles.

D'este edifici que va vindre a substituir el vell molí medieval tampoc es pot dir molt més, ja que a principis del segle XX inicia una remodelació interior de gran envergadura: s'amplia la zona de producció amb una tercera crugia adossada a les anteriors, s'introdueix maquinària més moderna que va ocupant les zones ampliades i sobretot les plantes superiors, es canvien les moles de lloc i s'augmenta el seu nombre, es construeix un edifici adossat que combina les funcions de vivenda amb la de oficines del molí, i igualment es construeix una altra gran nau de càrrega i descàrrega usada també per a l'emmagatzemament de l'arròs en el seu costat nord.

La zona de molta compta amb poques obertures a l'exterior, per la qual cosa només s'aprecien algunes finestres disposades de forma irregular en la planta superior. La zona residencial és la que presenta traços arquitectònics més definits. La planta d'este edifici és trapezoïdal i allargada, ocupant tot el frontal del molí perquè es disposa transversal al primer. Es tracta d'una construcció de dues plantes, amb dues crugies separades per pilars de càrrega i una coberta a dues aigües vessants cap a les façanes principal i posterior.

La façana principal està orientada cap a l'est i es distribueix de forma simètrica, amb tres finestres en la planta superior i altres dos en la inferior que flanquegen la porta d'entrada de grans proporcions i amb dues fulles de fusta. En el seu costat meridional també hi ha dues finestres en la planta superior i una altra en la planta baixa. Totes les

finestres disposen del seu enreixat corresponent. La façana principal presenta alguns elements decoratius com un emmarcat en motllura d'algeps que recorre tota la planta superior i també s'aprecia en els finestrals. Al contrari, en la planta inferior se simula per mitjà de pintura l'existència de carreus i es troba un mosaic de ceràmica sobre la porta amb la inscripció "molino arrocero".

La gran sala destinada a magatzem tenia una planta irregular perquè s'adaptava al recorregut de la séquia de Favara. Era un espai diàfan del qual no queda res perquè en el seu lloc s'ha construït l'auditori municipal. De fet, tot el conjunt ha sigut objecte d'una intervenció arquitectònica que està motivada pel projecte que ha convertit el lloc en un espai públic anomenat *Centre Cultural Molí*.

El molí conserva en el seu interior un gran volum de maquinària, conduccions de gra, corretges i corrioles per a transmetre el moviment a algunes d'elles, una sèrie interessant de moles industrials, turbines en desús i una infinitat més de peces que permeten reconstruir tot el procés de transformació de l'arròs, des de la seua arribada al molí fins al seu ensacat final i llest per a la comercialització. L'estat de conservació de la maquinària és en general prou bo.

5.5.6. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE MISLATA-XIRIVELLA

La séquia de Mislata va veure com, al llarg dels segles, es van anar construint molins en el seu recorregut, de la mateixa manera que succeïa en la resta de séquies de l'horta de València. El seu nombre màxim arribà durant la segona meitat del segle XIX, amb un total de 9 casals, que després han anat desapareixent progressivament al llarg del segle XX fins no quedar-ne cap.

El procés d'urbanització accelerat que s'ha produït sobre l'espai irrigat de la séquia de Mislata no sols ha fet desaparèixer el seu paisatge patrimonial sinó que ha eliminat la pràctica totalitat de la seua arquitectura hidràulica. Tot i això, alguns d'aquests elements resten soterrats o encara es conserven els seus fonaments amb major o menor entitat.

La relació dels molins que hi hagué a la séquia de Mislata era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí de Tonet, pot ser d'Hortolà
Molí de Vila, de Quart

BRAÇ DELS MOROS

El Molinet

Séquia mare

Molí de Cabot

BRAÇ DELS HORTS

Molí de Tatay
Molí d'arròs de Brusel o del Xurro (de la Creu?)

BRAÇ DEL SALT

Molí de Pallús

BRAÇ DE QUART

Braç dels frares

Molí de Picó o Bigot

BRAÇ D'ANDARELLA

Molí de Xirivella

Molí de Tonet o d'Hortolà

Era el primer molí construït sobre la séquia mare de Mislata, a uns centenars de metres de l'assut i en terme de Manises, en mig de la seua horta medieval. Està documentat de fa segles, però al llarg del segle XX va ser transformat profundament en la seua estructura per a convertir-lo en una fàbrica dedicada a preparar pasta ceràmica. Això implicà reformes de tot l'interior i l'eliminació de tota la maquinària. Hui en dia només resta part de la façana del que seria el molí del segle XIX, per les

característiques constructives, mentre l'interior ha estat buidat totalment i eliminada la primera planta. Quant a la séquia, passa encara per davall seu, descoberta però revestida de formigó. L'entorn està molt deteriorat per la pols de les actuals màquines trituradores de pedra que hi treballen.

Molí de Vila, de Quart

Era el segon molí històric de la séquia de Mislata, i es trobava sobre la séquia mare a l'altura del poble de Quart de Poblet. Va ser un molí fariner tradicional però ha estat completament eliminat en unes recents obres dutes a terme per l'Ajuntament de Quart per a convertir el lloc en un auditori per a actes culturals. Aquesta entitat ha tingut el detall de posar-li el nom "Molí de Vila". Del casal i les màquines no queda res.

Molí de Picó o Bigot

Aquest molí es trobava sobre el braç dels Frares i ha estat el darrer molí fariner en funcionament d'aquesta séquia. S'alçava davant l'edifici de l'Hospital Provincial de València, concretament en els jardins que hi ha al seu davant en l'avinguda Tres Creus i hui en dia no queda rastre físic seu. Ja fa temps que la séquia tampoc no hi passa, però atenent la localització en mig d'un jardí cal pensar que els fonaments, la planta i les peces hidràuliques del casal hagen pogut estar soterrades i no eliminades dràsticament.

5.5.7. ELS MOLINS DE LA SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-FAITANAR

La séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar fa una funció fonamentalment de distribució de la dotació d'aigua que correspon a les seues comunes de regants, per la qual cosa no ha generat una extensa arquitectura de l'aigua en el seu traçat.

D'altra banda, la construcció d'una central hidroelèctrica l'any 1905 a tocar de l'antic molí de Daroqui va implicar la construcció d'un nou canal de majors dimensions per a la séquia mare, entre l'antic assut i aquest punt situat a l'altura de la part alta de la població de Manises, amb la finalitat de donar cabuda també a la nova concessió d'aigües per a la central. De molins en aquest tram només hi havia el de Daroqui esmentat i el de Manises, del qual no queda cap rastre.

Les séquies de Quart i de Benàger són en realitat els dos grans braços en què es divideix per la meitat la séquia mare de Quart-Benàger en arribar a les llengües de Sant Onofre, en terme de Quart de Poblet.

El traçat de la séquia de Quart és clarament més reduït que en altres séquies de la Vega, en dividir-se molt prompte en diversos braços, primer a les llengües del braç del Molí i cinc-cents metres després en les llengües del braç del Dimarts. Això fa que bona part dels braços del sistema siguen de caràcter secundari. En la pràctica l'únic element arquitectònic propi encara existent és un molí, conegut com molí de Real i antigament com molí de Quart o molí de Poblet.

La séquia de Benàger és fonamentalment una séquia de reg des del moment que entra en terme d'Aldaia i, tot i que la séquia mare és bastant més llarga que la de Quart, tampoc ha acabat de generar una arquitectura hidràulica massa extensa perquè de seguida va ramificant-

se en els braçals que van cap a les parcel·les. De fet, només es pot assenyalar la presència del molí d'Alaquàs.

D'altra banda, a mitjans del segle XIX, la comunitat de regants va pagar la construcció d'un nou caixer entre el roll de Manises i uns centenars de metres abans del molí de Cabot, on enllaçava amb l'antic traçat.

Aquest context permet entendre que, durant segles, no s'arribés a construir una arquitectura hidràulica significativa en aquesta séquia. En realitat no tenia un canal propi fins al molí de Cabot, a Mislata, justament en tot aquell tram en què les séquies van amb més força i major volum d'aigua. L'única excepció era el salt on prenia l'aigua de la séquia comuna Quart-Benàger-Faitanar, i just ací, des d'època medieval, hi havia el molí senyorial de Manises. Quan a meitat del segle XIX es va fer el canal propi de Faitanar, es construïren també dos molins més: el molí d'Animeta i el de Campaneta.

Com hem explicat anteriorment, aquesta séquia no ha arribat a reunir una arquitectura hidràulica d'especial rellevància, però tot i això podem parlar de l'existència de fins a tres molins. Un d'ells, el de Manises, és d'origen medieval, i els altres dos, el d'Animeta i el de Campaneta, són de mitjans del segle XIX. Hui en dia només queden les considerables ruïnes de la fàbrica que va acabar instal·lant-se sobre l'antic molí del roll de Faitanar, a Manises, i també en ruïnes o totalment transformats els altres dos molins.

La relació de tots els molins que hi hagué al conjunt de la séquia de Quart-Benàger-Faitanar era la següent:

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí de Daroqui i Central hidroelèctrica Volta
Molí de Manises

BRAÇ DEL MOLÍ

Molí de Real o de Poblet

SÉQUIA DEL TERÇ

Molí d'Alaquàs

TRAM COMÚ DE LA SÉQUIA MARE

Molí del roll de Faitanar
Molí d'Animeta
Molí de la Campaneta

Molí de Daroqui, llengües i central elèctrica

El molí de Daroqui estava construït sobre la mateixa séquia mare de Quart-Benàger-Faitanar. El seu emplaçament està a molta distància de l'assut, però just abans de començar a regar camps en el terme de Manises. Del molí pròpiament dit hui no queda ni rastre, encara que es disposa d'algun plànol que permet conèixer la seua planta irregular. En qualsevol cas, es tractava d'una construcció de mitjan del segle XIX. A principis del XX es concedeix un salt d'aigua per a instal·lar una central generadora de llum, coneguda inicialment com "molí de fer llum", que es va ubicar davall el molí, adossada al caixer de la séquia.

La fàbrica de llum de l'empresa VOLTA disposava de tres naus allargades, adossades entre elles i disposades en paral·lel al curs de la séquia, en direcció O-E. La unió entre estos dos elements es produïa en la bassa d'acumulació que va construir la central i el seu salt, elements

que encara continuen en actiu. La bassa disposa també d'un sobreeixidor que aboca directament al riu Túria, poc abans de l'assut de Tormos. Les naus estan construïdes amb maçoneria i tenen cobertes a dues aigües vessants cap als laterals llargs orientats al nord i al sud. L'accés a la central es produeix per la façana oriental.

Però l'element més interessant de tot el conjunt potser siga el partidor d'aigües situat sobre la mateixa séquia i que repartia el cabal de la séquia de Quart – Benàger – Faitanar entre esta i la central. Ben és cert que el caixer original de la séquia va ser utilitzat, quan no modificat, per a construir l'anomenat canal de Daroqui que des de l'assut de Quart havia de conduir el volum d'aigua pertanyent a la séquia a més de la concessió atorgada a la central. D'estes obres, com de les millores en l'assut, es va fer càrrec la companyia que explotava la concessió.

El partidor de Daroqui disposa de tres comportes de fusta accionades manualment des dels seus respectius mecanismes de rodes dentades. Dues comportes deriven aigua per l'esquerra cap a la bassa de la central, mentre que la tercera emboca directament el cabal de la séquia. Mecanismes i comportes es troben ubicats dins d'una xicoteta construcció allargada disposada de forma transversal a la séquia-canal. La sala de comportes està construïda amb una fàbrica de rajola lluïda posteriorment i té una coberta asimètrica de teula a dues aigües. La construcció es completa amb una altra dependència annexa de planta quadrada, la funció primordial de la qual era la de donar servei als guardes.

Molí de Real o de Poblet

El molí del Real o de Poblet està situat actualment dins del nucli urbà de Quart, en l'illa que conformen els carrers Majoral de Quart i Gerardo Padini, amb entrada actualment pel número 10 d'este últim. Es tracta de l'únic molí que hi ha hagut al llarg de la història sobre la séquia

de Quart i correspon amb el que durant segles va ser el molí senyorial de la població, sota domini del monestir de Poblet.

L'edifici antic està situat sobre el caixer del Braç del Molí, que és la primera derivació important de la séquia de Quart i recorre per l'interior de la població quasi tot el nucli urbà. Després de passar pel molí, esta séquia pren el nom de séquia de l'Alter i recorre el marge del riu Túria en direcció a Mislata. L'emplaçament triat per a ubicar el molí no resulta casual, ja que s'aprofita un cert desnivell del terreny per a provocar una caiguda considerable d'aigua per mitjà d'un salt, circumstància que permet la construcció d'un cup, que és un element peculiar en tota l'horta de la Vega de València.

Este molí té un clar origen islàmic, encara que part de la construcció que hui encara es pot contemplar és molt més tardana i no ha de sobrepassar els segles XVI-XVII. De fet, la part antiga del molí consisteix en una nau allargada, amb una sola altura i coberta de teula a una aigua cap a la façana principal, cap al nord. A la seua esquerra es va construir amb el temps una altra sala adossada de través, amb una fàbrica de maçoneria i lluïda amb posterioritat. Les reparacions i ampliacions posteriors van introduir també algunes parts amb fàbrica de rajola.

La part hidràulica inclou l'arribada de la séquia en altura i una mota de terra repleta de canyars se situa en la part posterior del vell molí. Durant la segona meitat del segle XIX el molí va ser desamortitzat passant a mans privades. És el moment que comencen a fer-se canvis en l'arquitectura del molí i a ampliar les seues instal·lacions i dependències. La construcció d'una xemeneia és reflex de l'intent per dotar de més energia a les noves màquines que s'instal·len.

Però el canvi més significatiu va ser la construcció d'una residència per al moliner i la seua família, en el costat occidental del vell molí, delimitant la vorera de l'actual carrer Gerardo Padini. Una casa de

planta rectangular, amb dues altures i una coberta a dues aigües cap a les façanes principals, orientades a l'oest i a l'est. La façana de la casa disposa d'una porta centrada i dos grans finestrals en la planta baixa, que es repeteixen en la superior però ara amb un balcó central. Este últim compta amb una reixa de ferro forjat que en els finestrals es limita només a l'ampit. Els vans inferiors tenen arcs escarser i sobre ells hi ha una motllura que recorre tota la façana remarcant les seues curvatures. En la planta superior la motllura és lineal i aparenta ser suportada per pilastres simulades que emmarquen els tres vans.

El conjunt es completa amb un mur que continua la façana de la vivenda per a emmarcar la porta de dues grans fulles que donava accés a un corredor d'entrada cap al molí, situat al fons, després de la vivenda. Esta porta compta, a més, amb un mosaic de taulellets amb la inscripció "MOLINO DE REAL", amb lletres blaves sobre fons blanc i amb les inicials "M" i "R" sobre un fons decorat amb motius daurats.

El molí d'Alaquàs

L'únic molí que ha existit al llarg dels segles és el molí d'Alaquàs, que data els seus orígens en època baix-medieval. Per ara la referència més antiga trobada és de meitat del segle XIV i ens indica que era el molí senyorial, la qual cosa explicaria que no pogués fer-se un altre durant l'època medieval i moderna. De fet aquest panorama d'un territori hidràulic de la séquia de Benàger format en bona mesura per senyories medievals és un dels aspectes que pot fer entendre el per què no hi hagué més molins; d'una banda, Aldaia era terme senyorial de Quart de Poblet, on ja hi havia el molí de Poblet com a única instal·lació de monopoli, i el mateix es podria considerar en el cas del terme de Picanya, inclòs en els segles forals en el terme general de Torrent. Hi ha també una segona raó potser més de caràcter físic, i és la notòria poca pendent de la séquia de Benàger en tot el seu primer recorregut, entre

les llengües de Sant Onofre i Alaquàs, per la qual cosa no és massa possible introduir-hi un salt de molí.

Quant al molí d'Alaquàs en concret, es trobava situat sobre la séquia del Terç, només passar les llengües del mateix nom, en un espai on antigament començava l'horta i hui en dia ha quedat al centre del poble, en un solar situat al davant mateix del castell, cantó al carrer del Pare Guillem i l'Avinguda de Miquel Hernández.

Molí del roll de Faitanar

El molí i les seues dependències es troben al costat de la séquia mare de Quart–Benàger–Faitanar, just en el punt on s'origina el braç de Faitanar que inicia un recorregut en solitari, distanciant-se de la primera, i discorrent quasi en paral·lel a la séquia mare de Mislata durant una llarga tirada, fins que arriba pràcticament al terme de Xirivella. Era la primera instal·lació d'este tipus a la séquia de Faitanar, després del qual es va construir el molí de l'Animeta al terme municipal de Quart. El molí compta amb dos espais construïts clarament diferenciats però emmarcats dins d'un mateix complex arquitectònic, que disposa a més d'una tanca que delimita tot el seu perímetre.

Després d'una gran porta de dues fulles, una de les quals es troba ara en terra, s'accedia immediatament al primer bloc edificat. Es tracta d'un edifici de dues plantes, amb coberta de teula àrab a dues aigües vessants cap a les façanes principals, que estan orientades al nord i al sud. Disposava de dues crugies paral·leles i separades per una gran arc rebaixat. La planta baixa estava compartimentada en dos espais: el de la dreta era utilitzat com a quadra o estable per a animals, i conserva fins i tot els pessebres per a les cavalleries que portaven els sacs de gra a moldre, mentre que la part esquerra encara conserva un tros de volta de canó, que ocupa tot el seu ample en un extrem amb indicis d'haver estat la sala de moles del vell molí medieval. Per la seua banda, la

planta superior estava destinada a vivenda permanent. Este primer edifici utilitza una fàbrica majoritària de maçoneria basta i llúida amb cal. La seua planta és aproximadament quadrada i més menuda que la resta de construccions del conjunt. Reparacions posterior han introduït rajoles en este edifici.

Al costat de l'antic molí es troba una successió de naus de formes i plantes diferents que configuren una planta general del nou molí industrial prou irregular, la fàbrica de la qual és la rajola i la maçoneria. També es localitza una imponent xemeneia de rajoles que encara segueix en peu, com a resultat de la instal·lació de maquinària de vapor. El nou edifici que es va construir tenia dues plantes amb coberta de teula àrab a dues aigües vessants com l'anterior, encara que l'altura final és molt més elevada. Esta construcció disposa de dues crugies paral·leles separades per un únic pilar central, que suporta jàsseres de fusta on descansen les bigues i el pis de fusta de la planta superior, així com les de la coberta.

L'espai interior resulta totalment diàfan i comunicat per mitjà d'una empinada escala de fusta i obra. Totes dues plantes albergaven un complex important de maquinàries comunicades entre elles i accionades per mitjà d'un dens entramat de corretges i corrioles que ascendien i descendien d'un nivell a un altre.

En la part davantera del molí, que es correspon amb la seua façana nord, es va adossar una altra nau d'una sola crugia rectangular i d'una sola altura. La coberta, encara que no es conserva, era de teules i abocava a una aigua cap a la part davantera.

El conjunt actual es troba molt abandonat i en procés accelerat de degradació, amb el consegüent perill per a les persones que poden endinsar-se en el seu interior. La situació pot ser reversible, donat que l'entorn immediat no es troba tan degradat. La trama urbana ha absorbit l'emplaçament del molí i darrere d'ell s'ha creat un complex

escolar de gran envergadura que ha revitalitzat la zona, a més d'un passeig urbà que acaba uns metres abans d'arribar al propi molí.

Hui en dia encara queden restes d'estes transmissions mecàniques i de nombrosos punts d'ancoratge per a les màquines.

En la part davantera del molí, que es correspon amb la seua façana nord, es va adossar una altra nau d'una sola crugia rectangular i d'una sola altura. En el seu interior se succeeixen diversos ancoratges per a la maquinària més moderna que va anar incorporant el molí, sobretot els molins industrials relacionats amb les seues activitats més notòries com l'obtenció del vernís o la pasta ceràmica. Una activitat incipient que va provocar la construcció d'una altra nau, també allargada, però disposada de forma transversal a l'última, amb una sola altura i coberta orientada en la mateixa direcció que les anteriors, on es van instal·lar dues grans turbines per a generar tot el moviment que necessitaven les diferents màquines. Estes peces encara es troben en el seu emplaçament original i, enganxades al sostre, també es conserven bons exemples de corretges i corrioles encara encastades.

Molí d'Animeta

Es tracta d'un molí edificat sobre el nou caixer de la séquia mare de Faitanar, al voltant del 1850, i que li dóna una cronologia semblant al molí. Es troba en terme de Quart de Poblet, al sud-est de la població i ja en les immediacions de les primeres cases del nucli urbà. De fet ha quedat en un estret rectangle d'horta de només uns 250 metres d'ample i com un quilòmetre de llarg, entre la via del tren a Manises, ara en conversió en línia del metro soterrada, i el gran polígon industrial de vora l'autovia València-Madrid.

L'estat del casal és de ruïna pràcticament total, assolat fa pocs anys, i bàsicament resten els fonaments de l'edifici i l'entrada als carcaus, sense que per l'acumulació de materials es puga saber si hi ha

restes soterrades de la part hidràulica del molí. Evidentment tampoc no hi ha rastre de la maquinària, si bé també podria haver alguna mola a sota. La séquia de Faitanar encara passa per sota seu i l'entorn, front a la imatge de les ruïnes, és d'una molt interessant horta, amb la séquia en bona part de terra i fent corbes i meandres, tota recoberta d'arbres de diversa mena a les dues vores.

Molí de Campaneta

Aquest molí es troba sobre la séquia mare de Faitanar, però ja en el seu perímetre de reg, en terme municipal de València i vora el camí de Campaneta i el camí de Faitanar. Va ser construït a meitat del segle XIX, aprofitant la liberalització dels permisos, i va funcionar fins a meitat del segle XX. El casal ha estat modificat arquitectònicament en la segona meitat d'aquest darrer segle i hui en dia no queden elements significatius de l'edificació original. En aquesta reordenació ha estat eliminada la part del casal on estaven les moles que es trobava sobre la séquia i, hui en dia, aquesta última circula separada de l'edifici. Només un parell de moles posades dretes a la porta del jardí annex donen una pista sobre que ací va existir un antic molí, juntament amb la supervivència del topònim.

5.6. LA PROTECCIÓ I LA RECUPERACIÓ DEL PATRIMONI IMMOBLE

Una tesi sobre patrimoni, i més concretament sobre patrimoni cultural i històric com el que estem descrivint, no estaria completa si no comptés amb una part dedicada a plantejar les mesures oportunes de protecció i conservació que poden aplicar-se segons la legislació de patrimoni en vigor. I, en este sentit, sembla oportú fer una relació de les actuacions ja realitzades o en previsió d'execució que tenen com a finalitat este objectiu apuntat i la posada en valor dels elements patrimonials sobre els quals s'intervé.

Este capítol es perfila a l'entorn de la legislació bàsica de protecció i conservació del patrimoni cultural valencià. Les propostes i quadres elaborats pretenen definir models i tipus de protecció per als diferents elements construïts que conformen el nodrit i divers patrimoni hidràulic de les séquies de la Vega, i responen a una contextualització individual de cadascuna en el seu entorn social i patrimonial més immediat. Sovint, la competència en la protecció, la conservació i també la posada en valor d'este patrimoni és de caràcter municipal (correspon als ajuntaments actuar sobre el patrimoni del seu terme municipal, i de forma més punyent sobre aquell que és de propietat pública i no pertany a cap particular), tot i que de vegades el valor d'alguns béns patrimonials supera este àmbit i ha d'intervenir l'administració pròpia dels valencians, la Generalitat Valenciana, a través de la seua Conselleria de Cultura.

En qualsevol cas, per a saber que cal fer i que no, i sobre que cal fer-ho, resulta imprescindible disposar d'un exhaustiu i sistemàtic inventari de tots i cadascun dels elements patrimonials existents en l'àmbit d'actuació o de protecció prevista. El punt de partida és, doncs, un inventari acurat que recull la descripció de l'element, el seu estat de

conservació i fa una recopilació de les dades històriques i documentals que se'n disposa. Després cal proposar un grau de protecció determinat i establir la figura legal que millor es puga avenir a l'objectiu desitjat.

La part final de tot el procés de protecció i conservació és, però, la més important, tot i que malauradament acostuma a ser també la més oblidada. Es tracta de l'objectiu de retornar a la societat allò en què s'inverteixen (menys sovint del que seria raonable) recursos econòmics per a la seua preservació. Amb inversions econòmiques o no, la protecció del patrimoni passa perquè la societat en puga gaudir després i ací és on comença a fallar sovint el procés de posada en valor dels elements patrimonials rellevants.

La importància i la magnitud que poc a poc anà prenent el corpus de construccions hidràuliques relacionades i vinculades amb les Séquies del Tribunal de les Aigües de València, feu que s'anaren prenent mesures encaminades a la protecció i la salvaguarda de totes elles. El procés, però, resulta molt lent i poc decidit. Són moltes les institucions i administracions afectades i poques les polítiques comunes i coordinades en este sentit. És cert, com ja hem vist més amunt en parlar de la legislació patrimonial, que es disposa d'un marc adient per preservar les restes i les construccions hidràuliques esmentades, concretament la Llei del Patrimoni Cultural Valencià, amb tota la seua gamma de figures i grau de protecció. Des dels Béns d'Interés Cultural, categoria reservada a aquelles restes patrimonials de gran vàlua i significació per a tot el conjunt del poble valencià, passant pels Béns de Rellevància Local, que acumulen un major pes específic per a cadascuna de les poblacions o municipis que els acullen, i finalitzant en la simple catalogació del bé que, tot i això, presenta el suficient valor històric, social, artístic o patrimonial com per formar-hi part de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Ressenyar, doncs, l'actuació de la Conselleria de Cultura que, amb els informes pertinents a les mans, encetà d'ofici la declaració de determinades construccions hidràuliques emblemàtiques com a BIC, en la seua categoria de "Monument". Ens referim, concretament als assuts de Rascanya, Tormos, Rovella, Mislata i Quart-Benàger-Faitanar, tots ells sobre el curs del riu Túria; així com també la de l'aqüeducte dels Arcs, a Manises, en el tram comú de la séquia de Quart-Benàger. Totes elles han estat recollides en el QUADRE – I que es presenta a continuació, on es precisa la seua ubicació i es justifiquen els motius bàsics que demandaven esta protecció.

QUADRE – I

BÉNS IMMOBLES PROTEGITS			
<i>Element hidràulic</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Figura de protecció</i>	<i>Justificació</i>
ASSUT DE MESTALLA	Al riu Túria, entre Paterna i Manises, partida de la Closa de Paterna.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII, i que es troba en bon estat de conservació. Corre el perill de noves avingudes.
ASSUT DE RASCANYA	València. Partida de Campanar, prop del camí vell de Paterna.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII, tot i que ara presenta alguns desperfectes significatius de l'obra original. El seu valor afegit està en que no circula aigua pel riu, cosa que permet una correcta visita a l'indret.
ASSUT DE TORMOS	Paterna. Al riu Túria, entre Paterna i Manises.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII-XVIII, i que es troba en bon estat de conservació.

ASSUT DE ROVELLA	València. A l'antic llit del riu Túria.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII-XVIII. Té el valor afegit de trobar-se actualment integrat en una zona ajardinada del llit vell del riu Túria.
ASSUT DE MISLATA	Manises. Al riu Túria, partida Mig de l'Horta.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII-XVIII. Té el valor afegit de trobar-se en un entorn natural de gran interés i en bones condicions de conservació.
ASSUT DE QUART-BENÀGER-FAITANAR	Manises. Al riu Túria.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	És un element fonamental del sistema hidràulic, l'obra del qual es remunta al segle XVII. Té el valor afegit de conservar un entorn natural.
AQÜEDUCTE DELS ARCS	Manises. Sobre el barranc del Salt de l'Aigua.	Bé d'Interés Cultural, en la categoria de Monument.	Sens dubte es tracta de l'obra de majors dimensions de l'arquitectura hidràulica de les séquies de la Vega de València, i l'única representació d'un aqüeducte de grans dimensions a la comarca. A més, sí està documentat clarament el seu origen almenys d'època islàmica, per la qual cosa, tot i les abundants reparacions que té, esdevé una peça arquitectònica única.

A continuació es presenta una llista de construccions i elements immobles, bàsicament molins d'aigua i un partidori de llengües, que han estat objecte d'alguna intervenció de restauració i rehabilitació arquitectònica en els darrers anys. Projectes que han contemplat la recuperació parcial o total de les velles estructures dels molins i edificacions annexes per tal de dotar-les de nous usos en els nous temps, tal com es pot apreciar al QUADRE – II. Usos que varien des de les funcions administratives a les culturals i també d'oci. Algunes més agosarades han inclòs la reconstrucció parcial del funcionament d'alguna mola, com passa al molí del Tell. Per la seua banda, el projecte de restitució de les llengües del Raig comportà un treball exhaustiu d'extracció i reposició de tot el partidori en un nou emplaçament, tot recreant amb noves formulacions les característiques pròpies d'este tipus de construcció. Es tracta, en definitiva, de la musealització a l'aire lliure d'un element tant significatiu i espectacular com és el partidori de llengües.

QUADRE – II

BÉNS IMMOBLES RESTAURATS I REHABILITATS			
Element	Ubicació	Tipus d'actuació	Nous usos
MOLÍ DEL SOL	València. Partida de Campanar, prop del camí vell de Paterna i dins de l'actual Parc de Capçalera.	Restauració arquitectònica de l'edifici, tot mantenint la seua estructura constructiva.	Édifici incorporat a les estructures del Parc de Capçalera i destinat a serveis de la policia municipal.
MOLÍ DE SANT MIQUEL	València. C/Santiago Russinyol, d'Orriols, a l'alqueria Albors.	Restauració arquitectònica de l'edifici, i habilitació d'espais interiors, tot mantenint alguns elements propis del molí com les bancades de moles i els carcaus, els quals estan habilitats per a la visita.	El molí forma part d'un conjunt edificat conegut amb el nom d'alqueria d'Albors i es troba al costat del monestir de Sant Miquel dels Reis. La part restaurada està destinada a usos culturals i educatius.
MOLÍ DE VERA	València. Partida de Vera, sobre la séquia del mateix nom i vora la seua ermita.	Restauració arquitectònica de l'edifici, i habilitació d'espais interiors, tot mantenint alguns elements propis de l'interior del molí com les bancades de moles i els carcaus.	El molí es troba adossat a l'ermita de Vera i en un entorn encara d'horta.
MOLÍ DEL TELL	València. Davant del cementeri General de València, ara dins Parc de la Rambleta.	Restauració arquitectònica del conjunt edificat, especialment la construcció original i l'habitatge residencial del segle XVIII. El projecte ha restaurat els elements més	El molí es troba dins del nou Parc de la Rambleta i està destinat a tasques administratives i de manteniment del parc, així com a usos culturals.

		rellevants, ha consolidat la seua estructura i ha fet visitable alguns elements del molí. Ha restaurat i posat en funcionament una de les tres moles del molí original.	
MOLÍ DE RAGA O DE BENETÚSSER	Benetússer. Al carrer del Molí, annex a l'auditori i Centre Municipal de Culturau	Restauració arquitectònica de l'edifici, tot mantenint la seua estructura constructiva.	Representa un magnífic exemple d'arqueologia industrial, del que fou un molí d'arròs típic del segle XX, inserit en una alqueria probablement del XVIII, i aprofitant un vell casal de molins del XV. Actualment forma part del Centre Cultural del municipi.
LLENGÜES DEL RAIG	Burjassot-València. A la vora de l'estació del metro Empalme.	Excavació arqueològica i posterior extracció del partidor que, finalment, fou restituit a la vora de la Ronda Nord, desplaçat lleugerament de la seua ubicació original, però acompanyat de nous elements museogràfics que revaloritzen la construcció.	Espai públic condicionat per a la visita i el gaudi. Es tracta de la musealització a l'aire lliure d'un element hidràulic singular.

D'altra banda, són molts més els elements que demanden d'algun tipus de protecció atesa la seua importància i el seu valor patrimonial. Almenys de totes aquelles que s'han pogut estudiar, que ja es tenen mínimament documentades i de les quals s'ha determinat el seu valor significatiu com a bé patrimonial i cultural. La llista és, però, molt més llarga, com ja s'ha dit abans, tot i que per diferents motius hi ha elements que no ha estat possible avaluar-los o necessitaran de treballs molt més acurats encara per tal de poder fer-ho.

En qualsevol cas, ací volem presentar ja dos grups diferenciats. D'una banda, una relació d'elements hidràulics estudiats i avaluats, agrupats tots ells per séquies, on es planteja la figura i el grau de protecció que caldria aplicar a cadascuna d'estes construccions. La relació que figura al QUADRE – III presenta una mena de fitxa breu on se sintetitza de forma ràpida els elements construïts més significatius de cada séquia, així com també els valors patrimonials que presenten i que caldria preservar.

D'altra banda, i de forma continuada, es presenta igualment una segona relació d'elements construïts i significatius de les diferents séquies que mereixen d'una atenció concreta per poder avaluar el seu estat real de conservació i els valors patrimonials que encara atresoren. La relació figura al QUADRE – IV on, a més de justificar breument el seu possible valor cultural, es fa una ràpida descripció de la seua situació actual i els perills o riscos que amenacen cadascuna d'estes construccions hidràuliques.

En definitiva, es tracta de disposar d'una mena de guia senzilla i ràpida de consulta que avalua o anticipa les característiques patrimonials de les principals i més significatives construccions hidràuliques de les séquies de la Vega de València, a fi i efecte de poder actuar amb celeritat i de forma documentada perquè no es perda cap de les potencialitats patrimonials que tenen les hortes i els

paisatges que conformen les Séquies del Tribunal de les Aigües de València.

QUADRE – III

	Element	Municipi	Figura de protecció	Justificació
SÉQUIA DE MESTALLA	Molí Nou o de la Saïdia	València. Partida de Campanar.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a edifici singular.	Molí d'origen medieval i inclús islàmic, encara que la construcció no depassa el segle XVII. Estructura arquitectònica en bon estat de conservació.
	Molí dels Frares o de Sant Domènec	València. Partida de Campanar.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Monument d'Interés Local.	Molí d'origen medieval, encara que només conserva la part d'habitatge del molí baix-medieval, on destaca la presència singular de pintures murals sobre el setge militar del castell de Salses (ca.1640).
	Molí dels Alters	València. Partida de Poble Nou.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a edifici singular.	Molí construït l'any 1817. L'edifici manté l'aire d'una alqueria de l'Horta, en acceptable bon estat de conservació. El valor afegit que té és la seua ubicació a la vora de les llengües de l'alqueria Fonda i de les llengües del braç del Mig i del braç de Dalt, just a l'inici del darrer espai d'horta que li queda actualment a la séquia de Petra.

SÉQUIA DE RASCANYA	Cano del Carraixet	Bonrepós i Mirambell-Tavernes Blanques. Al barranc del Carraixet.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.	És un element important del sistema hidràulic, l'obra recent del qual encara està en funcionament al seu costat. La construcció es remunta a 1740, i es conserven restes als dos marges del barranc. Les de la banda dreta es poden veure afectades per les obres de canalització del barranc del Palmaret.
	Llengües d'Alboraia-Almàssera	Tavernes Blanques.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Es tracta de les llengües conservades més representatives, tant per la seua importància en el sistema de Rascanya com per ser les de major envergadura i prou ben conservades per tota l'horta de València. Cal actuar amb certa rapidesa per a la seua protecció perquè es troben envoltades de diferents obres en procés d'execució.
	Molí del Sol	València. Partida de Campanar.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a edifici singular.	Édifici de 1870 que manté un bon estat de conservació i resta inclòs en l'anomenat Parc de Capaçalera que està duent a terme l'Ajuntament de València.
	Molí de Sant Miquel o de Muntanyana	València.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Monument d'Interés Local.	Molí d'origen medieval que forma part d'un conjunt edificat i conegut amb el nom d'alqueria d'Albors, amb una traça del segle XVII. Té el valor afegit de trobar-se molt a prop del monestir de Sant Miquel dels Reis i de

				formar part de l'alqueria esmentada que és propietat de l'Ajuntament i fou restaurada fa pocs anys.
Molí de l'Ascensió	Alboraia.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.		Molí construït l'any 1762, i és un dels pocs que es conserva íntegrament, edifici i maquinària, a l'Horta de València, amb aigua circulant per la séquia annexa i un entorn encara parcialment d'horta. Manté dos jocs de moles completes, així com tot el conjunt de peces de la límpia i una gran cernedora de farina, tot en fusta i aparents bones condicions.
Molí de Vera	València. Partida de Vera.	Bé de Rellevància Local		Molí d'origen medieval amb cossos d'obra més moderns. Té el valor afegit de trobar-se adossat a l'ermita de Vera i en un entorn encara d'horta. A més, recentment han començat obres de restauració i consolidació. Conserva varies moles encara situades en el seu emplaçament original sobre el banc.
Molí de Farinós	València. Partida de Masquefa.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.		Molí construït l'any 1817. El valor es troba en l'arquitectura que caracteritza el conjunt com una alqueria del segle XIX.

SÉQUIA DE TORMOS	Llengües de Burjassot-Benicalap	València. Terme de Benimàmet.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	És un element fonamental del sistema hidràulic, ja que es tracta d'un dels partidors de llengües més importants del sistema, situats sobre la séquia mare i encara en acceptables condicions. El perill més evident és que en la pràctica han estat substituïdes per unes altres en un lloc proper, per la qual cosa pot haver la temptació de redreçar la séquia mare en qualsevol moment.
	Llengües de Burjassot-Alborgí	Burjassot.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	És un element fonamental del sistema hidràulic, ja que es tracta d'un dels partidors de llengües més importants del sistema, situats sobre la séquia mare i encara en acceptables condicions. Hi ha el perill que es troben en un espai o plaça a mig urbanitzar vora les vies i pot plantejar-se en qualsevol moment el seu soterrament. En canvi té el valor afegit que podria intergrar-se en l'esmentada urbanització com un element destacat.
	Llengües del Raig	Burjassot-València. Partida de Beniferri.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Eren les llengües secundàries que partien l'aigua per a tota l'horta de Benicalap. Recentment han estat excavades i restituïdes en un punt immediat a la seua ubicació original, al costat de l'actual estació Empalme del metro.

Llengües de Borbotó-Ferrús	València. Terme de la pedania de Borbotó.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.	És un element destacat del sistema hidràulic, ja que es tracta d'un dels pocs partidors de llengües originals que es conserven.
Molí del Salt	Burjassot.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Este molí és interessant per la seua antiguitat històrica –és d'origen medieval– i per la seua arquitectura –conserva una part notable de la construcció dels segles XVII-XVIII–, com pel manteniment de dos jocs complets de moles i la maquinària complementària tradicional. A més encara circula l'aigua pels seus carcaus i permet moure les moles alguns dies a la setmana. El perill més immediat és el creixement urbà i de vials a l'entorn.
Molí de Sabastià o de Colau	València. Terme pedania de Borbotó.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Molí construït a finals del segle XVIII, que es conserva complet, edifici i maquinària, en acceptables condicions i l'aigua encara passa per baix del molí.
Molí de Llobera	València. Partida de Campanar.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.	Molí d'origen medieval, encara que l'edifici actual correspon a una alqueria del segle XIX. Té el valor afegit d'un entorn de patrimoni hidràulic concentrat: séquies de Mestalla, Petra, Rascanya i la Fila de Tormos, i els molins de la Saidia, dels Frares i del Sol.

SÉQUIA DE FAVARA	Molí del Tell	València. Parc de la Rambleta.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Monument d'Interés Local.	Molí d'origen medieval, que conserva l'edifici original adosat a la construcció residencial del segle XVIII. Tot el conjunt ha estat objecte d'una restauració per tal d'incorporar l'edifici al Parc de la Rambleta que està construït l'Ajuntament de València. El projecte contempla també la reposició de les moles.
	Molí de Raga o de Benetússer	Benetússer.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Monument d'Interés Local.	Molí d'origen medieval, encara que hui representa un magnífic exemple d'arqueologia industrial, del que fou un molí d'arròs típic del segle XX, inserit en una alqueria probablement del XVIII, i aprofitant un vell casal de molins del XV. Actualment forma part del Centre Cultural del municipi.
	Molí de la Closa o de la Gàbia	València.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Monument d'Interés Local.	Molí d'origen medieval que conserva el xicotet casal més antic adosat a l'edifici més grans de varies plantes construït al segle XVIII-XIX. El molí es troba en un entorn encara d'horta.
	Molí de Pala	València. Barri de la Torre.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.	Molí d'origen islàmic, encara que l'edifici actual correspon a una construcció dels segle XVIII-XIX, i amb alteracions de l'entorn industrial durant el segle XX.

	Cano del Barranc de Torrent	Massanassa-Catarroja. Al barranc de Torrent.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.	És un element important del sistema hidràulic, que encara es troba en funcionament. És una construcció probablement del segle XVIII que just pel seu caràcter subterrani és manté en bones condicions. El seu entorn està en obres de canalització del barranc.
SÉQUIA DE MISLATA	Llengües del Braç dels Moros-El Franc	Quart de Poblet.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	És un element fonamental del sistema hidràulic, ja que es tracta d'un partidori de llengües important del sistema, que es conserva molt bé i en un entorn d'horta intacte. Té el valor afegit de ser l'única llengua que perviu de tot el sistema.
SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-FAITANAR	Central Elèctrica de Volta – Molí de Daroqui	Manises. Vora riu Túria.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Es tracta d'un notable conjunt d'arqueologia industrial de la primera meitat del segle XX, representatiu de les primeres centrals hidroelèctriques de l'àmbit valencià. El conjunt es completa amb les restes del antic molí i la casa de comportes que permet dividir l'aigua entre la central i la séquia de Quart-Benàger-Faitanar.
	Llengües de Sant Onofre	Quart de Poblet. Incloses al Parc municipal de Sant Onofre.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	És un element fonamental del sistema hidràulic, ja que es tracta del partidori primer i fonamental del sistema hidràulic d'aquesta séquia al tallar l'aigua entre la séquia de Benàger i la de Quart, remuntant-se la seua

				construcció amb carreus a època medieval, anterior a la conquesta cristiana del segle XIII. Malgrat les reparacions al llarg dels segles, el disseny i ubicació s'han mantingut estables.
Molí Real o de Poblet	Quart de Poblet.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.		Molí d'origen probablement islàmic. Es tracta del molí que històricament tingué la població, l'anomenat molí senyorial de Poblet, ara dit de Real. Té el valor afegit de disposar d'una peculiaritat arquitectònica en la seua part hidràulica, com és la presència del cup, molt estranya a la comarca de l'Horta, però també per la previsible antiguitat de part del casal, i per tractar-se del darrer element supervivent de l'arquitectura de l'aigua d'aquesta séquia de Quart.
Llengües del Roll d'Aldaia	Aldaia.	Inclusió en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del PGOU, com a element arquitectònic singular.		És un element destacat del sistema hidràulic, ja que es tracta d'un dels pocs partidors de llengües originals que es conserven.
Llengües de Paiporta	València. Partida rural de Malpàs.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.		És un element fonamental del sistema hidràulic, ja que es tracta de les úniques llengües de la séquia de Faitanar. Es conserven en bon estat, amb la seua estructura de carreus i rajoles, a més de partir d'elles dues

				séquies que encara són parcialment de terra. És un bon escenari per a veure unes llengües parcialment tradicionals.
	Molí del Roll de Faitanar	Manises.	Bé de Rellevància Local. En la categoria de: Espai Etnològic d'Interés Local.	Molí d'origen medieval que conserva el seu edifici, al costat del qual es desenvolupà en el segle XX tot un complex industrial. La instal·lació té valor també com a conjunt arquitectònic d'arqueologia industrial.

QUADRE – IV

	Element	Municipi	Situació actual	Justificació
SÉQUIA DE MESTALLA	Llengües de Rambla-Petra	València. Partida de Campanar, prop del camí vell de Paterna.	A l'aire lliure, però tapades amb una llosa de formigó. En funcionament actualment.	Són les fonamentals del sistema de Mestalla, del segle XIII, i estan a la zona clau de Campanar. El recobriment sembla reversible.
	Molí de la Marquesa	València. A la vora de l'Avinguda de les Corts Valencianes.	Completament assolat, resta el funeral.	Era un dels grans molins medievals de la séquia. Com no s'ha construït a sobre, sembla raonable creure que podria documentar-se des d'una perspectiva arqueològica.
	Llengües del braç de Ponça: Petra i brasset de Campanar o del mig	València. Partida de Campanar, davant el cementeri.	Anul·lades i tapades.	Eren les llengües que partien l'aigua per a l'horta de Campanar. Estan soterrades vora el camí i és possible que puguen documentar-se des d'una perspectiva arqueològica.
	Llengües del Braç de l'Alqueria Fonda	València. A Poble Nou, a la vora del camí de Montcada, davant la parròquia de Poble Nou.	Soterrades a la vorera amb una trapa, en funcionament.	Tot i que estan al final del sistema i no són les més importants, són de les poques documentades en funcionament. Tenen carreus.
	Llengües dels Braços del Mig i de Dalt	València. A Poble Nou, en mig del camp darrere la parròquia de Poble Nou.	A l'aire lliure i en funcionament.	Són un exemple de petit partidori al final del sistema, a més de ser la séquia encara de terra abans i després d'elles.

	Llengües de la Fila Ampla i Fila Fonda	València. A Benimaclet, al cantó del carrer Conca-Tramoyeres i via del tramvia.	Tapades amb una trapa a la vorera, però en funcionament.	Són les úniques que resten, soterrades, del braç de Rambla i documentables arqueològicament abans que siguen eliminades. Tenen carreus.
SÉQUIA DE RASCANYA	Molí de Sant Pau	València. Partida de Campanar, just al darrere de l'Hospital 9 d'Octubre, carrer Vall de la Ballestera.	Completament assolat, resta el fumental.	És un dels grans molins d'origen medieval, i ha quedat sota un jardí, no construït a sobre.
	Llengües del Martell	València. Cantó del camí de Montcada amb el carrer Economista Gay	Tapades i potser alterades. Encara passa l'aigua.	Eren les fonamentals del sistema i estaven en una zona que ara és carrer extens i no del tot urbanitzat
	Llengües del Gaiato-Miracle	Alboraia. Al final de la séquia de la Riquera, prop del barranc del Carraixet.	A l'aire lliure i en funcionament.	Són de les poques llengües en funcionament hui en dia sense cobrir, tot i que estan revestides de formigó i potser siguen tan sols del segle XIX.
SÉQUIA DE TORMOS	Llengües de Miralles	València. Partida de Campanar, a la fila Campanar, vora el camí vell de Paterna.	A l'aire lliure i en funcionament, però revestides de ciment.	Tot i ser secundàries són de les poques que es mantenen amb el tram de séquies en estat original.
	Partidor del Gorguet	València. Al costat de Beniferri i l'alqueria del Bisbe.	En bon estat i funcionament a l'aire lliure	És un partidor secundari del braç de Benicalap però manté una estructura antiga amb carreus.

	Llengües del Braç de Fernando i séquia de les Barraques	València. A la partida de Benicalap, davant l'alqueria de La Torre i camí vell de Burjassot.	Soterrades a la vora del camí vell de Burjassot, però en funcionament.	Tot i que són secundàries en el sistema, mantenen l'estructura material de carreus i convé documentar-les abans de la seua probable destrucció.
	Llengües de l'alqueria dels Moros	València. A la partida de Benicalap, darrere l'alqueria dels Moros.	Soterrades a prop del camí vell de Burjassot, i en funcionament.	Tot i que són secundàries en el sistema, mantenen l'estructura material de carreus i convé documentar-les abans de la seua probable destrucció.
SÉQUIA DE FAVARA	Llengües del braç de les Monges	València. Al final del carrer Montesa, darrere l'institut Juan de Garay.	Tapades i soterrades i en funcionament i les comportes al lloc.	Són unes llengües bàsiques de la séquia de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.
	Llengües del braç d'Estadella	València. A l'extrem de la pedania de la Torre, vora el terme de Paiporta.	Tan sols tapada la séquia mare i el partidor. El braç està en funcionament, a l'aire lliure i amb un caixer de terra.	Són unes llengües bàsiques de la séquia mare de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.
	Llengües del braç de Sant Jordi	València. A l'extrem de la pedania de la Torre, vora el terme de Paiporta i Benetússer.	Tan sols tapada la séquia mare i el partidor. El braç està en funcionament, a l'aire lliure i amb un caixer de terra.	Són unes llengües bàsiques de la séquia de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.
	Llengües del braç de la Mola	Benetússer. Sobre la séquia mare, vora el terme de Paiporta.	Tapades i soterrades però en funcionament i les comportes al seu lloc.	Són unes llengües bàsiques de la séquia de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.

	Llengües del braç d'Orba	Benetússer. Sobre la séquia mare, vora el terme de Paiporta.	Tapades i soterrades però en funcionament i amb les comportes al seu lloc.	Són unes llengües bàsiques de la séquia mare de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.
	Llengües del braç de Massanassa	Massanassa. Sobre la séquia mare, 250 m abans del barranc de Torrent.	Tapades i soterrades però en funcionament i amb les comportes al seu lloc.	Són unes llengües bàsiques de la séquia mare de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV.
	Llengües de Massanassa	Massanassa. Dins del poble, a la plaça de l'església.	Tapades i soterrades però en funcionament i amb les comportes al seu lloc.	Són unes llengües secundàries en un braç però mantenen la seua estructura de carreus.
	Llengües de Catarroja-Albal	Catarroja. Sobre la séquia mare, en un descampat a l'extrem oest del poble.	Tapades i soterrades però en funcionament i amb les comportes al seu lloc.	Són unes llengües bàsiques de la séquia mare de Favara, documentades amb les seues dimensions al segle XIV .
SÉQUIA DE MISLATA	Molí de Tonet, o d'Hortolà	Manises. En mig de l'horta antiga, camí de l'assut de Mislata.	Molt alterat pels usos del local com a fàbrica moderna de pastes per a ceràmica.	És pràcticament l'únic molí d'aquesta séquia del qual queda part de l'edificació, una construcció aparentment del segle XVIII.
	Llengües del braç dels Moros	Quart de Poblet. A la séquia mare, estan dins de la fàbrica Turégano, vora el camí Reial.	Anul·lades pel desviament del braç, el partidori es manté mig tapat al lateral de la séquia mare.	Eren una de les llengües bàsiques de la séquia, anul·lades pel Pla Sud del riu, però documentables arqueològicament a hores d'ara.

	Llengües del camí de Quart/braç dels Frares	Mislata. A la vorera del carrer Alacant, cantonada amb el carrer Cardenal Benlloch.	Soterrades i tapades, a punt de perdre's el seu funcionament.	Eren una de les llengües secundàries del sistema, però dels pocs elements encara avaluable arqueològicament d'aquest sistema.
	Molí de Picó	València. Als jardins davant l'Hospital General, a l'avinguda Tres Creus	Completament assolat.	Era un dels molins històrics de la séquia de Mislata. A sobre es va construir un jardí i és possible que puga conservar els seus fonaments.
	Llengües del braç de March	València. Al barri de la Font Santa, límit amb Xirivella, al carrer Miquel Adlert.	Soterrades amb una planxa metàl·lica a sobre, però en funcionament.	Són les úniques llengües que resten de la séquia mare, ja avançat el recorregut, però en ús i amb carreus.
	Llengües del braç de Cama	València. Al barri de la Font Santa, a una vorera del carrer Escultor Salzillo	Tapades i soterrades però en funcionament.	Són unes llengües secundàries però encara en ús, amb estructura de carreus, i dels pocs elements simbòlics de la séquia en peu.
SÉQUIA DE QUART-BENÀGER-	Llengües del braç del molí	Quart de Poblet. A l'inici del carrer	Soterrades en mig del carrer però en funcionament.	Són una de les dues llengües bàsiques de la séquia mare de Quart, i conserva l'estructura de carreus.
	Llengües del bracet i del braç forà	Quart de Poblet. Vora una rodona de la carretera Quart-Aldaia, en passar l'autovia.	Tapades i potser alterades en canviar-se el punt de partició a unes noves, dins la rodona. Encara passa l'aigua.	Són una de les dues llengües bàsiques de la séquia mare de Quart. Tot i que han perdut la seua funció.

Llengües del Terç	Alaquàs. Davant el castell d'Alaquàs, a l'altra banda de la plaça.	Anul·lades i canviades de lloc. L'indret resta sense construir i tapiat.	Eren les llengües fonamentals de la séquia i caldria fer un estudi arqueològic abans la seua destrucció definitiva.
Llengües de la Creu Blanca	Alaquàs. Sota una finca al carrer Miguel Hernández.	Anul·lades i canviades de lloc. Resten seques en els baixos d'una finca.	Eren les segones en importància de la séquia, i es conserva la seua estructura de carreus en un racó sense llum als baixos d'una finca.
Partidor de la Pastora	Alaquàs. Vora la ronda est de circumval·lació i davant del pou del mateix nom.	En funcionament i a l'aire lliure.	És un partidor secundari del sistema, però dels pocs elements encara avaluable i conservant la seua estructura de pedres.
Partidor del Xiprer i la Martina	Alaquàs. Just al límit amb el terme de Picanya.	En funcionament i a l'aire lliure.	És un partidor secundari sistema, però dels pocs elements encara avaluable i conservant la seua estructura de pedres. En perill de soterrament.
Molí d'Animeta	Quart de Poblet. Als camps entre el poble i el polígon industrial de l'autopista de Madrid.	Assolat però amb les runes al lloc i la séquia de terra en funcionament.	És l'únic molí del qual queda rastre en aquesta séquia. Tot i que és de meitat del segle XIX caldria documentar la seua estructura física.

5.7. NOMENCLÀTOR O GLOSSARI DE CONSTRUCCIONS HIDRÀULIQUES

AQÜEDUCTE

L'aqüeducte és una construcció arquitectònica que s'utilitza per a transportar aigua per gravetat des d'un punt a un altre, i permet superar accidents geogràfics com fondalades, depressions o barrancs i transportar l'aigua d'un costat a un altre d'estos. L'aqüeducte destaca pels seus elements construïts, generalment arcs i pilars. Per damunt del conjunt d'arcs discorre la conducció d'aigua, normalment descoberta.

La varietat de tipus és gran, en funció de les necessitats topogràfiques. N'hi ha d'un sol va o de múltiples, així com d'una o diverses fileres d'arcs. La seua fàbrica de pedres i maçoneria o de carreus s'ha mantingut fins a èpoques recents sense massa canvis.

ASSUT

L'assut és una construcció totalment artificial realitzada sobre un curs d'aigua amb l'objectiu de retenir i derivar el seu cabal per a diferents usos. En els sistemes hidràulics, este element es correspon amb el punt de captació de l'aigua, introduint-la total o parcialment en una xarxa de séquies de distribució. Generalment tenen poca alçària, però poden ser molt llargs. Inicialment la seua construcció era simple, amb branques, pedres i terra disposant una espècie de barrera obliqua al curs de l'aigua, de poca consistència i necessitada de múltiples reformes després de les grans avingudes. Amb el pas dels segles, estes barreres artificials es van convertir en gruixuts murs construïts amb maçoneria i carreus.

La seua disposició era perpendicular al curs de l'aigua, ocupant tot el llit del riu o barranc, i derivant el cabal d'aigua cap a un o els dos

costats del mateix. També existeixen assuts amb una planta semicircular, de mitja lluna, que poden resistir millor els envits de l'aigua.

CANO O BOTA

Es tracta d'una gran conducció subterrània que li permet a una séquia creuar els amplis llits de barrancs o rius de tal manera que evita les destrosses de les avingudes, a més de seguir mantenint la mateixa cota d'altura en l'altre costat del seu recorregut. La conducció a cel obert de la séquia s'interromp bruscament sobre la vessant del barranc per a descendir per davall del seu llit i tornar a emergir en l'altre costat. El conjunt construït utilitza la tècnica dels gots comunicants per a la circulació de l'aigua, encara que les galeries de baixada i pujada solen ser plans inclinats o lleugerament corbs, sense trams verticals.

El cano o bota està format, des del punt de vista arquitectònic, per diversos elements, uns visibles en la superfície com són els punts d'entrada i eixida de l'aigua, situats a un costat i a l'altre del barranc i amb obra reforçada, i d'altra banda el tram de galeria subterrània en forma de túnel amb volta que connecta estos dos extrems. També disposa d'un o més pous d'aireig, perquè no es produïsquen bosses d'aire que dificulten la circulació de l'aigua.

GOLES

La gola amb la seua comporta és un punt clau de tot el sistema hidràulic, i va associada a tot tipus d'assuts, ja que és l'element que regula el volum i l'accés de l'aigua, retinguda pels assuts, a les séquies. Es tracta de punts que des de molt prompte es construeixen amb carreus i argamassa, independentment de com fos l'assut. Generalment aguantaven bé les riuades, encara que es veien afectades per l'allau d'arenes i pedres que aquelles dipositaven. La grandària i les dimensions

de les comportes de la gola eren decisives per a aconseguir captar tot el cabal necessari per al reg de les terres.

El repartiment estipulat de les aigües d'un mateix riu entre diverses comunitats obligava a tornar els cabals sobrants que captaven els seus assuts. És per això que, al costat de les goles, hi ha una almenara que permet evacuar els excedents d'aigua i mantenir les proporcions exactes del repartiment. Estos punts estan protegits tant de les riuades com de possibles manipulacions en les comportes amb la construcció de casetes de pedra i argamassa, sobretot a partir de l'època moderna.

PARTIDOR DE LLENGÜES

Les llengües són un magnífic exemple de partidor d'aigües que genera dos noves séquies. El seu peculiar nom es deu a la forma física d'este element hidràulic ja que es tracta d'un tallamar central, construït dins del caixer de la séquia amb obra sòlida d'argamassa i inclús de carreus. La seua finalitat és la de dividir el cabal unitari d'aigua en dos parts proporcionals, no necessàriament iguals segons la seua ubicació en l'interior del caixer, que corresponen a cadascuna de les noves séquies que naixen allí mateix.

La localització del partidor dins de la séquia, en la mateixa direcció de l'aigua corrent, genera després de la partició de la làmina d'aigua l'existència de dos nous caixers. Estos discorren quasi paral·lels en el seu tram inicial i, posteriorment, se separen per emprendre recorreguts diferents i crear els seus propis espais d'horta.

QUADRAT

Originalment, el quadrat estava construït amb brancals de pedra sobre les quals es feia córrer el taulons o posts de fusta. D'esta manera es barrava el pas per complet a la circulació de l'aigua pel caixer principal de la séquia. La seua funció era retenir tota l'aigua que circulés

pel caixer i elevar el seu nivell. D'esta manera s'augmenta l'altura de la làmina d'aigua i es pot canalitzar cap a les eixides i boqueres més altes, especialment les que permeten regar els camps dels marges del caixer anomenats *alters*, justament per trobar-se més alts que el nivell de la séquia.

Amb el pas del temps, el quadrat esdevingué una gran comporta de fusta, els mecanismes de control de la qual eren de ferro. Este canvi obligà a construir dos pilars de suport on assentar una biga de ferro on enrosquen els dos caragols que fan pujar o baixar la comporta. Els pilars estan fets de rajola travada amb morter i, a la banda esquerra, es feu també una caseta vertical per a acollir la roda de gir i l'engranatge. La caseta té una fàbrica idèntica als pilars, de rajola disposada horitzontalment, i està coberta amb volta de mig punt amb motllura ornamental situada al naixement de l'esmentada volta. Més recentment, la comporta de fusta ha estat substituïda per una altra de ferro i s'instal·là un sistema d'elevació mecanitzat.

SÉQUIA

El terme séquia deriva de l'àrab *saqiya*, i és l'element clau dins de tot sistema hidràulic. El seu paper és conduir l'aigua des del punt de captació fins a un lloc determinat (bancals d'horta, basses, molins, etc.), per la qual cosa es construeix amb un lleuger desnivell que permet la circulació de l'aigua per gravetat.

Les séquies constitueixen l'esquelet bàsic i funcional que vertebrava els sistemes de reg, permetent la canalització, conducció i distribució de l'aigua. Dins d'un mateix sistema hidràulic cal diferenciar diversos tipus de séquies segons siga el cabal d'aigua que transporten i la seua funció en el repartiment de la mateixa. Hi ha una séquia principal o séquia mare que va perfilant el perímetre de reg i condueix tot el cabal hídric. De vegades també rep el nom de séquia major i a partir d'esta naixen

una sèrie de noves conduccions o derivacions que, prenent part del cabal, permeten l'abastiment a una àrea concreta de tot el perímetre. Es tracta de séquies també, però acostumen a rebre el nom de braços o files. Seguint una estructura ramificada es troba un grup més nombrós de séquies que s'encarreguen de fer arribar l'aigua als distints camps regats. La construcció de les séquies es realitzava, generalment, excavant el propi terreny.

La circulació de l'aigua per la xarxa de séquies segueix un ordre clarament establert i és fruit d'una reglamentació social precisa. Cada séquia, braç o fila té una funció concreta que permet la utilització de l'aigua de forma cohesionada en tot el conjunt. L'ús de les séquies duu implícit també unes obligacions de conservació i neteja o 'escura' que les diferents comunitats de regants es distribueixen de forma equitativa a l'ús que en fan d'estes.

Séquia històrica o tradicional

El traçat històric de les séquies valencianes d'origen medieval i el desplegament físic sobre la seua horta és el fruit de l'existència d'un disseny social del paisatge de regadiu previ, el qual es remunta als seus orígens en època musulmana, anterior a la conquesta feudal del segle XIII. En conseqüència, el seu traçat conté un elevat valor patrimonial, històric i etnològic, en tant que esdevé un veritable paisatge històric i cultural.

Les séquies tradicionals valencianes, i també les seues hortes històriques, no foren construïdes amb uns criteris arbitraris o que responien simplement a unes necessitats merament físiques per cobrir les funcions del transport d'aigua. Més aviat tot el contrari, els seus traçats responen a una complexa decisió social que té per objectiu el subministrament del reg necessari als espais agrícoles prèviament establerts i identificats, en el moment i el temps adequats, i en les

proporcions i les quantitats prèviament pactades entre els diferents grups de llauradors que foren i són encara els usuaris de les séquies, i això s'ha esdevingut així des de l'època medieval fins a la contemporània de hui en dia. És a dir, el recorregut de les séquies històriques valencianes és el resultat de l'acord social en el marc de cada època històrica.

SIFÓ

Es correspon amb una conducció d'aigua amb forma d'U amb la qual se salva un desnivell o depressió del terreny, i que permet a una séquia superar el llit d'un riu i continuar mantenint la mateixa cota de nivell. El traçat de la séquia descoberta s'interromp al costat del desnivell de la vessant del barranc per a deixar caure l'aigua de forma vertical en el seu interior. Després del recorregut subterrani davall el llit del riu, l'aigua torna a emergir verticalment en l'altre costat. El sifó utilitza la tècnica dels gots comunicants per a la circulació de l'aigua.

L'arquitectura del sifó consisteix en dos albellons verticals, visibles en la superfície i situats a un costat i a l'altre del riu o barranc, just a la part superior on s'interromp o reinicia el curs de la séquia. La seua fàbrica acostuma a ser sòlida per a resistir la pressió de l'aigua. Estos dos extrems estan connectats per mitjà d'una canonada subterrània i quasi horitzontal.

MOLÍ HIDRÀULIC I DERIVATS

El molí fariner

Els molins fariners d'aigua s'accionen per mitjà d'una roda horitzontal o rodet. L'energia hidràulica es converteix en força motriu en incidir sobre el rodet i fer-lo girar, prolongant el moviment de rotació a la mola superior. La seua funció bàsica és moldre i triturar el gra per a convertir-lo en farina per mitjà de la fricció que la mola superior i mòbil

realitza sobre la mola inferior que es troba encastada en un banc d'obra. L'objectiu de conduir l'aigua des de la pròpia séquia o des d'una bassa al cacau on es troba la roda d'àlens s'aconsegueix mitjançant la construcció d'un cup vertical o d'una rampa inclinada situats a la part posterior del molí.

Els molins hidràulics que hi ha a les grans hortes valencianes regades per denses xarxes de séquies, i especialment els de l'Horta de la Vega de València, se situen de forma generalitzada a sobre dels propis caixers. A més, en el punt d'arribada de la séquia al molí es produeix sovint un cert eixamplament del caixer, per tal de donar acollida a la regolfada que puga generar el cabal d'aigua en fer-lo passar per l'estreta obertura de la segitia i, així, salvar el desnivell existent entre la séquia i el rodet a l'interior del cacau del molí.

Inicialment tot l'engranatge mecànic del molí estava construït amb fusta. Només l'agulla de l'arbre i el dau sobre el qual este llisca en el moviment de rotació són de bronze, a més de la nadilla (peça que uneix l'eix a la roda volandera o superior) que és de ferro. El procés d'industrialització va generalitzar l'ús del metall per a construir tot tipus de ferramentes i peces, incloses moltes de l'engranatge que van ser substituïdes. La separació entre les moles era més precisa, es va millorar el dibuix de les pedres i es van popularitzar les moles franceses (anomenades així perquè s'importaven de la regió francesa de "La Ferté"), que milloraven la qualitat de la farina de blat.

Un molí fariner hidràulic està constituït pel casal pròpiament dit i tota una sèrie de construccions hidràuliques annexes que permeten el seu funcionament (séquies, bassa, cup o rampa, etc.). L'edifici del molí varia amb el pas del temps, va adquirint unes dimensions cada cop més grans, i aplica solucions arquitectòniques diferents per a cada època que s'adapten a les demandes i les necessitats del moment.

Al casal es diferencien clarament dos espais: la sala de moles on es desenvolupa la funció de moldre el gra. Ací es troben les pedres junt amb la gronsa, que era on es dipositava el gra perquè caigués al centre de les moles, i la farinera, on s'arplegava la farina que eixia d'entre les moles. També hi havia una grua per a alçar les pedres quan s'havien de repicar. I la sala inferior, denominada cacau, que ocupa un espai generalment allargat, estret i de poca alçària, davall mateix de les moles. Allí es troba el mecanisme motriu del molí i l'engranatge que fa girar la mola superior. Al costat de la segitia (conduïte per on ix l'aigua a pressió o per gravetat) es troba el rodet amb els àlems sobre un banc que s'acciona per mitjà d'un alçador des de la sala superior. La segitia disposa també d'un ganxo per a obrir o tancar el pas de l'aigua a través seu que es manipula des de la sala de moles, i permet moure o aturar el rodet.

Però la mòlta tradicional del gra comportava una sèrie de treballs manuals abans i després de transformar-lo en farina. La neteja del gra es feia submergint-lo en l'aigua de la séquia i assecant-lo posteriorment per a separar la corfa i el pallús del gra, i obtenir també un grau d'humitat idoni per a evitar que la fricció de les moles el cremés. Una vegada obtinguda la farina calia garbellar-la amb sedassos manuals per a separar-la segons les distintes qualitats.

A partir de la segona meitat del segle XIX este procés es va automatitzar amb la introducció progressiva de màquines com la 'límpia' i la cernedora. El primer artefacte separava les impureses del gra gràcies a la força centrífuga del seu tambor i, en ocasions, disposava d'un caragol sense fi que l'anava humitejant convenientment abans d'introduir-lo en la gronsa. La cernedora seleccionava els tipus de farines per mitjà de sedassos de diferent grossària. Ambdues màquines funcionaven gràcies a un sistema de corretges i politges accionades pel moviment de rotació de la mola. La grandària d'esta maquinària i els

seus mecanismes propis obligaren a instal·lar-les en espais i sales contigües, adaptant l'estructura primitiva del molí o edificant nous espais. De vegades, la nova construcció resulta infinitament més gran que el vell casal moliner d'època medieval.

El molí d'arròs

Després de la sega i l'assecat de l'arròs, que pot ser manual o mecànic, es porta el cereal, encara amb corfa, al molí per a passar-lo per les moles i obtenir l'arròs blanc o elaborat. El mecanisme de mòlta i el seu procés és molt semblant al del blat. El gra es disposa en una gronsa i va caient entre dos moles, una fixa i una altra mòbil que són menys gruixudes i de menor diàmetre que les farineres, i s'obté l'arròs pelat. La font d'energia tradicional ha estat la hidràulica, per la qual cosa han compartit en moltes ocasions emplaçament i edifici amb els molins fariners, tenint en compte a més que les moles són fàcilment intercanviables.

La mecanització d'este procés de mòlta i blanquejat va comportar la instal·lació de múltiples màquines que realitzaven des de la neteja de la pols fins al garbellat de pedres abans de passar per les moles i espellofar-lo. Una altra garbellada permetia separar el gra de la corfeta i emmagatzemar-la esta en dipòsits, i tornar el gra no pelat a la gronsa inicial. El gra es blanquejava després passant-lo entre moles troncocòniques, anomenades també cons blanquejadors, embolicades amb pasta d'esmeril, que per fricció anaven polint l'arròs i donant-li la gradació de blancor que permetia la seua posterior classificació per al mercat.

El molí batà

El batanatge és un procés que consisteix a donar cos o enfortir el teixit i donar-li un gruix determinat. Des d'època medieval fins a mitjan del segle XIX este procés es realitzava per mitjà de maces que anaven colpejant sistemàticament el teixit submergit en unes piles. Per a generar el moviment cíclic de les maces s'aprofitava l'energia hidràulica. El corrent d'aigua posava en funcionament una roda vertical que transmetia el moviment de rotació, per mitjà d'un eix o arbre que accionava les diferents maces de forma cíclica.

La força necessària per a moure les rodes hidràuliques requeria, per a un correcte funcionament, quantitats d'aigua elevades i regulars, fet que va condicionar la seua instal·lació en determinades parts del traçat de la séquia, sobretot en els primers trams. Cap a mitjan del segle XIX el batà de maces se substituïa pel de cilindres que, en compte de colpejar el teixit, el pressiona durant un recorregut continu per a aconseguir el correcte enfeltrat dels draps.

El molí paperer

El paper s'obté a partir de la pasta de fibres vegetals que s'aconsegueixen bàsicament de dues matèries primeres: la fusta i els draps. Estes matèries es posen a macerar en tines amb grans quantitats d'aigua, i s'esmicolen batent-les fins a produir la pasta de paper. Arreplegada la pasta en motlles més o menys rectangulars, s'escorre per a obtenir cada un dels fulls. Estos es disposen en munts que són posteriorment premsats per a acabar d'extraure l'aigua i, després, s'estenen i es deixen eixugar en una sala molt ventilada. Una vegada eixuts els fulls, es realitza el seu encolat i acabat.

La matèria primera més usual va ser el drap, que necessitava ser esmicolat en piles per mitjà de maces. L'arbre central del mecanisme impulsava les maces gràcies al moviment rotatori que generaven les

rodes hidràuliques. Aquestes eren, generalment, unes grans rodes verticals impulsades per la caiguda del corrent d'aigua. Cap a finals del segle XIX es difonen les piles holandeses que van vindre a substituir a les maces, però que necessitaven igualment d'una força motriu que generés un moviment continu per a remoure la pasta de paper, ara mitjançant engranatges i politges.

Les diferents fases del procés van tindre el seu reflex concret en l'arquitectura dels molins, que van estructurar per nivells el procés de producció. En la planta baixa estaven els podridors i les piles, i era el lloc on s'elaborava la pasta de paper i es feien els fulls. A la primera planta es produeix la recepció de la matèria primera i es finalitzava el procés d'elaboració del paper, per això disposa de nombroses finestres que permeten una major il·luminació de l'interior. A la planta superior s'eixugaven les fulles de paper, una a una, esteses sobre fils. Per este motiu, la sala compta amb múltiples obertures, sense finestres, per tal de permetre la circulació de corrents d'aire.

Fàbrica de llum

Es tracta d'una instal·lació per produir energia elèctrica a partir d'una altra font d'energia, en este cas hidràulica. En moltes ocasions la fàbrica de llum es va instal·lar aprofitant els antics salts d'aigua de molins fariners que havien existit prèviament. Per tal d'aconseguir la producció d'energia elèctrica, al final del salt d'aigua o del corrent que movia el rodet del molí fariner es va instal·lar una dinamo o turbina, que venia a substituir la roda d'àlems i que transmetia el moviment centrífug necessari perquè els alternadors produïren l'energia elèctrica.

PART V.
LA DIDÀCTICA DEL PATRIMONI
(EXPLICAR LA HISTÒRIA)

6. DIDÀCTICA I EDUCACIÓ PATRIMONIAL

Les societats actuals fan intents per incorporar al patrimoni Cultural valors socialment diversificats, tot i que les pràctiques patrimonials, o si es vol els processos de patrimonialització, encara resulten massa excloents i elitistes per al conjunt de la ciutadania.

Malgrat tot els progressos aparents, hui en dia encara existeix un gran abisme entre allò que és o pot ser considerat Patrimoni Cultural i allò que es percep socialment, i de forma majoritària, com a tal. Paulatinament es va superant la idea que el patrimoni només el conformen béns històrics i artístics (sovint espais que representen clarament els centres de poder de les societats, com ara castells, palaus, esglésies, monestirs o runes arqueològiques monumentals). I cada vegada es van incorporant nous àmbits, espais i construccions vinculades al conjunt de la societat, però resta molt de camí per recórrer en el seu ple reconeixement i apreciació social.

Un dels principals obstacles per a la didàctica del patrimoni ha estat la visió restrictiva que del concepte de patrimoni existia, de forma general, en associar-lo quasi exclusivament a elements monumentals (Estepa, 2001). L'organització d'una demanda cultural concreta des de la pròpia administració pública i les dificultats perquè la societat civil pugui participar en les decisions que es prenen respecte del patrimoni no ajuden en este sentit. A més, a la llarga, esdevenen obstacles importants perquè tots els grups o sectors de la societat puguin aprehendre de forma equànime els béns del patrimoni cultural.

Per això compartim la idea que l'educació patrimonial és la ferramenta adient per combatre allò que algunes persones ja han definit com la possible deriva cap a l'analfabetisme patrimonial (Teixeira, 2006). En l'extrem contrari se situaria la possibilitat que la

societat civil pogués participar en la presa de decisions respecte al patrimoni, però per fer això cal que els processos educatius siguin transformadors i no solament adaptatius a situacions establertes.

En este sentit, no es prou amb disposar d'una legislació específica que protegeix els béns que formen part del patrimoni cultural oficial, allò necessari és que a més s'implementen accions efectives de difusió i coneixement. La protecció del patrimoni per si sola no esdevé un agent transformador de la realitat social. Sovint trobem el contrari, que esta s'acaba considerant un fre o impediment del progrés. I, tanmateix, els dissenys curriculars oficials acaben transmetent unes concepcions dominants determinades sobre el patrimoni. Calen, doncs, estratègies educatives que apropen el patrimoni a la ciutadania, perquè esta el pugua sentir veritablement seu, i tinga la necessitat de intervenir-hi.

El patrimoni hauria de ser considerat un element transdisciplinar, cosa que obligaria al desenvolupament de una didàctica i uns recursos per tractar-lo més específics, on s'imposa un caràcter més transversal dels continguts del procés d'aprenentatge. Per això, l'educació patrimonial esdevé una pràctica educativa amb un clar enfocament interdisciplinar, el qual va més enllà d'un simple estudi del passat i permet integrar diverses àrees de coneixement que poden ajudar a enfortir el compromís de les persones amb la societat i amb la seua transformació.

Una anàlisi de les concepcions que s'infereixen del currículum oficial és que predominen els criteris estètics i artístics a l'hora de identificar els referents patrimonials (Cuenca, 2003). No debades, la incorporació de continguts patrimonials en l'ensenyament, i de forma majoritària en el camp de les Ciències Socials, posa èmfasi en els continguts conceptuals i actitudinals, però són quasi absents els procedimentals. En conseqüència, l'aplicació d'este model didàctic d'ensenyament del patrimoni condueix a crear un estat d'opinió

majoritari sobre la necessitat de conservar-lo, però no desenvolupa propostes compromeses en esta línia.

La finalitat bàsica d'una didàctica del patrimoni no pot ser altra que la millor comprensió de les societats històriques i del present per part de l'alumnat. És a dir, la recuperació del passat mitjançant el patrimoni ha de permetre la comprensió crítica del nostre present i el significat de les restes perquè tinga una vessant educativa. Es tracta de comprendre les societats actuals com el resultat d'un procés d'evolució històrica, on el patrimoni esdevé el llegat que permet visualitzar els canvis o les continuïtats en tots els aspectes de la vida social, política, cultural i econòmica.

En este mateix sentit, Estepa (2001) ja plantejava com a partir dels elements patrimonials l'alumnat hauria d'aprendre aquells conceptes que s'utilitzen en els estudis sobre les societats del passat i del present, però també els processos d'anàlisi i interpretació que es fan servir per descriure i explicar el funcionament i l'organització d'estes societats. I, a més a més, tots els valors i les actituds que es pretenen construir mitjançant l'ensenyament de les Ciències Socials, sobretot aquelles de valoració i respecte cap a les diferents formes de vida i les diverses cultures, així com la preservació de l'entorn del qual en forma part tot el llegat patrimonial.

L'educació en el patrimoni ha de tenir com a finalitat la creació de consciència sobre la necessitat d'una adequada gestió dels béns culturals, que permeta reforçar els seus valors. A més, el patrimoni ha de promoure processos de desenvolupament col·lectiu que, alhora, es basen en experiències de desenvolupament personal (Fernández, 2005).

Val a dir que el patrimoni ha de tenir un paper transversal en els currículums educatius, perquè així els continguts patrimonials s'incorporen a moltes disciplines que, alhora, permeten establir estratègies de comprensió dels continguts més complexos i

interrelacionades. De fet, el patrimoni obliga a veure l'entorn i el territori amb uns altres ulls, per tal de comprendre els recursos disponibles i l'ús que se n'ha fet d'ells al llarg del temps, o l'ús que se'n fa d'ells en l'actualitat.

6.1. EL PATRIMONI COM A RECURS EDUCATIU EN LA DIDÀCTICA DE LES CIÈNCIES SOCIALS

L'educació en el patrimoni i les competències a l'escola

El Decret 111/2007, de 20 de juliol, del Consell, pel qual s'establia el currículum de l'Educació Primària al País Valencià (Decret, 2007)²¹ assenyalava, entre d'altres, quins havien de ser els continguts de l'Àrea de Coneixement del medi natural, social i cultural, la contribució d'esta al desenvolupament de les competències bàsiques i els objectius per adquirir determinades capacitats.

No debades, entre els objectius previstos de l'Àrea estava el fet de poder ajudar a comprendre la realitat del món que ens envolta, així com les transformacions a què està sotmés. I, també, fer palés i "donar a conèixer que tant els fenòmens com els esdeveniments succeïts o produïts en un espai i un temps no són fruit de la casualitat, sinó de la resposta d'una societat a una situació concreta, en un moment determinat".

²¹ Amb esta tesi acabada i les seues fulles a la impremta, el Consell aprovà un nou Decret que estableix el currículum i desplega l'ordenació general de l'Educació Primària al País Valencià (Decret 108/2014, de 4 de juliol), tot seguint les directrius de la Llei Orgànica 8/2013, de 9 de desembre, per a la millora de la qualitat educativa, del govern espanyol, i que deroga justament el Decret 111/2007. No ha estat possible doncs, analitzar les noves propostes que fa el Decret, o l'agrupació de continguts en quatre grans blocs (continguts bàsics i comuns, el món en què vivim, viure en societat i les empremtes del passat) i la seua justificació. És però significatiu que, després de separar el que abans era l'assignatura de Coneixement del Medi en dues de noves: Ciències Naturals i Ciències Socials, es defineix la Geografia com un "pont" des de les socials cap a les naturals. Si atenem l'objecte d'estudi principal d'esta tesi, hem d'assenyalar i posar èmfasi en algunes afirmacions com ara: "La Geografia contribuïx a comprendre les interaccions entre els fenòmens naturals i les activitats humanes que expliquen les transformacions dels espais i regions"... "La Geografia aporta també una sensibilització cap al valor dels paisatges i l'ús i conservació dels recursos ambientals per a aconseguir un desenrotllament sostenible i just" (p. 16353); mentre que: "Per la seua banda, la Història contribuïx a crear marcs de pensament que permeten comprendre la dimensió temporal i causal dels fenòmens històrics, construir explicacions que tinguen en compte els motius de les persones, comparar les formes de vida de societats en diferents llocs i èpoques, els seus canvis i continuïtats, la seua diversitat, les relacions entre diferents grups i els desafiaments que van haver d'afrontar"... "així mateix, la Història promou la sensibilització cap al patrimoni històric, la diversitat cultural i sobre els temes socials" (p. 16353). Però vet aquí que, en este cas (les hortes), el paisatge és un producte històric que esdevé part essencial del patrimoni cultural valencià i, alhora, és una de les millors mostres de conservació ambiental i desenvolupament històric mitjançant l'ús sostenible i solidari d'un recurs ben escàs al nostre país com és l'aigua.

Però, a través dels objectius de l'àrea no solament s'impulsava l'estudi de continguts propis, sinó també l'adquisició de valors que havien de formar part de l'aprenentatge de l'alumnat. Així, a més d'aquells que pretenien estimular i potenciar aspectes com la lectura o l'interés pel medi ambient, caldria destacar altres que posaven èmfasi en l'adquisició de comportaments que permeten la conservació i millora del patrimoni, ja siga paisatgístic, artístic o cultural, i d'esta forma crear un esperit tolerant i solidari sobre la base de valors i drets universals compartits. És a dir, "desenvolupar actituds que ens permeten conviure harmònicament en una societat intercultural".

I justament, en este mateix sentit, cal recordar la Declaració Universal de la UNESCO sobre la Diversitat Cultural, aprovada en 2001, quan en parlar del patrimoni cultural com a font de creativitat assenyala que: *"tota creació té els seus orígens en les tradicions culturals, però es desenvolupa plenament en contacte amb altres cultures. Esta és la raó per la qual el patrimoni, en totes les seues formes, ha de ser preservat, realçat i transmés a les generacions futures com a testimoni de l'experiència i de les aspiracions humanes, amb la finalitat de nodrir la creativitat en tota la seua diversitat i inspirar un veritable diàleg entre les cultures"* (article 7é).

A més, a l'annex II, on es recullen les orientacions principals d'un pla d'acció per a l'aplicació de la referida Declaració, especifica a l'objectiu 7 que cal *"encoratjar, mitjançant l'educació, una presa de consciència del valor positiu de la diversitat cultural i millorar, amb eixa finalitat, la formulació dels programes escolars i la formació dels docents"*. Esta és, sens dubte, la pedra angular d'una proposta ja formulada per fomentar la cooperació i la comunicació entre comunitats escolars de les dues vores del Mediterrani (Selma, premsa-a).

I, més endavant, es proposa l'elaboració de polítiques i estratègies de preservació i realçament del patrimoni cultural i natural, i de forma

particular aquell patrimoni oral i immaterial (objectiu 13); per a rematar la qüestió tot proposant que cal respectar i protegir les sistemes de coneixement tradicionals, reconeixent la seua contribució i, en particular, pel que respecta a la protecció del medi ambient i la gestió dels recursos naturals (objectiu 14). No cal dir que en parlar i treballar sobre els paisatges agraris esmentats anteriorment (i fer-ho a més amb una perspectiva històrica inclosa), i alhora visualitzar i donar a conèixer un aprofitament consensuat i una explotació ordenada d'un recurs ben escàs a la zona mediterrània com és l'aigua, tot creant espais irrigats mil·lenaris que han perdurat fins l'actualitat (en la formulació física i material de grans i menudes hortes arreu del territori valencià), significa una clara aposta per comprendre l'entorn i la gestió dels seus recursos. D'altra banda, reconèixer el valor dels coneixements tradicionals i ressaltar el patrimoni oral i immaterial es fa més que evident i explícit si s'introdueix la figura del Tribunal de les Aigües de València, que fou declarat justament Patrimoni Immaterial de la Humanitat per la seua tradició oral.

Coincidem amb Teixeira (2006) en l'afirmació que l'educació patrimonial es configura com una praxis educativa i social que permet elaborar accions pedagògiques on es potencien els enfocaments interdisciplinaris. El patrimoni cultural permet la integració de diferents coneixements que pretenen alguna cosa més que un simple estudi del passat, i on es poden abordar aspectes transversals que contribueixen al desenvolupament de diferents competències bàsiques.

Treballar amb el patrimoni cultural a l'escola és fer-ho amb un recurs educatiu que permet i facilita l'adquisició d'un aprenentatge on tenen cabuda els objectius previstos i els valors proposats. A més, les directrius fixades a la nostra legislació educativa, però també les recomanacions que en este aspecte fan els diferents convenis internacionals que s'ocupen de la protecció i la difusió del patrimoni

cultural, tendeixen a establir la necessitat d'insistir en el coneixement i l'educació en valors de respecte, protecció, promoció i difusió del nostre llegat cultural i patrimonial, especialment dels paisatges històrics i culturals que ens envolten i ens identifiquen com a poble.

De forma més precisa, els currículums d'educació primària i secundària obligatòria incorporen les competències bàsiques que l'alumnat ha d'assolir en finalitzar la seua educació bàsica. Ens interessa ara ressenyar tres d'estes competències, perquè es poden treballar abastament amb els continguts i elements plantejats anteriorment. En primer lloc, la competència artística i cultural que permet aprofundir en el coneixement, la comprensió i la valoració de les diferents manifestacions culturals que formen part del nostre patrimoni cultural, en el qual ens reconeixem nosaltres, però en el què també es poden reconèixer altres pobles de l'entorn que hi han fet aportacions a llarg del temps.

En segon lloc, hi ha dues competències que específicament se centren en la forma que els pobles tenen de viure en el món i, per tant, de conviure entre ells. Es tracta de la competència en el coneixement i la interacció amb el món físic, per tot allò que suposa en l'aplicació dels aprenentatges i els coneixements científics i tècnics a l'hora de produir-se la interacció de l'ésser humà amb el medi natural. És a dir, allò que permet a l'alumnat comprendre les relacions que s'estableixen entre les societats i el seu entorn. En este cas, els aspectes referits es poden tractar i treballar a partir de la recuperació de sabers i coneixements tradicionals, els quals responen sovint a criteris lligats a la sostenibilitat de l'entorn immediat, sobretot pel que fa a l'explotació i gestió dels seus recursos. La construcció i la gestió de senzills i també complexos sistemes hidràulics, així com d'espais irrigats que demanden de solucions pactades i resolucions de conflictes solidàries per al seu correcte funcionament, són una experiència de primer ordre a l'abast immediat.

Finalment, la competència social i ciutadana, que és la base de la capacitat per aprehendre la realitat en què es viu, desenvolupant destreses i habilitats que permeten fixar les bases d'una ciutadania més respectuosa amb la diversitat i, per tant, solidària i cooperativa davant la resta del món.

El treball intercultural i cooperatiu

Pot semblar poc oportú parlar del patrimoni cultural com a ferramenta de treball útil a l'escola si atenem el context educatiu en què ens trobem immersos, i que aposta pel reconeixement d'un pluralisme cultural i visions més globalitzadores. Però, en canvi, es pot afirmar que el coneixement del patrimoni local és el que pot proporcionar un millor apropament a la comprensió de la societat multicultural (Gabardón, 2005). I de forma específica en un territori com el nostre amb un important llegat patrimonial que permetria ensenyar a l'alumnat experiències històriques viscudes ben diverses.

Ja s'ha apuntat abans que la nostra, la valenciana, és una societat que ha estat capaç d'incorporar al seu tarannà formes de fer i de ser d'altres cultures, cosa que la converteix ja per això en una societat intercultural. La utilització del patrimoni ajuda a comprendre i aprehendre la societat actual en tant que és el resultat d'un procés d'evolució històrica. Utilitzar el patrimoni comú, en el qual es reconeixen les diferents aportacions històriques i culturals, permet treballar la perspectiva intercultural en l'àmbit educatiu, i el llegat patrimonial esdevé així la mostra més evident que testimonia la interactuació de les cultures en un marc com el mediterrani.

Els paisatges històrics de les hortes tradicionals són un tret cultural definitori del poble valencià, i forma part d'un llegat patrimonial mil·lenari. Però es tracta d'un factor que pot i deu ser projectat dins d'un marc intercultural més ampli on es puga reconèixer altres cultures, altres

pobles, i allò que és més important, es puga identificar l'aportació històrica de cadascuna d'estes societats al referit llegat patrimonial. És a partir del reconeixement explícit de la seua participació, d'assenyalar la corresponsabilitat en la seua construcció i transmissió, que es poden obrir vies de comunicació, establir lligams de complicitat i fixar pautes de cooperació, ni que siga en el coneixement, la difusió i la salvaguarda d'un patrimoni cultural que esdevé comú i col·lectiu.

No es pot negar que el tarannà del poble valencià actual és el d'una societat estretament lligada a l'aigua i a la terra, que ha estat capaç de conservar, mantenir, millorar i ampliar, però també destruir, uns paisatges històrics d'extremada singularitat. En algun cas concret, com ara la institució que representa el Tribunal de les Aigües de València i les hortes de les séquies de la Vega de València que el conformen, han estat mereixedores d'un reconeixement explícit com a Patrimoni de la Humanitat l'any 2009.

Tribunal i hortes ancoren el seu origen en els moments posteriors a la conquesta islàmica i en el subsegüent moviment migratori des del nord d'Àfrica (Selma, en premsa-a). El mèrit ha de ser compartit entre les persones que ho van construir i la gent que ho va heretar. Però hereus n'han hagut molts i a cadascú correspondrà la seua part proporcional del reconeixement i prestigi actual.

El paisatge cultural permet un treball didàctic ampli que afecta tant l'ensenyament de continguts com el desenvolupament de procediments i habilitats, o també la promoció d'actituds i valors respecte al patrimoni i la seua salvaguarda, protecció i difusió. De fet, el paisatge cultural és un bé significatiu del patrimoni cultural que ofereix moltes possibilitats educatives en el procés d'ensenyament/aprenentatge, sobretot amb treballs interdisciplinaris i des de perspectives integradores.

6.2. UN MODEL D'APRENENTATGE DE L'ENTORN: EL PAISATGE CULTURAL DE LES HORTES HISTÒRIQUES VALENCIANES

El *DECRET 38/2008, de 28 de març, del Consell, pel qual s'establix el currículum del segon cicle de l'Educació Infantil a la Comunitat Valenciana*, assenyala de forma genèrica entre els seus objectius en l'aprenentatge de l'alumnat d'esta etapa: "Observar i explorar el seu entorn familiar, natural i social". Per la seua banda, el *DECRET 111/2007, de 20 de juliol del Consell, pel qual s'establia el currículum de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana*, indicava de forma molt més precisa la importància de considerar entre els objectius de l'etapa: "Conéixer i valorar el patrimoni natural, social i cultural de la Comunitat Valenciana, dins del context històric, social i lingüístic propi, així com participar en la seua conservació i millora".²²

Cal recordar de nou l'anàlisi fet sobre el marc legislatiu en el capítol 3, i la coincidència de gairebé totes les Lleis pròpies i els Acords Internacionals subscrits en la necessitat d'arbitrar les mesures adients en el terreny de l'educació i la formació sobre el paisatge i el patrimoni cultural. Tanmateix, el sistema educatiu valencià no ha generat encara un ventall de propostes que donen resposta a les demandes explicitades en aquelles. Centres d'interpretació, aules de natura o els centres de visitants dels paratges naturals són algunes experiències però sempre vinculades al medi natural i no pas al social o cultural.

El paisatge s'ha utilitzat com a ferramenta per desenvolupar habilitats en la construcció de l'espai, però sovint des d'altres àrees de coneixement de la didàctica diferents a les Ciències Socials. I molt probablement, allò que cali fer era explorar el paisatge des de la perspectiva de la construcció temporal i, alhora, treballar la noció de

²² Remetem a la nota anterior per veure els comentaris sobre el nou Decret que estableix el currículum de l'Educació Primària al País Valencià (Decret 108/2014, de 4 de juliol).

competència per a ser competent, comprendre les situacions, reflexionar sobre tot allò que està passant en el nostre entorn i discernir sobre la millor acció a realitzar d'acord amb la dimensió social de cada situació. No debades, la competència en el coneixement i la interacció amb el món físic és una de les competències bàsiques.

Els estudis que tenen com a referent de base la història del paisatge van nàixer a mitjans del segle XX a França i el Regne Unit. Definides com “*géohistoire*” o “*landscape history*” tenien per objecte l'estudi de la construcció dels paisatges al llarg del temps, amb perspectiva històrica, per tal de relacionar tots els elements i els processos que han intervingut en la seua creació o construcció, especialment les societats humanes que hi aporten el bagatge cultural i permet aprofundir en l'evolució social. De fet, esta idea del canvi social és un dels conceptes bàsics del taller de l'historiador, i per això el seu interès i la utilitat metodològica que té si s'apliqués en el procés d'aprenentatge de l'entorn a les aules.

Malauradament, el patrimoni i els paisatges culturals com a recurs educatiu són un camp de treball molt poc explorat i treballat al País Valencià. Es poden trobar alguns exemples de materials didàctics per a interpretar el paisatge que estan fets de forma més intuïtiva que no pas metòdica, i majoritàriament des d'una perspectiva descriptiva. En qualsevol cas, no hi ha un corpus documental de treballs i experiències desenvolupades a partir d'una metodologia precisa i sistemàtica, que tinga per objecte acomplir els preceptes educatius i formatius a les escoles i a les universitats també que el cos de lleis i acords internacionals preveuen.

No hi ha, doncs, un treball de llarg recorregut en el camp de la didàctica o, per ser més precisos, en l'ús del paisatge cultural com a recurs didàctic a l'ensenyament i l'aprenentatge en les aules. L'eclosió d'esta nova perspectiva del paisatge patrimonial és molt més recent i

per això es vol fer ací una aportació significativa a la temàtica, des del punt de vista conceptual i pràctic, ara que s'està estructurant la seua capacitat d'interpretació.

Les hortes històriques valencianes en general i l'Horta de València en particular són, hui en dia, un veritable paisatge cultural, que s'ha conformat sobre un substrat molt antic de paisatges construïts per les persones al llarg dels darrers 1200 anys, i que, malauradament, corre un perill de destrucció i desaparició massa evident.

La utilització d'un recurs patrimonial tan significatiu, com és en este cas el paisatge cultural que representen les hortes històriques valencianes, permet millorar i aprofundir en el tractament didàctic d'algunes nocions bàsiques del procés d'aprenentatge a l'escola, així com del procés de formació educativa que rep la població escolar. Ens referim, evidentment, a la possibilitat d'inferir una percepció del canvi, i en conseqüència un procés evolutiu del pas del temps, a partir de l'anàlisi d'un paisatge concret que domina el nostre entorn més quotidià.

L'objectiu es podrà considerar aconseguit si es pot diferir, posteriorment, una implicació social, en general, i de l'alumnat, en particular, en la conservació i la protecció del referit paisatge com una senya d'identitat pròpia, que pose en valor el llegat històric rebut de les generacions passades. En definitiva, no deixa de ser una aposta per la integració i potenciació del patrimoni cultural com a recurs didàctic, pràctic i proper en el procés d'ensenyament de la població escolar valenciana.

Els objectius del recurs educatiu

El model d'aprenentatge de l'entorn proposat, i basat en el patrimoni de les hortes històriques valencianes i els seus paisatges culturals, té un ventall ampli d'objectius, els quals parteixen de la

necessitat primària d'ensenyar a l'alumnat a "observar el paisatge" i no solament a mirar-lo, perquè només així es podran extreure tots els seus potencials educatius i formatius.

Estos objectius bàsics es poden sintetitzar o agrupar en quatre blocs temàtics amb accions a desenvolupar sobre el paisatge cultural:

- 1) Investigar. Cal aconseguir que l'alumnat faça investigació, que es pose en el paper de qui fa història, i després puga fer una aplicació dels resultats de les seues investigacions al coneixement general.
- 2) Experimentar. Es fa necessari e imprescindible eixir i experimentar fora de l'aula i traslladar esta a l'entorn, així com treballar amb les fonts primàries (orals, familiars ...), per tal d'aconseguir una correcta percepció d'estos espais. Aspectes i recursos que en el cas de les hortes històriques valencianes es troben a l'abast de l'alumnat per la seua proximitat i immediatesa als nuclis de població i als centres docents.
- 3) Comprendre. Es tracta d'observar i entendre el paisatge com a element clau de l'entorn, llegint les seues potencialitats i les seues febleses en tant que defineixen els factors d'adaptació i sostenibilitat que adopten les diferents societats.
- 4) Interpretar. Consisteix a facilitar a l'alumnat unes ferramentes senzilles per a analitzar l'evolució històrica del paisatge, el pas del temps i les empremtes que ha deixat cada època, tot incidint en les nocions de seqüenciació, canvi i causalitat que explicarien el procés històric.

En definitiva, allò que es pretén és que l'alumnat puga aconseguir el desenvolupament de competències i habilitats que li permetran analitzar el paisatge, reconstruir els processos històrics de la seua gènesis, reconèixer i interpretar el paisatge, elaborar materials didàctics

d'interpretació i anàlisi del paisatge, traslladar el procés d'aprenentatge al propi entorn, o recuperar la imatge del passat mitjançant una recerca de fonts gràfiques antigues, històries orals i moltes d'altres que permeten la realització de treballs comparatius a l'aula.

Els continguts i l'interès del recurs educatiu

El model d'aprenentatge que es proposa estableix una línia de treball transversal que afecta diferents disciplines i permet desenvolupar un treball conjunt amb altres àrees didàctiques de coneixement. D'esta forma es pot fer front a tot un seguit de continguts curriculars de tipus conceptual, instrumental i actitudinal.

De forma sintètica es poden assenyalar alguns dels principals continguts a treballar. En els continguts conceptuals: el paisatge i els diferents tipus, l'evolució del paisatge, i la construcció dels paisatges històrics per part de les persones.

En els continguts instrumentals: fomentar l'observació com a ferramenta d'anàlisi, treballar amb material gràfic i cartogràfic, comparar fonts, investigar en bibliogràfica bàsica, i treballar amb el patrimoni.

En els continguts actitudinals: fomentar i consolidar la vinculació paisatge/identitat, crear esperits crítics i reflexius amb les afeccions al paisatge, sensibilitzar sobre els valors del paisatge, i reconèixer els paisatges històrics com una part del patrimoni cultural.

El model d'aprenentatge de l'entorn que es proposa té un interès significatiu i diferenciat atés que, d'una banda, permet fer una investigació històrica que aporta novetat al procés d'aprenentatge. Una novetat centrada en la difusió i divulgació que fa de la utilització de materials i tècniques d'anàlisi que s'apropen al camp experimental i promou també les tècniques bàsiques de la investigació històrica i etnològica entre la població escolar.

El model té un caràcter eminentment didàctic i pràctic perquè combina el treball d'aula amb les eixides de camp, que en el cas de les hortes valencianes sovint és a la porta dels centres docents. De tota manera, els resultats són exportables i extensibles a qualsevol escola valenciana perquè la presència d'hortes històriques o regadiu tradicional està molt estés a tot arreu del país.

Es tracta, en definitiva, d'incorporar l'educació patrimonial al procés d'aprenentatge, posant en valor tots els recursos al seu abast: el propi paisatge, les construccions del paisatge, els elements etnològics, la tradició oral, els museus, ..., amb la finalitat de formar també a les persones en valors, de forma essencial en el respecte cap al paisatge per tal de fomentar la seua protecció, difusió i posada en valor.

Les activitats a treballar amb el recurs educatiu

La utilització d'este recurs educatiu permet desenvolupar una guia àmplia d'activitats per tal d'aconseguir l'èxit en el procés d'ensenyança/aprenentatge que es proposa a través de l'ús del paisatge cultural que representen les hortes històriques valencianes. Una guia d'activitats que es pot agrupar en els següents apartats o blocs temàtics:

- 1) Activitats de motivació: orientades a despertar la curiositat per l'entorn, a refermar els trets identitaris entre societat i paisatge, aprendre a valorar i respectar el medi, incentivar la preocupació per la conservació i la sostenibilitat del territori.
- 2) Activitats d'investigació: orientades a estimular en l'alumnat les pràctiques habituals de la recerca històrica i la utilització dels mètodes d'anàlisi científic. Generar inquietuds sobre el coneixement de l'evolució dels paisatges al llarg del temps i l'establiment de determinats patrons o guies que permetran la

seua aplicació en diferents contextos territorials i en altres paisatges culturals.

3) Activitats de presentació i avaluació: destinades a desenvolupar la capacitat crítica de selecció i tria de la informació per part de l'alumnat, així com les maneres de presentar-la i difondre-la tot aprofitant el recurs a les noves tecnologies de la informació i la comunicació.

4) Activitats de promoció: orientades a convertir l'alumnat en uns veritables ambaixadors del respecte i la salvaguarda del paisatge cultural davant la resta de la població.

Recursos i ferramentes de treball

El model d'aprenentatge ha de ser capaç de desenvolupar els recursos i les ferramentes d'anàlisi i interpretació del paisatge necessaris que permetran aconseguir els objectius educatius previstos. Així esdevé necessària la:

1) Elaboració de documents sintètics i didàctics sobre la història de les hortes tradicionals valencianes i el seu patrimoni cultural, que configuren el nostre paisatge cultural actual.

2) Creació de pautes d'aprenentatge i estratègies docents vinculades als continguts curriculars de l'àrea del coneixement del medi social i cultural, que es puguem extrapolar a les aules.

3) Elaboració d'unitats didàctiques monogràfiques sobre el tema de les hortes històriques i el seu patrimoni cultural, però de caràcter transversal, a fi i efecte d'aconseguir una interdisciplinarietat amb altres àrees de coneixement, des de la plàstica a les ciències experimentals o la llengua.

4) Disseny d'itineraris i visites per a l'alumnat d'infantil i de primària que permeten descobrir i analitzar en el lloc els paisatges estudiats o espais significatius de visita.

- 5) Desenvolupar un seguit de jocs i pràctiques d'aula que treballen les capacitats d'orientació crono-espacial i permeten la interactuació de l'alumnat.
- 6) Editar i posar a l'abast i el servei de les escoles valencianes una mena de biblioteca de recursos didàctics per treballar el paisatge històric a les Ciències Socials.

6.3. EINES DE TREBALL DIDÀCTIC: DE LES SÍNTESIS HISTÒRIQUES ALS EIXOS DIACRÒNICS.

La forma de dur a la pràctica un treball interdisciplinar a les aules de primària i també secundària a través de l'estudi, l'anàlisi i la comprensió dels paisatges històrics que representen les hortes de les Séquies que conformen el Tribunal de les Aigües i la Vega de València, es pot fer mitjançant la construcció d'eines d'unes eines concretes de treball didàctic. Estes ferramentes passen per la utilització de síntesis acurades de temes específics que permeten un tractament individualitzat en les aules al voltant del desenvolupament de competències d'aprenentatge.

Es tracta de competències sovint transversals, lligades a continguts més aviat actitudinals en alguns casos, però també hi ha el tractament de continguts conceptuals i instrumentals lligats a les característiques pròpies de les Ciències Socials. Les síntesis històriques esdevenen així una eina adient per a iniciar el treball de recerca i experimentació de l'alumnat, a fi i efecte de conduir, tutelar i emmarcar el seu estudi davant l'immens volum d'informació que sovint pot dificultar la comprensió històrica de determinats fenòmens.

Però, una altra ferramenta cabdal i imprescindible a l'aula pot ser la construcció i confecció d'eixos diacrònics que, sense aprofundir en el coneixement global i integral de cada societat històrica, permet desenvolupar un aspecte concret al llarg de la història i constatar la seua evolució o transformació. El tractament de nocions de temps, canvi, seqüenciació o causalitat esdevenen així aspectes claus en la comprensió de la Història i, per tant, en el Coneixement del Medi Social, Cultural i Natural que forma part del currículum de l'ensenyament obligatori.

Des d'esta perspectiva, es proposa a continuació el tractament d'alguns temes concrets i la seua justificació o motivació per dur-los a l'aula. Així doncs, es planteja un tema com ara "Els paisatges i els cultius de l'Horta", amb una incidència en els continguts curriculars que ens apropen al coneixement de l'entorn agrari, dels sectors productius i ajuden a la comprensió de la noció del pas del temps, mitjançant una successió al llarg del temps que permet justificar i comprendre contextos històrics diferenciats.

A continuació s'ha plantejat un tema bàsic, "D'on ve l'aigua?", per tal d'inserir-nos en una perspectiva geogràfica de coneixement de l'entorn i dels seus recursos naturals, així com les formes d'aprofitament d'un recurs escàs i valuós al nostre territori. No es tracta tant de parlar del cicle de l'aigua, sinó dels aprofitaments que se'n poden fer d'este recurs i, sempre, des d'una vessant d'ús sostenible al llarg de la història.

Un altre aspecte fonamental que es pot treballar amb els paisatges històrics de les hortes és aquell que fa referència a "Com es reparteix el cabal d'aigua i com funcionen les séquies", que permet treballar i incidir en aspectes actitudinals i continguts transversals relacionats amb la cooperació i l'acord entre diferents pobles o comunitats. Un ensenyament que esdevé clau en el marc de convivència i solidaritat que té com a finalitat l'aprenentatge curricular a l'escola en matèria de resolució de conflictes i convivència pacífica en el món.

Una visió precisa i concreta d'allò que són les societats històriques es formula amb el tractament d'un objecte d'estudi concret com és "La ciutat de València i l'ordenació del seu territori immediat en època islàmica", que permet obtenir una visió retrospectiva al llarg del temps, alhora que permet fixar les diferències entre cadascuna de les societats històriques que es van succeir en l'ocupació del territori i, de forma més precisa, en les formes que cadascuna tingué d'ordenar i explotar

l'espai. L'establiment dels llocs de residència o poblament, el desenvolupament de vies de comunicació que els relacione i la construcció d'un espai agrari determinat on poder desenvolupar la seua activitat bàsica de treball i reproducció social són aspectes més que singulars i propis dels paisatges històrics.

Un dels elements més visuals i amb més acumulació del pas del temps és, sense dubte, "la història del molins a la Vega de València", la seua construcció, desaparició, reedificació o transformació segons les demandes de cada període històric. Des d'una perspectiva arquitectònica es poden observar els canvis i les característiques constructives de cada període, cosa que permet aturar-se puntualment i fer les preguntes oportunes del perquè es produïren els canvis en cada moment, i llegir les restes del passat amb metodologies pròpies de la gent que investiga la història. El seu tractament a l'aula permet incidir novament en els canvis, la seqüenciació i l'adaptació al medi. De fet, es tracta d'un tema que permet també una altra vessant d'estudi, "la caracterització tècnica d'un molí", i en conseqüència l'estudi de continguts com ara la tecnologia, les màquines o l'energia, que incideixen més en una àrea experimental.

I, finalment, es proposa una darrera eina de treball i aproximació a tot allò que representen els paisatges culturals com és "El Tribunal de les Aigües de València", una figura patrimonial declarada Patrimoni de la Humanitat en la seua vessant immaterial per la UNESCO, i que permet fer incidència en el que són les fonts del passat, el seu tractament i, sobretot, la seua transmissió, com ara a través de la tradició oral.

Es tracta el mètode més directe perquè l'alumnat s'inicie en les tasques de la recerca i la metodologia històrica, i desenvolupe un sentit crític envers les fonts d'informació i el seu tractament. A més, també permet analitzar les formes de resolució de conflictes posant èmfasi en

aquella que fa servir el Tribunal des de temps immemorials i que ha estat capaç de generar un consens que no es qüestiona.

En definitiva, i per concloure, insistirem en la necessitat de treballar a primària amb realitats concretes, més o menys conegudes per l'alumnat, que es puguin projectar en el temps. Això vol dir establir línies de treball o desenvolupament entorn d'una sola variable que serà analitzada al llarg del temps. Una opció diacrònica com la definia F. X. Hernández (2002) que pot ser, no permetrà tractar un període històric a fons i de forma global, amb totes les seues variables i tota la seua complexitat, però si permet resegir un fil conductor concret al llarg del temps. De esta forma es pot centrar l'anàlisi en la detecció dels canvis o les continuïtats, com era en un origen i com és ara en l'actualitat. El fet de centrar-se en poques variables i veure com evolucionen amb el pas del temps, pot afavorir una millor accessibilitat al sentit històric i als fenòmens de causalitat i simultaneïtat.

A més a més, no es tracta de temes banals o marginals en el context de les societats històriques que es pretenen estudiar, sinó que responen a criteris bàsics de funcionament, organització i pervivència de les pròpies cultures. Este model d'ensenyament potencia els aspectes interdisciplinars i un disseny curricular més obert, on resulta vital fer significatius els objectes d'aprenentatge i organitzar adequadament el grau de comprensibilitat dels seus continguts.

6.3.1. ELS PAISATGES I ELS CULTIUS DE L'HORTA: L'ENTORN AGRARI, ELS SECTORS PRODUCTIUS I EL PAS DEL TEMPS

L'existència de set sistemes hidràulics organitzats en l'Horta la ciutat de València (tres al nord del riu Túria i altres quatre al sud) ha estat un factor decisiu en la vertebració del seu paisatge agrari històric. Des dels seus orígens en època islàmica, fa vora mil anys, estes séquies s'han convertit en el símbol però també en la realitat d'un entorn modelat per la domesticació de l'aigua i la generació d'una agricultura intensiva molt productiva. Amb tot, este paisatge de l'aigua de l'horta nord de València no ha estat el d'una fotografia fixa al llarg dels segles. Des d'un paisatge inicial en època islàmica de petites hortes intensives situades al voltant de les successives alqueries que s'havien fundat al llarg del recorregut de cada una de les set séquies (Mestalla, Rascanya i Tormos al nord, i Rovella, Favara, Mislata-Xirivella i Quart-Benàger-Faitanar al sud), es passaria a partir del segle XIII a una densificació de l'horta entre eixos llocs de poblament, fins a cobrir finalment amb una xarxa de canals de regadiu tots els espais existents entre estos. Després, l'impuls social, la necessitat de buscar els millors recursos productius i els majors beneficis possibles, per part dels seus llauradors, ha portat a successius canvis que han donat el predomini visual i econòmic a diferents cultius en cada època concreta entre els segles XIV i XX.

En època medieval, el paisatge agrari dominant en les hortes valencianes en general i també en esta de València en particular era el de camps oberts, amb poques barreres visuals en forma d'arbres. En el regadiu es plantava sobretot blat i ordi, els dos cereals més importants per a garantir la farina i el pa que alimentava majoritàriament la població en el primer cas, i els animals en l'altre. Açò vol dir que moltes parcel·les estaven ocupades des de l'època de la plantació a l'hivern

fins a la sega de la collita al voltant de la festa de Sant Joan, passant per la primavera, quan creixia el gra i proporcionava una imatge d'estora verda als camps pròxims a les poblacions. En canvi, des de juliol fins al final de l'hivern d'any una part majoritària dels camps estava buida, a la qual cosa s'hauria d'afegir les parcel·les que s'havien deixat sense cultiu de forma rotativa. De forma alternativa tan sols es plantaven hortalisses, bé d'hivern o d'estiu, però el seu destí era el consum familiar perquè no existien mercats exteriors. Este àmbit familiar era també l'usual per al cultiu d'alfals, necessari per al ramat i típica plantació d'estiu.

Sens dubte costa imaginar hui en dia l'entorn d'estes séquies i de la mateixa ciutat de València amb un paisatge nu i de perspectiva extensa, però este ha estat el tradicional durant segles. Únicament en algunes zones de l'horta estaven plantades vinyes, també regades en diversos moments de l'estiu, mentre que els arbres fruiters es trobaven situats en els marges dels camps i a la vora de les séquies. Estos no formaven camps de monocultiu, ja que la fruita no podia ser comercialitzada fresca per evidents problemes de transport i tan sols anava al reduït consum local.

La novetat agrícola més destacada d'època baix medieval va ser l'intent d'introduir el cultiu de l'arròs en les parts més baixes de l'horta d'Alboraia i de Benimaclet, així com la introducció efectiva en les parts més baixes de l'horta de Favara i de Rovella, ja en els límits amb les marjals de la costa i en la zona d'extremals de les séquies. En les dècades finals del segle XIV i principis del XV la seua plantació es va convertir en motiu de greus enfrontaments entre defensors i opositors al seu cultiu. L'arròs presentava evidents avantatges agrícoles: era un cereal que podia ser comercialitzat cap a l'exterior, que implicava menor quantitat de treball anual i, en canvi, produïa uns rendiments per fanecada prou superiors a qualsevol dels altres cultius tradicionals, i, en

última instància, era un aliment útil per a les famílies que en cultivaven si els preus del mercat no eren massa favorables. En contra seu, es va plantejar una clara culpabilitat de ser el causant de les malalties infeccioses, el paludisme, anomenat popularment *tercianes*, que era associat en aquells anys a les epidèmies de pesta periòdiques que assolaven tot Europa. El resultat fou la marginació del cultiu de l'arròs i que es relegués la seua contribució a definir el paisatge agrari de l'horta fins a ben entrat el segle XVIII.

En este sentit, val la pena ressenyar que són freqüents les notícies sobre moles arrosseres en part dels casals baix medievals, tant al segle XIII com en el XIV i XV, però sempre en un nombre inferior al de les farineres. Per ara no és factible valorar si entre els segles XVI i XVIII es va produir un retrocés en la quantitat de mecanismes, de forma paral·lela a les prohibicions del cultiu, però en canvi sí que sembla més clar l'augment de moles per a l'arròs i inclús de casals arrossers al llarg de tot el segle XIX.

En tot cas i amb el pas a l'època moderna, a partir del segle XVI i fins al XIX, este paisatge agrari es va veure transformat profundament per altres aspectes. D'una banda, l'arribada de nous productes procedents d'Amèrica, alguns d'estos tan bàsics en la dieta alimentària valenciana que pareixeria que han existit sempre: és el cas de les tomaques, les pebreres, les creïlles o la dacsa. En tot cas, la seua introducció en el paisatge es va anar produint lentament i amb un caràcter reduït perquè tampoc va ser habitual la seua comercialització per les dificultats de conservació i de transport. Per això, les parcel·les dedicades a la "verdura" representaven un espai situat als voltants dels nuclis urbans, moltes vegades en els anomenats *horts*, tancats amb xicotetes tanques, per a diferenciar-los de l'horta oberta i amb pocs senyals de separació entre unes parcel·les i altres.

El segon canvi notable a partir del segle XVI fou l'extensió del cultiu de les moreres. A l'abric de la demanda de seda per a la manufactura tèxtil valenciana, per tota l'Horta de València es va produir un auge de la plantació d'este arbre per a alimentar amb les seues fulles durant la primavera els cucs de seda, especialment a partir de la segona meitat del segle XVII, quan l'abaixada del preu del blat va permetre que pogués ser importat i dedicar els camps a productes més rendibles. Amb l'import de la venda de les fulles de les moreres, els capolls o la seda filada, els cultivadors podien completar qualsevol possible dèficit en la collita pròpia de cereals, comprant els grans necessaris en les conjuntures adverses, obtenir els diners imprescindibles per a complir amb les obligacions creditícies contretes, i pagar l'arrendament de la terra o les tributacions estatal i municipal.

Però a més de les notables repercussions econòmiques en la vida quotidiana de les famílies de llauradors i en els propietaris urbans de parcel·les cedides en arrendament, la plantació massiva d'estos arbres en les hortes i inclús el seu monocultiu en moltes parcel·les va comportar un importantíssim canvi en el paisatge agrícola valencià. Al tractar-se d'arbratge, l'horta de l'entorn de la ciutat de València es va tancar en la seua perspectiva dominant, donant la imatge d'una terra molt més fèrtil i amb un ús més prolongat al llarg de l'any, perquè els arbres romanien verds des de la primavera fins quasi desembre, just l'època en què anteriorment els camps havien quedat buits per la sega del blat.

El tercer element que va modificar el paisatge general de l'horta de la ciutat fou la proliferació del cultiu del cànem per a l'elaboració de cordes, sogues i veles. El seu major apogeu es va produir en els segles XVIII i XIX, quan esta producció abastia la Marina Reial espanyola. El paisatge de l'horta mostrava en estos segles un gran nombre d'alqueries disseminades pels camps, amb basses per a macerar el cànem i el lli.

L'última gran revolució del paisatge agrari del regadiu de l'horta de València té lloc des de mitjan segle XIX, quan es va anar estenent de forma parcial la plantació de tarongers, fins a convertir-se en un cultiu apreciable al llarg del segle XX i inclús en l'actualitat. Però hi ha una notable diferència entre el paisatge de la Vega de València i el de la gran majoria de les hortes històriques valencianes. Sens dubte és en este paisatge concret on menys ha avançat el taronger perquè, si bé al llarg del segle XIX va disminuir molt el cultiu de cereals panificables, en la pràctica fou substituït per una gran varietat d'hortalisses i per l'arròs a les zones més baixes. Este ha estat el paisatge dominant fins hui mateix, cosa que no impedeix la presència esporàdica de camps de tarongers entre els majoritaris de verdures, encara que potser el que més caracteritza l'horta de la Vega nord actualment siga la densitat de les cases disperses, les alqueries dels llauradors, però també naus industrials i tot tipus de construccions. Açò és especialment evident en els espais d'horta de Mestalla i Rascanya, en els termes de Benimaclet, Tavernes Blanques, Alboraià i Almàssera; o en els espais d'horta de Rovella i Favara, en els termes de València, Paiporta, Alfafar, Sedaví, Massanassa o Catarroja. Per contra, els perímetres de Tormos, ja siga a Campanar o a Burjassot-Borbotó-Carpesa, o els perímetres de Benàger-Faitanar, en general, es mantenen parcialment amb una menor pressió interna d'este urbanisme dispers.

També ha resultat característic de les transformacions del paisatge en el segle XX el fet que, davant les majors necessitats d'aigua per al cultiu al llarg de tot l'any, l'Horta també va veure el seu paisatge esguitat amb la presència dels primers motors per a extraure l'aigua de la capa freàtica. A finals del segle XIX i principis del XX els motors eren moguts amb vapor, i això va generar la difusió durant unes dècades d'un curiós perfil de xemeneies aparentment industrials entre els camps de tarongers valencians.

Junt amb este recorregut històric pels paisatges agraris de la Vega, ha de fer-se una referència a la vegetació natural de la zona, escassa i limitada als marges i llits dels barrancs i séquies. La humitat constant o les aigües retingudes pels assuts permetien el desenvolupament dels baladres, de colors blanc i rosa, el canyís o senill, i els canyars que, sovint, són la referència més nítida del traçat de les séquies, ja que servien per a reforçar els seus caixers de terra i evitar l'erosió. A més, les canyes han tingut múltiples aplicacions en l'horta, amb la construcció de galeres per a suportar els cultius de tomaques, bajoques i altres hortalisses, o la seua utilització per a verguejar les garroferes i oliveres i arreplegar els seus fruits, com també per a l'elaboració de canyissos utilitzats davall les teules de les cobertes de les cases.

D'altra banda, davant de l'horitzontalitat que dibuixen hui en dia els camps de verdura, sobreïxen les siluetes de múltiples arbres monumentals –figueres, pins, nogueres, lledoners i altres– que acostumen a indicar, ara i en el passat, la localització dels marges dels camps, el traçat de les séquies i la localització de les alqueries.

6.3.2. I L'AIGUA, D'ON VE? : ELS RECURSOS NATURALS I EL SEU APROFITAMENT

L'horta de la ciutat de València s'ha regat al llarg dels segles fonamentalment a partir del cabal que captaven i capten del riu Túria les set séquies del Tribunal de les Aigües: Mestalla, Rascanya, Tormos, Rovella, Favara, Mislata-Xirivella i Quart-Benàger-Faitanar. Però això no treu que existisquen històricament altres dos subministraments d'aigua que afectaven, evidentment, espais molt més reduïts. Es tracta, en primer lloc, d'una sèrie de fonts i brolladors que es trobaven d'una banda en la zona nord-oest del perímetre de reg de l'Horta i en les zones més pròximes a la mar; i d'altra banda en la part sud-est del perímetre de reg i en les seues zones més pròximes a la mar i l'Albufera. Entre les primeres, té especial rellevància la que genera l'anomenada *séquia o barranc de la Font* –la Font de Carpesa–, també anomenada *séquia del Palmar o de Vera* segons els seus trams. I a la zona sud, són de destacar històricament les que generaven l'anomenada zona de Francs i marjals de la ciutat de València, com ara la Font de Sant Lluís - Cassén Jussà o les fonts d'Alfagar i Massanassa.

L'altre subministrament d'aigua del qual parlàvem, ja fos en la part més oriental de l'horta nord i també de l'horta sud de la ciutat, ha estat durant segles la utilització de sènies per a elevar aigua d'una capa freàtica situada molt prop de la superfície.

Evidentment, la major part del volum d'aigua, i amb molta diferència, per a regar tota esta zona ha vingut històricament del riu Túria. Tradicionalment s'ha utilitzat una assignació d'aigua per a cada una de les séquies del Tribunal de les Aigües basada en un volum proporcional del cabal del riu, i que són conegudes amb el nom de *files d'aigua*. El riu tindria un cabal ordinari de 138 files, de les quals 48

correspondrien a la séquia de Montcada i les altres 90 a repartir entre les set séquies del Tribunal de les Aigües a raó de 14 files les anomenades *séquies majors* i 10 files les qualificades de *menors*. Basant-se en este repartiment, a les séquies de Mestalla, Rascanya, Favara i Quart-Benàger-Faitanar, considerades majors, els corresponien catorze files d'aigua a cadascuna, mentre que a les de Tormos, Rovella i Mislata-Xirivella, considerades menors, els corresponien deu files.

El segon subministrament d'aigües en estos perímetres de reg de les séquies de la Vega de València han sigut les diverses fonts i ullals que eren habituals fins no fa molts anys en la part més oriental del perímetre de reg, a banda i banda del riu, i bàsicament cap a la mar on la capa freàtica està molt a prop de la superfície. La localització de moltes d'elles era justament al desnivell topogràfic que assenyala el límit de contacte entre els dipòsits al·luvials i la zona de la marjal, i és des d'on podien aprofitar-se per al reg. A més, no és estrany que els canals de desguàs més antics marquen línies de drenatge naturals i que els escorredors sovint siguin antics paleocanals o barrancs.

El problema més complicat a hores d'ara és que l'expansió del regadiu modern i l'actual creixement urbà i industrial dificulten molt el reconeixement dels sistemes més antics de captació de l'aigua. No obstant això, a l'horta sud de València, per davall de la superfície regada per les grans séquies de derivació fluvial han subsistit a les terres més fondes fins a l'actualitat, unes àrees regades separades jurídicament del Tribunal de les Aigües de la Vega. És el reg que hem dit abans de Francs i marjals o també dit d'extremals i ha aprofitat històricament els sobrants i caigudes de les séquies de la Vega i l'aigua de dites fonts, pous i ullals que afloren o són captades per la proximitat de la capa freàtica.

Hui en dia no és gens fàcil distingir entre els abundants pous i fonts de la comarca els que són d'origen medieval, però és evident que

alguns ja foren aprofitats fins i tot des d'època andalusina. Un cas és el d'Alfafar, on hi havia una font situada al centre del poble, enfront de l'actual església parroquial, que aigües avall de l'antiga alqueria, immersa en l'actual trama urbana, donava aigua a alguns horts i circulava cap a l'Albufera. Per la seua banda a Massanassa hi havia la font del Fus, situada vora l'antiga alqueria medieval i que regava les terres més pròximes al poble per a caure finalment també a l'Albufera. En el cas de Catarroja hi havia també la font de la Rambleta que generava una horta de certa extensió entre el poble i el llac, i l'escorredor principal d'esta era usat com la canal d'accés al port per a les barques.

Aquestes fonts, molt habituals a l'entorn de l'Albufera, també es trobaven més a prop de la ciutat de València i un bon exemple és el cas de l'antiga alqueria medieval de Cassén Jussà on hi era una font que marcava el límit del reg de la séquia de Favara. Aquesta font es trobava a l'actual avinguda Ausias March i regava l'entorn de dita avinguda fins a la Font de Sant Lluís, ajudant a més a moure un molí integrat en el sistema de Favara. Aquesta séquia es partia en dos braços principals i, el jussà, tornava després a partir-se en altres dos en el punt conegut com les Llengües de la Marjaleta. Aigües avall de Cassén Jussà es trobava el reg de la Font de Sant Lluís, que mostrava característiques similars a les anteriors.

Més al sud, a l'alqueria de Ponç, en la zona de Malilla, domini també de Favara, es trobava la fila del Mig que tradicionalment havia estat al marge de dita séquia i comuna. És probable que esta fila correspongués a un reg de font desaparegut arran de la creació de la séquia de Favara. I també vora l'alqueria de la Torre, on s'emplaçava una de les talaies defensives musulmanes de la ciutat, es conserva una mina que degué regar antigament unes poques hortes. En les rodalies també estaven la font d'Entença i la de Bonet, a més del pou de

n'Aparisi, en el límit del perímetre de Rovella, i la font de Macià, més a prop de l'Albufera, totes les quals palesen la densitat de fonts i brolladors.

Per la seua banda, a l'horta nord de la ciutat són prou coneguts els ullals que hi ha al costat de l'ermita de Vera i on es va construir un antic molí. O la font de Benimaclet, que donava lloc a la *séquia de la Font* i que també va subsistir fins a mitjan segle XX. D'esta, en tenim notícia l'any 1751 per un pleit per inundar els camps veïns: "*D. Joseph Zapata y Don Placido Botino, y Tarrasa, Vecinos de esta Ciudad, suplicantes dicen: que son legitimos Dueños de la Casa Alqueria, y tierras nombradas de la fuente de la Murta, sitas en la Vega, y Huerta de esta ciudad, partida de Rambla, en Benimaclet por junto a dicha casa passa la Azequia del Molino de Benimaclet, y en su cauce pasada dicha casa se recojen las aguas de la Fuente de la Murta, que nace en las tierras de los suplicantes, y de otras fuentes ante de ellas, cuyas aguas corren a la azequia de el Molino de Vera...*" (ARV, Batlia, lletra E, exp. 89).

Però sens dubte la més important era la *font de Carpesa*, que dóna lloc al que s'anomena en primer lloc *barranc de la Font*, després *del Palmar* a partir de Tavernes Blanques i, en última instància, *séquia de Vera* en el seu recorregut fins a la mar. Es tracta d'un barranc convertit en séquia-escorredor que circula per la part sud del poble de Carpesa en direcció a la mar i que recentment acaba de ser canalitzat directament al Carraixet en paral·lel a la séquia mare de Rascanya. Però fins fa poc passava entre el poble de Tavernes Blanques i el monestir de Sant Miquel dels Reis, i seguia després entre Alboraià i Benimaclet per a dirigir-se a la mar pel costat de l'ermita de Vera, al nord de la Universitat Politècnica. Històricament ha funcionat com escorredor i barranc de desguàs de la zona més fonda entre el nord de la ciutat de València i el barranc del Carraixet i, a més, replegava les

caigudes i sobrants de les séquies de Montcada i de Tormos. Però també ha estat aprofitat durant segles com a àmbit de captació d'aigua per a regar, si bé amb dos inconvenients ja citats almenys en el segle XVIII: que el seu curs era molt irregular, per la qual cosa en època de sequera es quedava sense aigua, i que en temporals es convertia en un barranc que inundava la zona per on passava.

Són diverses les notícies del segle XIX conservades a l'Arxiu de la Diputació de València sobre estes fonts, una època en què clarament va augmentar l'interés social pel control de les seues irregulars aigües. Però el seu ús és clarament anterior i, almenys en 1740, l'Ajuntament de València ja va replegar notícies de l'existència de regs particulars encara que sense organització en comuna per a les séquies de Cassén, font de Sant Lluís o la séquia Fluviana, d'una banda, i les séquies del Palmaret, de Calvet, de Vera, d'Alboraia, d'Almàssera i de Sant Vicent, per l'altra.

De fet faria referència a la séquia de Cassén una notícia de l'any 1785 que arreplega el jurament de Vicent Bonet com a sequier elet per a eixe any de la séquia Fluviana, nom que ha perdurat fins a l'actualitat: *"En Vicent Bonet, tender, cequier elet en l'any present de la céquia Fluviana, jura a nostre senyor e als sants Quatre Evangelis de aquell de la sua mà dreta corporalment tocats, de haver-se bé e lealment en lo dit ofici de cequier etc. si nostre senyor Déu li hajut e los sants Quatre Evangelis de aquell salva la fealtat del senyor rey"* (ARV, Governació, núm. 4321).

Cap a 1862, la séquia de Cassén ja havia estat inclosa en la comuna de Favara, si bé es mantenia una situació un poc confusa sobre el manteniment i l'escura del seu caixer tal com reflecteix este acord de la seua Junta d'Elets: *"Esta comuna desde inmemorial está en posesión del uso y aprovechamiento de las aguas que fluyen de la fuente de Caçén, las que corriendo por un cauce particular que sirve*

para ellas y para que en las avenidas de lluvias reciba las aguas de las pendientes de la partida de Ruzafa, dar riego a las tierras de término de francos y marjales, unidas con las de Favara, pagando a la misma sus propietarios el derecho de sequiatge prevenido por las ordenanzas y aprobado por la Junta. Ahora, han colocado los regantes de la Séquia del Rei lindantes con el cauce de dicha Fuente dos o tres pantanos, que a más de dificultar el paso de las aguas, les sirve para que alzadas estas a la altura de sus campos las aprovechen en ellos...” (ADPV, E.3.1., caixa 135, exp. 2997).

Mentre que faria referència a la séquia del Palmaret, Calvet o Vera una notícia de l'any 1756 que arreplega el jurament de Domingo Vicent com a sequier elet per a eixe any de la séquia de Rafalterràs, nom que ha perdurat en la partida rural situada entre l'actual nucli urbà d'Alboraia i el seu límit amb el barri de Benimaclet, ja a València: “*En Domingo Vicent, specier, cequier elet en l'any present de la céquia de Raffalterraç, jura a nostre senyor e als sants Quatre Evangelis de aquell de la sua mà dreita corporalment tocats, de haver-se bé e lealment en lo dit ofici de cequier etc. si nostre senyor Déu li hajut e los sants Quatre Evangelis de aquell salva la fealtat del senyor rey*” (ARV, Governació, núm. 4321).

Cap a 1852, la séquia de la Font ja havia estat inclosa en la comuna de Rascanya, si bé es mantenia una situació un poc confusa sobre el manteniment i l'escura del seu caixer tal com reflecteix este acord de la seua Junta d'Elets: “*Esta comuna desde inmemorial está en posesión del uso y aprovechamiento de las aguas que fluyen de la fuente de Carpesa, las que corriendo por un cauce particular que sirve para ellas y para que en las avenidas de lluvias reciba las aguas de las pendientes de los pueblos de Borbotó y superiores, dar riego a las tierras de término de Tabernes y Alboraya, unidas con las de Rascaña, pagando a la misma sus propietarios el derecho de sequiatge*

prevenido por las ordenanzas y aprobado por la Junta. Ahora, han colocado los regantes de Carpesa lindantes con el cauce de dicha Fuente dos o tres pantanos, que a más de dificultar el paso de las aguas, les sirve para que alzadas estas a la altura de sus campos las aprovechen en ellos...” (ADPV, E.3.1., caixa 135, exp. 2997).

Però l'aprofitament de les aigües va arribar a produir-se també, durant el segle XIX, en el barranc de Torrent i en el barranc del Carraixet, malgrat el seu indubtable perill per les avingudes i possibles destrosses. Sens dubte, davant de la creixent demanda d'aigua en tota l'horta de València es va organitzar per part dels regants veïns de Massanassa i Catarroja una xicoteta presa en el llit del barranc de Torrent per a regar a l'estiu, i dels orígens del qual ens dóna notícia un escrit de l'alcalde de Massanassa de l'any 1856: *“Que el pantano de Massanassa como se puede justificar no existe mas que desde el año 1825 lo cual prueba que es moderno comparado con la antigüedad de la acequia de Favara; el que fue construido por los propietarios de una parte del término en el que sentía más frecuentemente la falta de riego en el verano. Que dicho pantano corrió siempre á cargo de los propietarios contribuyentes presididos por el Alcalde hasta que el afan de manejar intereses comunes, condujo a la Junta de Favara a solicitar el Derecho de distribuir las del Pantano por la sola razón de que penetraba por tres boquetes en la acequia de Favara...”*, i *“las citadas aguas del Barranco de Massanassa vienen á constituirse en los meses de Junio, Julio, Agosto y Septiembre, en remanso ó pantano destinado á regar en union con las de Favara gran parte de los términos de Massanasa i Catarroja por medio de los tres boquetes denominados brazos del Barranco. Por dicho riego que lleva la vida á centenares de pequeñas propiedades pagan sus respectivos dueños el correspondiente cequiage....”* (ADPV, E.3.1., caixa 311, exp. 7162).

Per la seua banda, a l'horta nord els regants veïns d'Alboraia i d'Almàssera van organitzar una xicoteta presa en el llit del barranc del Carraixet per a regar a l'estiu, i dels orígens del qual ens dona notícia un escrit de l'alcalde d'Alboraia de l'any 1867: *“Que el pantano de Alboraya como se puede justificar no existe mas que desde el año 1817 lo cual prueba que es moderno comparado con la antigüedad de la acequia de Rascaña; el que fue construido por los propietarios de una parte del término en el que sentía más frecuentemente la falta de riego en el verano. Que dicho pantano corrió siempre á cargo de los propietarios contribuyentes presididos por el Alcalde hasta que el afan de manejar intereses comunes, condujo a la Junta de Rascaña a solicitar el Derecho de distribuir las del Pantano por la sola razón de que penetraba por tres boquetes en la acequia de Rascaña...”, i “las citadas aguas del Barranco del Carraixet vienen á constituirse en los meses de Junio, Julio, Agosto y Septiembre, en remanso ó pantano destinado á regar en union con las de Rascaña gran parte de los términos de Alboraya y Almáccera por medio de los tres boquetes denominados brazos del Barranco. Por dicho riego que lleva la vida á centenares de pequeñas propiedades pagan sus respectivos dueños el correspondiente cequiage....”* (ADPV, E.3.1., caixa 311, exp. 7162).

Tot i la seua evident menor importància quantitativa, cal no oblidar que, històricament, a l'horta sud ha estat possible la captació d'aigües subterrànies. Especialment en la part més vora mar la capa freàtica sempre ha estat molt pròxima a la superfície i podia ser captada per mitjà de sènies o *nòries*. Van ser molt abundants durant els segles XVIII i XIX, quan va augmentar el procés de rompudes sobre les zones de marjals litorals dels termes d'Almàssera i, especialment, d'Alboraia, així com també de l'Albufera, i van donar lloc a un tipus especial d'horta que alternava séquies de reg i de drenatge o escorredors. El seu ús permetia un reg gratuït al marge de les comunes

de regants i es va mantenir fins a èpoques molt avançades. Encara durant la primera meitat del segle XX estan documentades unes quantes desenes d'estos artefactes en els termes de Benimaclet, Alborcia, Almàssera, Russafa, Malilla i Alfafar, tal com es pot comprovar en els plans cadastrals de l'època, si bé el seu ús va anar desapareixent en les dècades centrals del segle XX, i a això degué contribuir la inclusió d'estes zones d'extremals en les comunes de Rascanya i de Favara respectivament. El resultat és que hui en dia n'ha desaparegut pràcticament tot rastre i ni tan sols és possible documentar-ne alguna com a testimoni de la seua existència.

6.3.3. COM FUNCIONEN LES SÉQUIES I ES REPARTEIX L'AIGUA: LA COOPERACIÓ I L'ACORD

Tradicionalment s'ha utilitzat una assignació d'aigua per a cada una de les séquies del Tribunal de les Aigües basada en un volum proporcional del cabal del riu, i que són conegudes amb el nom de *files d'aigua*. El riu tindria un cabal ordinari de 138 files, de les quals 48 correspondrien a la séquia de Montcada i les altres 90 a repartir entre les set séquies del Tribunal de les Aigües a raó de 14 files les anomenades *séquies majors* i 10 files les qualificades de *menors*. Basant-se en este repartiment, a les séquies de Mestalla, Rascaya, Favara i Quart-Benàger-Faitanar, considerades majors, els corresponien catorze files d'aigua a cadascuna, mentre que a les de Tormos, Rovella i Mislata-Xirivella, considerades menors, els corresponien deu files.

Segons T. F. Glick (2003), les séquies de l'Horta foren dissenyades formant parelles de dos, una de cada banda del riu i alternant séquia major i menor de tal manera que cadascuna d'estes parelles sumava 24 files. Estes proporcions permetien fer fàcilment variacions en l'assignació d'aigua entre totes en temps de sequera o problemes perquè l'escala proporcional de volum coincideix amb l'escala de les 24 hores del dia. Igualment, este autor va apuntar en el seu moment la similitud d'este model de repartiment amb l'existent al riu Bàrada de Damasc, a Síria, per la qual cosa va considerar si este seria el model original traslladat i copiat a l'horta de València en el segle VIII per musulmans vinguts del dit país.

Actualment encara no està resolta esta qüestió sobre el model "siríà" de regadiu de l'Horta perquè no és convincent un trasllat cultural tan ràpid, per al segle VIII, d'eixe model, tal com ha plantejat el propi Glick, però també perquè ara mateix es pensa que una majoria dels

pobladors musulmans que arribaren a terres valencianes en els segles VIII i IX foren berbers procedents del nord d'Àfrica, del Magreb.

No és este l'únic problema al voltant de l'organització del reg en files perquè també hi ha el problema de l'època en què va aparèixer el seu ús i sobre què és realment una fila d'aigua, si un volum concret de líquid o, més probablement, una proporció d'un tot. Sobre l'antiguitat de les files d'aigua, més enllà de la similitud amb Síria, la realitat és que fins ara no s'ha trobat una referència a esta divisió del riu Túria entre la documentació d'època medieval. Sí que apareix la fila com el nom d'algunes séquies secundàries concretes ja en el segle XIV, per exemple la fila dels Negrets, en Favara, la qual cosa vol dir que era utilitzada. Igualment, per al mateix segle XIV i concretament per a l'any 1347, hi ha la coneguda sentència del comte de Ribagorça que va dividir l'aigua del riu Millars entre les séquies de Castelló, Almassora, Borriana i Vila-real justament en porcions anomenades files. El riu Millars tindria 60 files i s'assignà a cada séquia de la Plana de Castelló un nombre d'estes en proporció a la superfície aproximada de jovades de reg que tenia cadascuna (una jovada són tres hectàrees o 36 fanecades) (S. Selma, 2005).

Respecte a València, la referència més antiga sobre la distribució de l'aigua del riu Túria en files en realitat és de principis del segle XVII, en un plet plantejat davant la Reial Audiència de València i que va comportar la realització d'una detallada inspecció dels assuts i de les preses d'aigua. És el conegut com *expedient Sisternes*, redactat l'any 1617, però el qual no ha pogut ser trobat com a tal manuscrit; això ha impedit fins ara poder conèixer amb detalls les dades materials i físiques dels assuts, les comportes i les goles, però en tot cas és a partir d'este informe que començà a repetir-se la famosa divisió de les 10 i les 14 files segons les dues grandàries atribuïdes a cada una de les set séquies de la Vega. Ni en este ni en documents o plets posteriors s'estableix com

fixa la dotació d'aigua que correspon, sinó simplement la relació proporcional que correspon a cada una a partir del cabal total que porte el riu en cada moment, dia o setmana de l'any.

Tot això ens porta a considerar que, clarament, el concepte de *files d'aigua* ha estat utilitzat històricament en la pràctica com una proporció del total d'aigua que circulava pel riu Túria en cada moment, de tal manera que la séquia de Montcada tenia la famosa dotació de 48 files, i les de la Vega les altres dos dotacions de 14 o 10 files segons la seua categoria de séquia major o menor. El Túria podia portar més o menys aigua, però aproximadament a Mestalla, Rascanya, Favara o Quart els havia de correspondre el mateix volum, i un poc més del 70% de volum de qualsevol d'estes a les de Tormos, Rovella i Mislata (Guinot i Selma, 2005). D'altra banda, i atenent l'ús de la divisió del cabal en files al riu Millars en la Plana de Castelló (Guinot i Selma, 2002) i també el mateix terme de fila per a les porcions d'aigua de la séquia Major d'Elx (Guinot i Selma, 2003), així com l'evident origen àrab de la paraula, sembla lògic pensar que puga remuntar-se a aquella època la dita proporció de files entre les séquies de la Vega, que això correspongués a un repartiment equitatiu de l'aigua entre les diverses comunitats i que, d'alguna manera, estos volums d'aigua estigueren relacionats amb la superfície a regar de cada una.

D'una altra banda, creiem que seria important poder comprendre millor les bases de repartiment de l'aigua del riu entre les séquies de la Vega basant-se en una altra mesura diferent del cabal d'aigua: *les moles* que porta el riu. Durant segles, els guardes-assuters han tingut el costum immemorial d'avaluar a ull el cabal del riu abans del primer assut de la Vega, el de la séquia comuna de Quart-Benàger-Faitanar, cabal que era dividit en *moles* i estes s'assignaven a cada una de les séquies segons fóra la situació de repartiment, general per a totes o per tandeig a un costat i l'altre del riu. Actualment esta operació es fa a

l'anomenat *molí de Daroqui*, a Manises, on està l'antiga central hidroelèctrica que va canalitzar a principis del segle XX tot el cabal del riu Túria des de l'assut històric de Quart i on es parteix l'aigua entre les diverses séquies. Esta operació es fa els dilluns al matí i és possible que, segons el cabal d'aigua del riu, torne a partir-se en dies successius.

Posteriorment, l'aigua ja circula per cada una de les séquies mare i es va procedint al seu repartiment automàticament en els punts on hi ha llengües i rolls o files corribles –sempre obertes–, i segons els torns corresponents en els braços secundaris. Si en la séquia mare i els braços principals la competència del control i, si és el cas, repartiment està en mans del guarda, en els braços han sigut els atandadors respectius –un llaurador que regava del braçal i que s'oferia per a coordinar els torns entre els altres–, els que des de fa segles han portat la direcció del procés de reg, encara que després qui fera la parada i la desfés fos directament el llaurador interessat. Actualment en molts braços la figura de l'atandador s'ha substituït per la pissarra situada en un punt públic i on el regant anota el seu nom per ordre d'arribada.

Com és lògic, este repartiment sempre va patir intents directes de ser alterat en els successius greus períodes de sequera al llarg dels segles i per a això s'utilitzaven els més diversos mètodes. La necessitat desesperada d'aigua per part dels llauradors avivava la imaginació al màxim i així, per exemple, s'intentava passar reg d'una séquia a una altra aprofitant l'existència de caigudes en el tram final de la comunitat situada més alta sobre el terreny. Un exemple entre molts el tenim a l'octubre de 1839 quan hagué d'intervenir la Junta d'Elets de la séquia de Tormos perquè *“algunos regantes de la parte superior [de la seua séquia], en los rollos del Tragador, Benimàmet y Beniferri, usurpan cuanta agua pueden para transportarla a la acequia de Petra, donde está aquella muy escasa...”*.

I és que, durant segles, el subministrament d'aigua del Túria ha sigut molt desigual d'uns anys a altres en funció de com fos d'irregular el règim de pluges típic de la conca mediterrània, com és ben conegut, i este ha estat el problema fonamental del volum d'aigua necessari per a regar el conjunt de la Vega de València. Afortunadament hui en dia han canviat prou les coses i, tot i que encara es pateix periòdicament esta irregularitat, la regulació aconseguida amb els pantans del Túria ha permés evitar una bona part dels conflictes.

Però volem fer notar que no sols ha sigut variable el subministrament d'aigua al llarg del temps, sinó també la demanda. Al llarg dels segles, en l'horta ha anat variant el tipus principal de cultius, i amb estos ha variat també l'aigua necessària per a la mateixa superfície de terra i l'època de l'any en què era més necessària. Per exemple, fins a principis del segle XIX va ser dominant en les terres de l'horta nord el cultiu de blat així com la presència de vinyes en les zones més allunyades de la costa, aquelles que no eren molles. Com és ben sabut, el blat sempre es va collir en esta zona al voltant de la festa de Sant Joan, el 29 de juny, per la qual cosa al juliol i agost una part més o menys extensa de l'horta no feia falta que fos regada perquè tan sols en part d'aquelles terres es plantava alfals per als animals i algunes verdures per a un consum local que no tenia possibilitat d'estendre's perquè no hi havia mitjans de transport mecànics. És per això que amb l'aparició del ferrocarril a partir de mitjan segle XIX, l'horta de València va començar a poder produir de forma molt més intensa per als mercats i, lògicament, això va alterar les demandes d'aigua al llarg de l'any. L'exemple més clar és l'extensió de l'arròs en les zones més baixes, cap a l'Albufera, i realment important en tota la comarca de l'horta sud, així com també en rodals a l'horta nord, però que en tot cas té un altre cicle de demandes d'aigua diferent del blat i la vinya. El mateix podem dir de la moderna extensió del taronger, amb uns regs periòdics

fixos al llarg de tots els mesos si no plou, encara que també és veritat que justament esta horta sud de València és una de les que ha viscut una menor extensió enfront el manteniment d'una horta variada d'hortalisses.

D'altra banda, des del seu disseny inicial en època musulmana, les séquies de l'Horta de València han mantingut de forma general el seu traçat bàsic, així com els perímetres màxims de reg, però això no ha impedit que puntualment s'hagen produït retocs en el seu itinerari, alteracions en les particions d'aigua, algunes ampliacions parcials i que, inclús, es puga intuir alguna modificació de gran entitat com pot ser l'organització interna en tres braços de la séquia de Mestalla.

Des dels assuts del riu per a captar l'aigua fins als reguerons i portells d'accés a les parcel·les, el recorregut concret del seu traçat és un element important del seu funcionament, història i patrimoni, el qual, a més, ha patit al llarg del segle XX un continuat procés de transformacions.

La funció de repartiment i distribució de l'aigua per a cada zona ha implicat, des dels seus orígens medievals, que cada séquia haja construït punts concrets de partició de l'aigua (les llengües) o derivacions laterals dotades de comportes (rolls, files o paletes), amb la finalitat de procedir a les operacions concretes de reg. De fet, els principals d'estos punts i, especialment, les llengües i la seua ubicació i dimensions, són un element fonamental per a entendre l'organització històrica del reg d'estes séquies valencianes així com els canvis que s'han pogut produir amb el pas dels segles i els canvis socials en la història. I, tal com succeeix amb el traçat de les séquies i dels braços, estos partidors i llengües han estat i estan sent soterrats, tapats o simplement eliminats a tota velocitat durant la segona meitat del segle XX i encara més en els moments actuals.

La topografia és el factor determinant en la disposició de la xarxa de séquies de l'Horta-sud. L'espai, tot i que és pla, té un lleuger descens d'oest a est, de l'interior a la mar; per això les corbes de nivell van més o menys paral·leles a la costa. S'adapten a esta qüestió els diversos canals prenent en línies generals una orientació perpendicular al riu, aproximadament nord-sud. Actuen així les séquies mare de límits occidentals del reg, al desviar els braços sempre cap a l'esquerra, a favor del pendent.

El sistema fou dissenyat com un conjunt i cadascú dels canals arreplega les aigües sobrants dels braços derivats de la séquia situada més a l'oest. Dits sobrants reben el nom de caigudes i, de vegades, tenen prou importància en aigua i comporten un bon augment dels cabals per a les séquies inferiors.

Per esta raó Benàger i Quart fan de límits superiors de l'Horta-sud. Les caigudes de la primera les arreplega Faitanar, i els de Quart part van a Mislata i part també a Faitanar. La següent séquia és Mislata, amb el seu braç independent de Xirivella, la qual rep caigudes de Quart però també les de la mateixa séquia de Xirivella i fins i tot algunes de Faitanar al final del seu traçat a Andarella; finalment les caigudes de Mislata van a la séquia de Favara. Aquesta arreplega en la seua primera part les dites caigudes de Mislata, i en el segon tram pràcticament tots els de la séquia de Faitanar. En darrera instància Rovella rebia antigament caigudes de la séquia de Favara per tota la rodalia de la muralla medieval de València, de les portes de Quart a les de Sant Vicent. A més enviava diversos braços al Vall major de la ciutat i, en acabar la ciutat medieval al carrer de Colon, arreplegava les escorrenties d'esta mitjançant la séquia del Valladar.

Tant Favara com Rovella, una vegada passaven la ciutat, no tenien caigudes a altra séquia sinó que llançaven els sobrants a la zona d'extremals, amb la qual cosa es generava l'espai conegut des

d'època medieval com de Francs i Marjals. Este espai ha desaiguat quasi tot ell a l'Albufera, i la construcció de la Séquia de l'Oro al segle XIX va permetre dirigir part dels cabals vers la zona d'aterraments d'aquella època.

Per un altre costat, cal tindre en compte el gran canvi de model d'organització de l'espai rural i específicament hidràulic que va tindre lloc arran de la conquesta feudal del segle XIII. Caldria parlar per tant d'una primera etapa corresponent al disseny i l'organització inicial d'estos tres sistemes hidràulics en època musulmana, amb una distribució de la xarxa centrada en les llengües com a elements que permetien assignar dotacions sempre proporcionals d'aigua a cada una de les comunitats llauradores establides en les alqueries de Mestalla, Rascanya o Tormos. En una segona etapa, a partir de la conquesta cristiana del segle XIII, es va mantenir un repartiment proporcional bàsicament basat en la tradició musulmana però que amb el pas del temps es va anar alterant parcialment per tres mecanismes: primer, l'existència de rolls i files que no prenién aigua en condicions normals amb un sistema proporcional (com era la llengua), sinó a discreció i en funció de la voluntat dels regants. En segon lloc, pel forçament de la xarxa bàsica de les séquies mare a través de parades i *quadrats* per a regar *alters* originàriament no regats. I el tercer mecanisme, tot i que el dos anteriors sempre implicaren una ampliació de l'espai regat com hem explicat abans, la major ampliació de perímetre de reg, que es va donar a Mestalla i sobretot Rascanya a causa de l'esmentada inclusió de les terres d'origen marjalenc situades als finals d'alguns dels seus braços principals.

6.3.4. LA CIUTAT DE BALANSIYA I EL SEU TERRITORI EN ÈPOCA ISLÀMICA: LES SOCIETATS HISTÒRIQUES I L'ORDENACIÓ DE L'ESPAI

La conquesta islàmica de les terres que després conformarien el *šarq al-Andalus*, malgrat el seu caràcter militar, no es consolidà més que amb una nova ordenació del territori i l'establiment de grups humans procedents d'Orient i del Magreb que, juntament amb la població indígena, ocuparen i transformaren les terres conquerides.

L'assentament de la població en el territori, ja fos l'autòctona com la immigrada que arribà amb el procés de conquesta, s'estructurà a partir d'espais de treball i explotació definits. La unitat bàsica per a enquadrar la població rural fou l'alqueria (en àrab, *qarya*), que consisteix en un llogaret o agrupació de cases que oscil·lava entre les tres o quatre unitats domèstiques en les més menudes i la vintena de cases aproximadament en les més poblades. Sovint, els límits d'estes alqueries coincidien amb unitats geogràfiques coherents com una vall o part d'esta, mentre que els entorn peri-urbans, en el territori de la ciutat, poden estar relacionades amb alguna partida rural a la qual li donaren nom, i fins i tot amb alguna séquia de reg homònima.

Les comunitats humanes acabades d'arribar gaudien d'un grau elevat d'autonomia respecte al poder central i estaven cohesionades per estrets vincles genealògics. Un repàs a la toponímia valenciana mostra la presència de tribus i clans d'origen àrab, així com també berbers nordafricans d'Ifriqiya i el Magreb. Alguns grups como els Hawwara donaren nom a la séquia de Favara. Però els més nombrosos són topònims de tipus gentilici que comencen per *Beni-*, en referència a grups familiars amplis (com ara Benàger). La població indígena també es va enquadrar en alqueries, tot i mantenir sovint una toponímia pre-aràbiga.

Al-Rāzī, qui va descriure l'antic territori de València durant la primera meitat del segle X, deia que “*posseeix planures i grans muntanyes, grans fortificacions amb vastos dominis*”, com ara Xàtiva, Alzira, Sagunt, Borriana o la mateixa *madīnat al-Turab* (la ciutat de València). A partir del segle X, amb la proclamació del Califat i la incorporació de les terres del *šarq al-Andalus* a l'òrbita de l'estat cordovés, s'experimentà una certa concentració del poblament i un creixement generalitzat d'aquelles alqueries i emplaçament fortificats millor situats. Les unitats territorials es foren agrupant en una entitat major, el districte (*iqḷīm*), que seria qui acabés de definir, a partir de llavors i fins la conquesta feudal, les unitats político-administratives en què s'organitzà l'espai rural andalusí. En una instància superior, diferents districtes s'agrupaven formant una *kūra* (circumscripció administrativa), com la de València.

El *Balad Balansiya* (país de València) s'organitzava territorialment i administrativament en diferents circumscripcions administratives, i només comptà amb dues grans ciutats, dues aglomeracions urbanes de referència: València i Xàtiva. Al voltant de la ciutat de València es troben els districtes de Sagunt, Llíria, Bunyol i Cullera, cosa que permet delimitar el territori depenent d'aquella *madina* que, a grans trets, coincideix amb allò que hui es coneix com l'Horta de València.

Malgrat les dificultats que comporta l'anàlisi de la seua organització interna, es poden precisar aspectes que ajuden a comprendre el funcionament administratiu i les relacions socials i de producció que s'establiren entre la ciutat el seu territori, és a dir, els espais agrícoles i els establiments humans disseminats pel seu entorn.

El territori de la ciutat

El *hawz* o territori de la ciutat islàmica de València (*madīnat al-Turab* o *Balansiya*) s'estructurà de forma semblant a d'altres grans

ciutats d'al-Àndalus i el seu funcionament no difereix molt entre la ciutat de València i altres nuclis urbans més menuts. Hom pot definir dues àrees, més o menys delimitades i concèntriques, que presenten unes formes d'explotació agrícola concretes i unes pautes d'assentament de la població clarament diferenciades.

En primer lloc, entorn del nucli urbà de València existia una àrea més o menys extensa de terres cultivades pels seus habitants que combina una majoritària horta de regadiu mitjançant una densa xarxa de séquies, amb àmplies zones de secà, que podia definir-se com l'horta urbana.

Disseminada arreu de tota l'horta apareix una entitat denominada "real" (derivada de l'àrab *riyad* = jardí). Es tracta de propietats privades, atès que acostumen a anar acompanyades del nom dels seus propietaris, generalment aristòcrates. En estes es combina una residència de camp amb un terreny de gran valor, tot i que no massa extens, i generalment clos per una tanca.

Durant el setge de la ciutat per part de les tropes de Jaume I són freqüents les referències documentals que informen de l'allotjament de cavallers i del propi rei en estes cases de camp ("*e haguem menjat, e begut, e dormit en un reial*"). La donació d'un real, després de la conquesta, acostumà a fer-se de forma íntegra a una sola persona. Atesa la seua reduïda grandària, acostumava a anar acompanyada de terres en les proximitats o en altres llocs.

La seua distribució cobreix tota l'àrea que envolta la ciutat, tot i que són més abundants al terme de Russafa (real de *Mahomat Avixelo*, real de *Boabden Habaumuz*, real de *Abinfat*, etc.), o també propers a la ciutat (real d'*Alarif* entre la porta de la Xerea i la Bab Ibn Sajar, real d'*Açmet Abnalbarra* vora la porta de la Boatella, real de *Modef* a Beniferre, etc.).

En els límits de les àrees de regadiu de l'horta apareixen els "rafals" (de l'àrab *rahal*). Es tracta, en este cas, de grans propietats de terra, generalment de secà o amb una irrigació esporàdica, de menor valor que les anteriors i no sempre disposaven de cases pròpies. La seua grandària es mesura per *jovades* i varia, generalment, entre 4 i 6. És a dir, entre les 12 hectàrees del *Rahal Abendeica* o el *Rahal Alcolobri*, i les 18 ha del *Rahal Axuterni* o el *Raal Alarif*, en direcció a la mar. Altres, però, superen les 54 ha (*Rahal Abinferro*) i el major de tots ells, les 100 ha (*Raal Terraç*, a Alboraià). Els rafals *Almageri* i *Axeta* tenien, a més a més de les seues 12 i 9 *jovades* de terra cadascun, uns molins amb 2 i 8 moles respectivament. Es tracta de llocs on les activitats productives es fan més variades i complexes (S. Selma, 1993 i 2000b).

P. Guichard feu una primera aproximació a l'estudi d'estes unitats de producció, comptabilitzant uns 35 rafals esmentats al llibre del *Repartiment*, que reunien una extensió aproximada de 210 *jovades* (630 hectàrees) de terra repartides entre tots ells. Ressaltava també la seua habitual concentració en mans d'alts funcionaris o càrrecs militars de l'Estat, atés que acostumaven a identificar-se amb el càrrec públic al qual estaven associats (*rahal al-qa'id*, *rahal al-wazir*, *rahal al-qadi*, etc.). L'obtenció d'estes terres marginals podia efectuar-se a canvi de la seua posada en valor, de la seua rompuda, sense que es puga descartar alguna activitat relacionada amb el ramat menor, atesa la seua baixa productivitat.

Alguns d'estos rafals arribaren a confondre's amb autèntiques alqueries (com el cas del *Rahal Abinxalbet*, a la vora de Patraix, o el *Rahal Axacovi*, a València) perquè disposaven també de cses i, com el *Raal Alcayt*, prop d'Almussafes, fins i tot d'una torre de defensa. El seu repartiment després de la conquesta feudal, a diferència del que succeïa amb els reals, no es va fer de forma global, sinó més aviat eren

diferents individus els que rebien una part del rafal (S. Selma, 2000b i 2007a).

En una segona àrea més allunyada del territori de la ciutat de València, es troba tota una sèrie d'establiments rurals que, a més de fitar el perímetre de l'Horta de València, constitueixen una veritable xarxa de distribució del poblament andalusí en l'àmbit rural i peri-urbà. Es tracta de les "alqueries", tot i que l'aprehensió d'esta realitat social per part dels conqueridors feudals els plantejà alguna que altra dificultat conceptual, motiu pel qual utilitzaren de forma indistinta els termes de vila o alqueria per tal de referir-se a llocs com Paterna, Manises, Bètera, Bufilla o Alcàsser.

La majoria d'estes alqueries estan vinculades directament a la xarxa de séquies de l'Horta, fins i tot algunes els donen nom, com ara Mestalla, Rascanya, Mislata o Quart, essent una tònica habitual la seua dispersió pel camp. La grandària d'estes alqueries és considerable, i s'aproximen o superen sovint el centenar de *jovades* (és a dir, les 300 Ha) i exploten un espai agrícola que combinava el regadiu i el secà, dins però, d'una Horta no tan desenvolupada com la que coneixem hui en dia. Les terres eren treballades de forma autònoma per la població que residia en les alqueries, les quals mantenien una relació tributària amb l'administració de l'Estat establerta a la ciutat.

Les alqueries més properes a València, o be resulta impossible localitzar-les en l'actualitat (Benimahabar, Petra, Benitaha, Cinquayros, Beniçanon, ...) o només es conserva el seu topònim en alguns barris de la ciutat (Benimaclet, Beniferri, Campanar, Carpesa, Marchalenes, ...). Les més allunyades són generalment l'origen de les poblacions actuals de l'Horta (S. Selma, 1999).

Les torres

Algunes d'estes alqueries arribaren a desenvolupar un determinat grau de fortificació, ja fos mitjançant la construcció de tanques, murs de tàpia o torres de defensa. Així ho descrivia Jaume I en el moment de l'assalt a l'alqueria de Montcada: en entrar en un espai obert (la *vila*) es trobaren amb el primer obstacle, les tanques de fusta (*les barreres*); un segon recinte més inaccessible era l'albacar on es refugià la població amb tots els seus ramats i animals; i en el punt més elevat se situava la torre. Estes alqueries exerciren com a centres d'una àrea, més o menys definida, de la que en depenien altres assentaments oberts més menuts que, després de la conquesta feudal, foren desapareixent quasi per complet.

Les torres, que estaven associades a les alqueries principals, fitaven també el perímetre de l'Horta tot dibuixant un arc entorn a València, i servien com a línia dissuasòria en la defensa de la ciutat, alhora que funcionaven com un mitjà de comunicació perfecte mitjançant senyals lluminoses que advertien de perills eminents (*"les torres hi són de València, e són en semblança d'ull d'home car aquelles torres guarden a València de pendre mal moltes vegades que el pendria"*. Crònica de Jaume I). La major concentració es produeix en la zona nord: Montcada, Museros, Foios, Bufilla (Bètera); i al sud: torre d'Espioca (Picassent), torre de Musa (Benifaió), torre d'Almussafes, o la torre de Silla. L'àrea occidental comptava amb algunes fortificacions a Manises, Paterna o Torrent, mentre que cap a la mar hi havia torres a Patraix i Russafa o prop del Grau. Totes elles fora del perímetre de reg de les séquies del Tribunal de les Aigües, excepte aquelles més immediates a la ciutat pel seu front oriental.

Les torres disposaven d'un sol cos de planta generalment quadrada, tenien una altura mitjana entre 15 i 16 m. i unes quatre

plantes més la coberta amb merlets de forma piramidal. Es construïren utilitzant morter de calç i la tècnica de la tàpia, que dibuixa en la cara externa l'empremta dels encofrats de fusta, a bandes horitzontals, així com la localització de les travesses o agulles utilitzades en el moment de la seua construcció. No disposaven de moltes obertures, amb llindes de fusta, i reforçaven les defenses amb plataformes elevades (Bufilla o Musa) o mitjançant la construcció d'un fossat (Espioca). Es tracta d'unes característiques constructives freqüents en al-Àndalus entre els segles X-XIII (A. Bazzana i P. Guichard, 1978; S. Selma, 1999).

Cultius agrícoles i sistemes hidràulics

La conquesta islàmica del *šarq al-Andalus* al segle VIII provocà la seua incorporació a l'òrbita d'una civilització més avançada en aspectes tecnològics, socials i culturals. I fou justament la base agrícola del sistema productiu allò que conduí a aplicar els coneixements tècnics i científics, així com les innovacions agronòmiques procedents d'Orient, en la millora dels cultius. Un fet que va enriquir la dieta alimentària. S'introduïren i aclimataren nombroses plantes i arbres: hortalisses com l'albergínia, la carxofa, la coliflor o els espinacs; cítrics com la llima i el pomelo; fruites com el meló, la síndria, els dàtils, la magrana o els albercocs; a més de l'arròs, el cotó, la canya de sucre o el safrà. Tots estos cultius semblen estar ja ben arrelats en estes terres al segle X.

El recurs a la irrigació dels camps fou el detonant per a l'augment de la productivitat, així com el fet d'ampliar l'activitat agrícola a tot el període anual i no solament durant unes èpoques de l'any com es feia anteriorment. El guaret passà a l'oblit i començaren a introduir-se els adobs amb fem d'animals o provinent de pous cecs.

El llegat més emblemàtic d'esta intensa activitat agrícola que ha perdurat fins l'actualitat és, sense cap mena de dubte, un ric i variat patrimoni hidràulic. Este és fruit d'un conjunt immens de complexos

sistemes de reg, amb xarxes de séquies i braçals que es van ramificant per tot arreu, adaptant-se a l'orografia del terreny. Tot això amb l'objectiu de fer circular l'aigua per gravetat, de vegades durant llargues distàncies, tot salvant desnivells mitjançant obres d'enginyeria hidràulica de gran precisió i, sovint, també de gran bellesa estètica: com el monumental aqüeducte *dels Arcs de Manises*.

Los *muhandis* (geòmetres) encarregats d'estes tasques feren un treball significatiu en posar tots els coneixements tècnics orientals al servei de la construcció de sistemes hidràulics. Una pràctica que afectà de forma indiscriminada tot el territori per igual, però entre els que destaca singularment l'Horta de València sobre el riu Túria, que va donar origen, a més, a una institució tan representativa del patrimoni cultural valencià com és el Tribunal de les Aigües.

Finalment, indicar que el recurs a la irrigació com a forma de transformar el paisatge agrari sembla coherent amb un tipus de formació social com la andalusí. La necessitat de treballs i responsabilitats col·lectives per al disseny, la construcció i el manteniment de les obres hidràuliques encaixa bé amb la cohesió interna de comunitats tribals o gentilícies com les existents en el territori descrit (S. Selma, 2007a).

6.3.5. LA HISTÒRIA DELS MOLINS DE LA VEGA DE VALÈNCIA: CANVI I SEQÜENCIACIÓ.

Els primers molins situats sobre els caixers de les séquies de la Vega de València foren construïts de forma paral·lela al disseny i la creació de les respectives séquies (Mestalla, Rascanya i Tormos al marge esquerre del riu Túria; i Rovella, Favara, Mislata i Quart-Benàger-Faitanar al marge dret del riu), perquè es tractava d'instal·lacions necessàries per a la producció de farina panificable, el blanquejat de l'arròs i l'aprest de les teles i draps. Això vol dir que una part dels 48 artefactes situats a la zona septentrional de l'horta i dels 43 ubicats a l'àrea meridional que van arribar a existir en el conjunt de totes estes séquies a finals del segle XIX, són casals que podien acumular entre algunes de les seues pedres més de mil anys d'història.

Allò que ja no resulta tan simple és poder identificar exactament quins eren els d'origen islàmic i ja es trobaven funcionant en el moment de la conquesta de València pel rei Jaume I l'any 1238. En principi, la font més pròxima i detallada és el conegut *Llibre del Repartiment*, manuscrit que cita alguns d'estos molins en diferents anotacions que es daten entre els anys 1238 i 1246. Especialment significatives són les referències als molins que es trobaven en la partida o terme de Campanar, dels quals s'esmenta habitualment el nombre de moles o a qui pertanyia, així com d'altres també molt interessants a Petra, Burjassot, Benimàmet, Beniferri, Mislata, Patraix, Russafa, Malilla o Pala. El problema, però, és que sovint esta font no identifica el nom de la séquia en què es trobaven els molins, o bé els noms dels propietaris musulmans o dels nous beneficiaris cristians no tenen cap relació amb els noms que han identificat estos molins en els últims segles.

A la zona de Campanar hi ha documentats nou casals, dos d'ells dotats de 8 moles cada un i donats a Pere de Valls i a Pons de Soler; altres tres casals tenien 5 moles cada un i foren donats a Pere Escrivà, Arnau Ferrer i Andreu d'Òdena, un altre de 4 moles al mateix Arnau Ferrer, un altre de dos moles a Guillem de Bell-lloc, i altres dos sense detall de les seues característiques foren concedits a Pere Ortella i a Eximén Peres d'Arenós. Evidentment, ha de tractar-se dels molins situats en les séquies mare de Mestalla i Rascanya fonamentalment, així com en el braç de Petra, i en la fila de Campanar de Tormos, i també pareix raonable que es tracte dels majors molins de l'Horta de València en aquella època per disposar de major cabal d'aigua per al seu funcionament. Atenent estes raons, pensem que podria tractar-se dels molins de Sant Pau i de la Torreta, en la séquia de Rascanya; dels molins de l'Esperança, de la Marquesa, de Pobres i el Molí Nou, tots en la séquia mare de Mestalla, dels molins del Comte i d'Horta, en la séquia de Petra, i potser el molí de Llobera o el del Raig, en la de Tormos.

També crida l'atenció el fet del molt elevat nombre de moles que se'ls atribueix, superior als més grans dels segles posteriors, que van arribar a tindre'n com a màxim quatre o excepcionalment cinc, la qual cosa ha d'estar relacionada amb les menors dimensions de les moles tradicionals del món musulmà, enfront de les farineres de major diàmetre usuals en el món feudal i modern²³.

Estos molins de Campanar tenen també un altre element peculiar i és que sembla ser que una part d'ells estan relacionats amb un rafal o gran propietat de les famílies dirigents de la València musulmana, però altres estaven situats en les diverses alqueries islàmiques enteses com a

²³ Per veure tot allò relacionat amb les moles, les seues dimensions i les restes arqueològiques, així com sobre l'evolució dels casals moliners ens remetem a la nostra bibliografia al respecte, i expressament a l'article: "De la construcció islàmica al casalici modern: l'evolució del molí hidràulic valencià", que forma part de la monografia Glick - Guinot - Martínez (Eds.): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 101-163.

xicotets nuclis de població col·lectiva²⁴. Això vol dir que cada alqueria musulmana entesa com un poble xicotet tenia el seu propi molí, i que alguns dels casals dels espais de reg de Mestalla, Rascanya i Tormos varen ser inclosos en la donació conjunta del terme de l'alqueria a un cavaller o repoblador cristià. Este seria el cas de la donació de l'alqueria de Rascanya al noble Guillem d'Aguiló, la qual inclou forns i molins, i que raonablement implicaria la inclusió del molí d'Orriols. Encara que no es conserven documents concrets, podem pensar en situacions semblants per als molins d'Alboraia i d'Almàssera, en la mateixa séquia de Rascanya, i també per al de Benimàmet sobre la séquia mare de Tormos, situat antigament al costat del roll del Tragador.

Amb tot, a vegades, apareix alguna donació individualitzada encara que es tracte d'un molí "d'alqueria", com pot ser el cas del molí de Burjassot, actualment conegut com molí de la Sal, i donat pel rei Jaume I al juliol de 1240 a Guillem de Bell-lloc, i probablement també el cas d'un altre molí donat l'any 1248 a Guillem Caix i situat a Petra, localització difusa que podria correspondre potser al molí Blanc de la séquia de Rascanya. Altres molins raonablement identificats en el *Llibre del Repartiment* són els dos de la séquia de Mestalla situats "junt al rafal del rei", el futur palau del Real de València. Un fou donat a Macià Portajoies en 1239 i l'altre al notari real Guillem Escrivà l'any següent, i que corresponen als molins d'Huguet o del Remei, i de Saposà respectivament, ambdós ja desapareguts.

Un segon aspecte a tindre en compte és que si bé part dels molins d'època musulmana van passar immediatament a les mans de repobladors cristians i van continuar funcionant, no sembla que això

²⁴ Una informació més precisa d'estos aspectes es pot trobar als treballs: "Poblament i molins al districte islàmic de la *Madina Al-Jazira Suqr* (Alzira, la Ribera)", en Furió - Lairon (Eds.): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Alzira - València, Ajuntament d'Alzira/Universitat de València, 2000, p. 89-105. I també, "Territorio y poblamiento en el Sharq al-Andalus", en *La Gran Historia de la Comunitat Valenciana*, volum 3 (Ocho siglos de historia medieval), Editorial Prensa Valenciana, València, 2007, p. 24-27. Així com al llibre *Els molins d'aigua medievals a sharq al-Andalus*, Onda (Castelló), Ajuntament d'Onda, Ibn al-Abbar, II, 1993.

succeís en tots els molins situats sobre estes séquies. És probable que alguns casals quedaren abandonats durant un temps i va ser cap a finals del segle XIII i primers anys del XIV, a mesura que la població cristiana anà augmentant per l'arribada de nous colons, quan es va anar donant l'establiment i la reconstrucció de nous molins. Concretament, el rei Jaume II va establir una sèrie de nous molins o va permetre rehabilitar-ne d'antics, en eixos anys, com és el cas del molí de Benimaclet, de la séquia de Mestalla, ratificat a favor de Bernat de Planells l'any 1293, o un altre casal autoritzat en 1315 a Miquel Vidal sobre la séquia de Benimaclet, ubicació que tant podria correspondre al molí d'Alegret com al citat de Benimaclet. Un cas semblant seria el del permís donat en 1313 a Ramon Aragonés, Arnau Rubert i Pere Sala per a reconstruir un molí a Beniferri que portava cinc anys abandonat. Com altres vegades, la localització geogràfica és difusa però Beniferri, en principi, tan sols tindria en el seu terme el molí del Raig sobre el braç de Benicalap de la séquia de Tormos. El mateix problema de localització el tenim amb un altre establiment de l'any 1321 a favor de Bernat d'Esplugues per a fer un casal fariner i arrosser en la seua alqueria de Portell, situada al costat d'un partidor de la séquia de Rascanya que distribueix l'aigua que va cap a Alboraià i cap als molins de Francesc de Solans. Amb estes dades, pareix raonable fixar-se en la ubicació del molí de Serra, que estava a tocar del camí de Montcada i sobre el braç d'Orriols de la dita séquia de Rascanya.

En tot cas, ara per ara és complicat fer una llista complet i exacte de l'origen i fundació de tots i cadascun dels 48 molins de les séquies situades a l'horta nord i dels 43 molins ubicats a les séquies de l'horta sud perquè, per exemple, molins de tanta importància i situats en llocs tan estratègics del recorregut com els de Villacampa, en el braç de Rambla de Mestalla, i el de Bas, en el veí braç d'Algirós, tan sols s'han pogut localitzar en documentació escrita cap a l'any 1317 en el primer cas, i

l'any 1446 en el segon, si bé considerem raonable pensar que són d'època islàmica.

A mitjan segle XV, per a l'any 1445 concretament, tenim un llistat parcial dels molins existents perquè no es tracta d'un inventari d'ells sinó d'una font fiscal de la població en la qual s'inclouen els noms de famílies que hi viuen. S'hi detallen part dels molins de la séquia de Mestalla, com ara el de misser Joan Mercader, en el camí de Sant Julià, que correspon al molí de Villacampa. També els molins de Jaume Vidal en el camí de Benimaclet, el molí d'Escolà (d'Huguet), el de misser Ram (de Rams), el de mossén Òdena (de Sapos) i el de Pilades, els quatre al voltant del Palau Reial, i el molí de Joan d'Horta (molí d'Horta) i el de Pobres. D'altres, en canvi, tan sols es dona la referència geogràfica, però no la séquia, com és el cas dels molins de Montpaó, d'Eximenes i en Rabada, situats en les Tendetes de Campanar (està clar que un d'ells és el molí de la Torreta de Rascanya); també el molí de Vilarnau, en les alqueries de Campanar, el molí batan situat a Guardasive, el molí de mossén Estanyà a Benicalapet (Benicalap); el molí de Bonany (a la séquia de Montcada), el de Perfeta (el molí de Bas a Marxalenes) i el de mossén Saranyana a Beniferri; el molí Blanc clarament és el de Rascanya, a Torrefiel, i el molí d'en Palés, situat entre el camí de Montcada i el de Godella, el molí de Sant Bernat (el de Sant Miquel), en la séquia de Rascanya, i un molí de Tavernes Blanques que bé podria ser el d'Estenaga o inclús el de Canyars.

Posteriorment, ja en època moderna, una reforma dels capítols del gremi de moliners de la ciutat de València de l'any 1672, la *Confraria de la Pluja*, a la qual havien de pertànyer tots els mestres moliners per a poder exercir la professió a València, arreplega per fi el llistat complet dels existents en aquell any: 18 en la séquia de Mestalla (sobre els 23 que van arribar a existir), encara que amb part dels noms diferents dels de l'última època. Així tenim, sobre la séquia mare de

Mestalla, els molins de Vallterra (molí Nou), Pobres, la Marquesa i Palomar (de l'Esperança); sobre la séquia de Petra, els molins de Gàmir (dels Frares), Ponça (del Comte), de Pellisser (Horta) i de Mercader. Sobre el braç de Rambla, els de Vilacampa, Alegret, Benimaclet, Tarongers i Alfonso (Rams). I sobre el braç d'Algirós, els de Bas, Sapos, Albert (d'Huguet o del Remei), de Bovadilla (Pilades) i de Penyarroja.

En el cas de Rascanya són citats tan sols onze dels diuuit del segle XIX: el de Sant Pau, de Pasqual (de la Torreta), de Serra, de Guimerà (molí Blanc), d'Andreu (Orriols), de Navarro, de Montanyana (de Sant Miquel), de Masquefa i d'Estenaga (en la séquia de la Font o del Palmar), i els d'Alboraia i molí Nou d'Alboraia (de la Mar). Potser el que crida més l'atenció és l'absència del molí de Vera, al qual se sol atribuir un origen medieval. I en el cas de Tormos són citats tan sols quatre dels set del segle XIX: el de Llobera, el de Benimàmet, el de Burjassot (molí de la Sal) i el de Canyars.

Malgrat tots estos problemes d'identificació, els indicis aportats apunten que al voltant de la meitat dels 91 casals identificats al segle XIX serien d'origen islàmic, una quarta part més s'afegiria en ser construïts durant l'època baixmedieval cristiana, i la resta de molins s'edificaren entre finals del segle XVIII i la primera meitat del XIX.

6.3.6. LA CARACTERITZACIÓ DEL MOLÍ HIDRÀULIC: TECNOLOGIA, MÀQUINES I ENERGIA

L'agricultura ha estat la principal activitat econòmica dels valencians fins fa unes poques dècades. És en este context on es pot reprendre el concepte "indústria tradicional" per a parlar d'un seguit d'activitats que comporten la transformació, l'elaboració o la manipulació de matèries primeres, sempre en el context d'una societat tradicional i amb una economia de tipus autàrquic, basada en una producció destinada a l'autobastament.

Tot això ha tingut una decisiva influència en la realització de nombroses construccions que s'alcen seguint el que podríem denominar una arquitectura "popular" i "tradicional" que pot remuntar-se prou segles enrere. En el nostre cas, ens centrarem en una construcció sòlida i funcional fins fa relativament pocs anys, encara que el seu abandonament actual siga també el seu principal enemic a l'hora de conservar-lo: ens referim al molí hidràulic fariner.

El molí fariner és un enginy que ha utilitzat per al seu funcionament energies diverses: la tracció animal, el vent o l'aigua. El territori valencià ha conegut al llarg de la seua història molins manuals i de vent, però té en els molins hidràulics el seu principal exponent. No debades, l'exhaustiu aprofitament de l'aigua per a transformar la terra tingué també la seua aplicació en la generació de força motriu.

Els molins hidràulics esdevingueren una arquitectura complementària de la pròpia infraestructura del sistema hidràulic, atés que hi formen part del disseny i ocupen punts estratègics del seu recorregut, justament allí on es pot generar un cert desnivell per a la caiguda de l'aigua, per la qual cosa estan vinculats a l'organització de l'espai de reg. Des del punt de vista arquitectònic, l'ús continuat d'estos

edificis ha generat que s'hagen introduït modificacions en les seues característiques inicials, amb una acumulació tal de casals que, tot i que una part d'estos són tan antics com la pròpia séquia, la majoria presenten de forma dominant una arquitectura contemporània. De fet, malgrat que alguns dels molins ocupen el mateix emplaçament que en origen, altres foren abandonats i les seues runes oblidades, mentre que noves ubicacions donaven solera a algunes de les edificacions més contemporànies.²⁵

Aspectes tècnics i funcionament

Un molí hidràulic és aquell que utilitza l'aigua com a força motriu per a posar en funcionament els mecanismes de moltura i transformar el gra en farina. Es poden diferenciar els molins que són accionats per una roda hidràulica horitzontal o per una roda hidràulica vertical, cosa que dóna lloc als dos tipus més característics de molins d'aigua. La roda vertical, marginal en l'àmbit de la mòlta de cereals, tingué major aplicació en altres usos més industrials (batans, fàbriques tèxtils, molins paperers, etc.). Per contra, el molí d'aigua valencià més característic és el de roda horitzontal, com passa a tota la conca mediterrània.

La necessitat de cabals d'aigua mínimament regulars per a fer funcionar estos molins va fer que s'integraren, sovint, en sistemes hidràulics complexos on compartien l'ús de l'aigua amb el reg de les terres. Això és el que succeïa a l'horta de València.

En este tipus de molins, la força necessària per a moure la maquinària s'obté amb un cabal d'aigua controlat i regulat, que és conduït fins a fer-lo incidir sobre una roda d'àlems o pales. La tècnica consisteix en construir un cup vertical o inclinat, o simplement una

²⁵ Sobre la caracterització dels molins hidràulics en general, i dels valencians en particular, tant des del punt vista tecnològic com històric i arqueològic, a més de la seua integració en els diferents paisatges agraris valencians, ja siga a les hortes històriques mediterrànies com a les valls i barrancs de l'interior muntanyenc, ens remetem als nostres treballs sobre el tema desenvolupats des de fa anys. Vegeu l'apartat de referències bibliogràfiques al final, on es pot destacar S. Selma, 1991, 1993a, 1997, 2000a i 2000b.

rampa de caiguda, que aprofiten salts o desnivells menuts per a canalitzar l'aigua procedent d'una bassa o, directament, de la séquia. El flux d'aigua corrent es transforma en energia motriu en fer girar la roda esmentada, mitjançant l'impacte d'un raig d'aigua llançat a pressió, que posa en moviment les moles.

Els espais

L'estructura arquitectònica d'este molí hidràulic és molt senzilla. L'edifici disposa de dos nivells d'ús amb sales diferenciades. Una sala superior per a la mòlta, anomenada **sala de moles**, on es troben les moles pròpiament dites i la resta de l'equipament necessari per a desenvolupar tot el procés de moldre el gra (la farinera, la gronsa, la grua, ...). A sota hi ha un altre espai o cambra subterrània, anomenada **carcau** o **carcavó**, on es troba el mecanisme del molí i la roda motriu que impulsava les moles, l'anomenat rodet o simplement roda d'àlems. Este àmbit ocupava un espai allargat, estret i de poca altura, just a sota de les moles.

L'aigua que arribava al molí es precipitava per un desnivell –ja fora en forma de cup o de rampa– i, mitjançant una conducció menuda en forma d'embut, incidia sobre la roda horitzontal de pales. Esta roda gira en un plànol paral·lel a les moles, cosa que permet una transmissió directa del moviment de rotació a la planta superior mitjançant un eix vertical. Les parts bàsiques del molí són idèntiques en tots ells, però la factura i l'estructura dels edificis presenten certes diferències que responen tant a la seua època de construcció com a les reformes, millores i ampliacions que s'han produït al llarg d'un ús intens i continuat.

Sovint, la construcció d'un enginy d'estos per a moldre gra o altres productes agrícoles representava, en si mateix, la creació d'un lloc de residència dispers, atés que la necessitat d'utilitzar l'aigua amb certa

regularitat obligava a desplaçar el molí lluny del nucli de població principal (encara que hui en dia alguns d'aquells molins puguen estar dins dels nuclis urbans pel creixement d'estos últims).

Estes noves construccions acabaren per fer conviure en el mateix edifici l'espai de treball amb un espai de residència per al moliner i la seua família. El molí esdevé una gran edificació, amb múltiples estances i dependències que creixen i es disposen entorn del nucli més antic.

La part motora

Este tipus de molí fariner funciona gràcies a l'energia hidràulica que es converteix en força motriu. Per tal de fer-ho, l'aigua que està retinguda en una bassa o que circula per la **séquia** entra dins del cup o es deriva cap a la **rampa**, respectivament, per a eixir a pressió per la **segitia** o **botana** i fer que el raig d'aigua pugua incidir sobre el **rodet** o **roda horitzontal d'àlems**. El pas i volum d'aigua que circula per la **segitia** o **botana** es regula generalment des de la sala de moles amb el **ganxo d'arrancar la mola**, que té una paleta menuda a l'extrem inferior, el **tap de la segitia**.

En el cas de disposar de rampes, la regulació del cabal es feia també amb les comportes de fusta situades a la part posterior del molí, on s'accedia des del casal a través d'una porta menuda situada entre les moles. El moviment de rotació de la roda d'àlems posava en funcionament tot l'engranatge del molí i, per tant, la mola superior. Després de moure el rodet, l'aigua continuava el seu recorregut per la séquia. Esta sala inferior del molí és la que rep el nom de carcau o carcavó.

L'engranatge del molí consta d'una peça central o eix, anomenada **arbre**, feta originàriament de fusta. L'arbre s'uneix a la mola superior mitjançant la **nadilla**, una peça de ferro que s'encaixa en una mossa amb la forma de la peça, la qual es tallava al centre de la

cara inferior de la mola de dalt o volandera. L'arbre descansa sobre un **banc** horitzontal de fusta i, més concretament, sobre una peça cúbica que té incrustada anomenada **dau**, sobre el qual gira el vèrtex o extrem inferior de l'arbre que es denomina **agulla** o **gorró**.

Com s'ha dit, només la mola superior és mòbil i està encaixada amb l'arbre o eix. Este descansa sobre un banc horitzontal que es troba travat entre les pedres del pis del carcau per a evitar desplaçaments de l'engranatge. No obstant això, un dels seus extrems estava unit a una peça denominada **alçador de la mola**, el qual permetia en qualsevol moment alçar o abaixar la mola superior a través de l'arbre i augmentar o disminuir així la distància entre ambdues moles. Un aspecte este fonamental per al bon funcionament del molí i per a obtenir la millor farina de cada un dels variats productes que es podien moldre. Inicialment, esta peça era de fusta i la gradació del nivell es realitzava per mitjà d'una sèrie de falques de fusta que anaven clavant-se en una ranura d'este tirador. La seua substitució per peces de ferro va permetre introduir elements de major precisió com la rosca metàl·lica.

Tot l'engranatge descrit estava construït amb les fustes més resistents: roure per al banc i olivera per a la roda i l'arbre, encara que este últim també podia fer-se amb pi negre. Només l'agulla o gorró i el dau eren peces de bronze, ja que es tracta del punt on es feia tota la fricció del moviment de rotació i més desgast es produïa, mentre que la nadilla era una peça de ferro. Amb la consolidació del procés d'industrialització i les foneries generalitzant el metall per a tot tipus de ferramentes i elements, la major part de les peces del mecanisme motriu van ser substituïdes per altres de metàl·liques (com va succeir amb l'arbre o eix, la roda de pales, el banc o l'alçador).

La maquinària

El procés que seguia el gra per a transformar-se en farina s'iniciava en el moment de dipositar-lo en la **gronsa** o **tremuja**. Esta peça és una estructura de fusta amb forma de piràmide truncada i invertida, que se situa sobre les moles. Inicialment es trobava suspesa a l'aire sobre dos suports o bigues clavades a la paret –quan calia alçar la mola superior per a repicar-la, la gronsa es podia girar cap per a avall i es deixava lliure l'espai de sobre de la mola. En cobrir les moles amb estructures de fusta més resistents es van despenjar les gronses de la paret i es van fixar sobre estes noves peanyes.

A l'extrem inferior de la gronsa es troba el **regulador del gra**, pel qual el gra queia de forma mesurada en una **canaleta** i, gràcies al trontoll que produïa un palet en contacte amb la mola, era conduït fins a l'interior de l'**ull de la mola**.

Les moles són dues: una, la **mola de dalt** o **volandera**, que es mòbil, i una altra, la **mola de baix** o **mola fixa**, que estava encastada al **banc de les pedres**, fet d'obra. Les moles tenen dues parts: una interior anomenada pit de la mola, on es produeix la primera trituració del gra; i una altra més externa que s'anomena molents, i és on es fa pròpiament la farina. Les moles estaven envoltades per una peça d'espart, anomenada **estorat**, que tenia la funció de recollir la farina que eixia entre les moles i la conduïa cap a la part del davant. Amb el pas del temps, la peça es fabricà de fusta, va cobrir per complet les moles i només deixà una única eixida a la farina, l'anomenat **farinal**, perquè esta caigués a la **farnera** o **farinera**, un dipòsit rectangular de fusta on s'ensacava la farina. Immediata a les moles es trobava la **grua** o **càbria** que permetia alçar les pedres quan estes s'havien de repicar. La seua presència també es tardana atés que, originalment, l'elevació i el trasllat de la mola superior es feia de forma manual.

Al marge d'esta maquinària descrita, cal recordar que la mòlta tradicional del gra comportava una sèrie de treballs manuals abans i després de transformar-lo en farina. Després d'obrir els sacs en què era transportat fins al molí, el gra seguia un procés de neteja manual submergint-lo en l'aigua de la séquia i deixant-lo assecar al sol posteriorment per a separar el gra i la corfa del pallús. Al mateix temps, s'obtenia un grau d'humitat idoni per a evitar que la fricció de les moles el cremés. Este procediment, però, es va mecanitzar amb la introducció, durant les dècades finals el segle XIX i la primera meitat del segle XX, de la límpia.

La **límpia** és un enginy que funcionava gràcies a un sistema de corrioles que naixia en el propi eix de les moles, aprofitant el moviment de rotació que allí es produïa. El gra s'introduïa en una tremuja menuda on una cadena contínua de recipients el transportava a la límpia. Una vegada dins del tambor de la límpia, un sistema de garbells i centrifugadores separava les impureses del gra. Este eixia després per la boca de la límpia i, a través d'una rosca contínua o sense fi on s'humitejava convenientment, era dipositat en sacs o directament dins de la tremuja per a moldre.

Per la seua banda, una vegada obtinguda la farina calia garbellar-la amb sedassos manuals per a separar-la segons les distintes qualitats. A partir de la segona meitat el segle XIX este procés es va automatitzar amb la introducció progressiva de màquines com la **cernedora**, que seleccionava els tipus de farines per mitjà de sedassos de diferent grossor i, després, amb un sistema de tubs acoblats permetia ensacar les diferents farines per separat i de forma directa.

Estes darreres màquines, totes dues de gran envergadura i pes, funcionaven mitjançant un complex sistema de corretges i politges que s'accionaven pel moviment de rotació de la mola volandera, veritable motor de tot l'engranatge. La introducció d'esta maquinària va obligar

a ubicar-la en espais amplis, generalment en les plantes diàfanes del molí ubicades a sobre de la sala de moles. El sistema de corretges de transmissió utilitzat per a accionar les noves màquines travessava parets i sostres generalment. De vegades, la falta d'espai va condicionar l'ampliació del molí o la construcció d'alguna planta superior, canviant la fisonomia històrica del molí.

6.3.7. EL TRIBUNAL DE LES AIGÜES: TRADICIÓ ORAL, DIVERSITAT CULTURAL, JUSTÍCIA I CONVIVÈNCIA

El Tribunal de les Aigües de València forma part de La Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat de la UNESCO des de 2009. Es tracta d'un testimoni únic de tradició cultural viva, referida a l'aplicació de justícia i el govern democràtic i autogestionari de les aigües per part de les comunitats que en són usuàries.

És una herència que es remunta a la pròpia construcció de les hortes en època islàmica, fa més d'un mil·lenni. Posseeix un valor excepcional des del punt de vista jurídic, històric i social que la converteixen en una de les institucions més representatives del patrimoni cultural valencià. A més representa un dels trets més definitoris de la identitat col·lectiva del poble valencià, com a societat que és lligada a l'aigua i la terra, que exerceix, s'expressa i es transmet en la seua pròpia llengua.

Però allò que pot ser cal posar de relleu ara són les potencialitats i les capacitats que un element tan significatiu del patrimoni immaterial de la Humanitat té per a l'educació. Una educació patrimonial que parteix de realitats tangibles o intangibles, com esta, per a treballar continguts conceptuals, procedimentals i actitudinals en l'alumnat de l'educació bàsica i obligatòria.

Tampoc no és menys excepcional i interessant el fet de tractar-se d'un element patrimonial que permet treballar de forma integral totes les competències bàsiques del currículum, tant les competències transversals, ja siguen les de caràcter comunicatiu, com les metodològiques o les personals; així com també les competències específiques que se centren en la convivència i la forma de viure en el

món (en concret aquelles referides al coneixement i la interacció amb el medi físic, i la competència social i ciutadana).

Com tot patrimoni immaterial, hi ha un fet imprescindible que no pot oblidar-se mai, necessita una realitat material (física o social) que l'empare, justifique la seua existència i li proporcione la seua raó de ser. En este cas, el Tribunal de les Aigües manté una relació intrínseca amb l'Horta de la Vega de València. Sense camps ni séquies, el Tribunal no existiria.

I els camps i les séquies són fruit de la intervenció humana sobre un medi físic concret, en moments històrics precisos, sota formacions socials diferents i amb dominis tecnològics diversos. El resultat al llarg dels segles és la creació d'espais de regadiu històrics que s'han convertit en autèntics paisatges culturals. Uns paisatges que són un palimpsest on poder resseguir les empremtes de cada societat en determinats moments de la seua història. Es tracta doncs d'un mosaic multicultural al qual han col·laborat diferents cultures i que es manté en el temps per l'esforç i el treball acumulatiu de múltiples comunitats de persones.

Existeix doncs una ingent quantitat d'elements materials ("artefactes") que han generat un abundant llegat patrimonial, el qual ajuda a comprendre i entendre l'existència i el funcionament del propi Tribunal de les Aigües. És a dir, el Tribunal està irremeiablement vinculat a un territori, lligat a una societat i sustentat en un patrimoni cultural concret.

El Tribunal de les Aigües actual està constituït per huit síndics llauradors propietaris de terres, els quals representen de forma individual cadascú d'elles a altres huit Comunitats de regants de la Vega de València: Mestalla, Rascanya, Tormos, Rovella, Favara, Mislata, Quart i Benàger-Faitanar. Acorada en els propis orígens islàmics de les xarxes de séquies, les notícies d'època baix-medieval i moderna fan al·lusió a

un tribunal o "cort dels sequiers", que be a ser un grup de persones expertes en el reg i el repartiment de l'aigua de forma justa i equitativa.

Es tracta d'un tribunal que es reuneix cada dijous de l'any, a les dotze hores de migdia davant la porta dels apòstols de la catedral de València. La seua singularitat està representada per la rapidesa, l'ús exclusiu de la paraula i l'aplicació de criteris de saviesa popular en la tasca lloable d'administrar justícia. Com a institució de tan llarga tradició, també ha patit canvis, però n són estos els que volem analitzar ara com a recurs educatiu, sinó més aviat altes continguts més transversals.

Treballar amb la figura o institució del Tribunal de les Aigües permet fer-ho des de perspectives i matèries curriculars ben diferents i, alhora, complementàries. Si es prenen com a referents de partida els màxims exponents dels valors culturals i socials que atresora el Tribunal, es poden afrontar en l'aula aspectes com ara:

1. El diàleg intercultural, en tant que parlem d'una institució d'origen islàmic que es remunta més enllà del segle X, però que es manté i perviu després de la conquesta i colonització feudal del segle XIII fins a l'actualitat.
2. Permet donar un valor afegit a l'experiència com a element de prestigi, en tant que parlem d'una institució respectada i acatada perquè la formen persones amb experiència i saviesa. Persones que han estat triats de entre la comunitat per la comunitat i que és allò més semblant als coneguts consells d'ancians que encara existeixen en altres societats i cultures del món.
3. La importància de la transmissió oral dels coneixements de generació a generació. De fet, el manteniment d'uns costums determinats, d'unes formes de saber fer o unes maneres d'impartir

justícia a l'Horta ha estat la tradició oral. Una tradició que ha permès al complex sistema de reg la pervivència i el funcionament ordenat al llarg dels segles. Uns mecanismes que, en gran mesura, acabaren replegant les Ordenances i reglamentacions més modernes de les diferents Comunitats de Regants.

4. La construcció d'un complex sistema de circulació i distribució de l'aigua a través de séquies que es van bifurcant progressivament per a arribar des de la séquia mare fins el darrer dels camps cultivats, representa un esquema de funcionament planificat i organitzat que requereix de la col·laboració i participació de tothom.
5. La cooperació, l'organització i el treball col·lectiu són aptituds que es poden treballar a partir d'una visió global de cada séquia, perquè de fet afecta un territori més vast i a diferents poblacions que han de compartir i mantenir uns mateixos béns o elements patrimonials.

Ara be, si es volgués aprofundir en nocions conceptuals un poc més abstractes per al cicle final de l'educació primària o els cicles de l'ESO, es podria incidir en aspectes com ara:

6. Les organitzacions que autogestionen el seu regadiu, l'elaboració de reglamentacions i ordenances, el funcionament de tribunals ràpids, eficaços i equànimes. Mecanismes tots ells que posen de manifest un tarannà democràtic en la resolució autònoma, pacífica i pactada dels conflictes, amb una justícia ràpida, transparent, eficient i exempta d'arbitrarietat, basada en el respecte mutu i orientada al benestar comú de totes les comunitats.

7. Els drets i la propietat sobre l'aigua, entesa esta com un bé col·lectiu i no de caràcter privatiu, i amb un lligat o vinculació estreta entre terra i aigua. És a dir, l'aigua no està mai dissociada de la terra que ha de regar i per tant no es pot vendre.
8. La proximitat i immediatesa a la justícia exercida per persones experimentades i sàvies.

PART VI.
CONCLUSIONS I APARELL CRÍTIC I DOCUMENTAL
(MATERIAL PER A INVESTIGAR)

7. CONCLUSIONS

L'aigua és la protagonista principal a l'hora de modelar el paisatge agrari de les hortes històriques. Això vol dir que, a les hortes valencianes, la localització dels nostres pobles i ciutats, la direcció i dimensions de les parcel·les de cultiu, o el traçat dels camins, està condicionat pel disseny de l'espai i el repartiment de l'aigua per la xarxa de séquies.

Però aquesta influència decisiva del domini de l'aigua escassa i irregular del nostre país no és limitada a un aspecte físic. A més de dominar-la, cal procedir-ne a la regulació i distribució, a articular mecanismes de gestió i reglamentació que possibilitaren un ús racional (domesticat) entre les diferents comunitats humanes que en depenien.

Per això *domesticar* l'aigua ha estat una de les tasques més antigues que ha realitzat la humanitat per a configurar alguns dels seus paisatges més característics. En el cas valencià, el recurs a l'aigua com a eina per a transformar un espai agrari en camps de cultiu fèrtils, que a més estan ordenats i adaptats a l'orografia del terreny (en allò que de forma equivocada en diem «integrats en el medi»), és la prova més evident que s'està generant una construcció totalment artificial. Abancalar els terrenys, traure l'aigua dels seus cursos naturals, emmagatzemar-la, conduir-la i distribuir-la proporcionalment pels camps de cultiu no és cap altra cosa que fases diferents de l'elaboració i el funcionament d'un artefacte construït, al qual hem convingut en denominar, tècnicament, espai hidràulic i, socialment, horta.

Moltes van ser les construccions emprades per a dominar els cabals naixents o els cursos d'aigua en circulació i que, ara, són clars testimonis del ric patrimoni hidràulic heretat. No obstant això, el principal *monument* que ha de ser estudiat, protegit i difós, pels seus valors històrics, culturals i patrimonials, és cadascuna d'aquestes hortes. Totes

elles formen part del llegat que ha anat conformant-se a poc a poc, generació rere generació, com a resultat d'un saber popular i una tradició centenària, si no mil·lenària.

Les hortes, els espais hidràulics, o més planerament els espais de l'aigua, són veritables monuments de la cultura popular, de la cultura agrícola d'un poble que, com el valencià, ha treballat la terra durant segles per a sobreviure, però que també ha hagut de construir i canalitzar séquies, organitzar el repartiment de l'aigua entre pobles i col·lectivitats humanes, trobar respostes als conflictes per l'ús de l'aigua, inventar mecanismes i solucions de repartiment per tanda entre el reg i la mòlta del gra, o construir les màquines i les instal·lacions dels molins hidràulics.

Al capdavant, ací s'ha intentat plantejar una proposta metodològica per tal d'estudiar, analitzar i avaluar els paisatges històrics de les hortes mediterrànies. Una proposta que s'inicia amb l'enumeració d'unes fases elementals que s'han de seguir en l'elaboració i la confecció d'un estudi global sobre el paisatge de les hortes; que continua amb l'establiment d'una sèrie de paràmetres o ítems que han de ser objecte preferent d'estudi i avaluació en tant que configuren la morfologia del paisatge històric de les hortes objecte d'estudi; i, finalment, en aquesta proposta metodològica es considera imprescindible fer una anàlisi diacrònica del paisatge històric per tal de fixar les empremtes que cada formació social va deixar al llarg dels segles en la configuració social i funcional de les hortes mediterrànies d'origen medieval a la Península Ibèrica.

En definitiva, es tracta d'una proposta metodològica que utilitza paràmetres d'estudi i processos d'anàlisi que condueixen a l'obtenció de resultats plausibles i contrastats que, al mateix temps, permetran la confrontació amb altres estudis sobre el paisatge i el territori, per tal d'aconseguir una panoràmica global del territori afectat i, sempre, des

d'una perspectiva diacrònica en l'esdevenir de la seua evolució històrica.

Els estudis del paisatge, ara com ara, són la millor eina per comprendre la realitat actual d'un territori transformat al llarg dels segles. L'estudi del paisatge aporta una visió global del valor patrimonial i cultural que pot tenir l'espai analitzat. La seua perspectiva supera àmpliament els resultats que fins ara aportaven les prospeccions arqueològiques superficials o l'estudi de les troballes puntuals.

Es tracta d'un concepte que entra de ple en l'esperit original de les lleis de patrimoni històric i cultural. Algunes defineixen aquest com la «cultura material fruit de l'acció de l'home en sentit ampli», i consideren aquella com «un conjunt de béns que han de ser apreciats en si mateix», i el valor d'aquest patrimoni el proporciona «l'estima que, com a element d'identitat cultural, mereix a la sensibilitat dels ciutadans» (Llei 16/85, de 25 de juny de 1985, de Patrimoni Històric). D'altres són encara més explícites, com la llei valenciana quan estableix que «formen part del patrimoni cultural valencià, en qualitat de béns immaterials del patrimoni etnològic, les creacions, els coneixements i les pràctiques de la cultura tradicional valenciana» (Llei 4/1998, d'11 de juny, de Patrimoni Cultural Valencià), i això és justament el que conté el paisatge de les hortes històriques, tot un saber fer i un saber actuar que s'ha transmés de forma secular, de forma tradicional, en romandre intrínsecament lligat a una realitat física tangible com és el paisatge construït de les hortes històriques.

El darrer bloc temàtic està dedicat a les capacitats i potencialitats educatives que té el patrimoni cultural i, de forma més concreta, els paisatges culturals que representen les hortes històriques de la Vega de València i tot el patrimoni que estes han generat al llarg de la història.

Després d'analitzar la perspectiva didàctica dels paisatge culturals es planteja igualment un model d'aprenentatge de l'entorn

que, a partir de la singularitat d'un paisatge històric determinat, fos extensible per a una gran part del territori valencià i útil a la seua població escolar. Es pretenia que el model, a més de visualitzar el pas del temps de forma tangible sobre el propi paisatge, permetés establir relacions i vincles entre els canvis soferts i una seqüenciació generacional familiar. D'esta forma es poden introduir també les fonts primàries i la seua investigació per part de l'alumnat en el procés d'aprenentatge.

Així mateix, el model hauria de permetre identificar estereotips, clixés i percepcions errònies que sobre el paisatge immediat puga tenir la població escolar. I, a més, poder mostrar com el paisatge, en tant que espai construït per les persones, no sempre ha estat el mateix. Per tant, el model d'aprenentatge proposa i atorga un pes significatiu a la creació d'eixos o variables diacròniques de caràcter temàtic, amb les quals poder percebre i aprehendre el pas del temps.

I, finalment, es tractava de veure si estos dos elements: el patrimoni de les hortes històriques valencianes i els paisatges culturals que el contenen permetien fer aportacions rellevants en el camp de la didàctica de les Ciències Social. I, en este sentit, les conclusions són afirmatives perquè permet, entre altres coses:

- Treballar la percepció del canvi a partir de l'anàlisi d'un paisatge cultural tant proper i immediat com les hortes històriques i el regadiu tradicional.
- La possibilitat de lligar els canvis d'un paisatge conegut a la seqüenciació generacional familiar i introduir les fonts primàries al procés d'aprenentatge.
- Tractar el paisatge i el coneixement del medi com espais construïts i transformats per les persones que evolucionen i, per tant, canvien.
- Consolidar la perspectiva del paisatge com un producte cultural i,

en conseqüència, com un senyal d'identitat i pertinença a una societat concreta. Aprehendre la realitat global a partir del coneixement d'allò particular.

- Potenciar l'educació patrimonial que posa de relleu les particularitats de cada societat i facilita el reconeixement i el respecte per la diversitat. Un treball que a les aules pot resultar d'allò més integrador.
- A més d'apreciar el llegat dels paisatges històrics es pot aconseguir la implicació de l'alumnat en el desenvolupament de competències patrimonials: conèixer, valorar, conservar i difondre.
- Fomentar l'intercanvi i la contrastació d'experiències amb alumns d'altres zones amb d'altres paisatges culturals significatius.

En definitiva, es pot concloure i posar de relleu el valor i la capacitat educativa que es deriva de l'ús dels paisatges culturals i tot el seu patrimoni històric com a recurs didàctic en el procés d'ensenyança/aprenentatge. I, de forma més explícita, la capacitat que tenen per treballar nocions com la percepció del canvi i la creació de responsabilitat social sobre la conservació i la sostenibilitat de l'entorn, així com l'apreciació i la posada en valor del patrimoni cultural.

8. BIBLIOGRAFIA I FONTS. ORDENANCES. LEGISLACIÓ. INFORMES, ESTUDIS I TREBALLS INÈDITS.

8.1. BIBLIOGRAFIA I FONTS

- ALAPONT, L. *et alii* (2004): «L'arqueologia de l'Horta de València: un món per descobrir», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 47, p. 13-28.
- ALGARRA, V. M. (coord.) (2003): *La Rambleta de la huerta de Favara. Patrimonio histórico y natural de la ciudad de Valencia*, Ajuntament de València, València.
- ALGUER, F. de P. (1828): *Plan sinóptico de las acequias del río Turia, con varias observaciones*, Imprenta de Benito Monfort, València.
- ALMELA I VIVES, F. (1957): *Las riadas del Turia (1321-1949)*, Ajuntament de València, València.
- AÑÓN, C. (2012): «Génesis y desarrollo de la Convención del Patrimonio Mundial: los Paisajes Culturales», en *Paisajes culturales del patrimonio mundial*, Elx, Ajuntament d'Elx, p. 15-24.
- ARASA, F. (1999): «El territorio municipal: caminos, parcelaciones y poblamiento», en *Historia de Valencia*, València, Levante-EMV – Universitat de València, p. 26-29.
- ARNAU, B.; MARTÍ, J. (2000): «Aigua i desenvolupament urbà a *madinat Balansiya* (València). L'excavació d'un molí hidràulic de l'època califal» en GLICK, T. F. - GUINOT, E. - MARTÍNEZ, L. P. (Eds.): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim, p. 165-192.
- ARROYO, F. (1986): «Población y poblamiento en la Huerta de Valencia a fines de la Edad Media», *Cuadernos de Geografía*, 39-40, p. 125-155.
- AZUAR, R. i GUTIÉRREZ, S. (1999): «Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX-XIII)», *Castrum*, 5, p. 201-211.
- BARCELÓ, M. (1989): «El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales», en *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, Almería, vol. 1, p. xv-xl.
- BALLESTER, J. F. (1984): *Orriols. Su historia y su gente*, edició de l'autor, València.

- BAZZANA, A. (1978): «Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire préromain dans la plaine de Castellón», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15, p. 277-292.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1978): «Les tours de defense de la Huerta de Valence au XIIIe s.», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, Madrid, XIV, p. 73-105.
- BORREGO, V., L'ESCRIVÀ, J. i RAMÍREZ, S. (1992): *Mislata: regadiu i séquies*, IV, Ajuntament de Mislata, València.
- BORRULL, F. X. (1831): *Tratado de la distribución de las aguas del río Turia y del Tribunal de los Acequeros de la Huerta de Valencia*, Imprenta de Benito Monfort, València.
- BURRIEL, E. (1971): *La Huerta de Valencia. Zona Sur. Estudio de geografía agraria*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- BUSQUETS I FÀBREGAS, J. (2002): «El paisatge: patrimoni en mutació i recurs didàctic formatiu en l'àmbit europeu», *Temps d'educació*, 26, p. 45-52.
- CALAF, R. i FONTAL, O. (coords.) (2004): *Comunicación educativa del patrimonio: referentes, modelos y ejemplos*, Gijón, Ediciones Trea.
- CANO, G. M. (1974): «Sobre una posible centuriatio en el regadío de la Acequia de Montcada (Valencia)», en *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España*, Madrid, p. 115-127.
- CARMONA, P. (1990): *La formació de la plana al·luvial de València. Geomorfologia, hidrologia i geoarqueologia de l'espai litoral del Túria*, IVEI, València.
- CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 2 vols.
- CHOUQUER, G. (dir.) (1996-1997): *Les formes du paysage*, París, France, 3 volums.
- (2000): *L'étude des Paysages. Essais sur leurs formes et leur histoire*, París, France.
- CUENCA LÓPEZ, J. M. (2003): «Análisis de concepciones sobre la enseñanza del patrimonio en la educación obligatoria», *Enseñanza de las Ciencias Sociales*, 2, p. 37-45.
- ESQUILACHE, F. (2007): *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*, Aldaia, Ajuntament d'Aldaia.
- (2011): «L'evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les séquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'horta de València», *Recerques*, 62, p. 5-36.

- ESTEPA GIMÉNEZ, J. (2001): «El patrimonio en la didáctica de las Ciencias Sociales: obstáculos y propuestas para su tratamiento en el aula», *Íber*, 30, p. 1-7.
- FAUS, A. (1995): «Demarcación y cartografía de la Particular Contribución de Valencia en el siglo XVIII», *Cuadernos de Geografía*, 57, p. 91-108.
- FERNÁNDEZ SALINAS, V. (2005): «Finalidades del patrimonio en la educación», *Investigación en la escuela*, 56, p. 7-18.
- FERRANDO, A. (1979): *Llibre del repartiment de València*, Vicent Garcia, València, 4 vols.
- Fueros y privilegios de la ciudad y Reino de Valencia, relativos a los derechos de la ciudad y su vega en la distribución de las aguas del Turia*, Russafa, 1861.
- FURIÓ, A. i MARTÍNEZ, L. P. (2000): «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval», en *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, p. 19-73.
- GABARDON DE LA BARBA, J. F. (2005): «La enseñanza del patrimonio histórico local en una sociedad multicultural. Una posible revisión curricular», en GARCÍA RUÍZ, C. et alii (Eds.): *Enseñar Ciencias Sociales en una sociedad multicultural. Una mirada desde el Mediterráneo*, Almeria, p. 69-78.
- GÓMEZ, N. P. (1928): *Acerca de las primeras acequias de la Huerta de Valencia*, València.
- GONZÁLEZ MONFORT, N. (2006): *L'ús didàctic i el valor educatiu del patrimoni cultural*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GLICK, T. F. (1998): «Els pagesos i l'organització d'una agricultura d'importació», en *L'Islam i Catalunya*, p. 85-91.
- (2003): *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, Generalitat Valenciana - Biblioteca Valenciana, València (1a edició, *Del Cenia al Segura*, 1988).
- (2007): *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- GLICK, T. F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ, L. P. (eds.) (2000): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Institució Alfons el Magnànim, Estudios Universitarios / 81, València.

- GONZÁLEZ, R. (1995): «Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico», en *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en Al-Andalus*, Almeria, p. 343-360.
- GUICHARD, P. (1976): *Al-Andalus: estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona.
- (2000): «Quelques remarques sur l'agriculture irriguée dans le centre du Pays Valencien», en FURIÓ, A. - LAIRON, A. (Eds.): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Alzira - València, Ajuntament d'Alzira/Universitat de València, p. 75-82.
- (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*, València, Universitat de València.
- GUICHARD, P. i BAZZANA, A. (1981): «Irrigation et société dans l'Espagne orientale au Moyen Age», *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient*, Lyon, p. 115-140.
- GUINOT, E. (2003): «El desplegament feudal sobre el País Valencià. Repartiment i colonització a l'Horta de València: Montcada (1239-1246)», en *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Universitat de València, p. 361-388.
- (2004): «El patrimoni històric de les hortes valencianes», *Saitabi*, Universitat de València, 54, p. 237-253.
- (2005): «L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 51, p. 271-300.
- (2006): «L'expansió econòmica del regnat de Jaume II: la política d'establiment i construcció de molins al regne de València (1291-1327)», *Actes del XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, València.
- (2007a): «El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural», en E. GUINOT i J. TORRÓ (eds.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, PUUV, p. 111-196.
- (2007b): «El gobierno del agua en las huertas medievales mediterráneas: los casos de Valencia y Murcia», en *Estudios dedicados a Ángel Barrios*, Universidad de Salamanca, p. 99-118.
- (2007c): «Construir l'aigua. Sobre l'arquitectura hidràulica i les hortes històriques enteses com una de les Belles Arts», *Tractat de l'Aigua*, Fundació Agua y Progreso-Generalitat Valenciana, 1, p. 34-45.

-
- (2008a): «El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval», en *Historia de la ciudad. V. Tradición y progreso*, Valencia, Icaro-Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia-Universidad Politécnica de Valencia, p. 116-129.
 - (2008b): «Una historia de la Huerta de Valencia», dins *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València*, València, Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana, 2008, p. 60-101.
 - (2009): «De la Vega andalusí a la huerta feudal. Herencia y cambio en el regadío medieval», *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo, Teruel 2008*, Teruel, Centro de Estudios Mudéjares-Instituto de Estudios Turolenses, p. 223-253.
- GUINOT, E. i ESQUILACHE, F. (2010): *Moncada i l'Orde del Temple en el segle XIII. Una comunitat rural de l'Horta de València en temps de Jaume I*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- GUINOT, E. et alii (1999): *La Real Acequia de Moncada*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
- GUINOT, E. i ROMERO, J. (2007): «El Tribunal de les Aigües de l'Horta de València: continuïtat institucional i canvi social», en *Derecho, historia y universidades. Estudios dedicados a Mariano Peset*, vol. I, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 755-769.
- GUINOT, E. i SELMA, S. (2000): *La Acequia Real del Júcar*, Generalitat Valenciana: Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, València.
- (2002): *Las acequias de la Plana de Castelló*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
 - (2003): *Las acequias de Elche y Crevillente*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
 - (2005): *Les séquies de l'Horta nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
 - (2006): *Els regs del Canal Xúquer-Túria*, València, Conselleria d'Agricultura; Generalitat Valenciana.
 - (2008): «L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 3, p. 100-124.
 - (2012): «La construcción del paisaje en una huerta feudal: la Séquia Major de Vila-real (siglos XIII-XV)», en E. GUINOT i J. TORRÓ (eds.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*, València, PUV, p. 103-145.

- GUINOT, E. i TORRÓ, J. (eds.) (2007): *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó, segles XII-XIII*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. (2002): *Didàctica de las ciencias sociales, geografía e historia*, Editorial Graó, 169, Barcelona.
- HERNÁNDEZ CARRETERO, A. M. (2010): «El valor del paisaje cultural como estrategia didáctica», *Tejuelo*, 9, p. 162-178.
- JAUBERT DE PASSÁ, F. (1844): *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, Imprenta de Benito Monfort, València, 2 volums.
- LICERAS RUIZ, A. (2003): *Observar e interpretar el paisaje. Estrategias didácticas*, Granada.
- LÓPEZ GARCÍA, S. (1989): *Aproximación a la historia de Burjassot y su entorno*, Ajuntament de Burjassot, València.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975): : «El origen de los riegos valencianos II. La división del agua», a *Cuadernos de Geografía*, 17, València, 1975, p. 1-38.
- (1989): *Estudios sobre regadíos valencianos*, València, Universitat de València.
- LLOP, J. (1674): *De la institucio, govern politic y juridich, observancies, costums, rentes y obligacions dels oficials de les illustres fabriques vella, dita de Murs e Valls, y nova, dita del Riu, de la insigne, leal y coronada ciutat de Valencia*, Gerónimo Vilagrassa, València.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar*, Est. Literario-Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, Madrid, 2 vols.
- MARCO, J.; MATEU, J.; ROMERO, J. (1994): *Regadíos históricos valencianos: propuestas de rehabilitación*, Conselleria d'Agricultura, València.
- MARKHAM, C. R. (1991): *El regadiu de l'Espanya de l'Est (1867)*, Institució Alfons el Magnànim, València.
- MARTÍ OLTRA, J. (2003): «A la luna de Valencia. Una aproximación arqueológica al espacio periurbano de la ciudad musulmana», en *Historia de la Ciudad*, València, Colegio de Arquitectos de Valencia, p. 55-73.
- (2008): «Las venas de la metrópoli. Séquies, rolls i cadiretes en la ciudad de Valencia», en *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València*, València, Direcció General de Patrimoni, Conselleria de Cultura, Generalitat Valenciana, 2008, p. 102-127.
- MARTÍ, R. i SELMA, S. (1995): «La huerta de la madīna de Šubrub (Segorbe, Castelló)», *Boletín de Arqueología Medieval*, 9, p. 39-51.

- MARTÍNEZ, F. (2006): *Els espais hidràulics de Picassent. L'expansió del regadiu durant els segles XVIII al XX*, Picassent, Ajuntament de Picassent.
- MARTÍNEZ SANMARTÍN, L. P. (2005): «Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València: la sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 51, p. 369-396.
- MATEU, J. F. (1980): «El llano de inundación del Xúquer (País Valencià): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas», *Cuadernos de Geografía*, 27, p. 121-142.
- (1989): «Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval», en *Los paisajes del agua*, València, Universitat de València – Universitat d'Alacant, p. 165-186.
- MONCUSÍ, A. (2008): «La definició i l'activació del patrimoni immaterial. Algunes propostes des de l'etnologia», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 3, p. 73-86.
- PINGARRÓN, E. (1981): «Rastreo de una centuriatio en la zona sur de la Huerta de Valencia», *Cuadernos de Geografía*, 29, p. 161-176.
- Reglamentos y ordenanzas de las principales acequias del Reino de Valencia*, València, 1846.
- RIBERA, A. (2002): «La fundación de Valencia y su impacto en el paisaje», en *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, p. 43.
- ROMERO, J. (1983): *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea: los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*, Madrid.
- ROMERO, J. i HERNÁNDEZ, J. L. (1980): *Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- ROSSELLÓ, V. M. (1989): «Els molins d'aigua de l'Horta de València», en *Los paisajes del agua*, València, Universitat de València – Universitat d'Alacant, p. 317-345.
- SANCHIS, C. (2001): *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*, Universitat de València, València.
- (2004a): «Les terres de l'Horta de València. Crònica de la recent reducció superficial del regadiu històric», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 47, p. 111-127.
- (2004b): «Acequias, saneamiento y trazados urbanos en Valencia», en *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, Icaro-Universitat de València, p. 91-105.

- SELMA, S. (1989): «La integración de los molinos en un sistema hidráulico: la alquería de Artana (Serra d'Espadà, Castelló)», en *I Coloquio Historia y Medio Físico. El agua en zonas áridas: arqueología e historia*, Almería, t. 2, p. 713-736.
- (1991): «El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la Serra d'Espadà (Castelló)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, Madrid, vol. xxvii (1), p. 65-100.
- (1993a): *Els molins d'aigua medievals a sharq al-Andalus*, Onda (Castelló), Ajuntament d'Onda, Ibn al-Abbar, II.
- (1993b): «Conquesta feudal i creació de monopolis de renda al País Valencià», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. LXIX, p. 333-355.
- (1993c): «Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 15, p. 11-26.
- (1994): «Evolució des de l'època andalusí de l'espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)», en *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, vol. III, p. 567-574.
- (1995): «Acequia», «Acueducto», «Embalse», «Irrigación», «Molino», «Molino harinero» i «Presas», en M. CERDÀ i M. GARCÍA BONAFÉ (dirs.): *Enciclopedia Valenciana de Arqueología Industrial*, València, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, p. 15-17, 19-20, 259-261, 355-358, 428-429, 429-431 i 514-517, respectivament.
- (1997): «Caracterización y funcionamiento del molino hidráulico andalusí (raha)», *Iª Jornadas Nacionales sobre Molinología*, en *Cadernos do Seminario de Sargadelos*, 75, A Coruña, p. 39-52.
- (1999a): «Alquerías, torres, rafaes y reales», *Historia de Valencia*, València, EPV, p. 66-68.
- (1999b): «Hidraulisme medieval al territori d'Onda», *Butlletí d'Estudis Municipals*, 1, Onda, p. 179-194.
- (2000a): «De la construcció islàmica al casalic modern: l'evolució del molí hidràulic valencià», en GLICK, T. F. - GUINOT, E. - MARTÍNEZ, L. P. (Eds.): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim, p. 101-163.
- (2000b): «Poblament i molins al districte islàmic de la Madina Al-Jazira Suqr (Alzira, la Ribera)», en FURIÓ, A. - LAIRON, A. (Eds.): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*. Alzira - València, Ajuntament d'Alzira/Universitat de València, p. 89-105.

-
- (2005): «Aigua i terra a la plana del Millars. La sentència arbitral de 1347», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 51, p. 397-406.
 - (2007a): «Territorio y poblamiento en el Sharq al-Andalus», en *La Gran Historia de la Comunitat Valenciana*, volum 3 (Ocho siglos de historia medieval), Levante-EMV, Editorial Prensa Valenciana, València, p. 24-27.
 - (2007b): «La cultura del *balad* Balansiya, el legado andalusí», en *La Gran Historia de la Comunitat Valenciana*, volum 3 (Ocho siglos de historia medieval), Levante-EMV, Editorial Prensa Valenciana, València, p. 28-33.
 - (2014): «Paisajes históricos y toponimia para una educación intercultural en Ciencias Sociales», *Actas Décimo Congreso Internacional - Educación, Cultura y Desarrollo*, Màlaga, p. 1-9.
 - (en premsa-a): «Migracions mil·lenàries i llegat patrimonial: un recurs didàctic i intercultural per fomentar la cooperació», *III Congrés Internacional de Cooperació al Desenvolupament*, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, novembre 2013.
 - (en premsa-b): «El paisaje cultural de las huertas históricas valencianas como modelo de aprendizaje del entorno», *I Congreso Internacional Patrimonio y Educación*, Universidad de Granada - Universidad Complutense de Madrid - Universidade do Porto, Granada, maig 2014.
- SELMA, S.; SORIANO, J.; LLORÍA, R. (1999): «Transformaciones del espacio agrario y construcción generalizada de molinos durante el siglo XVIII en el norte del País Valenciano», *Actas de las II Jornadas de Molinología*, Terrassa, p. 162-176.
- SORIANO, J.; LLORÍA, R.; SELMA, S.; (1999): «El sistema de poblament de la Vall de Catí. Una aproximació geohistòrica», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 61, Benicarló (Castelló), p. 13-32.
- TARÍN, R. (2002): *Drets i regadius de l'horta de Picanya*, Ajuntament de Picanya.
- TEIXEIRA, S. (2006): «Educación patrimonial: alfabetización cultural para la ciudadanía», *Estudios Pedagógicos*, XXXII, 2.
- TEIXIDOR, M. J. i DOMINGO, C. (1989): «Les séquies i els traçats urbans a València», en *Los paisajes del agua*, València, Universitat de València – Universitat d'Alacant, p. 287-301.
- TELLO, E. (1999): «La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación coevolutiva», *Historia Agraria*, 19, p. 195-212.

- TORRÓ, J. (1988-89): «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsament del poblament mudèjar. *La Montanea Valencie (1286-1291)*», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 7, p. 95-124.
- (2005): «Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: Les transformacions de la colonització cristiana», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, València, 51, p. 301-356.
- (2009): «Després dels musulmans : les primeres operacions colonitzadores al regne de València i la qüestió de les tècniques hidràuliques», en *Arqueologia medieval: la transformació de la frontera medieval musulmana: II curs internacional d'arqueologia medieval*, Lleida, Pagès, 2009, p. 93-118.

Fonts d'Arxiu:

ARV (Arxiu del Regne de València)

ADPV (Arxiu de la Diputació Provincial de València)

AHMV (Arxiu Històric Municipal de València)

8.2. ORDENANCES

Ordenanzas que deberán observar los interesados de la acequia de Mestalla, aprobadas por el Real y Supremo Consejo de Castilla en 9 de julio de 1771. Mandadas reimprimir por la junta de Gobierno de dicha acequia en 1909. Imprenta de J. Nácher, València, 1909, 81 pàg.

Ordenanzas que deberán observar los interesados de la Azequia de Rascaña, aprobadas por el Real y supremo Consejo de Castilla, en 12 de febrero de 1765. Imprenta de Salvador Faulí, València, any 1778, 35 pàg.

Ordenanzas para el buen gobierno y justa distribución de las aguas de la Acequia de Tormos, aprobadas por Real Orden de 10 de junio de 1843. Talleres Gráficos Ripoll, València, 1972, 35 pàg.

Capítols i ordenacions fets y fetes per los elets de la céquia de Rovella per a el bon govern en comú, y en particular de ella, ab delliberació rebuda per Emmanuel Molnér, notari, síndich de dita comuna, en lo primer de maig 1699, en la qual delliberació es troben los noms y poders de tots y cascú dels Elets, y dels Capítols y ordinacions decretats sens llimitació alguna per lo tribunal de la Real Audiència, ab Real Provisió publicada en 27 de juliol 1699 per Vicent de Saboya, generós, escrivà de manament en lloch de Eusebi de Benavides, cavaller, també escrivà de manament. València, s.i., s.a. 24 pàg.

Ordenanzas de la acequia de Robella cuya aprobación proponen a la junta general de la Comunidad la comisión nombrada para redactarlas y los señores adjuntos que a la misma se designaron en la extraordinaria de 15 de marzo. València, Imprenta de J.M. Navarro, 1895. Reimpresió: Ordenanzas de la acequia de Robella. Reglamento del síndico y reglamento para el jurado de riegos. València, Imprenta Nácher, 1986, 67 pàg.

Capítols e ordenacions fets y estatuhides per a el bon govern y conservació de la comuna y céquia de Favara, per los elets y sindich de ella. Ab acte rebut per Jusep Orient y Làtzer, síndich, notari de dita comuna en 18 de mars de 1701, ab sa decretació al peu continuada. Imprenta de J. Nàcher, València, 1952, 76 pàg.

Ordenanzas de la azequia de Mislata. Vega de Valencia. Aprobadas por el Real y Supremo Consejo de Castilla, por despacho del rey don Fernando VI, dado en Madrid a treinta de junio de 1751. Imprenta de J. Nàcher, València, 1952, 40 pàg.

Ordenanzas para el régimen y gobierno de la acequia de Chirivella, brazo de la de Mislata, mandadas observar en virtud de Real provisión expedida en 1 de diciembre de 1792, cuya impresión se acordó en Junta general de regantes celebrada en 15 de mayo de 1864. Hijos de N. Regolf, València, 1943, 14 pàg.

Capítulos y ordinaciones hechos y hechas por los electos de la acequia de Cuart, habiendo poder amplísimo de la acequia u consejo general de aquella para el bueno gobierno y administración de dicha acequia y común, Valencia, 1709. Imprenta de J. Marí Montañana, València, s.a.

Ordenanzas para la distribución y gobierno de las aguas de la acequia de Benacher y Faytanar, dispuestas por el común de regantes de la misma, con escritura ante Pedro Juan Navarro en 7 de abril de 1732, aprobadas por SM. Imprenta de Benito Monfort, València, 1776, 55 pàg.

Memoria razonada que la comisión Especial Directiva de las obras de la nueva acequia de Faitanar presenta a la junta General de propietarios. València, s.n., 1848. 11 pàg.

8.3. LEGISLACIÓ

Convenció per a la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial, aprovada el 17 d'octubre de 2003 en la 32ª reunió de la UNESCO celebrada a París del 29 de setembre al 17 d'octubre del mateix any.

Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural, aprovada el 16 de novembre de 1972 en la 17ª reunió de la UNESCO celebrada a París del 17 d'octubre al 21 de novembre del mateix any.

Conveni Europeu del Paisatge, aprovat pels estats membres del Consell d'Europa en la reunió celebrada a Florència el 20 d'octubre de 2000.

Declaració Universal sobre la Diversitat Cultural, UNESCO, 2011.

Decret 55/2006, de 28 d'abril, del Consell, pel qual es declara Bé d'Interés Cultural, amb la categoria de Monument, l'aqüeducte els Arcs de Manises. [2006/X5050]

- Decret 67/2006*, de 12 de maig, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament d'Ordenació i Gestió Territorial i Urbanística. [2006/6112]
- Decret 73/2006*, de 26 de maig, del Consell, pel qual es declara Bé d'Interés Cultural Immaterial el Tribunal de les Aigües de l'Horta de València. [2006/X6401]
- Decret 133/2006*, de 29 de setembre, del Consell, pel qual es declara Bé d'Interés Cultural, amb la categoria de Monument, el tram històric de la séquia de Mislata a Quart de Poblet. [2006/11254]
- Decret 148/2006*, de 6 d'octubre, del Consell, pel qual es declaren Béns d'Interés Cultural, amb la categoria de Monument, els assuts de les séquies del Tribunal de les Aigües de València i de la séquia Real de Moncada, situats a València, Paterna, Quart de Poblet i Manises, i es declara el conjunt històric que formen. [2006/11675]
- Decret 111/2007*, de 20 de juliol, del Consell, pel qual s'establix el currículum de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana. [2007/9730]
- Decret 112/2007*, de 20 de juliol, del Consell, pel qual s'establix el currículum de l'Educació Secundària Obligatòria a la Comunitat Valenciana. [2007/9717]
- Decret 38/2008*, de 28 de març, del Consell, pel qual s'establix el currículum del segon cicle de l'Educació Infantil a la Comunitat Valenciana. [2008/3838]
- Decret 108/2014*, de 4 de juliol, del Consell, pel qual estableix el currículum i desplega l'ordenació general de l'Educació Primària a la Comunitat Valenciana. [2014/6347]
- Dictamen del Consell Valencià de Cultura sobre la conservació de l'horta de valència*, ponència específica aprovada en el Ple del 8 de maig de 2000.
- Llei 4/1998*, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià. [1998/5159]
- Llei 7/2004*, de 19 d'octubre, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià. [2004/10667]
- Llei 5/2007*, de 9 de febrer, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià. [2007/1870]
- Llei 4/2004*, de 30 de juny, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge. [2004/6916]

Llei 16/2005, de 30 de desembre, de la Generalitat, Urbanística Valenciana. [2005/14692]

Modificacions a la Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural, aprovades pel Comité del Patrimoni Cultural en la seua 16ª reunió celebrada a Santa Fe (EUA), del 7 al 14 de desembre de 1992.

Recomanació de la UNESCO sobre la Salvaguarda de la cultura tradicional i popular, de 1989.

Resolució de 23 de juny de 2010, del conseller de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge, per la qual se sotmet novament a informació pública el projecte de decret del Consell d'aprovació del Pla d'Acció Territorial de Protecció de l'Horta de València [2010/7448]

8.4 INFORMES, ESTUDIS I TREBALLS INÈDITS (EN POSSESSIÓ DE LES ADMINISTRACIONS I LES EMPRESES CORRESPONENTS)

- GUINOT, E.; SELMA, S. (2005): *Les séquies de l'Horta sud de València: Rovella, Favara, Mislata-Xirivella, Benàger-Faitanar i Quart*, València, Conselleria d'Agricultura de la Generalitat Valenciana, (inèdit).
- GUINOT, E.; SELMA, S.; LLORÍA, R. (2002a): *Informe sobre l'inventari, estudi i avaluació del patrimoni hidràulic de les séquies Majors de Castelló i Almassora (la Plana Alta, Castelló)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2002.
- (2002b): *Informe sobre l'inventari, estudi i avaluació del patrimoni hidràulic de les séquies majors de Vila-real, Borriana i Nules (la Plana Baixa, Castelló)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2002.
- (2003): *Informe: El patrimoni hidràulic de les séquies del Tribunal de les Aigües de València*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2003.
- (2005): *Informe: El patrimoni hidràulic de les séquies dels pobles castell al riu Túria (València)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2005.
- (2006): *Informe sobre l'inventari i avaluació del patrimoni hidràulic de la Reial Séquia de Montcada (València)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2006.
- GUINOT, E.; SELMA, S.; ESQUILACHE, F. (2006a): *Informe sobre el paisaje histórico de la Huerta de Valencia (Huerta de la acequia de Faitanar – Andarella), afectada por la construcción de la plataforma ferroviaria del AVE Madrid – Comunidad Valenciana (tramo Picanya – Valencia)*, per a ADIF (Administrador de Infraestructuras Ferroviarias)/UTE Picanya, juny de 2006.
- (2006b): *Informe sobre el paisaje histórico de la Huerta de Valencia (Huerta de la acequia de Favara), afectada por la construcción de la plataforma ferroviaria del AVE Madrid – Comunidad Valenciana (tramo Valencia – Pista de Silla)*, per a ADIF (Administrador de Infraestructuras Ferroviarias)/ETT Proyectos SL, juliol de 2006.

- (2006c): *Informe sobre el paisaje histórico de la Huerta de Valencia afectado por la construcción de la plataforma ferroviaria del AVE Madrid – Comunidad Valenciana (tramo Aldaia – Picanya). Parte 1: huerta de la acequia de Benàger*, per a ADIF (Administrador de Infraestructuras Ferroviarias)/AVE Aldaya UTE, juliol de 2006.
 - (2006d): *Informe sobre el paisaje histórico de la Huerta de Valencia afectado por la construcción de la plataforma ferroviaria del AVE Madrid – Comunidad Valenciana (tramo Aldaia – Picanya). Parte 2: de la autovía E-15 a la huerta de Torrent*, per a ADIF (Administrador de Infraestructuras Ferroviarias)/AVE Aldaya UTE, octubre de 2006.
- SELMA, S. (2002): *Estudi, descripció i catalogació arxivística dels fons sobre aigües de Vicente Giner Boira de la Biblioteca Valenciana*, per a la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, novembre de 2002.
- (2006): *Memòria: Excavació arqueològica a les Llungües del Raig de la Séquia de Tormos (València, L'Horta)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, octubre de 2006.
- SELMA, S.; LLORÍA, R. (1999): *Elaboració del projecte expositiu i muntatge del Museu de l'Horta a la localitat d'Almàssera (València)*, per encàrrec de l'Ajuntament d'Almàssera i la Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació de la Generalitat Valenciana, maig de 1999.

9. PLANIMETRIES I MATERIAL GRÀFIC

I - Marc general

1. Xarxa de séquies de la Vega de València sobre fotografia aèria i marc geogràfic.
2. Plànol general del Patrimoni hidràulic de la Vega de València (séquies, elements construïts i hortes). E 1:20000

II - Escala mitjana (l'Horta nord de la Vega)

1. Séquies de la part nord de l'Horta de València (Mestalla, Rascanya i Tormos).
2. Patrimoni hidràulic de la part nord de l'Horta de València (construccions i elements hidràulics).
3. Superfícies històriques de reg de les séquies de la part nord de l'Horta de València (Mestalla, Rascanya i Tormos).

III - Escala de proximitat (detalls de l'Horta de Faitanar)

1. Plànol de situació.
2. Plànol d'emplaçament, amb les séquies principals i els paleocanals.
3. Xarxa hidràulica (séquies i braços).
4. Xarxa de camins i poblament d'època medieval (sobre fotografia aèria).
5. Xarxa de camins i poblament d'època contemporània (sobre fotografia aèria).
6. Xarxa hidràulica, de camins i poblament medieval.
7. Xarxa hidràulica, de camins i poblament contemporani.

IV - Fotografies

1. Séquies, camins i poblament (A i B Faitanar; C Favara; D Benàger).
2. Séquies de terra (A Faitanar; B Benàger; C Favara).
3. Camps cultivats (A Faitanar; B Benàger; C Favara).
4. Caixers nous i traçats antics (A i B Faitanar; C Benàger; D Favara).
5. Treballar i regar els camps.
6. L'Horta.

I - Marc general

1. Xarxa de séquies de la Vega de València sobre fotografia aèria i marc geogràfic.
2. Plànol general del Patrimoni hidràulic de la Vega de València (séquies, elements construïts i hortes). E 1:20000

1. Xarxa de séquies de la Vega de València sobre fotografia aèria

2. Plànol general del Patrimoni hidràulic de la Vega de València (séquies, elements construïts i hortes). E 1:20000

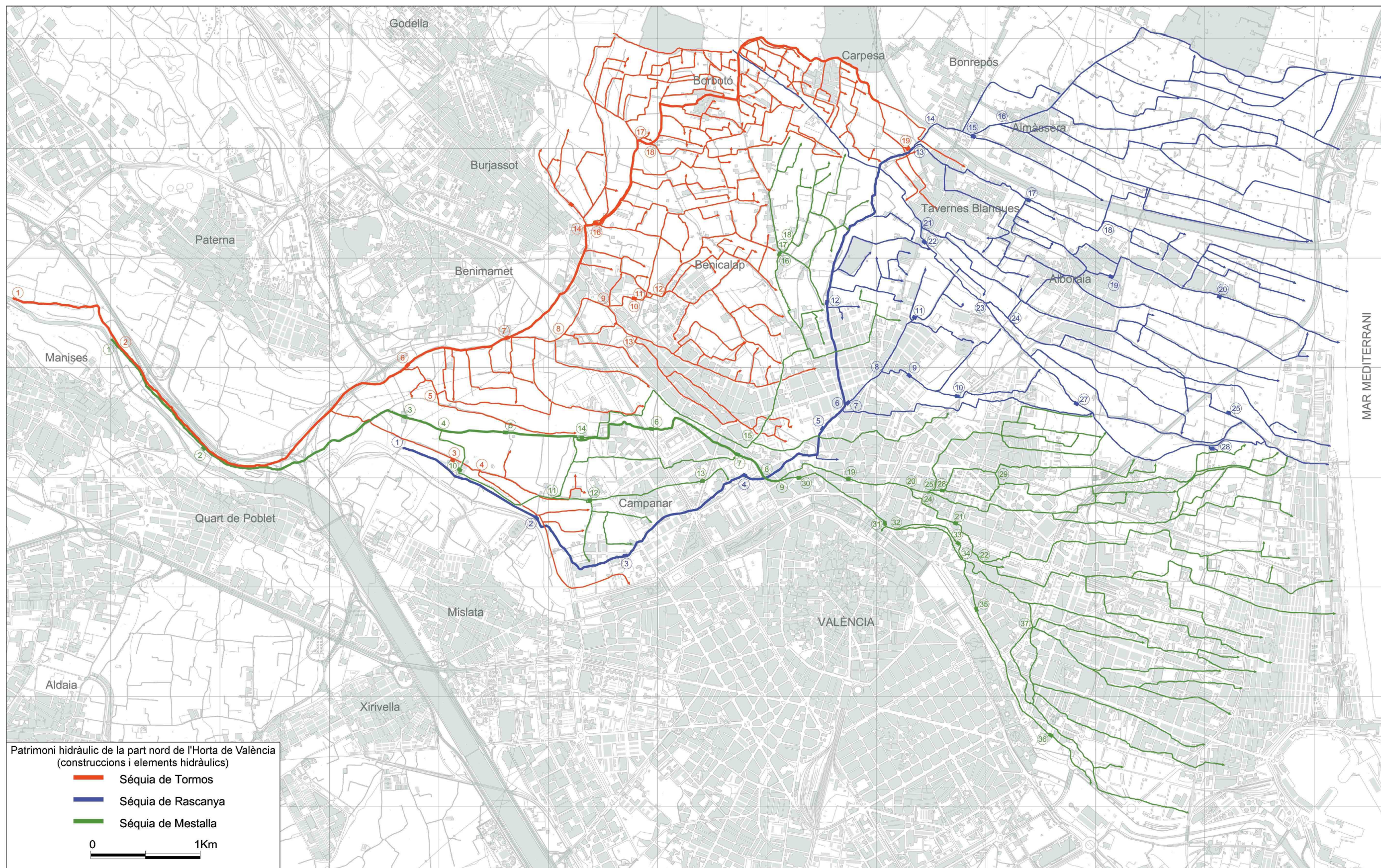
* (El document, ateses les seues dimensions, es troba encartat a la contraportada d'este volum).

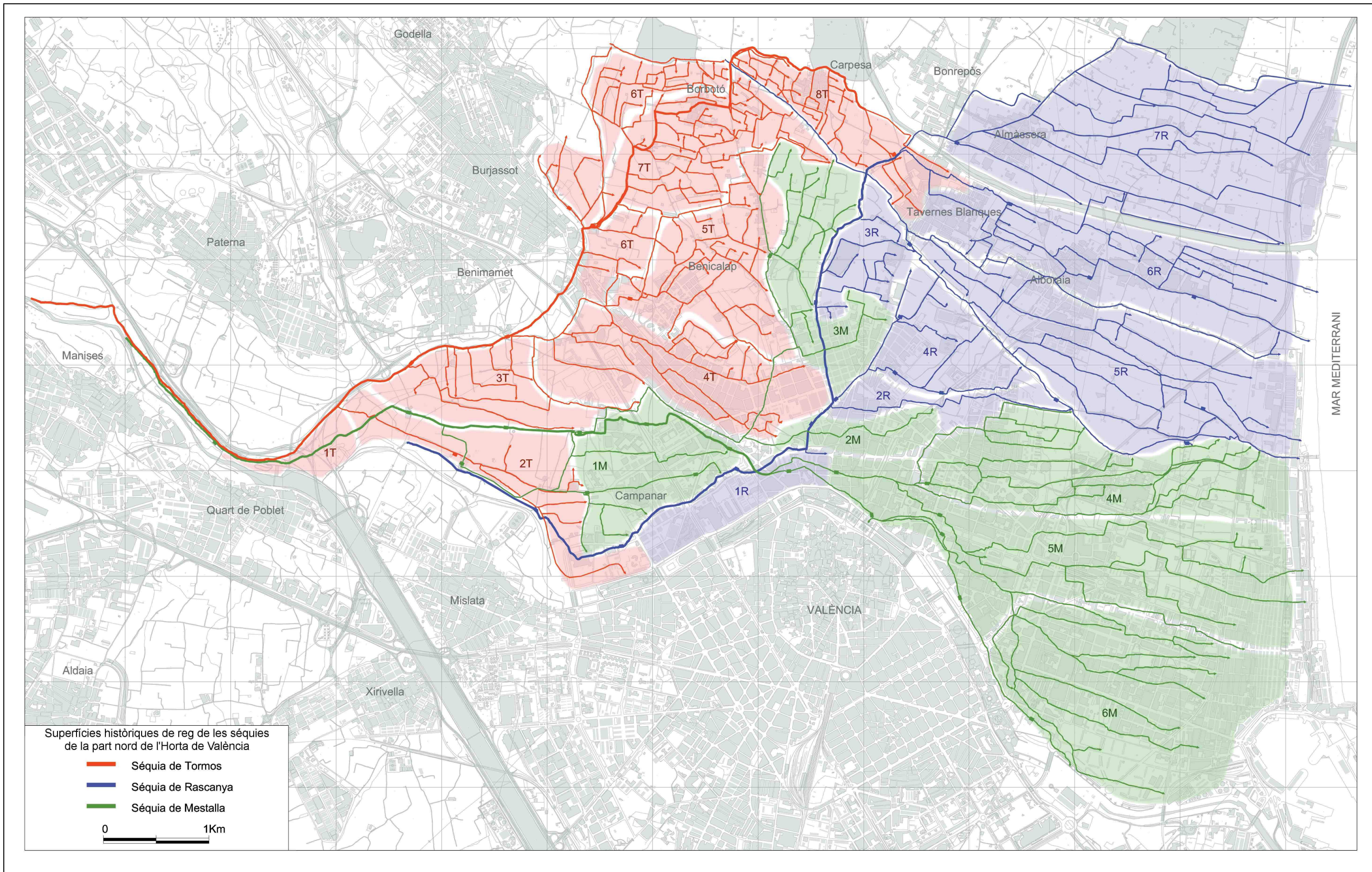
II - Escala mitjana (l'Horta nord de la Vega)

1. Séquies de la part nord de l'Horta de València (Mestalla, Rascanya i Tormos).
2. Patrimoni hidràulic de la part nord de l'Horta de València (construccions i elements hidràulics).²⁶
3. Superfícies històriques de reg de les séquies de la part nord de l'Horta de València (Mestalla, Rascanya i Tormos).²⁷

²⁶ Les numeracions que apareixen als plànols es corresponen amb les llistes que figuren dins del capítol **5.1 Elements construïts a les séquies**.

²⁷ Les referències de les superfícies es corresponen amb la informació que figura al capítol **4.4. El traçat de les séquies i l'espai de les hortes**.

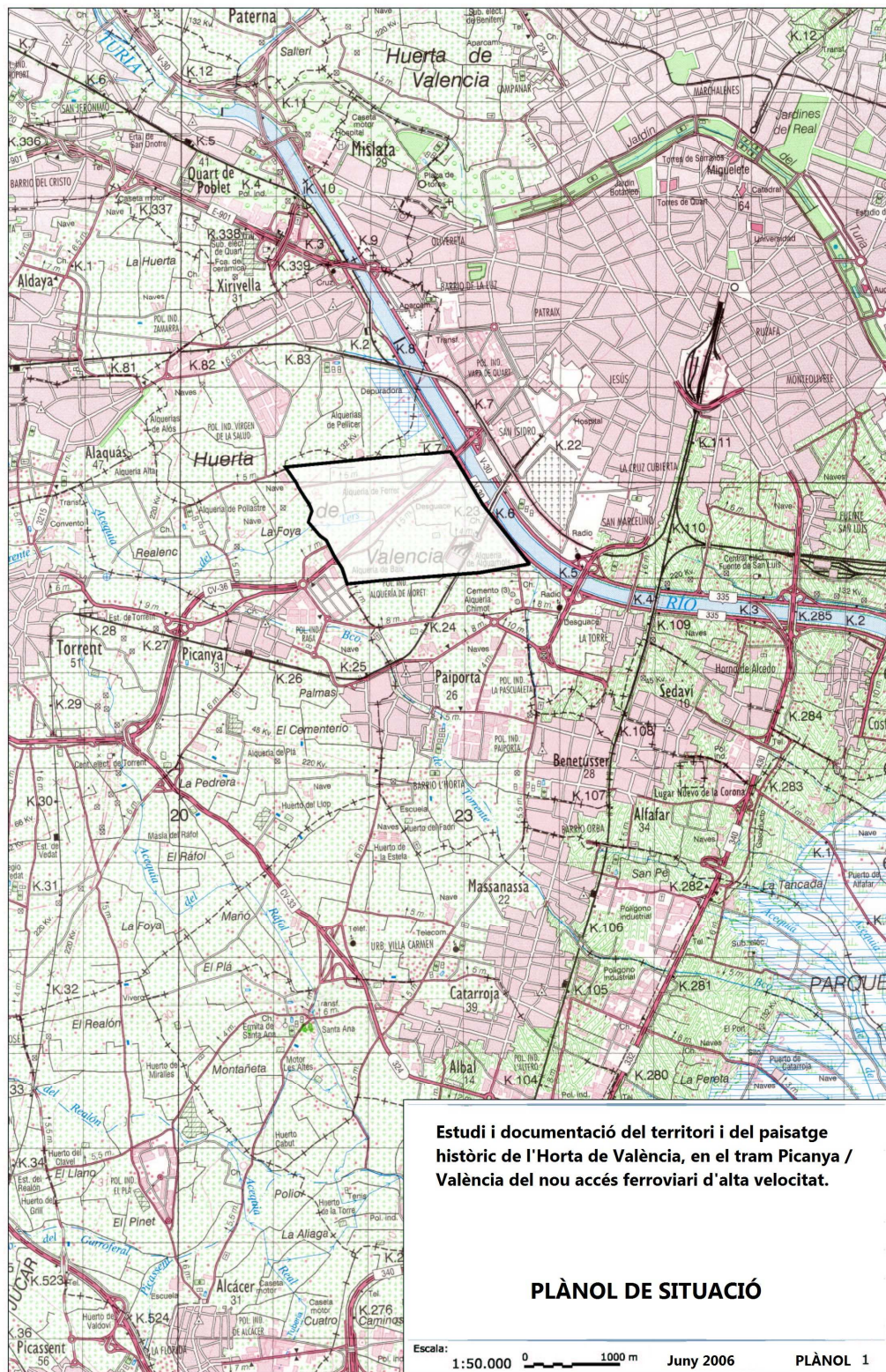

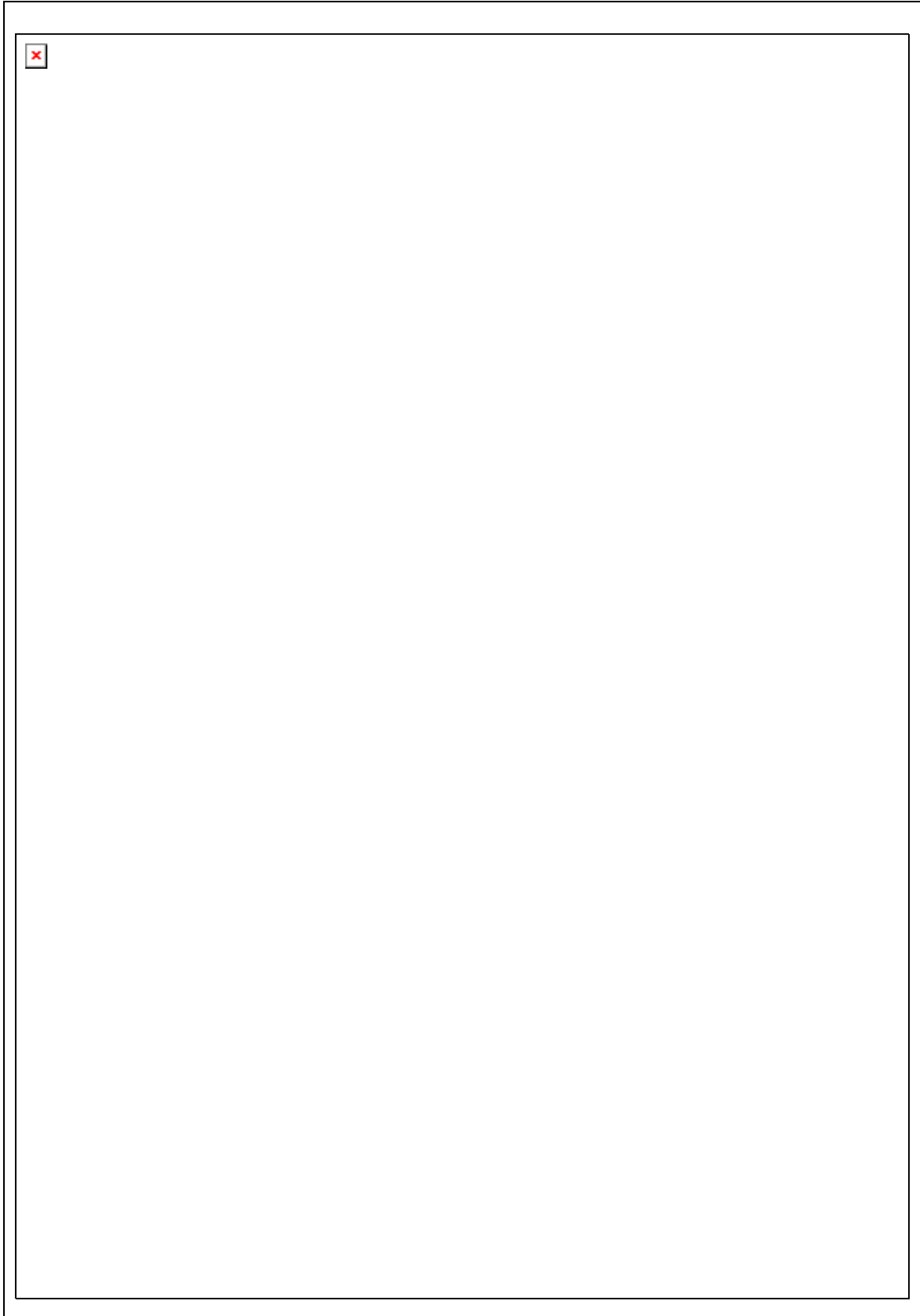

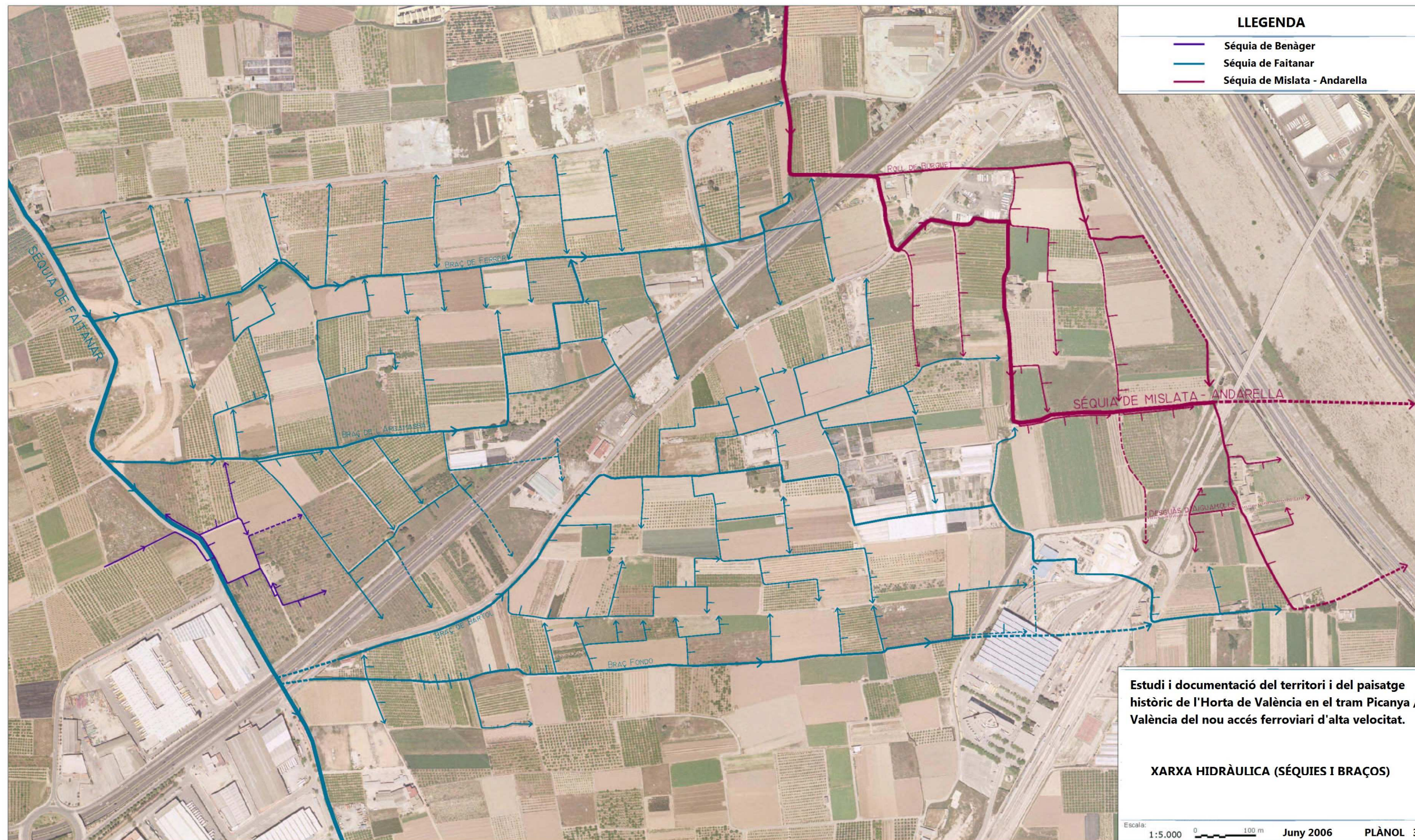
III - Escala de proximitat (detalls de l'Horta de Faitanar)²⁸

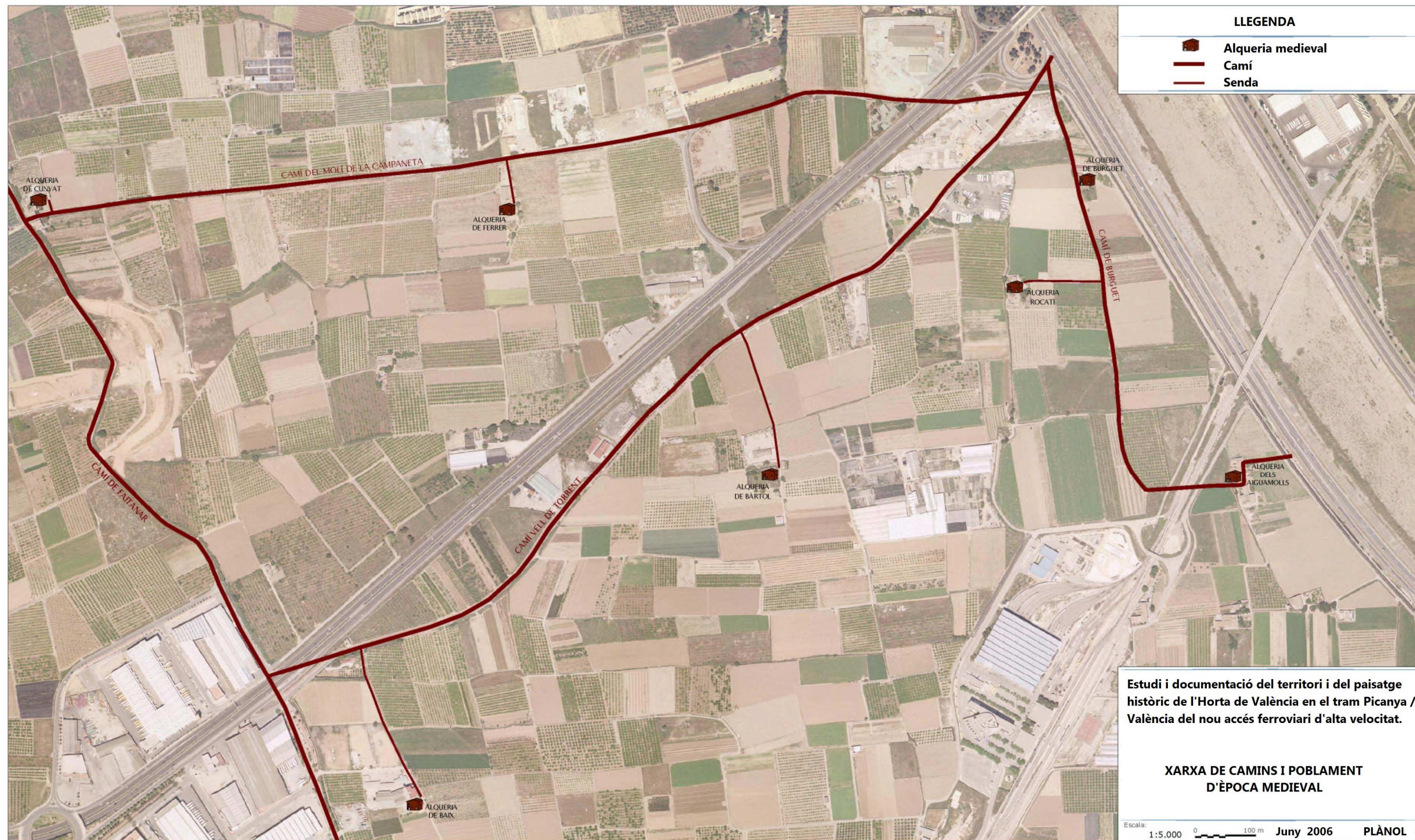
1. Plànol de situació.
2. Plànol d'emplaçament, amb les séquies principals i els paleocanals.
3. Xarxa hidràulica (séquies i braços).
4. Xarxa de camins i poblament d'època medieval (sobre fotografia aèria).
5. Xarxa de camins i poblament d'època contemporània (sobre fotografia aèria).
6. Xarxa hidràulica, de camins i poblament medieval.
7. Xarxa hidràulica, de camins i poblament contemporani.

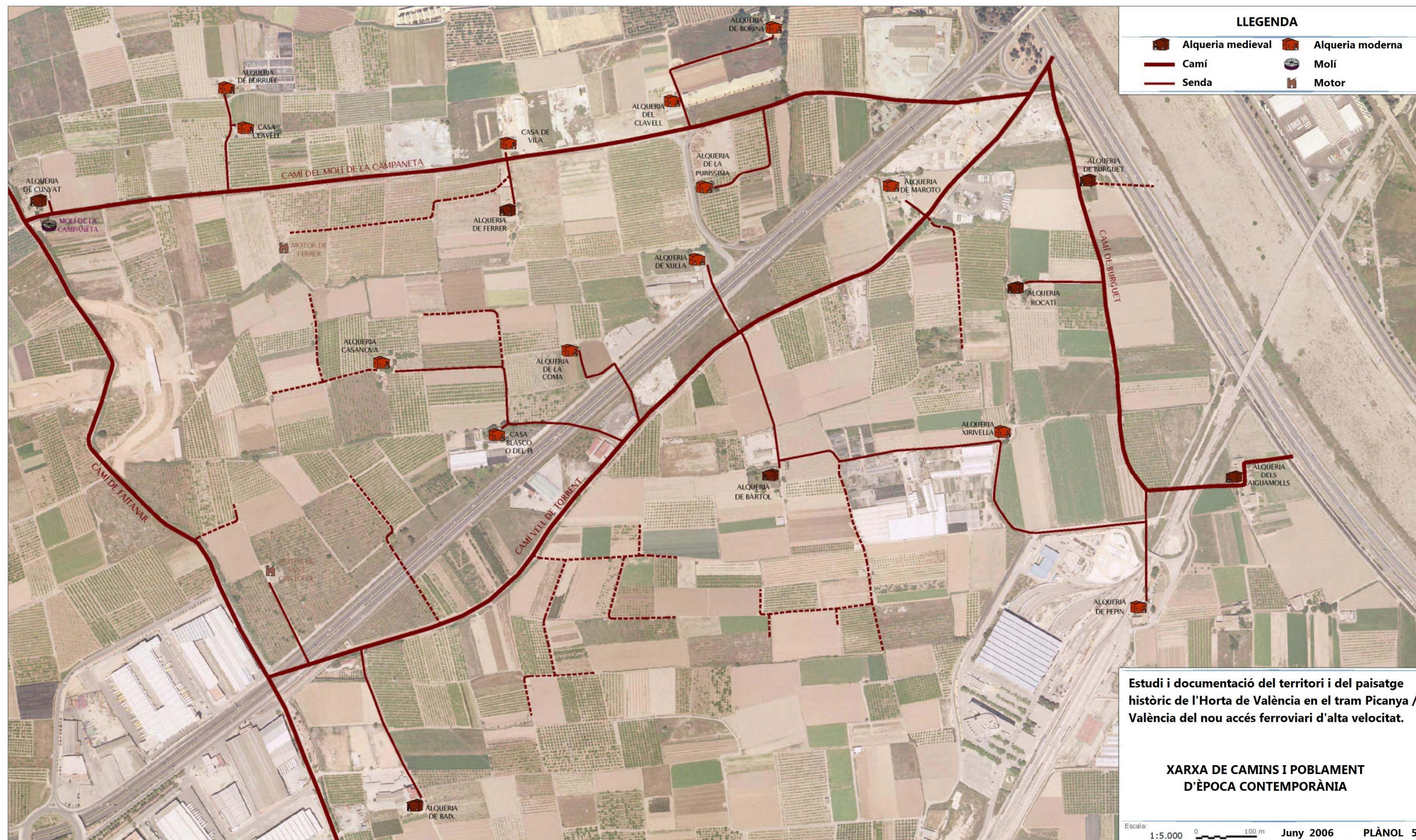
²⁸ Els plànols utilitzats corresponen a l'estudi de detall que férem en el tram de l'horta de Picanya-València perquè es veié afectat per la construcció del AVE Madrid - Comunitat Valenciana.

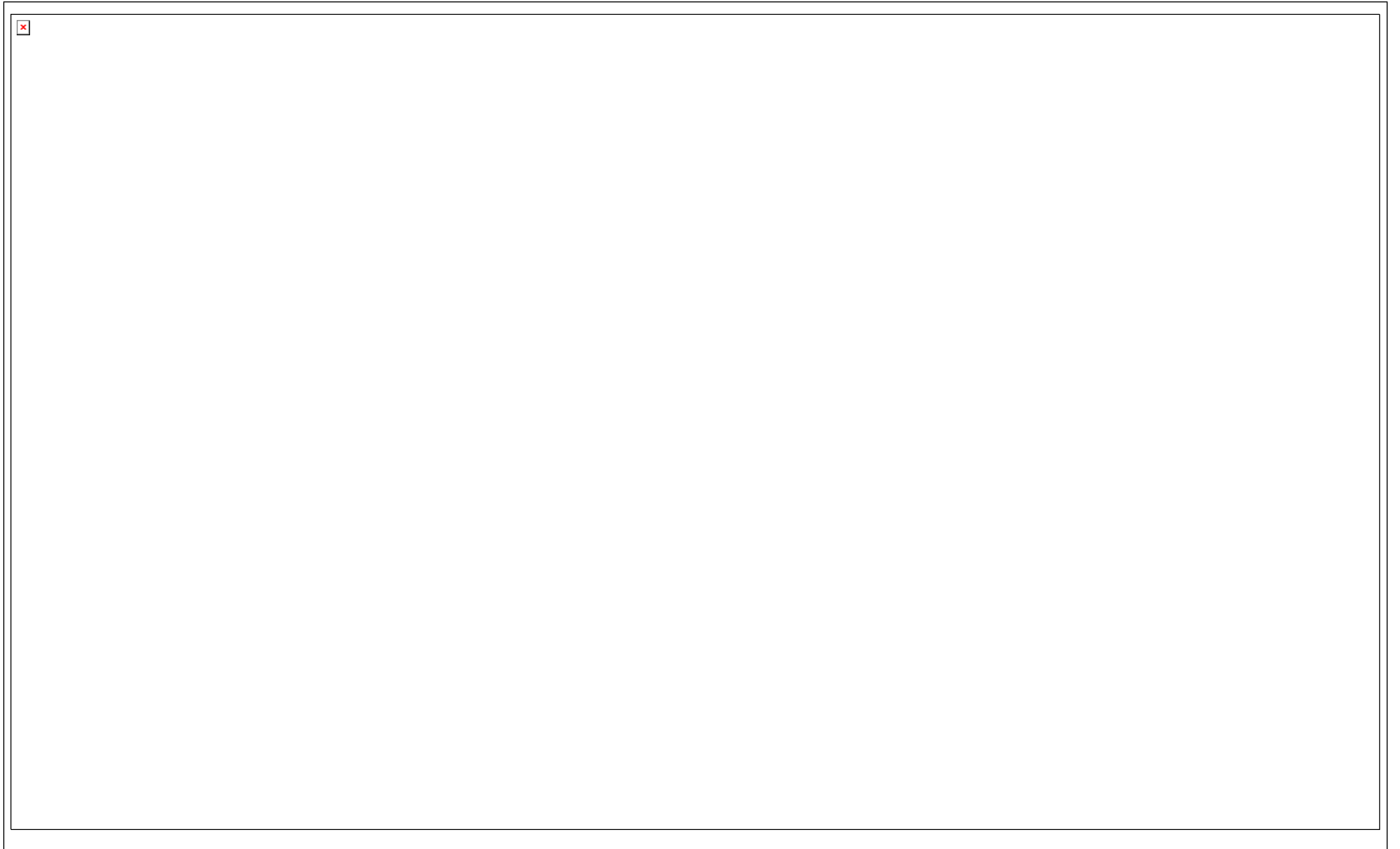

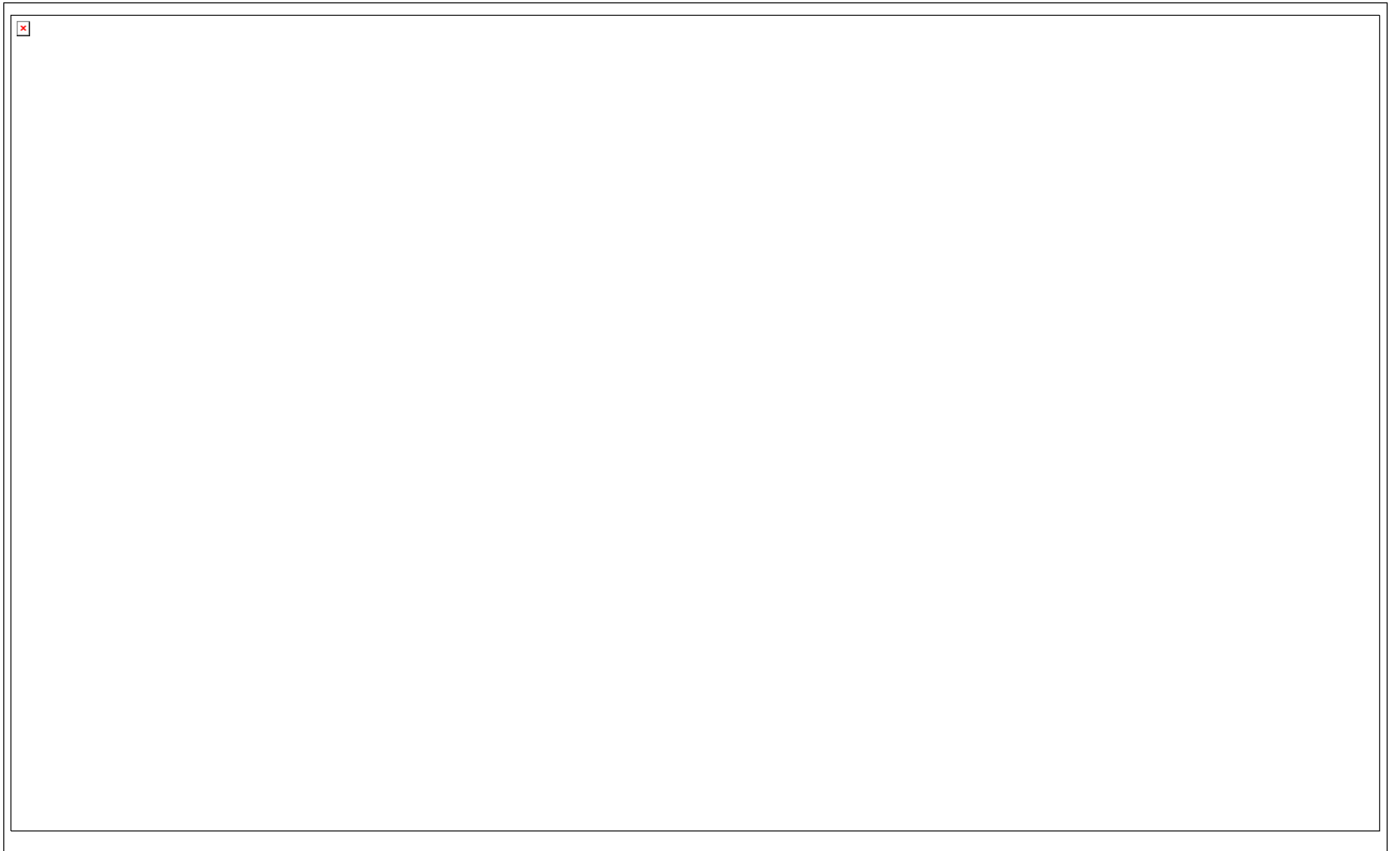

IV - Fotografies

1. Séquies, camins i poblament (A i B Faitanar; C Favara; D Benàger).
2. Séquies de terra (A Faitanar; B Benàger; C Favara).
3. Camps cultivats (A Faitanar; B Benàger; C Favara).
4. Caixers nous i traçats antics (A i B Faitanar; C Benàger; D Favara).
5. Treballar i regar els camps.
6. L'Horta.

1. Séquies, camins i poblament (A i B Faitanar; C Favara; D Benàger)

A

B

C

D

2. Séquies de terra (A Faitanar; B Benàger; C Favara)

A

B

C

3. Camps cultivats (A Faitanar; B Benàger; C Favara)

A

B

C

4. Caixers nous i traçats antics (A i B Faitanar; C Benàger; D Favara)

A

B

C

D

5. Treballar i regar els camps

A

B

C

6. L'Horta

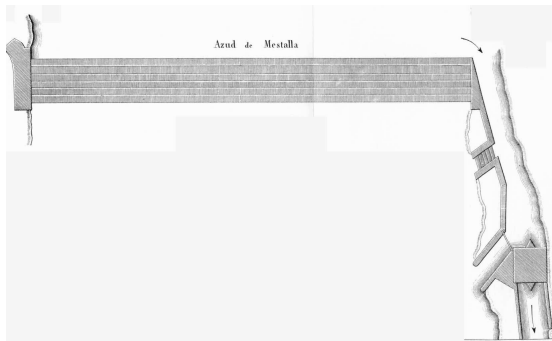
ANNEX I

CATÀLEG DE CONSTRUCCIONS I ELEMENTS HIDRÀULICS INVENTARIATS DE LES SÉQUIES DE
LA VEGA DE VALÈNCIA

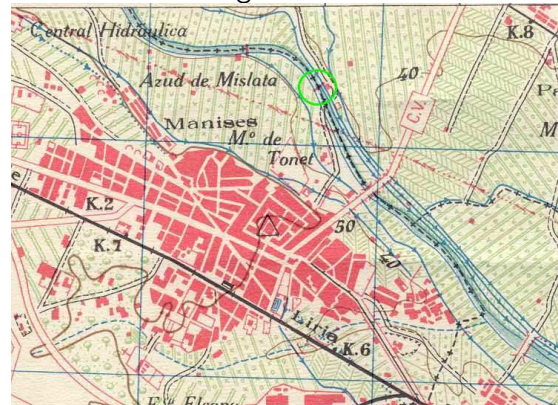
ASSUT, GOLA I ALMENARA DE MESTALLA

Croquis

Cartografia 1:50000

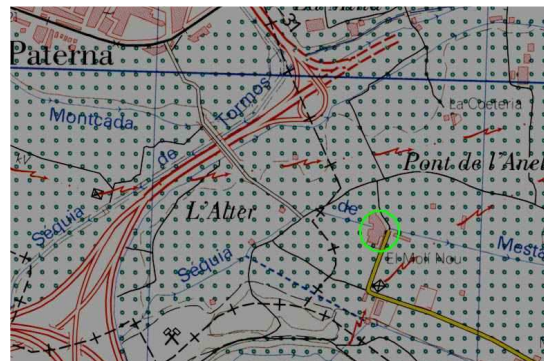
MOLÍ DE SAIDIA O MOLÍ NOU

Croquis

Cartografia 1:50000

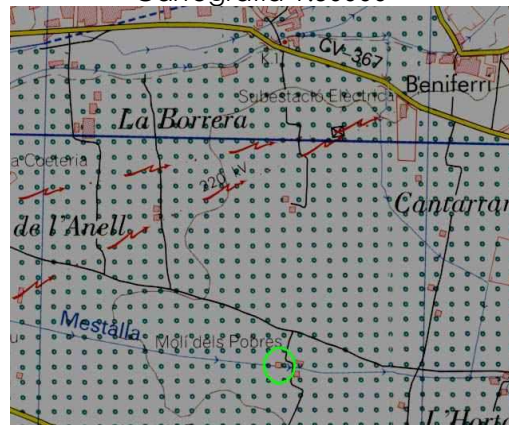
MOLÍ DE POBRES

Croquis

Cartografia 1:50000

MOLÍ DELS ALTERS

Croquis

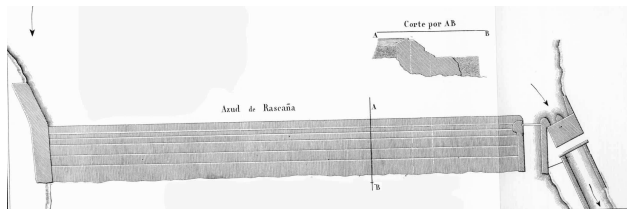
Cartografia 1:50000

ASSUT, GOLA I ALMENARA DE RASCANYA

Croquis

Cartografia 1:50000

MOLÍ DEL SOL

Croquis

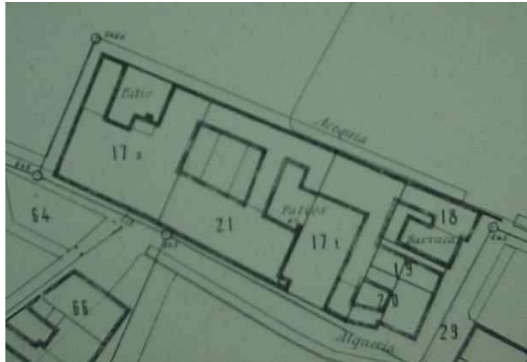
Cartografia 1:50000

MOLÍ DE SANT MIQUEL

Croquis

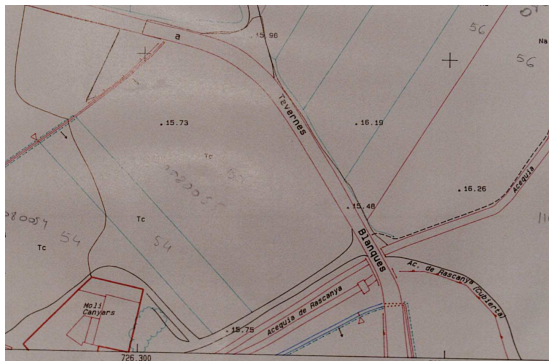
Cartografia 1:50000

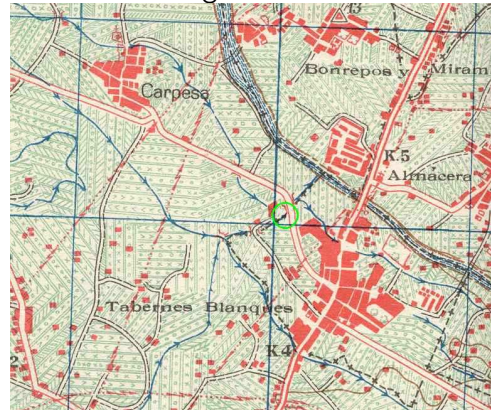
LLENGÜES D'ALBORAIA - ALMÀSSERA

Croquis

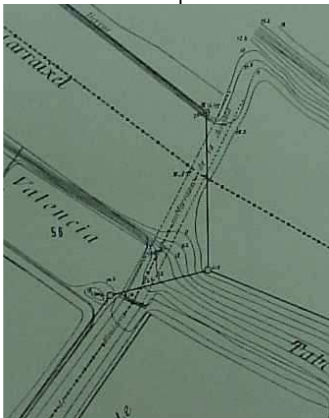
Cartografia 1:50000

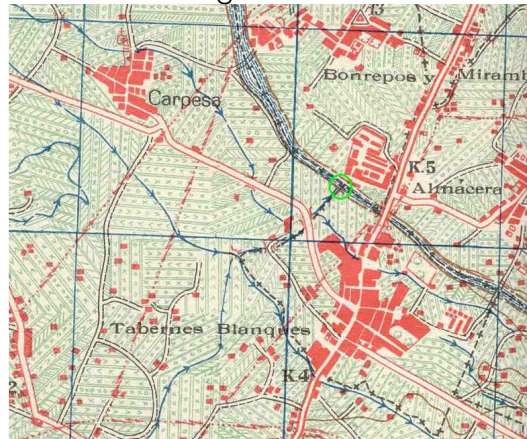
CANO DEL CARRAIXET

Croquis

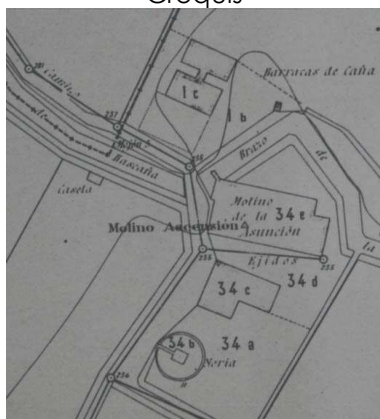
Cartografia 1:50000

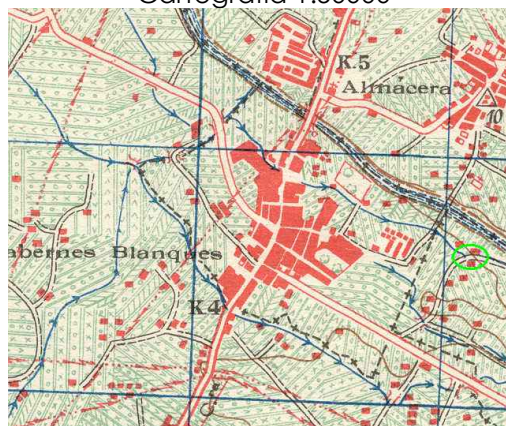
MOLÍ DE LA BARRACA O DE L'ASCENCIÓ

Croquis

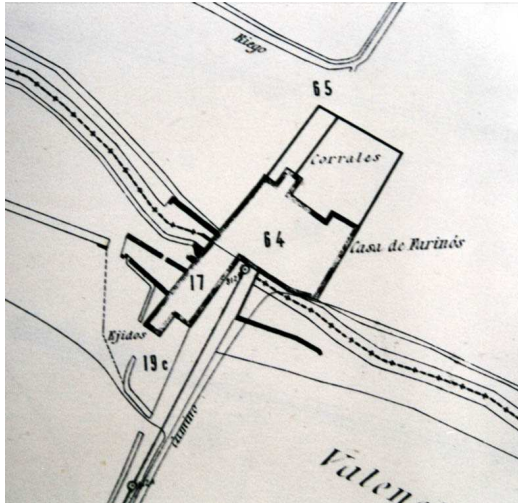
Cartografia 1:50000

MOLÍ DE FARINÓS

Croquis

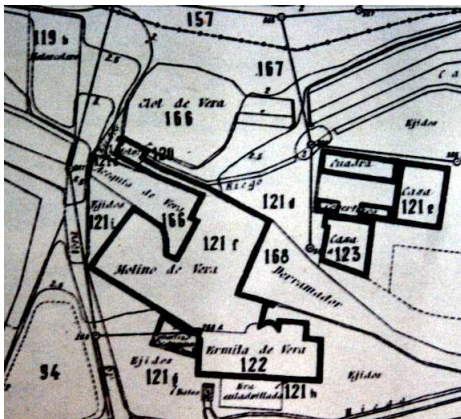
Cartografia 1:50000

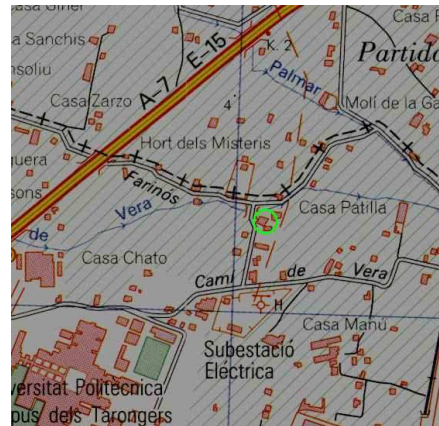
MOLÍ DE VERA

Croquis

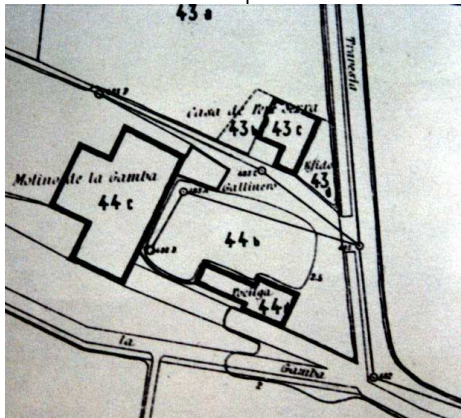
Cartografia 1:50000

MOLÍ DE GAMBA

Croquis

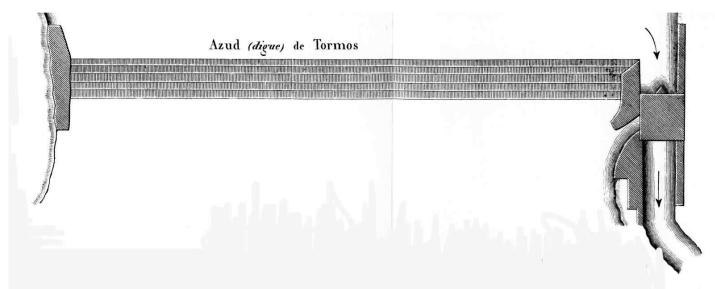
Cartografia 1:50000

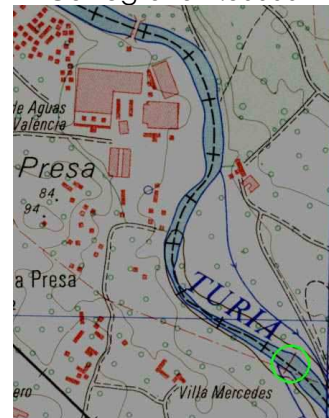
ASSUT, GOLA I ALMENARA DE TORMOS

Croquis

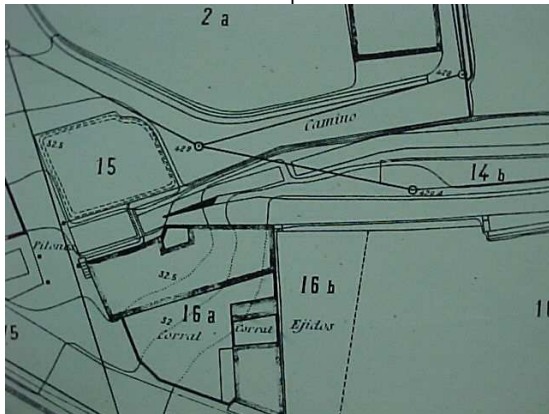
Cartografia 1:50000

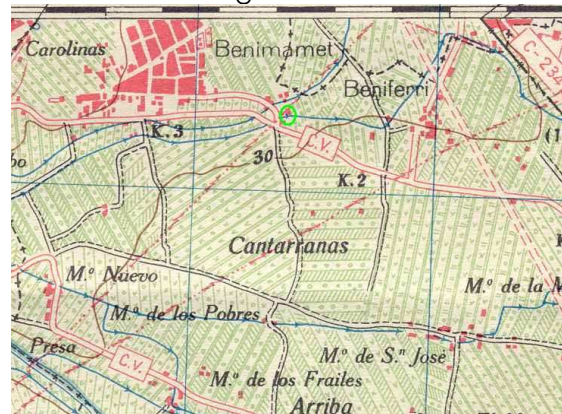
LLENGÜES DE BURJASSOT - BENICALAP

Croquis

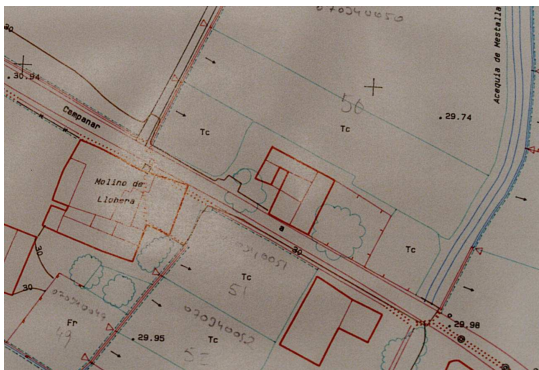
Cartografia 1:50000

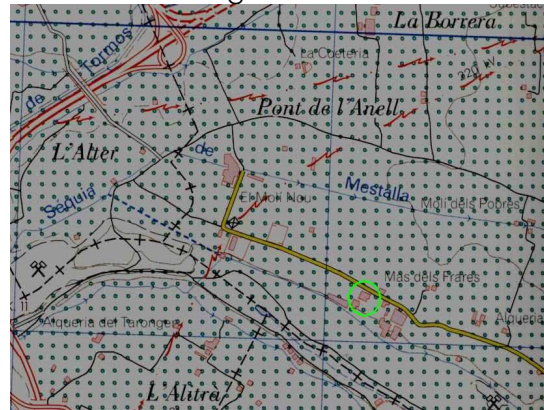
MOLÍ DE LLOBERA

Croquis

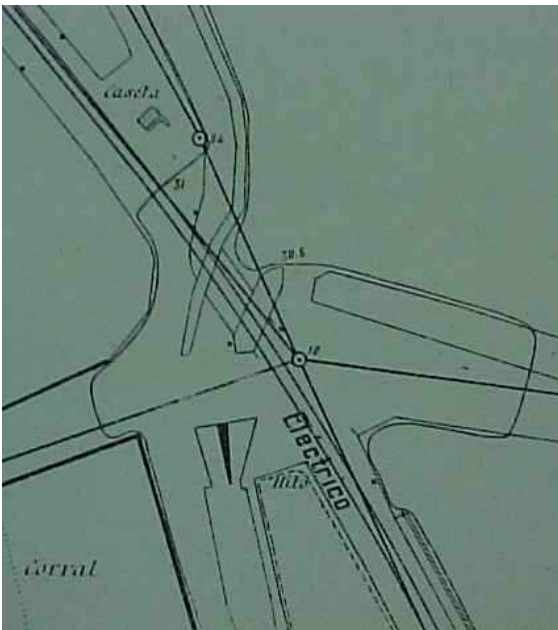
Cartografia 1:50000

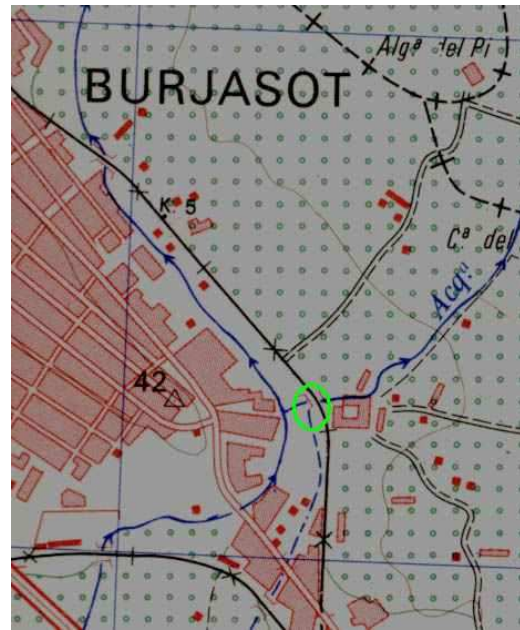
LLENGÜES DE BURJASSOT - ALBORGÍ

Croquis

Cartografia 1:50000

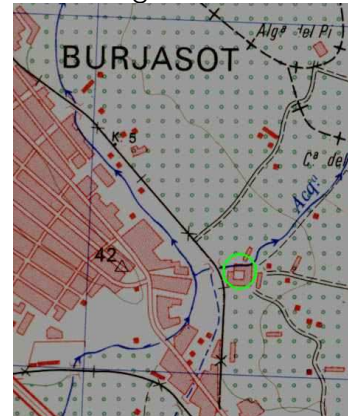
MOLÍ DEL SALT O DE LA SAL

Croquis

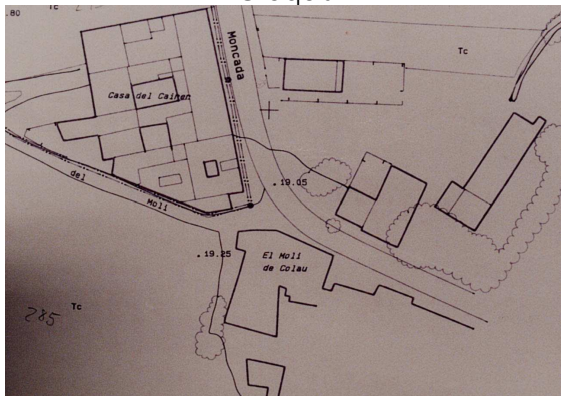
Cartografia 1:50000

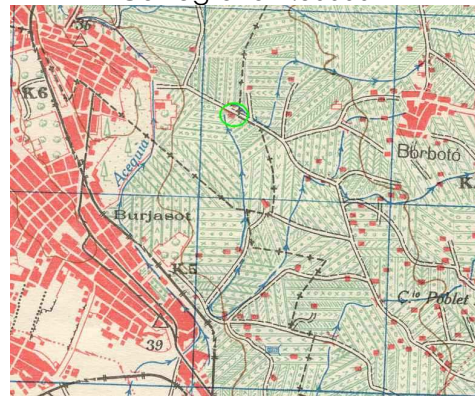
MOLÍ DE SEBASTIÀ O DE COLAU

Croquis

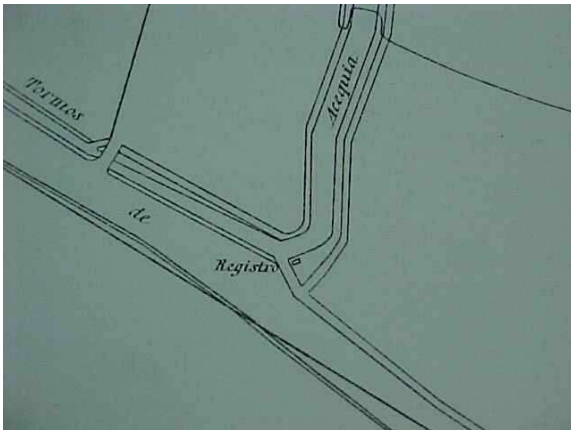
Cartografia 1:50000

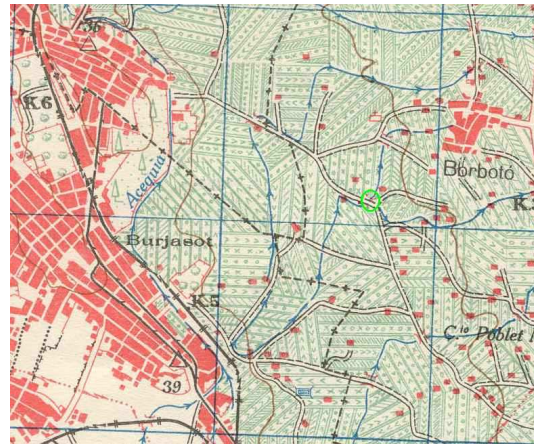
LLENGÜES FERRÚS - BORBOTÓ

Croquis

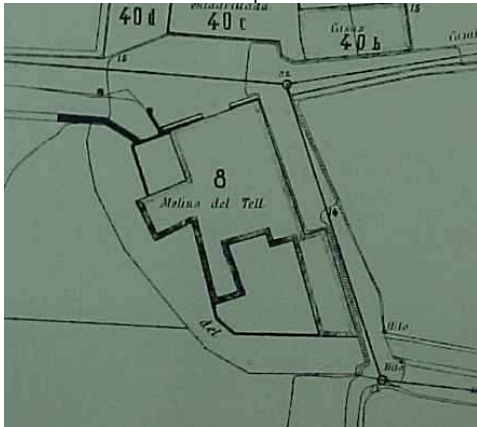
Cartografia 1:50000

MOLÍ DEL TELL

Croquis

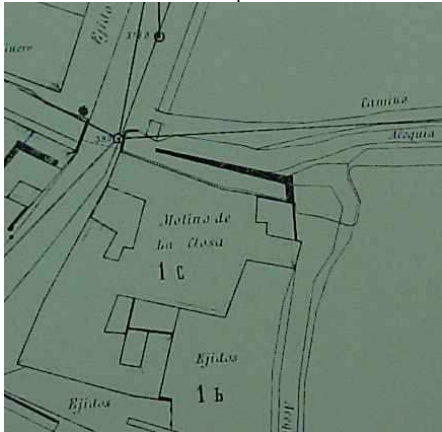
Cartografia 1:50000

MOLÍ DE LA GÀBIA O DE LA CLOSA

Croquis

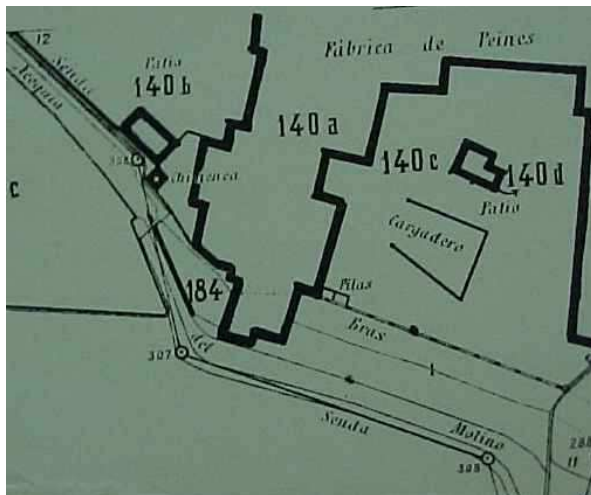
Cartografia 1:50000

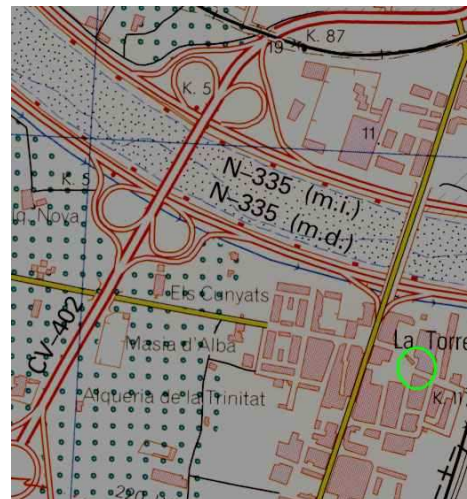
MOLÍ DE PALA

Croquis

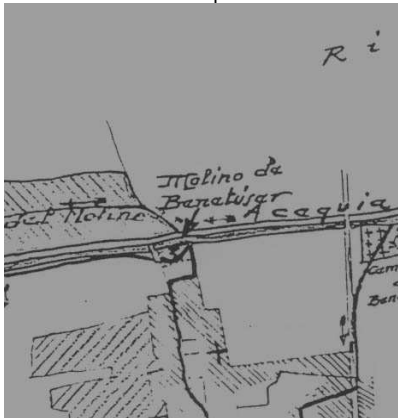
Cartografia 1:50000

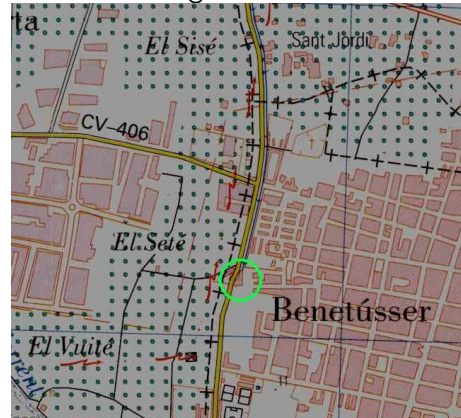
MOLÍ DE BENETÚSSER

Croquis

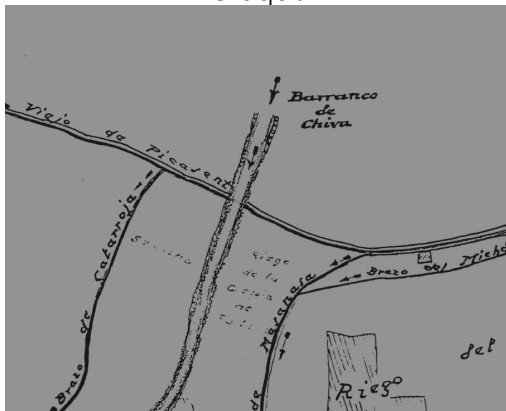
Cartografia 1:50000

CANO DEL BARRANC DE TORRENT

Croquis

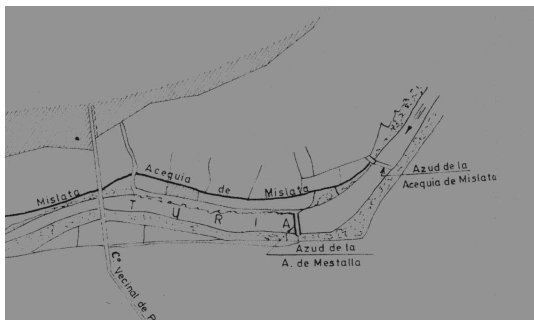
Cartografia 1:50000

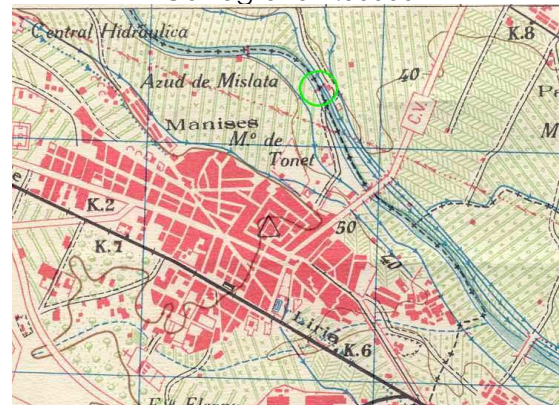
ASSUT, GOLA I ALMENARA DE MISLATA

Croquis

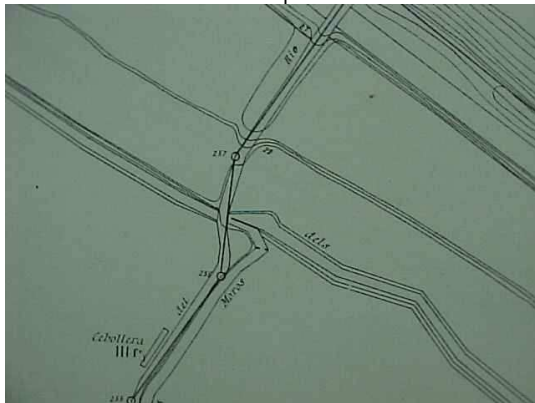
Cartografia 1:50000

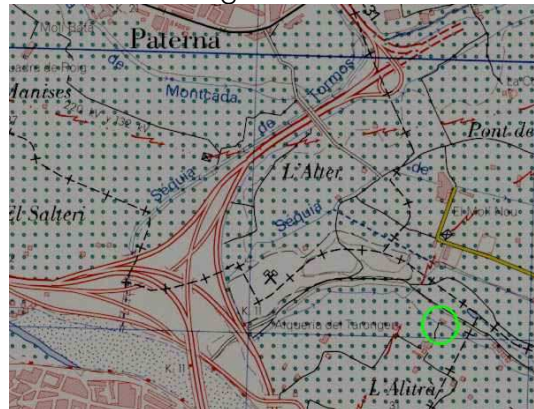
LLENGÜES DE FRANC - MOROS

Croquis

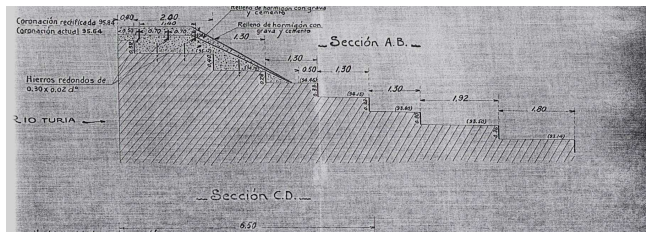
Cartografia 1:50000

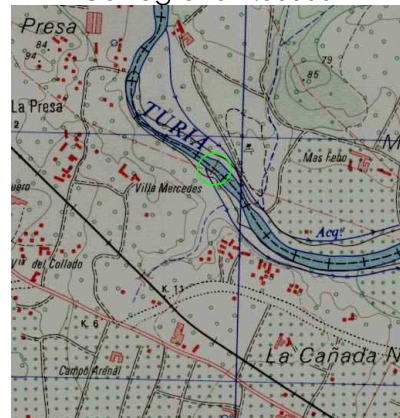
ASSUT, GOLA I ALMENARA DE QUART

Croquis

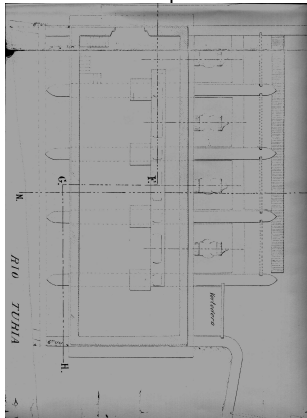
Cartografía 1:50000

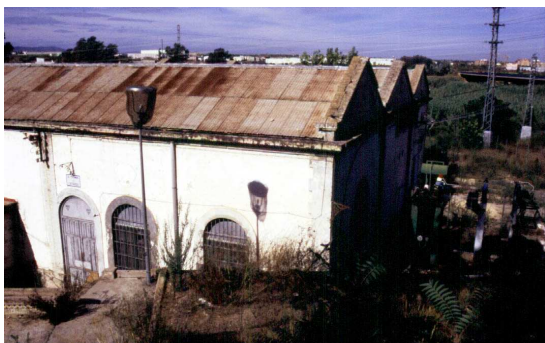
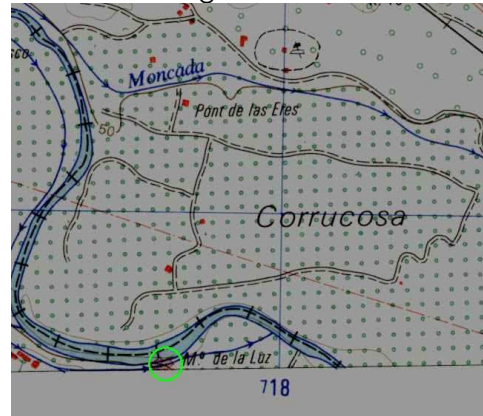
MOLÍ DE DAROQUI I CENTRAL ELÈCTRICA VOLTA

Croquis

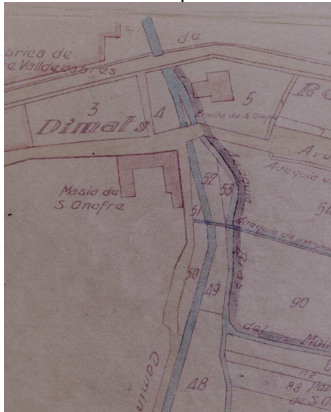
Cartografia 1:50000

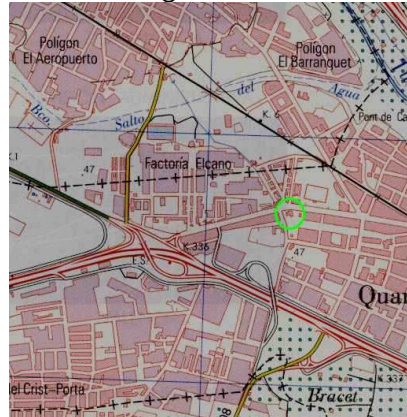
LLENGÜES DE SANT ONOFRE

Croquis

Cartografia 1:50000

MOLÍ DE POBLET O MOLÍ REAL

Croquis

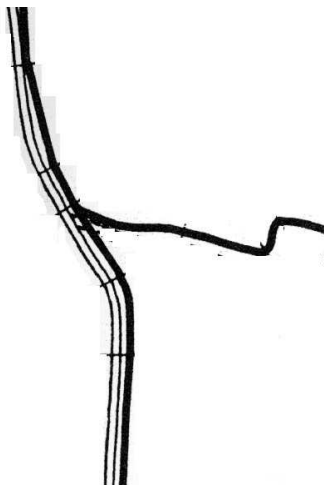
Cartografia 1:50000

LLENGÜES DEL ROLL O FILA D'ALDAIA

Croquis

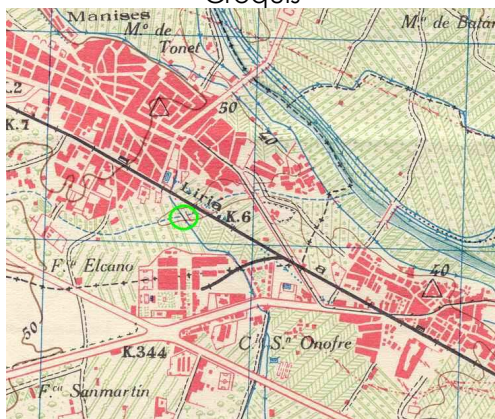
Cartografia 1:50000

AQÜEDUCTE DELS ARQUETS

Croquis

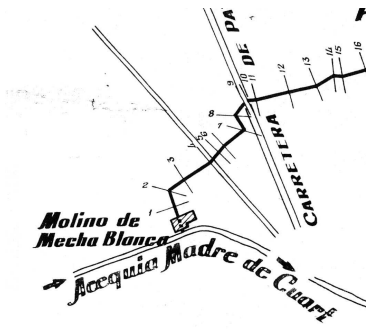
Cartografia 1:50000

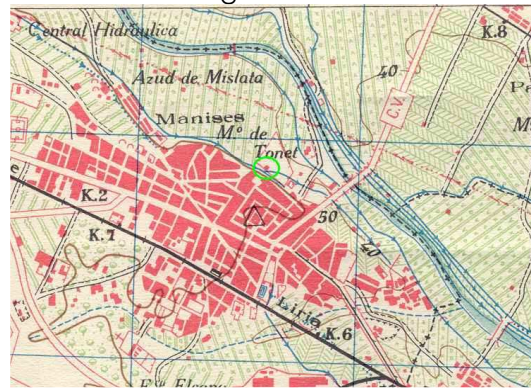
MOLÍ DEL ROLL DE FAITANAR O DE MANISES

Croquis

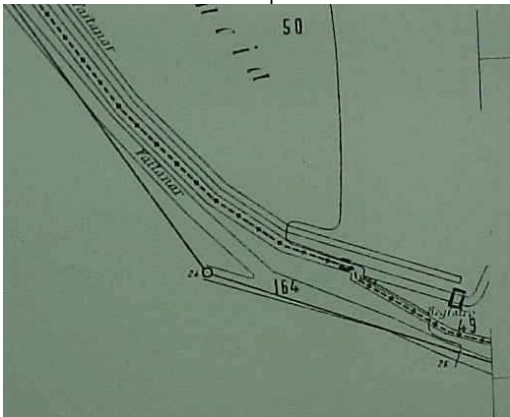
Cartografia 1:50000

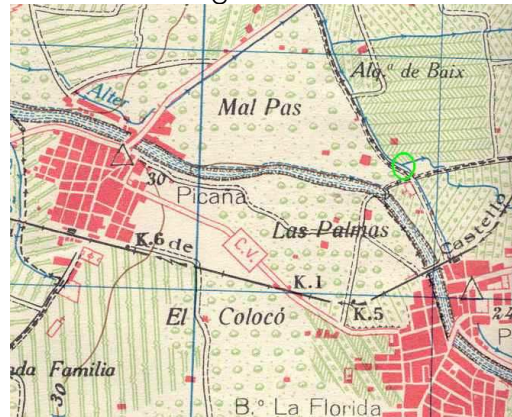
LLENGÜES DE PAIPORTA O DE FAITANAR

Croquis

Cartografia 1:50000

1. INTRODUCCIÓ. (versió en català del capítol original en francès)

Els historiadors acostumen a fer ullades sobre allò que ja no existeix, sobre el passat de les societats, per tal de comprendre la seua història. Una història que ve a ser una acumulació de moments presents, destruïts implacablement per un fet, tan tangible i alhora difícil de definir, que els éssers humans no poden controlar de cap manera: el temps.

D'esta forma, els historiadors sovint maldem per fixar, per reconstruir, cadascun dels moments, dels paisatges i de les imatges que han estat arrabassades pel pas del temps i per l'acció inexorable de les persones. Unes reconstruccions que ens permeten d'entendre allò que ja no existeix fora del present: el passat, la història. I és cert que, a l'hora d'argumentar les nostres reconstruccions de les societats del passat, ens reivindicuem com a metòdics científics. Ara però, cal donar una passa més enllà i plantejar com s'han d'apropar i com s'han de mostrar de forma didàctica les restes patrimonials, el llegat de les societats pretèrites, al conjunt de la societat actual.

La reconstrucció que es planteja, ara i ací, es fixa sobre un dels nostres entorns més immediats, sobre l'escenari històric de l'Horta de València. I lluitem per mantenir una espurna de llum que ens permeta veure allò que, cada dia que passa, esdevé més invisible: els paisatges històrics de l'horta i les construccions de l'aigua. Espais de regadiu i xarxes de séquies per on no ha deixat de circular l'aigua des del primer moment, que ha de ser entés com un escenari modelat i bastit pels nostres avantpassats, dins del qual s'ha viscut al llarg dels segles la història individual d'algunes poblacions, però també la col·lectiva de la societat valenciana. Parlem, doncs, de l'Horta, un espai natural dissenyat, modelat, construït per les necessitats humanes de conduir

l'aigua per a regar i obtenir la major quantitat possible d'aliments. Uns recursos bàsics per garantir la supervivència i la reproducció de cadascuna de les societats que s'hi han succeït.

El nostre territori s'emmarca en un àmbit geogràfic molt concret com és el marc Mediterrani, un espai on l'aigua esdevé un recurs escadusser. A casa nostra, l'aigua és sinònim de vida, però sovint una vida en estat pur, salvatge, i fins i tot violent. La saviesa popular s'encarrega de recordar-nos-ho de forma ben explícita quan en produir-se una forta ploguda ens adverteix que els barrancs o els rius baixen sempre amb les escriptures per davant. I alguna cançó ho recull de forma molt precisa i explícita quan diu: "Al meu país la pluja no sap ploure: o plou poc, o plou massa. Si plou poc és la sequera, si plou massa és la catàstrofe".

Entendre l'aigua com a element natural, i el cicle de l'aigua com el procés més nítid de vida, mort i regeneració en la natura, és imprescindible per a assolir una comprensió plena del paisatge històric. La presència o l'absència d'aigua i la seua disponibilitat condiciona l'establiment de llocs de residència humana, o el desenvolupament d'activitat agrícola i ramadera. L'aigua és la protagonista principal a l'hora de modelar el paisatge agrari, amb el qual manté una relació de caire secular. Això vol dir que la localització dels nostres pobles i ciutats, la direcció i les dimensions de les parcel·les de cultiu, el traçat dels camins (i tantes altres coses que ens semblen naturals), està completament condicionat en les hortes valencianes pel disseny que es va fer de l'espai i del territori a l'hora de repartir l'aigua per la densa xarxa de séquies en el moment de la seua construcció original.

Però esta influència decisiva del domini de l'aigua escassa i irregular del nostre país no es limita a un aspecte físic. A més de dominar-la, cal procedir a la seua regulació i distribució, a articular mecanismes de gestió i reglamentació que possibilitaren un ús racional

(o domesticat si es vol) entre les diferents comunitats humanes que depenien d'esta aigua. I, en conseqüència, a establir el repartiment dels cabals tal com s'ha fet des de fa més de mil anys amb l'aigua del riu Túria entre els pobles i les alqueries de l'Horta.

Així doncs, "domesticar" l'aigua ha estat una de les tasques més antigues que ha realitzat la Humanitat per a configurar alguns dels seus paisatges més característics. En el nostre cas, el recurs a l'aigua com a eina per a transformar un espai agrari en camps de cultiu fèrtils, que estan a més ordenats i adaptats a la orografia del terreny (en allò que de forma equívoca en diem "integrats en el medi"), és la prova més evident que s'ha generat una construcció totalment artificial. Fer terrasses o bancals en el territori, traure l'aigua dels seus cursos naturals, emmagatzemar-la, conduir-la i distribuir-la de forma proporcional pels camps de cultiu, no són altra cosa que diferents fases de l'elaboració i el funcionament d'un "tot", d'un ens (artefacte) construït, al qual hem convingut en denominar, tècnicament, espai hidràulic i, socialment, horta.

Moltes van ser les construccions emprades per a dominar els cabals naixents o els cursos d'aigua en circulació i que, ara, són clars testimonis del ric patrimoni hidràulic heretat. No obstant, el principal "monument" que hauria de ser protegit i difós, com un dels valors històrics, culturals i patrimonials més representatius del nostre poble, és, sens dubte, cada una d'eixes hortes. Totes elles formen part del llegat que s'ha anat conformant a poc a poc, generació a generació, com el resultat d'un saber popular i una tradició centenària, quan no mil·lenària.

El territori valencià pertany, com ja s'ha apuntat abans, a un marc mediterrani on els contrastos entre l'existència o no de recursos hidràulics i el seu volum són molt elevats. De zones on s'arreplega neu a espais completament desèrtics hi ha, de vegades, una curta tirada.

L'existència de fonts i brolladors que ho fan de forma contínua es combina amb les tècniques més precises per a emmagatzemar fins a l'última gota d'un bé tan preat com l'aigua.

Açò és sens dubte una herència natural de gran valor ecològic, encara que no resulta menys interessant observar i comprovar que l'acció antròpica, aquella que realitza l'home, aplicada sobre este element i recurs de la naturalesa, ha permés el desenrotllament i construcció d'una sèrie molt variada i àmplia d'elements hidràulics, definits així en tant en quant tenen una relació concreta amb l'aprofitament, la canalització, la distribució o l'ús de l'aigua. Però el més destacat de tot això és que han permés generar, al llarg de la història, un patrimoni cultural molt divers, de gran valor històric i social que, malauradament, sol passar desapercebut.

Una mostra evident d'esta desconeixença, sobre el valor patrimonial del referit llegat, el trobem justament a casa, en el dia a dia que viuen el conjunt de les hortes valencianes, sovint en boca d'aquells que canten les seues excel·lències de forma banal, per a després, i de forma immediata, posar a les mans d'una especulació del sòl ferotge la destrucció del paisatge històric prèviament lloat.

Des d'antic, els habitants d'estes terres mediterrànies es van aplicar en la domesticació de l'aigua per mitjà de la seua regulació i explotació, construint assuts, preses, séquies, aqüeductes, basses, aljubs, sènies, pous, molins... I dins els sistemes de reg, les séquies conformen el seu entramat bàsic, permetent no sols la canalització i conducció de l'aigua sinó també la reglamentació en l'ús social i la seua distribució equitativa. Ara bé, moltes vegades, i a causa de la seua quotidianitat en el nostre paisatge rural més immediat o per la seua proximitat als nostres nuclis urbans actuals, cap d'estos elements construïts o paisatges creats no reben l'atenció que mereixen.

Creiem que és hora de reivindicar estes construccions com a part del nostre patrimoni històric i cultural, i així rescatar-los d'un oblit injustificat que ens permeta, al mateix temps, entendre'ls i valorar-los en la seua justa mesura històrica i comprendre la seua capacitat per a transformar l'espai agrari valencià, arribant a condicionar de forma notable l'activitat diària de la seua gent.

Les hortes, els espais hidràulics, o més planerament els espais de l'aigua, són veritables monuments de la cultura popular, de la cultura agrícola d'un poble valencià que ha treballat la terra durant segles per a sobreviure, però que també ha hagut de construir i canalitzar séquies, organitzar el repartiment de l'aigua entre pobles i col·lectivitats humanes, trobar respostes als conflictes per l'ús de l'aigua, inventar mecanismes i solucions de tandes entre el reg i la moltura del gra, construir les màquines i les instal·lacions d'uns molins hidràulics que, fins no fa gaire temps, van ser uns dels enginyers més poderosos que hi havia.

Però, malauradament, es tracta d'un patrimoni quasi "invisible" en l'actualitat i en gravíssim procés de destrucció definitiva, i això per diverses raons. Una primera és de tipus sociocultural, ja que la societat urbana contemporània té una clara tendència a menysprear tot allò que prové de la cultura popular i agrària d'un poble, en considerar-lo com un símbol de l'endarreriment i la ignorància. I res més allunyat del falç tòpic que la complexa i intel·ligent forma de dissenyar els espais hidràulics històrics de les nostres hortes. Hi ha, no obstant, altres raons més materials, com per exemple l'accelerada urbanització d'este país, amb l'ocupació sistemàtica de l'horta pel creixement de les ciutats, un fenomen bàsicament dels últims quaranta anys; i també hi ha raons pràctiques, com la pèrdua de funcions, molt evident en el cas dels molins històrics, i més recentment de les mateixes séquies que deixaran de conduir l'aigua de reg amb la instal·lació de sistemes moderns de degoteig.

Ara cal fer una consideració sobre aquell objecte o subjecte principal d'este estudi, el qual conforma la base de l'anàlisi històrica i patrimonial realitzada, així com també el nucli al voltant del qual es defineixen les diferents propostes didàctiques que han de permetre un millor apropament al seu coneixement i difusió: les Séquies i les Hortes del Tribunal de les Aigües de València.

Es pot afirmar, sense cap mena de dubte, que l'Horta de València ha esdevingut un dels paisatges històrics més emblemàtics de les terres valencianes i en certa manera representatiu del que són les hortes històriques del món Mediterrani. Esta valoració no és casual, ja que sens dubte es tracta de l'espai hidràulic més complex, desenvolupat i significatiu de tot el País Valencià. Ho és tant per la seua antiguitat, amb un origen que es remunta a l'època medieval islàmica, com també per la gran concentració de comunitats de regants, fins a dotze, i una nòmina de fins a set sistemes hidràulics organitzats en el seu àmbit territorial: aquell que conforma l'àrea d'afecció del Tribunal de les Aigües de València. I caldria afegir encara un altre espai limítrof i coetani de gran envergadura i significació històrica també com és la Reial Séquia de Montcada.

Tot plegat, una vastíssima extensió d'horta que es va bastir a la rodalia de la ciutat més gran del país, el cap i casal de l'antic Regne de València. Un territori ocupat durant segles per dotzenes de menuts llogarets i alqueries com a forma de poblament dispers, sempre abans de la gran transformació del paisatge que es produí a la segona meitat del segle XX i principis del XXI, amb un creixement desproporcionat de les zones urbanes i el trossejament del territori mitjançant la construcció de successives grans infraestructures de comunicació.

A més, esta Horta de València, dividida tradicionalment pel riu Túria en l'Horta Nord i l'Horta Sud, és un paisatge agrari que ha estat objecte d'una intensiva utilització des d'època medieval fins a

l'actualitat, la qual cosa ha permés que s'anaren sobreposant en el mateix espai totes les ampliacions, les modificacions i els canvis en l'organització social del reg i en les estructures materials del regadiu, que foren dutes a terme per les successives societats històriques: la andalusí en el seu origen medieval, la feudal baixmedieval després de la conquesta de Jaume I, la moderna de l'Estat absolut després de perdre els Furs en la guerra de Successió, la de la revolució burgesa del segle XIX i també la societat del creixement capitalista a finals del segle XIX i del segle XX.

De fet, l'Horta és un espai que ha anat creixent amb el pas del temps, sempre que ha pogut. En este sentit, cal apuntar que l'espai agrari que hi havia al voltant de *Balansiya*, la ciutat islàmica de València, i el seu *hawz* (el territori d'influència) per on discorrien les séquies de Rascanya, Mestalla i Tormos a la banda esquerra del riu, i les séquies de Rovella, Favara, Mislata i Quart/Benàger/Faitanar pel marge dret del riu Túria, no fou sempre un seguit de camps de regadiu, sinó que, més aviat, es trobava farcit de rodals de secà. Igualment, a partir del segle XIII tampoc totes les terres al voltant de la ciutat de València quedaren incloses dins de les comunitats de regants del Tribunal de les Aigües, sinó que existiren una sèrie de reduïts perímetres de reg complementaris en els marges dels grans sistemes d'origen andalusí, nodrits per fonts, ullals o sènies en les partides més baixes vora la mar. Exemples d'això eren els regs d'escorrentia de la Font de Carpesa, la séquia del Palmar, la séquia de Vera o l'entorn del barranc del Carraixet, els quals s'incorporaren a la gran ampliació del perímetre de Rascanya a mitjans del segle XX; o els antics extremals de la séquia de Favara immediats a l'Albufera, convertits en arrossars i incorporats també a mitjans de la mateixa centúria.

Hi ha un altre fet singular que cal ressenyar d'este objecte d'estudi: la seua territorialitat. De fet, tot i que l'Horta te com a gran

protagonista en la seua vertebració la ciutat de València i tot el seu terme, hi ha tot un seguit de municipis i poblacions que també hi formen part de l'espai d'horta històrica, els quals es vehiculen a través de les respectives comunitats de regants que conformen el Tribunal de les Aigües. En la banda nord, a més de la ciutat de València i els seus llogarets de Benimàmet, Borbotó i Carpesa, també cal incloure de forma total o parcial altres municipis com Paterna, Burjassot, Godella, Tabernes Blanques, Alboraià i Almàssera. A la banda sud del riu es troba igualment la ciutat de València i els llogarets de Castellar, Oliverar, Forn d'Alcedo i la Torre, i també cal incloure de forma total o parcial municipis com Manises, Quart de Poblet, Aldàia, Alaquàs, Torrent, Picanya, Mislata, Xirivella, Paiporta, Benetússer, Sedaví, Alfafar, Lloc Nou de la Corona, Massanassa, Catarroja i Albal.

L'Horta històrica del Tribunal arribà a un màxim d'extensió territorial cap a finals del segle XIX (anys 1882-1884), amb una superfície global de 88.344 fanecades de regadiu. A partir de llavors es va produint una davallada progressiva d'esta superfície, que resulta molt lenta fins a començaments de la segona meitat del segle XX (anys 1950-1970), quan es comptabilitzen 69.864 fanecades (5.822 hectàrees, sense incloure els extrems de Rascanya i Favara incorporats en eixa mateixa centúria, i que sumaven unes 1.490 hectàrees més, unes 17.880 fanecades), la qual cosa vol dir que encara es mantenia un 79,08 % del regadiu històric. Però la desaparició o destrucció de l'Horta s'accelera desmesuradament en les darreres quatre dècades fins a l'actualitat. Així, a inicis del segle XXI (any 2005) només resten unes 29.676 fanecades de reg, que ja solament representen el 33,59 % de la superfície màxima aconseguida fa poc més de 100 anys en el regadiu històric de l'Horta de València.

Al quadre adjunt es pot fer una visualització ràpida de la qüestió:

<i>Séquia</i>	<i>Superfície a finals s. XIX</i>		<i>Superfície a inicis s. XXI</i>		<i>Superfície actual (%)</i>
	<i>Fanecades</i>	<i>Hectàrees</i>	<i>Fanecades</i>	<i>Hectàrees</i>	
Mestalla	13.908	1.159	1.380	115	9,92
Rascanya	9.432	786	3.840 ?	320 ?	40,71
Tormos	11.076	923	7.872	656	71,07
Horta Nord	34.416	2.868	13.092	1.091	38,04
Rovella	6.192	516	1.320	110	21,32
Favara	19.032	1.586	3.840	320	20,18
Mislata	10.188	849	1.584	132	15,55
Quart/Benàger/Faitanar	18.516	1.543	9.840	820	53,14
Horta Sud	53.928	4.494	16.584	1.382	30,75
Total horta històrica	88.344	7.362	29.676	2.473	33,59

Que l'Horta estava i està en perill és més que una evidència amb les dades numèriques, però resulta encara més feridora la realitat social sobre el seu coneixement i la seua valorització. Que forma part del nostre Patrimoni Cultural, en majúscules, és obvi si atenem als esforços perquè es declarés el Tribunal de les Aigües de València com a Patrimoni de la Humanitat, ni que siga en la vessant de Patrimoni Immaterial (fita que s'aconseguí l'any 2009). Un reconeixement per a un Bé Patrimonial de caràcter immaterial que, al cap i a la fi, se sustenta encara sobre tot un altre ventall més ampli i diversificat de patrimoni material, aquell que precisament es vol posar de relleu ací, justament perquè és un element singular i destacat del patrimoni cultural valencià (i ara per extensió de la Humanitat), que representa un recurs didàctic de primer ordre en el procés d'ensenyament de les Ciències Socials al nostre país.

Invisibilitat, substitució, destrucció, desaparició d'una cultura al davant nostre i ara mateix, són idees que giren al voltant de les reflexions que sobre l'aigua, el reg, les hortes, els paisatges històrics o el patrimoni, poden fer les persones encarregades d'escriure la Història, però ara també aquelles sobre les quals recau la responsabilitat del seu aprenentatge. Unes reflexions que, inexorablement, passen per acostar el patrimoni al sistema educatiu i al procés d'ensenyament de la població escolar.

La creació i consolidació de valors sobre el paisatge històric com a llegat cultural, sobre la importància i la transcendència en la configuració de la pròpia identitat com a poble, i la definició i concreció de les nostres particularitats per a entendre i aprehendre la diversitat del món que ens envolta, són arguments de suficient entitat per a incorporar la utilització del patrimoni com a recurs curricular.

Però, a més, la necessitat d'afrontar el seu estudi de forma interdisciplinària, amb perspectives globalitzadores de l'entorn, fa del patrimoni històric un recurs transversal que permet el desenvolupament d'habilitats diverses i confereix un caràcter instrumental de primer ordre al seu aprenentatge. De fet, l'ús de tècniques variades i procediments d'anàlisi experimentals permet apropar-se al caràcter més científic de les Ciències Socials i despertar, si és possible, un major interès pel seu aprenentatge.

Dit de forma més prosaica, la utilització o el recurs al patrimoni i els paisatges històrics permet generar estratègies d'aprenentatge amb línies de desenvolupament diacrònic (variables a través del temps) al voltant d'un tema concret que es pot tractar en el passat i en el present, però també al llarg del temps. D'esta forma es pot promoure l'experimentació, i es facilita l'accés al sentit històric i a fenòmens com el de la causalitat. De fet, treballar sobre una realitat molt concreta i coneguda per l'alumnat (i el cas de les hortes i les construccions

hidràuliques n'és un exemple evident a la societat valenciana, o si més no la nostra proposta és que ara comencés a ser-ho) permet fer projeccions en el temps i aprofundir en conceptes estructurants de la disciplina històrica com ara la transformació o el canvi, i les relacions causa/efecte directament relacionats amb l'adquisició de la noció de temps, en determinats nivells educatius. El patrimoni com a element interdisciplinari obliga al desenvolupament d'una pedagogia pròpia, caracteritzada per la transversalitat en els continguts de l'ensenyament.

A més, pensem que, si es vol acomplir amb els objectius que fixen els decrets sobre l'ensenyament bàsic i obligatori a casa nostra –els quals a banda de pretendre aconseguir la formació integral de l'alumnat, tenen com a base promoure una ciutadania lliure i democràtica, que tinga a les seues mans les eines adients per a ser capaç de desenvolupar-se per si sola en el futur–, una estratègia adequada per aconseguir-ho és aquella que deriva del coneixement, la valoració, la conservació, la protecció, l'atresorament i, si cal, la transformació del patrimoni històric i cultural, entés este com una de les millors guies de valors de què es disposa.

No debades, el patrimoni cultural d'un poble és justament tot allò, tangible o no tangible, que una societat determinada considera com a propi i que li permet projectar-se en les seues aspiracions com a tal dins d'un món globalitzat. Una ciutadania que es coneix i reconeix a sí mateix, amb les seues particularitats, és capaç de conèixer i respectar el seu entorn i reconèixer la seua relació amb altres passats, presents i futurs.

Avancem en el coneixement del singular a l'universal, universalitzant la singularitat.

Siguem del món des d'ací.

